

Врятована пам'ять

ГОЛОДОМОР 1932-33 рр.
НА ЛУГАНЩИНІ:
СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Упорядник Ірина Магрицька

Луганськ
2008

ББК 63.3(4Укр)614
В-83

В-83 Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 років на Луганщині: свідчення очевидців. — Т. 1 / Упорядник Ірина Магрицька. — Луганськ: Промдрук. — 2008. — 464 с., вкладки 16 с., іл.

ISBN 978-966-8606-26-7

В основу книги покладено спогади очевидців наймасштабнішої трагедії ХХ століття — Голодомору-геноциду українського народу 1932-33 років.

До книги вміщено переважно усні розповіді людей — вони збиралися польовим методом упродовж кількох останніх років ентузіастами, яким не байдужа власна історія; є тут і письмові оповідання, що надійшли на адресу Асоціації дослідників голодоморів в Україні у вигляді листів.

Представлені матеріали зафіксовані на території Луганської області й описують події, пов'язані з Голодомором, саме на цих теренах. Невелика кількість оповідань записані від наших земляків, які в 30-ті роки минулого століття мешкали за межами Луганщини. Географія вміщених у книзі матеріалів — 122 населені пункти, які розташовані на території 16 районів області. Загальна кількість опитаних інформаторів — 296 осіб.

Записи, зроблені у 2004-2007 рр., задокументовані на відео- або аудіоплівку, оповідачі сфотографовані. Світлини з їх зображенням є ілюстративним матеріалом до книги.

Книга може бути корисною для істориків, діалектологів, фольклористів, етнографів, для студентської та учнівської молоді, а також для всіх, хто цікавиться українською історією.

ББК 63.3(4Укр)614

Упорядник вдячний керівництву Служби безпеки України, Луганської обласної державної адміністрації, професорові Володимиру Монакову, народному депутату України ІV скликання Миколі Гапочці за підтримку та сприяння у зборі матеріалів до цієї книги та у її виданні.

ISBN 978-966-8606-26-7

© І.В. Магрицька
© ТОВ «Промдрук»

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ

Пізнайте правду, і вона зробить вас вільними.

Святе письмо

Як відомо, обманувати довгий час велику кількість людей неможливо. Саме тому правда про більшовицький геноцид українців 1933 року, незважаючи на всі інформаційні перешкоди, торує собі нелегкий шлях до громадян України.

Ось чому книга Ірини Магрицької “Врятована пам’ять” має велике значення для нас — луганців та мешканців нашої області. Серед наших земляків сьогодні вважають Голодомор геноцидом української нації, за спостереженнями автора цих рядків, не більше 20% людей. Але вони мають значно більш активну громадянську позицію, ніж та абсолютна більшість, що думає інакше. Про це свідчить той факт, що у 2006 році під час інтерактивного опитування на Луганському обласному телебаченні саме з цього питання геноцидом Голодомор назвали 51,2% телеглядачів.

Серед тих же, хто вважає інакше, є різне ставлення до цієї наймасштабнішої трагедії в історії нашого народу та людства взагалі.

Є такі, хто вважає всі розмови про геноцид-33 “бандерівською пропагандою”. Ця книга, мабуть, не для них, бо, виховані свого часу на радянській історичній міфології, ці літні чоловіки та жінки просто не в змозі об’єктивно сприймати факти, які заперечують комуно-імперські казки про той голод, Другу світову війну (для якої в радянській міфології взагалі існує своя назва), УПА, афганську авантюру кремлівських старців тощо.

Але таких людей серед наших земляків, на щастя, не так і багато. Переважна ж більшість із них уважає, що голод тоді був на всій території СРСР і від нього постраждали всі його народи. Є й такі, хто згоден з тим, що геноцид українців був, але на Донбасі його все ж таки не було.

Саме на цих мешканців Луганщини й розрахована книга кавалера Ордена княгині Ольги — Ірини Василівни Магрицької. Бо в ній на великому фактологічному матеріалі доводиться, що саме в нас, на Слобожанщині, Голодомор-33 зібрав свої найжахливіші жнива смерті по

Україні. Хочеться сподіватись на те, що серед читацької аудиторії цієї книжки буде більше наших юних співгромадян, яким для сприйняття історичної правди не треба ламати власні хибні стереотипи щодо нашого минулого.

Книга Магрицької в цілому не потребує на якісь додаткові докази того, що Голодомор був таки геноцидом. Хоча б тому, що чимало свідчень наших земляків про геноцидні дії комуністичного режиму у 1933 році підтверджені місцевою владою і можуть являти собою доказову базу у всіх інстанціях, включно з міжнародними.

Для вдумливого читача можна тільки зауважити, що сотні людей похилого віку, які не знають і ніколи не бачили одне одного, розповідали про одні й ті самі жахи, не маючи при цьому ніяких координаторів своїх спогадів. Висновок напрашується сам собою: ці спогади цілком правдиві.

Напевне, дехто з читачів цієї книги в її героях, їхніх спогадах про Голодомор впізнає своїх старших родичів та односельців. Не всім ці спогади, очевидно, будуть до вподоби. Але саме ця правда з історії їхніх рідних сіл, родинних таємниць допоможе їм зрозуміти, чому саме так, а не інакше склалося нелегке життя їхніх дідусів, бабусь та односельців, а можливо, і їхнє особисте.

За законами жанру цієї книги, в ній не досліджуються історичні причини геноциду-33 та не наводиться його доказова база (виходячи з положень відповідної конвенції ООН) та не окреслюються наслідки Голодомору для України в цілому і шляхи їх подолання.

Без цього в читачів не буде цілісного уявлення про Голодомор, його масштаби, і про це хотілось би сказати окремо.

Ніхто інший, як поплічник Ульянова-Леніна Лев Троцький (Лейба Бронштейн), у 1921 році, прийнявши в Кремлі делегацію голодних українських селян, виказав їм, без перебільшення, сатанинське пророцтво: мовляв, голодувати вони по-справжньому будуть тільки тоді, коли їхні жінки почнуть їсти власних дітей (що й відбулося у 1933 році).

І той самий Троцький після Голодомору, перебуваючи в еміграції, написав таке: “Нигде репрессии, чистки, подавление и все другие виды бюрократического хулиганства в целом не достигли таких страшных размеров, как на Украине, в борьбе с мощными скрытыми силами в украинских массах, которые желали большей свободы и независимости”.

Уже тільки цей вислів того відомого українофоба змусив би замислитися тих, хто вважає, що голод був тоді однаковим на всій території СРСР.

Є й докази цього геноциду з математичною логікою. Так, між двома переписами населення в СРСР 1926 і 1939 років кількість українців в УСРР зменшилася на 15%, тоді як кількість населення усієї Країни Рад збільшилася — так само, як і кількість усіх її народів, окрім нашого.

Але був ще перепис 1936 року, результати якого комуністичні керівники анулювали, а керівництво статистичних органів СРСР майже в повному складі було засуджене та розстріляне. Так що ті 15%, напевне, — результат не тільки самого перепису, а й його замовлення в Політбюро ЦК ВКП(Б).

Що ж підштовхнуло злочинний сталінський режим піти на цей найжахливіший в історії людства геноцид, особливо враховуючи той факт, що він був здійснений по відношенню до начебто власних громадян?

Відповідь на це запитання можна знайти частково у вислові останнього російського інтелігента Андрія Сахарова: “Великая страна находилась под коммунистическим контролем. Большинство ее населения враждебно относилось к системе. Представители национальной культуры и даже значительная часть коммунистов приняли московское господство только условно. С точки зрения партии, это было плохо не только само по себе, но и таило большую опасность для режима в будущем”. Видатний гуманіст сучасності Сахаров, швидше за все, під висловом “великая страна” мав на увазі не тільки громадян УСРР (31,195 млн. людей), а всіх тих 81 млн. українців імперії, що проживали на той час компактно ще й на Кубані та Ставропіллі, на Дону та в Центрально-чорноземному районі Росії, на Волзі та в Сибіру аж до східних кордонів імперії.

І, на превеликий жаль для більшовиків, весь той український загал тоді зовсім не був зручно зденаціоналізованим (як сьогодні принаймні його половина), а був, навпаки, вельми національно свідомим. Достатньо пригадати, що проти насильницької русифікації наприкінці 1932 року поставало все голодне населення деяких великих кубанських станиць, яке після цього було повністю вислане в товарних вагонах до Сибіру.

Крім цього, сьогодні вже розвінчано міф більшовицької історіографії про те, що всі народи колишнього СРСР установили в себе радянську владу самостійно та одночасно у 1920 році. Насправді встановлювали її і в Україні, і на Кавказі, і в Середній Азії за вирішальною допомогою регулярних частин саме російської Червоної Армії.

Іншими словами, у 20-ті роки минулого сторіччя єдиної історичної спільноти — “радянського народу” — ще не було і в проєкті, а радянська влада в національних республіках трималася практично на штиках армії “старшого брата”.

У той час Червона Армія ще не мала достатньої кількості танків, літаків та артилерії для того, щоб ця військова техніка мала вирішальне значення при веденні військових дій. За цих умов першочергову роль відігравали людські ресурси, їхній бойовий досвід, а також військова кіннота. Усе це мали українці, котрі тоді компактно проживали на ши-

рокій смузі території СРСР (у 400-500 км на північ від Чорного моря) довжиною понад 1500 км — від Збруча до Тереку. Ще були при силі ті українські селяни, з котрих, як правило, склалися елітні частини царської армії під час Першої світової війни.

У часи непу майже кожна українська родина на селі мала коней. Про кубанських та терських козаків годі було й казати. За переписом 1926 року етнічних українців на Кубані було 75% (сьогодні, для порівняння, — лише 6%), а разом зі Ставропіллям — 64%. І навряд чи тоді, після більшовицьких репресій на Дону, який входив у ту смугу української небезпеки для імперії, донські козаки підтримали б червоних.

До того ж, різнокаліберні “батьки”, які не складали своєї зброї проти більшовиків аж до 1929 року, були готовими польовими командирами та мали певні арсенали стрілецької зброї. Для організації загальноукраїнського повстання тоді не вистачало лише його організатора та координатора — особистості масштабу Симона Петлюри чи Нестора Махна. Але він міг з’явитися з лав тоді ще не репресованої української інтелігенції, декотрі представники якої мали класичну військову освіту.

Ось яку загрозу для режиму, швидше за все, мав на увазі геніальний учений Сахаров. На користь цієї версії промовляє і той факт, що єдиним українським регіоном у СРСР, який не зазнав більшовицького терору голодом, був Зелений Клин на Далекому Сході, бо він на тлі тогочасних шляхових комунікацій був абсолютно безпечним для режиму.

Тому зовсім не зі своєї параної “кремлівський горець” — Йосиф Сталін у той час у всіх своїх виступах та листах стосовно України буквально марив агентами не тільки Петлюри, а й навіть поляка Пілсудського, які начебто заповнили Україну та Кубань.

Була й ще одна причина, за якою було вирішено “перевиховати” українців штучним голодом. Вона походила з самої ментальності українського селянина, який, на відміну від селянина російського, був індивідуалістом щодо господарювання на своїй землі.

Відомий харківський правозахисник-шістдесятник Василь Овсієнко з цього приводу висловився досить влучно та образно: “Українці як етнос з їх глибокою релігійністю, індивідуалізмом, приватновласництвом, прив’язаністю до своєї землі не підходили для будівництва комунізму — і на це вказували радянські високопосадовці. Україна повинна була бути стертою з лиця землі, а рештки українського народу повинні стати матеріалом для “нової історичної спільноти” — радянського народу, основою якого було б російське населення, мова, культура. Увійти до комунізму українцем як таким було неможливо у принципі”.

Але тут постає запитання: чому для цього “перевиховання” українців комуністи обрали саме такий різновид геноциду, як штучний голод? Часткову відповідь на це знаходимо ні в кого іншого, як у батька біль-

шовицької партії Володимира Леніна: “Хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність є в руках пролетарської держави, в руках повновладних рад наймогутнішим засобом”.

Результат, на який розраховували комуністи, застосувавши цей “наймогутніший засіб” перевиховання до українських селян, описав у своїх спогадах Григорій Бевз — людина, яка особисто пережила Голодомор в українському селі: “Водночас із фізіологічними змінами тіла голодної людини змінюється і її психіка. Сильне і тривале голодування приглушує або й зовсім убиває нормальні людські відчуття та почуття. Голодна людина не так ставиться до добра і зла, правди і неправди, справедливості й несправедливості, як людина неголодна. Природні загальнолюдські цінності здаються другорядними, не вартими уваги. Над усе хочеться їсти. Вмирають або зовсім не народжуються почуття патріотизму, віри, дружби та кохання”.

Ось у чому криються принципи відмінності Голодомору від єврейського Голокосту та різанини вірменів 1915 року. Більшовицькі кати голодоморним геноцидом нашого народу робили ставку на перевиховання українців (перевиховання тих із них, кому вони дозволили пережити Голодомор), а фашисти та младотурки — на повне знищення відповідно євреїв та вірменів.

Звідси і зовсім різні наслідки цих трьох геноцидів, особливо враховуючи ті обставини, що під владою більшовиків у 1933 році опинилася абсолютна більшість української нації, тоді як під владою фашистів та турків — менша частина єврейського та вірменського народів.

Більша ж частина євреїв та вірменів після їхніх національних геноцидів залишилися самі собою. Вірменська діаспора винищила майже всіх турецьких генералів, причетних до різанини 1915 року, як тільки ті генерали опинялися поза межами Туреччини. Ізраїльська ж розвідка Мосад викрала всіх іще живих німців, які були причетні до Голокосту, переважно з країн Латинської Америки, переправила їх до Ізраїлю, де ті були засуджені та страчені, незважаючи на їх вельми похилий вік.

У Вірменії та Ізраїлі пам’ять про трагедії їхніх титульних націй є сьогодні наріжним каменем патріотичного виховання молоді, а бути громадянином тих країн, заперечуючи факти геноциду вірменів та євреїв, практично неможливо.

В Україні ж факти публічного замовчування та навіть заперечення Голодомору можна зустріти сьогодні на кожному кроці. Бо більшовики зовсім не збиралися нищити під корінь всіх українців, вони “перевиховали” їх штучним голодом, позбавивши при цьому національної свідомості, історичної пам’яті та взагалі української ментальності як такої.

Всесвітньо відомий дослідник Голодомору американський вчений Джеймс Мейс так схарактеризував ті трансформації, що сталися майже

зі всією українською нацією внаслідок Голодомору: “В умовах масового винищення українського народу такі споконвічні риси його етики, як привітність, доброзичливість, ввічливість, чуйність залишилися в минулому. Натомість запанували байдужість та жорстокість”.

Тобто можна стверджувати, що внаслідок більшовицького геноциду голодом переважна більшість українців повністю втратили свою національну ідентичність. А це, за спостереженнями видатного російського соціолога Сергія Кара-Мурзи, багато в чому й пояснює наше ганебне сьогоднішнє: “У періоди суспільних криз руйнування історичної пам’яті виконується як цілеспрямована програма політичних сил. Людина, яка нічого не пам’ятає з історії свого народу, країни, сім’ї, випадає із цього соціуму і стає зовсім беззахисною проти маніпуляції. Людина без пам’яті поставлена перед необхідністю заново визначати своє місце у світі, людина, звільнена від історичного досвіду свого і інших народів, опиняється поза історичною перспективою і здатна жити лише сьогоднішнім”.

Найбільш жахливі наслідки Голодомору мав у південно-східній частині України, де у селян не було істинної підтримки з лісу. Саме тут, у нас, і спостерігається найбільший відсоток таких українців без роду та історичної пам’яті. Вони почуваються абсолютно самотніми у вирі сучасного дуже непростого життя. Непрямим доказом цього є сьогодні найбільший відсоток наркоманів, самогубств та алкогольної залежності саме в південно-східних областях України.

Травмована наслідками “тихого геноциду” українська нація до цього часу так і не змогла створити свою правову демократичну національну державу з розвинутим громадянським суспільством, і якщо казати відверто, сучасна Україна викликає брідливість та неприязнь у ставленні до себе серед країн Євросоюзу своєю суто латиноамериканською моделлю суспільно-політичного життя.

Усі ж чисельні спроби закордонних грантодавців допомогти нам у розбудові громадянського суспільства є заздалегідь марними. Бо недарма один із батьків французького націоналізму (не плутати з нацизмом) Шарль Моррас свого часу сказав: “Нація являє собою найбільше з існуючих громадське об’єднання, потужне і самодостатнє. Розбийте його, і ви оголите індивіда. Він втратить усе — захист, підтримку, допомогу”. Хіба не є ми сьогодні саме такими “оголеними індивідами”, які в цьому нелегкому житті можуть розраховувати тільки на себе, і ні в якому разі — на родичів, сусідів, земляків, співгромадян, громадські та державні інституції? Таке наше життя за законами джунглів і є наслідком геноциду 1933 року, уроки якого ми у своїй переважній більшості досі так і не засвоїли.

Тепер не зайвим буде відокремити такі поняття, як більшовицький Голодомор-геноцид українців і голод серед усіх інших народів СРСР у

1933 році. Або, як полюбляє казати президент однієї сусідньої держави, “мухи отдельно, а котлети отдельно”.

Комуністичний режим примусив на початку 30-х років голодувати практично все сільське населення колишнього СРСР. Викликане це було в першу чергу його злочинно-недолугою аграрною політикою — розкуркуленням, колективізацією, надмірними хлібозаготівлями.

Але голод на теренах, заселених етнічними українцями, мав, окрім усього цього, ще й специфічні особливості. Цього висновку дійшов відомий український історик Станіслав Кульчицький. Так, Директивою ЦК ВКП(б) від 2.01.1933 року Україні та Кубані зі Ставропіллям заднім числом було встановлено нереальний план хлібозаготівель, на відміну від усіх інших регіонів СРСР. У цій кремлівській директиві за невиконання цього нереального плану в українських селян та козаків Москва наказувала своїм харківським та ростовським товаришам організувати вилучення, окрім зерна, всіх їстівних запасів — картоплі, соління, городини, фруктової сушки тощо. Погодьтеся, що для потреб тодішньої індустріалізації все це було непотребом. А от для того, щоб залишити без усього їстівного десятки мільйонів українців, це було необхідним заходом.

Для того ж, аби приречені на голодну смерть селяни не могли виїхати в інші регіони СРСР, ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР своїм директивним листом від 23.01.1933 року забороняють українським колгоспникам та одноосібникам виїзд за межі України. А коли приречені на голодну смерть комуністами селяни могли пішки дістатися російського кордону, на них там чекали “заградотряды” військ ДПУ.

Враховуючи потреби тодішньої індустріалізації в робочій силі, можна стверджувати, що ця харківська директива взагалі вже була шкідливою. Тож залишається знов таки одне: вона була видана з єдиною метою — унеможливити самостійне виживання підрадянського українського селянства.

І нарешті, контрольний постріл у конаючого селянина більшовицький Харків на замовлення Кремля виконав у вигляді Постанови політбюро ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР ще в грудні 1932 року, заборонивши будь-яку торгівлю в українських селах, які “саботують” виконання нереальних планів із Москви. Нічого подібного не знайти серед директив та постанов вищих компартійних та радянських органів влади усіх інших союзних республік.

Отже, маємо таким чином повну відповідність до положення 11-ї статті резолюції ООН “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” — “зумисне створення для членів групи умов життя, розрахованих на проведення її фізичного знищення повністю або частково”.

Наглибоке переконання видатного англійського історика Роберта Кон-

квеста, автор тієї резолюції ООН польський єврей Рафаель Лемкін сформулював те положення 11-ї статті саме під впливом осмислення механізмів здійснення Голодомору українців комуністами у 1932-1933 роках.

Відомий дослідник Голодомору Валентин Боковський пояснює всі ці особливості українського голоду в ті часи наступним чином: “Тому було вирішено підготувати ґрунтовну акцію винищення українського національного духу в Україні так, щоб не було можливості відродження його в майбутньому. Для цього треба було спрямувати голодний удар на українське селянство як на джерело національної сили народу, і провели його настільки обережно, щоб нічого не було помітно. Для здійснення цього було обрано сприятливу нагоду започаткування нової сільськогосподарської системи — колективізації. Під цією заслоною економічного експерименту Москва здійснила свої каїнові задуми, посягаючи жертви “труднощами колективізації”.

Для тих, хто ще сумнівається в геноцидних діях Кремля щодо українців, наведу думки з цього приводу всесвітньо відомих учених-істориків. Так, той же Роберт Конквест зауважує: “Й.Сталін та його оточення здійснили геноцид українців у 1932-1933 роках... Голод також відбувся в басейні ріки Волга та на території Північного Кавказу, але такі наслідки і масштаби, як в Україні, він мав лише в місцевостях, де проживали етнічні українці”.

Із ним згоден француз Ален Безансон: “Саме ретельна організація екзекуції надала більшовицькому голодному терору в Україні характер геноциду”.

У своїй книзі “Європа” англійський історик Норман Дейвіс зазначає: “У 1932-1933 роках в Україні та козацьких землях сталінський режим запровадив штучно створений голодомор. Мета полягала в знищенні української нації, а разом з нею і “класового ворога”. Світ бачив не один страшний голод. Проте голод, створений як геноцидний акт державної політики, слід уважати унікальним”.

До речі, міста Краснодар та Ставрополь, які на той час мали значно більш моноетнічне українське населення (бо утворилися з козацьких станиць), ніж навіть міста самої України-Новоросії (які в переважній більшості були внаслідок розвинутої в них промисловості значно більш інтернаціональними), постраждали від Голодомору майже так само, як кубанські та терські станиці. У Ставрополі вимерло 36% його населення, а у Краснодарі — 29%. Жодне з міст колишнього СРСР не мало й близько таких втрат своїх мешканців унаслідок голоду тих часів.

Але українські села та станиці навіть у середньому постраждали ще більше. Так, у пропонованій читачеві книзі “Врятована пам’ять” можна дізнатися про села, які вимерли у 1933 році повністю або майже повністю. У середньому ж села Луганської області внаслідок комуністично-

го геноциду 1933 року втратили приблизно половину свого населення. Але це знов таки стосується переважно сіл луганської Слобожанщини, де населення було майже моноетнічним (українським).

У слобожанських селах нашої області є нашвидкуруч засипані ями (могилами це назвати не можна), у кожній з яких покоїться прах сотень, а то й тисяч українських селян та їхніх дітей, деякі з яких були кинуті туди ще живими.

Можна сказати, що в тих “братських могилах” похована совість української нації — багатодітні сім’ї гордих та щирих землевласників-хліборобів. Ті ж селяни, які перенесли всі муки голодної смерті, але яким комуністичний режим дозволив вижити (з травня 1933 року сталінсько-більшовицький режим почав уже потроху підготовувати українське село), отримали такий психічний шок, що перетворилися на колгоспних рабів, і такими ж рабами виховали своїх дітей та онуків. Ці моральні жертви Голодомору часто-густо міняли свою національність на російську, приписуючи при цьому до своїх українських прізвищ суфікси “ов” та “ін”. Ось чим пояснюється, у першу чергу, зменшення українського населення в Росії взагалі в кілька разів між переписами 1926 та 1939 років (хоча в переписі 1939 року ці дані навмисно приховані). Тоді як від самого Голодомору в СРСР загинуло не більше 14-ти мільйонів українців.

Саме виведення породи цих біороботів і було кінцевою метою більшовицького геноциду. Рабська психологія в них укорінилася так глибоко, що навіть сьогодні вони віддали свою землю в оренду за копійки своїм багаторічним гнобителям — скоробагатькам із лав колишньої колгоспної номенклатури.

До речі, від штучного голоду, організованого комуністами, у селах Сватівського, Старобільського, Білокуракинського, Троїцького, Новопсковського, Марківського, Біловодського, Міловського та Кремінського районів наших земляків загинуло в декілька разів більше, ніж під час Другої світової війни. А жінок та дітей — у кілька десятків або й сотні (!) разів більше.

І погодьтеся, що тільки вкрай здеморалізоване (у першу чергу саме Голодомором) суспільство може й досі одних загиблих при цьому зараховувати до великих жертв радянського народу в так званій Великій Вітчизняній війні, а других — лише до труднощів та помилок при проведенні колективізації. Тільки зомбована комуністичною пропагандою до втрати здорового глузду людина здатна не відчувати кричущого цинізму та лицемірства таких різних підходів до власної історії. І таких людей серед нас, на жаль, ще дуже і дуже багато.

Але найсумнішим є те, що й сьогодні на вулицях міст Луганщини можна нерідко побачити духовних нащадків катів нашого народу з портретами Леніна та Сталіна, які нічого цього не хочуть розуміти і ніко-

ли не покаються за справи своїх політичних попередників. Зупинити їх може тільки “нюрнберзький процес” над злочинами комунізму. Інакше, прийшовши коли-небудь до влади в Україні, вони знову будуть нищити власний народ. Гарантією цього є, по-перше, аксіома про те, що непокараний злочин обов’язково повторюється ще в більших масштабах. А по-друге, така ж аксіома про те, що реалізація будь-якої суспільно-політичної утопії (якою є комунізм) завжди потребує багатьох людських жертв.

Поки ми все це не зрозуміємо та не вшануємо належним чином пам’ять мільйонних жертв Голодомору, ми й надалі будемо залишатися, за Мейсом, постгеноцидним суспільством, посміховиськом для всього цивілізованого людства, країною, що втопає в корупції, безправ’ї своїх громадян та злиднях. І це, на жаль, є не тільки висновком автора цих рядків. Це один із пунктів дорожньої мапи для України, яку подарував нам геній сучасної політологічної думки — Френсіс Фукуяма у своїй Київській лекції 2006 року.

Саме засвоєння всіма громадянами України “спільного травматичного досвіду” (яким і є для нас Голодомор), за Фукуямою, може бути тим містком, який допоможе нам вибудувати єдину українську політичну націю — нездійсненну на сьогодні мрію вітчизняних політиків та політологів.

Тільки після цього в Україні може бути створена єдина помісна православна церква, що сьогодні взагалі виглядає якоюсь фата-морганою.

І тільки коли українська політична нація стане після цих перетворень єдиною духовно та ментально, вона зможе вже розбудувати у своїй країні громадянське суспільство, яке і є єдиною перепусткою до всіх європейських структур, включно з Євросоюзом.

Тож, як бачимо, без повернення нашому суспільству історичної пам’яті про Голодомор нас не приведуть у європейські інституції ніякі економічні реформи, українські дива та прориви, ні федералізація, ні друга державна мова.

Остання утопія стосовно мови особливо популярна серед мешканців Луганщини. Всю її облудність чудово викрив ще у XIX сторіччі класик філософії англієць Джон С.Міль: “Серед людей, яким бракує почуття солідарності, особливо якщо вони читають та розмовляють різними мовами, не може існувати і спільна громадська думка, необхідна для діяльності представницького врядування. Впливи, які формують громадську думку — і, отже, визначають прийняття політичних рішень, — будуть різними у різних частинах країни. В одній частині будуть довіряти зовсім іншій категорії лідерів, ніж в іншій”.

Вам, шановний читачу, це нічого не нагадує?

Олександр КРАМАРЕНКО,
журналіст

ЦЕ БУЛА ОДНА З НАЙТРАГІЧНІШИХ СТОРІНОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

Голодомор 1932-1933 років не оминув і нашого краю. З 1923 року на території сучасної Луганщини замість районів існували 2 округи — Луганський та Старобільський — у межах Донецької губернії, ліквідованої 1925 року. У 1930 році округи також було ліквідовано, адміністративними одиницями стали райони. Нарешті, у 1932 році було створено Донецьку область, з якої 1938 року утворили Сталінську та Ворошиловградську області. Саме на цих територіях, як і в усій більшовицькій Україні, владою творився злочин проти власного народу.

Українське село повернулося до більшовиків тоді, коли ті пообіцяли землю. Адже після аграрної реформи 1861 року селяни отримали від поміщика тільки частину необхідної їм землі, і не в приватну власність, а в довічне користування за викуп, який повинні були сплачувати упродовж 49 років. Він, до речі, у цих краях виявився вшестеро більшим ринкової вартості землі. Тоді селяни отримали наділи у 4 десятини на рев'язьку душу. На початку ж ХХ століття, у зв'язку зі зростанням численності населення, на члена родини припадало землі вдесятеро менше — приблизно 0,4 десятини.

Враховуючи гостроту аграрної проблеми, яка не була вирішена ані російською революцією 1905-1907 років, ані столипінською аграрною реформою через нетривалий термін її реалізації, ані українською національно-демократичною революцією 1917-1920 років, більшовики, щоб отримати підтримку селянства, яке складало більшість населення, віддали селянам переважну частину поміщицьких земель. У 1923 році аграрна реформа завершилася. За рахунок поміщицьких земель і вилучення тих, що перевищували трудову норму, землекористування бідняцько-середняцьких господарств на Луганщині суттєво зросло: селяни отримали 420 тис. десятин орної землі. У Старобільському окрузі на кожного їдця тепер припадало майже по 3 десятини.

Земельний банк під заставу частини землі надавав селянам позики на придбання насіння, робочої худоби, сільськогосподарського реманенту. В умовах функціонування в країні ринкової економіки (це була

проголошена у 1921 році і згорнута у 1928 році так звана нова економічна політика, або неп) селяни були економічно зацікавлені в результатах свого господарювання, власною працею вони могли здійснити природну мрію — вибитися у люди, стати заможними. Ця зацікавленість була посилена 1923 року, коли всі податки з них замінили єдиним сільськогосподарським податком у грошовій формі. До 1925 року зернове виробництво досягло рівня 1913 року. У Луганському окрузі було зібрано більше 24 млн., у Старобільському — майже 26 млн. пудів хліба.

Однак після ліквідації високотоварних поміщицьких і селянських підприємницьких господарств товарність сільського господарства істотно зменшилася. Збільшити товарність правляча партія вирішила шляхом створення радгоспів і колгоспів на основі відчуження приватної власності. У цих господарствах селяни, не маючи власності на засоби виробництва, ставали залежними від держави, фактично — “радянськими кріпаками”. Отже, щоб здійснити комуністичний експеримент, правлячій партії треба було позбутися селян-власників. Для цього було влаштовано хлібозаготівельну кризу 1927-1928 років. Як монополіст у закупівлі зерна, держава штучно знизила рівень хлібозаготівельних цін і підвищила ціни на промислові товари, які все більше ставали дефіцитними. Утрачаючи через це до 50% доходів, селяни відмовлялися везти хліб на ринок, що миттєво було кваліфіковано владою як свідомий саботаж з їх боку.

Для відбирання хліба в селян були запроваджені надзвичайні заходи, в тому числі карна відповідальність. А задля запобігання скороченню виробництва зерна проголошувалася суцільна колективізація, яка давала державі можливість застосовувати нееквівалентний обмін між містом і селом, викачувати селянські кошти й вилучати селянську продукцію в натуральному вигляді.

У 1928 році в Україні стався недорід, однак влада, щоб заробити валюту для промислових закупівель, наростити експертні ресурси, вирішила збільшити хлібозаготівельні плани (вони ставали все більш безрозмірними). У липні 1929 року було введено обов’язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на кожне село: хліб вирішили у селян вичавити. За ухилення від поставок зерна з селян стягувалися штрафи у п’ятикратному розмірі від вартості хліба, що підлягав здаванню; подальший опір карався конфіскацією всього майна і виселенням у віддалені регіони СРСР.

За допомогою такого економічного терору хлібозаготівельні плани у 1929 року було виконано. Водночас селяни почали заганятися в колгоспи, і ця кампанія набула форм прямого примусу. У Ровеньківському районі, наприклад, за відмову вступати до колгоспів селяни за судовими ухвалами отримували різні терміни ув’язнення. Почалася політика

“ліквідації куркулів як класу”. Селян примушували змиритися з колективізацією під загрозою повної втрати власного господарства.

Розгорнувши терористичну акцію зі знищення працьовитого заможного селянства, місцева влада керувалася постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року “Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”, за якою ця верства селянства ділилася на три категорії: учасники антирадянських виступів розстрілювалися або ув’язнювалися в тюрми та концтабори, противники розкуркулення разом із сім’ями виселялися в північні регіони, а ті, хто не бажав вступати до колгоспів, виселялися за околиці села на зменшені земельні ділянки. У Старобільському окрузі в кожному селі розкуркулили майже половину всіх дворів. Сіл тоді тут було близько 600, із кожного виселили від 12 до 22 сімей. Від такого насилля постраждали тисячі сімей. Після цього почався наступ на так званих “підкуркульників”: їх стали виселяти, дочекавшись закінчення весняної сівби 1931 року.

Опинившись у безвихідному становищі, селяни вимушені були вступати до колгоспів. Навесні 1930 року в Старобільському окрузі колективізували 61% господарств, Луганському — 43%. У 1931 році цей відсоток збільшився в середньому до 84, хоча були показники й вище: у Сватівському районі до колгоспів залучили 98% господарств.

Однак створені колгоспи були економічно слабкими. Селяни чудово розуміли, що результати їхньої праці відчужуються державою, у колгоспах панувало знеособлення, і на нову, уведену для обліку результатів роботи, одиницю-трудодень майже нічого не видавалося. Тому селяни зосереджували свої зусилля на роботі на присадибних ділянках — тих клаптиках власної землі, які їм удалося відвоювати своїм спротивом колективізації. Через це уже в 1930-1931 роках хліб у сільській місцевості став дефіцитом, але з урожаю 1930 року влада викачала хліба ще більше, ніж у попередньому році; колгоспи мусили здавати державі від 1/3 до 1/4 валового збору. Селяни почали відмовлятися від праці на землі й тікати до промислових міст. З артілі ім. Петровського Старобільського району на роботу до міст без дозволу правління пішло 200 із 300 працездатних колгоспників. Вони говорили: “Далі в колгоспі бути неможливо, хліба дають мало, працюємо майже безплатно. Треба тікати в Донбас, поки не пізно”.

Хлібозаготівлі з урожаю 1931 року виявилися ще більш непомірними і нереальними. Колгоспу імені 13-річчя Жовтня, наприклад, план хлібоздачі цього року довели до 37 тон, але у серпні господарством було зібрано усього 16 тон. Унаслідок заготівель з урожаю 1931 року, які тривали до пізньої осені наступного року, поки в районах не залишилася жодних продовольчих і фуражних запасів, почався голод. З урожаю 1932 року хлібозаготівлі пішли ще важче — виснажене, знекров-

лене село товарного хліба вже не мало. Далася взнаки незацікавлена, а через те недбала робота в громадському господарстві: хліб гинув у полі від бур'янів, осипався під час жнив і перевезення, знищувався на полях мишами й ховраками, яких розвелася безліч.

Не дало бажаних результатів і розширення у 1932 році за вказівкою влади посівних площ: майже без техніки, охлялою худобою, не маючи реального матеріального інтересу, колгоспники зібрали й обмолотили хліба вкрай мало. Влада ж вирішила, що колгоспники від неї хліб сховали, розікравши його з колгоспних ланів. У серпні за постановою ВЦВК і Раднаркому СРСР за розкрадання майна колгоспів устанавлювався розстріл, а з осені в усіх районах почали діяти надзвичайні хлібозаготівельні комісії. Вони вилучали запаси продовольства, що було покаранням за несвоєчасне постачання хліба, і тому в залік боргу не йшло, тобто влада таким чином розгорнула в селі терор голодом.

Обшуки і вилучення зерна наочно засвідчили, що воно було не розкрадене, а втрачене на полях. У боржниках опинилося 93,9% усіх колгоспів. Однак влада пішла на жахливий злочин, увівши натуральні штрафи й перетворивши голод на Голодомор: у кого з селян на початку 1933 року під час обшуків не знаходили хліба, забирали у вигляді штрафу за борг усе продовольство — м'ясо, сало, крупи, картоплю, цибулю, буряки, гарбузи, квасолю, фруктову сушку тощо.

На селі та в містах, знятих із централізованого постачання, з весни 1932 року голод набув повального характеру із чисельними смертними випадками. Вимирали цілі села, було зафіксовано чимало випадків канібалізму. У 1933 році смертність від голоду в Україні становила від 3 до 3,5 млн. осіб. Народжуваність у голодні роки зменшилася на порядок. Повні демографічні втрати, включно з викликаним Голодомором зниженням народжуваності, за підрахунками відомого українського історика Станіслава Кульчицького, сягнули за 1932-1934 роки 5 млн. осіб. У Донецькій області, за підрахунками британського дослідника Роберта Конквеста, від голоду вмерло до 20% населення (дані приховувалися, тому точних ми не маємо). Найбільш страхотливими наслідки Голодомору були у Верхньотеплівському, Новопокровському, Старобільському, Біловодському та Рубіжанському районах.

Голодомор був геноцидом українців як нації. Він, як переконливо свідчать донедавна таємні компартійні документи, був свідомо організований сталінським режимом і виявився гігантською спробою зламати спротив українського народу більшовицькій владі засобами терору, адже діяв на політичну активність населення однозначно: від голоду людина впадала в повну апатію.

Українців нищили і як селян, що опиралися примусовій колективізації й грабінницьким хлібозаготівля, і як громадян республіки, що во-

лоділа потужним економічним потенціалом, і як націю, що мала стійкі традиції визвольної боротьби, державний статус в СРСР і конституційні гарантії здобуття незалежності за союзним договором 1922 року.

Наслідками цього геноциду були не тільки страшні демографічні втрати, а й глибока моральна ерозія. У свідомість селянства на кілька поколінь уперед було імплантовано соціальний страх; воно змирилося з необхідністю працювати в колгоспі. Інтелектуальну, енергетичну, активно-творчу силу нації було підірвано, будь-який спротив актам насилля у всіх сферах національного, суспільного життя був зламаний. Як слушно зауважив академік Іван Дзюба, “Голодомор 1932-1933 років був тим страхотливо-переламним часом української історії, після якого вона пішла вниз”.

**Анатолій КЛИМОВ,
професор кафедри історії України
ЛНПУ імені Тараса Шевченка**

ВІД УПОРЯДНИКА

*... Про це писати треба,
А не мовчати в тихому кублі!
Петро Ребро*

Комусь це може видатись дивним, але мій науковий шлях до власне історичної теми Голодомору проліг через філологію. У 2001-2002 роках я разом зі своїми колегами — Зінаїдою Сікорською (тодішнім професором кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка), Валентиною Шевцовою (доцентом цієї ж кафедри) і Михайлом Чернописким (доцентом кафедри фольклористики Львівського національного університету Івана Франка) брала участь у комплексному культурологічному дослідженні під назвою “Вивчення Слобожанщини молоддю Львівщини і Луганщини” за програмою, розробленою товариством “Просвіта”.

Тоді разом зі студентами ми здійснили фольклорно-діалектологічні експедиції в села Біловодського, Міловського і Кремінського районів Луганської області з метою зафіксувати на аудіо-плівку живе мовлення мешканців нашого краю*. Розпитували їх про все: про природу, особливості давнього і сучасного побуту та господарювання, про звичаї та обряди, традиційні ремесла, про історію села та родини; записували також зразки народної творчості — пісні, приказки та прислів'я.

Більшість представників старшого покоління у відповідь на прохання описати історичні факти, які залишили найбільший слід у їхній пам'яті, починали розповідати про голод 1932-33 років. Спочатку я слухала їхні розповіді без особливої уваги, а після розмови з інформаторами навіть зауважувала колезі Михайлові Гнатовичу: не варто постійно акцентувати увагу оповідачів на негативі — краще запитувати про те, що викликає в них позитивні емоції.

Згодом же, готуючи до видання зібрані матеріали, я уважно прослуховувала й розшифровувала ці записи. І тільки тоді почала усвідомлю-

* За матеріалами цих і попередніх (1997, 1998 і 1999 рр.) експедицій видано навчальні посібники “Сватівщина”, “Старобільщина” і “Північно-східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області)”.

вати описаний мешканцями різних сіл жах пережитої ними трагедії. І замислилася: як могло статися, що на слобожанському чорноземі, товщина шару якого наближається до метру, почали масово вмирати люди — споконвічні хлібороби? Як могло статися, що жінки — представниці народу, в традиціях якого ніколи не було канібалізму, стали різати, варити і їсти власних дітей, діти їли померлих від голоду батьків, а пухлі люди перед смертю обгризали м'ясо на власних пальцях? Чому мертві люди, як снопи, лежали на вулицях і їх подовгу не ховали, а якщо й ховали, то в братські могили — по кілька десятків чоловік? Чому в ці могили разом із мертвими скидали й напівживих людей? Чому ті, кому вдалося вижити під час цього страшного голоду, кажуть, що люди тоді не вмирили, а “дохли”?

Відповіді на ці запитання я не знайшла в доступній мені історичній і публіцистичній літературі. Нічого про це не знали й мої рідні та близькі знайомі.

Приголомшена почутим, я вирішила тематично об'єднати ці розповіді і зробила кілька публікацій у прогресивній місцевій пресі і в київських виданнях. Щоправда, після виходу в часописі “Київ” (у №6 за 2003 рік) статті “Позабирали все, а сім'ї повимирали (Голодомор в Україні: Луганська область. Документальні свідчення)” отримала “догану” з боку одного з провідних луганських істориків (і, як не дивно, просвітянина) у вигляді фрази: “Скільки можна педалювати цю тему?”.

Отримавши згодом запрошення до Києва на конференцію з теми Голодомору, я познайомилася з людьми, які є членами Асоціації дослідників голодоморів в Україні (вона існує з 1992 року), від яких дізналася про те, що в 1932-33 роках такий самий голод був і в інших областях України. Виявилось, що Асоціація як національно-культурна просвітницька громадська організація об'єднує науковців, письменників, журналістів, інших громадян, які вивчають історію голодоморів в Україні і сприяють ушануванню пам'яті його жертв. Члени Асоціації вже багато років спеціально збирають подібні свідчення (саме збирання і документування свідчень жертв голодоморів і є першочерговим завданням Асоціації) і вже видали не один десяток книг, у яких уміщено спогади очевидців цього Голодомору.

Як з'ясувалося, до нашого часу ця тема висвітлювалася на сторінках лише небагатьох луганських ЗМІ, і то епізодично й дозовано. Жодна з кафедр історії України луганських університетів до 2007 року не організувала експедиції студентів з метою записати в польових умовах спогади людей про Голодомор 1932-33 років на Луганщині. Жоден із молодих луганських науковців-істориків за роки незалежності України не захистив дисертацію з цієї теми. До того ж, мені відомі непоодинокі факти того, як наші професійні історики (учителі і навіть викладачі

вищої школи) досі вважають, що ніякого Голодомору в Україні, і тим більше на Луганщині, не було — навіть після того, як Верховна Рада визнала його актом геноциду українського народу.

І мені подумалося: якщо історики не беруться за свою безпосередню професійну справу, а тим часом людей, які можуть дати цінну для об'єктивної історії інформацію, з кожним днем стає все менше, то хтось же повинен узяти на себе місію донесення до широкого загалу правди про те, що відбувалося на теренах Луганщини в ті роки!

Тому я вирішила організувати Луганський обласний осередок Асоціації дослідників голодоморів, головним завданням якого було б обстеження всієї території нашої області з метою збору свідчень від очевидців Голодомору, а в подальшому — видання матеріалів цього обстеження і створення документального фільму про Голодомор на Луганщині. Восени 2003 року такий осередок було зареєстровано. До нього ввійшли люди, яким небайдужа наша історія.

Нелегко було починати справу, яка вимагала хоч і невеликих, але коштів. Для здійснення поїздок по області щонайменше потрібне було технічне забезпечення (транспорт, відеокамера і фотоапарат) і відповідний персонал. Мені дуже хотілося фіксувати розповіді людей на відеоплівку, щоб у майбутньому ні в кого не було сумнівів у тому, що зроблені записи є автентичними. Спробувала розробити проект і отримати закордонний грант на це дослідження, але ніхто з потенційних грантодавців на нього не відгукнувся: очевидно, нікого за кордоном не цікавить ця сторінка нашої історії, а представники української діаспори вже втомилися давати гроші на “демократизацію” нашого суспільства.

Усередині 2004 року на хвилі передвиборчої активності політичних партій (узимку цього року відбувалися вибори Президента України) я як голова Луганської обласної філії Асоціації дослідників голодоморів в Україні звернулася з офіційним листом до лідерів різних політичних сил. Бажання надати конкретну допомогу в здійсненні проекту виявив тільки один із них — тодішній керівник передвиборчого штабу Віктора Ющенка Олексій Данилов. Він виділив машину з водієм і відрядив на необхідний період відео-оператора — Олексія Мовсесяна.

Попередньо я провела роботу серед своїх студентів факультету української філології Луганського педуніверситету. Тим із них, хто мешкає в містах і селах нашої області, я дала завдання пошукати серед сусідів або родичів стареньких людей і записати на диктофон їхні спогади про голод 1932-33 рр. Зроблені записи однозначно переконували в тому, що в містах і містечках Донбасу (це південь Луганської області) у 1932-33 роках був звичайний голод, викликаний дефіцитом продуктів харчування, а в сільськогосподарських (північних) районах тоді був мор людей голодом, зумовлений повною відсутністю будь-яких харчів; саме тут

масово мерли люди голодною смертю. Спостереження, здобуті в ході мого особистого спілкування з мешканцями промислових і сільських регіонів, дозволяли зробити такий самий висновок.

Саме тому я уклала дорожній маршрут таким чином, щоби в першу чергу обстежити саме північні райони Луганської області, які традиційно називають частиною Слобожанщини.

Улітку (бо я могла виконувати цю громадську роботу лише у відпускний час) 2004 року вдалося побувати у 65-ти селах Слов'яносербського, Станично-Луганського, Новоайдарського, Біловодського, Міловського, Марківського, Білокуракинського, Старобільського, Кремінського, Сватівського, Троїцького та Новопокровського районів. У кожному з цих районів ми вибірково взяли в середньому п'ять-шість сіл. Заїхавши в незнайоме село, починали шукати літніх людей — бажано таких, які народилися в цьому ж селі і під час Голодомору жили саме тут. Перевагу віддавали тим, кому під час Голодомору було не менше семи років, хоча були й винятки: інколи з нами виявляли бажання спілкуватися ті, хто знає про цю подію з розповідей батьків і дідів. Усі інтерв'ю, взяті в цих 65-ти селах, ми записали на відеокамеру, сфотографували інформаторів з метою вмістити їхні світлини в майбутню книгу.

Не всі, хто пережив Голодомор, давали згоду на інтерв'ю — очевидно, досі відчували страх говорити на цю тему. А дехто, навпаки, нібито чекав, що до них прийдуть і розпитають про це, адже понад 70 років вони носили цю пам'ять у собі. Ці люди дякували за те, що їх вислухали, і казали, що їм стало від цього легше. Але ніхто не вимагав від держави якихось пільг і виплат для себе як до постраждалих осіб.

Спочатку я пробувала опитувати свідків Голодомору за самостійно розробленим питальником, але практика показала, що більш вартісну в науковому плані інформацію містять не відповіді на анкету, а зв'язні розповіді інформаторів на задану тему. Використовуючи цю методiku, я ставила співбесідникам окремі запитання лише з метою уточнення або спрямування розповіді в необхідне русло.

Уже з перших інтерв'ю я зрозуміла, що власне голодоморні події тісно пов'язані з суцільною примусовою колективізацією і “розкуркуленням” заможних селян, які здійснювали більшовики наприкінці 20-х років. По суті, саме ці акції й стали початком геноциду українського селянства. Тому до книги внесено розповіді інформаторів і про ці події. Не оминалися увагою й спогади про арешти тодішньою владою ні в чому не винних людей і вивезення їх на Соловки, про здійснення нею безбожних акцій у вигляді руйнування церков тощо — ці питання також є дотичними до теми Голодомору.

Хоча голодомори 1922-23 років і 1946-47 років і не були предметом нашої спеціальної уваги, але в разі, якщо респонденти починали про це

розповідати, їх ніхто не зупиняв. Ці оповіді також включено до книги.

Під час збору матеріалу мені пощастило познайомитися з небагатьма місцевими краєзнавцями, які самотужки збирають свідчення своїх односельців про голодні 30-ті роки. Це — Олексій Погорілий із села Проїждже Старобільського району, Іван Кава з села Піски Новопокровського району, Василь Каплунов із Можняківки та Оксана Богачова з Новобілої цього ж району, а також Віра Аннусова з Бараниківки Біловодського району. У селах Піски, Можняківка, Бараниківка зусиллями цих дослідників установлено хрести на могилах масових поховань їхніх земляків.

А в селі Проїжджому на цвинтарі, де, за даними Олексія Погорілого, у 1933 році поховано 384 померлих від голоду людей, з ініціативи цього ентузіаста і за підтримки нашої Асоціації восени 2004 року встановлено пам'ятний знак у вигляді кам'яних жорен для перемелювання зерна, які до створення колгоспів стояли на кожному подвір'ї. Ці жорна — символ традиційної хліборобської праці українців. Важливо, що на мітинг з відкриття цього пам'ятника зібралися представники різних поколінь — і старенькі свідки Голодомору, і люди середнього віку, і діти. Після мітингу, в якому взяли участь і дослідники Голодомору з області, і представники місцевої влади, і письменники, і самі свідки Голодомору, відбулася панахида за участю священників різних конфесій — Православних церков Київського і Московського патріархатів і Греко-католицької церкви (що також було символічно).

І подумалося: якби в кожному селі, яке втратило третину, половину, а то й більше своїх мешканців під час цього страшного Голодомору (а таких сіл на Луганщині сотні), відбулися б такі заходи! Тоді б не заростали братські могили, в яких лежать сотні тисяч невідспіваних наших земляків, терном та бур'янами, а місцеві скоробагатки не розорювали б ці землі під поля, на яких вирощуватимуться нові врожаї соняшників...

Прикладом безкорисливого подвижництва у справі дослідження правдивої історії нашого краю є життя Віри Аннусової. Записувати спогади людей про Голодомор 1932-33 років у своєму селі Бараниківка і сусідніх селах ця вчителька математики місцевої школи розпочала ще в 1984 році. Записувала, бо розуміла: якщо вона цього не зробить, цього не зробить більше ніхто. А записані спогади — це живий літопис рідного села, який обов'язково стане колись затребуваний молоддю. Багатох, кого опитала Віра Андріївна, уже немає в живих. Але пам'ять про них та про їхню нелегку долю збережеться для їхніх же нащадків.

Як мудрий педагог, В. Аннусова розповідала учням правду про трагічну сторінку нашого життя, прилучала їх до вшанування пам'яті безвинно загиблих дідів і прадідів. Діти разом з класним керівником щовесни впорядковували могили, в яких покоїться більше тисячі їхніх односельців. Я переконана, що ці діти не виростуть безбатченками без

роду-племені і не будуть байдужими до історії свого народу.

Наступного, 2005-го, року робота зі збору свідчень про Голодомор на Луганщині було продовжена. Суттєву підтримку в цій справі надав Зіновій Гузар — тодішній заступник голови Луганської облдержадміністрації (ЛОДА) та одночасно — заступник голови Координаційної ради з дослідження Голодомору 1932-33 років на Луганщині, яка щойно створилася на громадських засадах при обласній адміністрації. З його ініціативи було проведено брифінг для журналістів і “круглий стіл” для представників громадських організацій і партій, де мова йшла про розпочату нами роботу і про необхідність її продовження. На оголошення про збір коштів для цього відгукнулися Микола Гапочка — наш земляк (колишній депутат Верховної Ради), СООО “Орбіта”, луганський осередок ПППУ, деякі організації Первомайська та Сіверськодонецька.

Знайшлися ентузіасти, які організувалися в дві експедиційні групи. До першої ввійшли Євген Голобородько — студент факультету української філології Луганського педуніверситету, Юрій Коденко — аспірант кафедри історії України цього ж навчального закладу, Лариса Федорчук — магістр української мови і Світлана Казакова — старший науковий співробітник Луганського обласного краєзнавчого музею; до другої ввійшли Віра Аннусова та її дочка Люба — студентка Дніпропетровського національного університету, а також Тамара Слєпченко — студентка Міжрегіональної академії управління персоналом. Зібраних коштів вистачило, щоб забезпечити всіх учасників експедицій диктофонами, фотоапаратами та іншим обладнанням і канцтоварами. Транспорт люб’язно надали той же Микола Гапочка та луганський обласний осередок партії “Наша Україна” в особі Андрія Недовесова.

Улітку 2005 року учасники першої експедиційної групи обстежили більшість сіл Троїцького і Старобільського районів, а другої — села Марківського, Міловського і Біловодського районів. При обстеженні керувалися спеціальним питальником, розробленим Валентиною Борисенко — професором Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Записали на аудіо-плівку спогади сотень свідків Голодомору. Сьогодні цей матеріал розшифровується цими ж ентузіастами. А це нелегка й копітка справа.

У 2007 році я продовжила збір спогадів очевидців Голодомору в області. У липні-серпні побувала в 44-х селах Сватівського, Кремінського, Новопсковського, Білокуракинського та Новоайдарського районів. На цей раз транспортом допомагали ЛОДА і знов-таки М.Гапочка; відеозапис спогадів здійснювали оператори телеканалу ЛОТ Олексій Мовсесян та Олександр Пічугін, а також оператор-аматор із Сіверськодонецька Ігор Ткаченко. Організаційну підтримку в пошуках свідків у селах, у вирішенні наших побутових проблем (адже поїздки тривали по кілька

днів) цього разу надали держадміністрації названих районів.

Таким чином, зібрано величезний фактичний матеріал про Голодомор 1932-33 років на теренах Луганської області. Матеріал надзвичайно важкий, бо те, про що розповідали люди, психологічно нелегко було сприймати. Часто, слухаючи ці розповіді, я відверталася від оповідачів, щоб вони не бачили моїх сліз. Щодня я чую їхні риторичні запитання: “За що нас нищили?”, “Чому Сталін так зненавидів українців?”.

Я не історик, тому відповіді на ці запитання давати не в моїй компетенції. Ставлячи собі за мету видання цієї книги, я в першу чергу керувалася необхідністю донесення правди, яку почула від своїх оповідачів і яку зафіксували мої однодумці, до наших земляків, які були позбавлені можливості дізнатися про це раніше. Впевнена, що розумний читач і сам зробить належні історичні висновки.

У книзі подано оповідання документального характеру (у фольклористиці такі оповідання називають усними меморатами) переважно від очевидців Голодомору, які виступають одночасно у функції і персонажів, і свідків, і істориків. Вони не тільки розповідають про пережите й побачене, не тільки описують перебіг тих подій, а й осмислюють їх і аналізують. Більшість оповідачів адекватно оцінюють причини Голодомору. Але є й такі (їх абсолютна меншість), хто називає його передумовою засуху й неврожай, не вписуючись таким чином своїми висновками в загальний контекст розповідей. Я би поділила цих людей на дві категорії. Перші — це ті, хто жив і продовжує жити в полоні радянських міфів та ідеологем, а другі — ті, чиї батьки безпосередньо чинили насили над своїми односельцями, виконуючи волю більшовиків.

Кілька слів про принципи укладання книги “Голодомор на Луганщині” та про її структуру.

До укладання книги я підходила передусім як філолог. Розуміючи, наскільки цінною в науковому плані (перш за все для діалектологів, фольклористів, а також етнографів) є фіксація живого народного мовлення, я передавала розповіді опитаних мною респондентів без жодних редагувань і літературних, а тим більше змістовних правок — так, як вони записані на відео-плівку (зрозуміло, що оповідання подано або українською, або російською мовою — так, як говорять респонденти). Так само подали записані матеріали й мої колеги — викладачі-філологи. Тому в книзі можна побачити чимало діалектизмів, незакінчених та обірваних речень тощо (це взагалі властиво усному мовленню). Спеціальним знаком — квадратними дужками — позначено частини діалектних слів, які в мові наших інформаторів піддаються повній редукції, тобто не вимовляються (наприклад, ма[бу]ть, ка[ж]уть, ка[же]).

Саме потребою якнайточніше передати особливості діалектного мовлення носіїв обстежених говірок зумовлена і наявність наголосів

у певних словах. Необхідні для розуміння текстів тлумачення деяких слів, переважно діалектного характеру, подані після цих слів у дужках із зазначенням автора пояснень — або записувача матеріалу, або укладача книги. Знак [нрзб.] указує на те, що взяте у квадратні дужки слово вимовляється нерозбірливо.

Без сумніву, вміщені в книгу меморати будуть цінними і для істориків, і не тільки своїм документалізмом, а й майже повною відсутністю правок.

Зауважу для діалектологів і фольклористів, для кого ця інформація є важливою, що деякі оповідання подані записувачами* в обробленому (у плані мови, а не змісту) вигляді. Це стосується переважно записів нефілологів (винятки становлять інтерв'ю, записані на диктофон учителем історії І.Кавою та журналістом О.Крамаренком і розшифровані мною як філологом, а також інтерв'ю, записані й розшифровані істориком Ю.Коденком, який підійшов до цієї справи як справжній філолог).

Від своїх же студентів, чиї матеріали вміщено в книгу (а це студенти філологічних факультетів Луганського педагогічного і Східноукраїнського національного університетів) я вимагала обов'язкової фіксації свідчень на аудіо-плівку, оскільки в моїй практиці були випадки несумлінного ставлення окремих студентів до виконання цього завдання: вони приносили нібито власноруч зібрані матеріали, а потім виявлялося, що це плагіат із уже опублікованих свідчень, зафіксованих на інших територіях.

Окремо скажу про записи Віри Аннусової. Матеріали, які вона збирала до нашої співпраці (до 2005 року), мають у книзі не фольклорну форму, а форму, наближену до художніх оповідань. Зате тексти, датовані 2005-2006 роком, наведені вже без будь-якого редагування.

Крім усних оповідань, у книгу вміщено листи людей, які надійшли на адресу Луганської обласної філії Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Наші адресати вирішили поділитися власними спогадами про голодоморні події або ж спогадами, почутими від своїх батьків. Їхні листи подано у книзі мовою оригіналів і виділено лапками. Більшість листів, як і більшість усних оповідань та інтерв'ю, завірені власними підписами авторів розповідей і печатками сільських рад або ж комунальних підприємств за місцем проживання респондентів. Це зроблено з метою надання цим матеріалам неспростовного документального характеру.

Реалізуючи задум зібрати свідчення про Голодомор лише на території Луганської області, ми не ставили собі за мету записувати інформацію про цю подію від наших нинішніх земляків, які в 1932-1933 ро-

* Наприкінці книги можна знайти інформацію про записувачів текстів і про обробленість / необробленість записаних ними матеріалів.

ках мешкали в інших областях України або за її межами. Такі відомості фіксувалися в селах лише принагідно (цих записів усього п'ять). Кілька свідчень про Голодомор на інших територіях надійшли також від мешканців Луганської області на адресу нашої Асоціації у вигляді листів. Як упорядник, я теж вирішила вмістити їх до книги (до розділу “Інші області”), оскільки вони можуть бути цікавими в порівняльному плані.

Таким чином, загальна кількість інформаторів, чії свідчення надруковані у книзі, становить 296 осіб. Мешкають вони на території 16 районів Луганської області (у 121 її населених пунктах), а також в обласному центрі — Луганську.

Головний принцип, за яким розташовано матеріал у книзі, — алфавітний. За алфавітом упорядковано і райони області, і населені пункти, і прізвища інформаторів. Якщо нашими співбесідниками одночасно були двоє, а то й троє людей, то першим задокументовано прізвище оповідача, який дає найбільш об'ємну інформацію. Для легшого сприйняття таких полілогів на початку вислову кожного з опитаних зазначене його ім'я та прізвище у скороченому вигляді. У разі, коли хтось із інформаторів під час розмови робить усього одну-дві репліки, то після його прізвища, яке паспортизує цей запис, у дужках наведена відповідна позначка (*), у тексті вона стоїть перед цими поодинокими репліками; зате розповідь основного інформатора з метою економії площі не супроводжується ніякими спеціальними знаками.

Діалоги оформлені традиційно — за допомогою тире. Запитання записувачів у діалогах та полілогах виділені курсивом.

У деякого зі свідків Голодомору інтерв'ю взято двічі, й обидва вміщено в книгу, оскільки кожне наступне інтерв'ю конкретизує або доповнює попереднє. Різні записи від однієї особи зафіксовані або різними записувачами, або одним записувачем, але в різний час. У разі, якщо респондент дає обидва інтерв'ю сам, кожний запис із двох нумерується відповідною цифрою.

Дехто з наших респондентів у 1932-33 роках проживав в одному населеному пункті, а сьогодні живе в іншому. Оповідання ж від них розміщені у книзі під заголовками тих населених пунктів, де ці люди знаходилися під час Голодомору; під прізвищем свідка в цьому випадку зазначено в дужках, де він мешкає сьогодні. Інколи в дужках подається й інша додаткова документальна інформація про оповідачів, як-от: дівоче прізвище, відомості про батьків тощо.

Надруковані у книзі оповідання паспортизовані не тільки інформацією про респондентів, а й прізвищами тих, хто зробив запис, а також датою цього запису. Як правило, розшифровували записи (аудіо- та відео-) самі записувачі. Якщо якийсь матеріал записували й розшифровували різні особи, то це відзначено наприкінці наведеного оповідання.

Зауважу, що в плані обсягу матеріалу з різних районів і кількості опитаних у районах людей є відчутна диспропорція. Це зумовлено тим, що в деяких районах дослідницька робота проводилася більш системно. Певною мірою вирівняти цю диспропорцію покликані вже зібрані, але ще не розшифровані матеріали з Білокуракинського, Кременського, Марківського, Міловського, Новоайдарського, Новопсковського, Сватівського і Старобільського районів. Сподіваюся, що ці матеріали вийдуть другим томом цієї книги.

Насамкінець, зроблю ще одне зауваження. Я майже впевнена в тому, що знайдуться рецензенти на цю книгу, які поставлять під сумнів саму необхідність її видання. Аргументовано стануть доводити навіть її шкідливість для нашого молодого покоління у плані виховання його в традиціях “регіонального патріотизму” та дружніх стосунків з нашими російськими сусідами. Я не стану ані полемізувати з ними, ані виправдовуватися. Лише наведу лист корінного москвича Володимира Монакова*, який дає свою оцінку моїй книзі:

“Здравствуйте, Ирина!

Вчера пришел пакет из редакции с газетами “День”. Я занес эти газеты маме. Она даже растерялась. Ведь она не знала, что там поместили ее снимок с внучкой Юлей. Конечно, эмоций — море. И слёзы, и радость. Слёзы от страшных воспоминаний, а радость от того, что те события, что она пережила ребёнком и что носила в своей памяти всю жизнь, стали известны многим людям. Еще раз сердечно Вам спасибо от всей нашей семьи за эту работу, за этот подвиг.

Я подумал вот что. Ведь то, что Вы сделали, предав гласности, поведав общественности, народу историю одной из многих миллионов жертв режима, есть гражданский подвиг. Так же, как и Ваша будущая книга. А для нашей семьи это своеобразный реквием по убитым. И даже не убитым, а замученным невинным детям — маминим братьям. И молодым, в сущности, людям — родителям мамы.

Именно Реквием. Ведь реквием создается затем, чтобы напомнить живущим о погибших. Если бы не Вы, то в памяти человечества не осталось бы и следа от жизни маленьких ребятиншек из крохотного украинского села. КАК БУДТО ИХИ НЕ БЫЛО НА ЗЕМЛЕ! А теперь они будут жить в памяти народа, в памяти тех, кто увидел Ваши статьи, кто возьмет в руки Вашу книгу, кто смотрел телевизионную передачу, в которой украинский Президент зачитал

* Історія дослідження долі його матері Ганни Євгенівни Неласої (Монакової) — уродженки села Литвинове Новопсковського району Луганської області, яка залишилась сиротою в результаті Голодомору 1932-33 років, надрукована в газетах “День” (від 10.10.2007 р. і 10.11.2007 р.) та “Реальная газета” (від 28.11.2007 р. і 5.12.2007 р.); лист цієї жінки вміщено також до цієї книги.

отрывок из воспоминаний моей мамы. И даже более того, память о них останется в информационном поле человечества — ведь то, что написано, становится вечным! Может быть, и название для книги взять такое — “Реквием”?

Меня переполняет чувство благодарности к Вам. Ведь мама всю жизнь жила с этими впечатлениями детства. И меня тоже всю мою сознательную жизнь волновала эта тема: почему у нас нет бабушки и дедушки, нет их фотографий, что значит “из детдома” и т.д.

А теперь, благодаря Вам, словно какой-то свет пролился на всю эту страшную, по сути, историю.

Дай Бог Вам здоровья.

С благодарностью, Владимир”.

Невже для того, щоб комусь усвідомити суспільну вагу цієї або подібних книг, необхідно, щоб Голодомор зачепив своїм чорним крилом саме його родину? Мені здається, що це зовсім не обов'язково — у випадку, якщо в людини є хоча б крихітка такого беззаперечного доказу її відмінності від тварини, як здібність співчувати. Доказом цього може бути та обставина, що абсолютна більшість із тих, хто працював над цією книгою на суто громадських засадах, не втратили під час Голодомору нікого зі своїх рідних...

Ірина МАГРИЦЬКА,
голова Луганської обласної філії
Асоціації дослідників голодоморів в Україні;
доцент кафедри української мови та літератури
СНУ імені Володимира Даля

АНТРАЦИТИВСЬКИЙ РАЙОН

Село Дяко́ве
ЩЕРБАК Захар Пантелеймонович,
1910 р. народження

У двадцять дев'ятому году почалась колективізація, почали колхозу створювати, розкулачувать людей. Не знаю, в якому году, по-моєму, в 1932-му, бачив зимою, як санями вивозили під Ягóрівку людей. Під Куцу гору, так її називають, там рівчак крутий, вивезуть людей, викинуть — і все... Ото так.

Їх семеро чоловік було, ходили, і в батька коней забрали, бричку забрали, плуг забрали, віялку, косарку — все забрали. Ото прийдуть, позабирають все, так їх прозвали “чорна сотня”, заберуть зерно все під чисту, і квасолу на горищі віником зметуть, все під чисту. Ходили Чірка, Зіленський, Мартіненко, Курнай, Бубірик і Василь Казарá. Їх сім чоловік ходило, а сьомого — і зараз не знаю, хто такий. Так ото, я знаю, прийшли до батька смёрком і кажуть: “Ми корову заберем!”. Батько до їх, а ма́тера сказала, щоб не трогав, бо посадять, тоді слідів не найдеш. Вони батькові кажуть: “Прийдеш, гроші получиш”.

А не знаю, що він отримав, це вже стільки годів пройшло. Я якраз на шахті “Сім” робив, довжен в армію іти, так... аж у війну забрали.

Голод був. А людей не їли, такого не було. Розказували, що батько й мати поїли дітей, ну не в нас. А може і... Оно ж Дяко́ва велика, а ну чотири колхозу було! В ті годá стільки зерна було! У Ровеньки вивозили, ми тоді Ровенецького району були. Ще дітьми пішли на шахту робить, руками вагонетку тягать — а шо, кусок хліба заробить нада!

Шоб собак та котів їли — такого не знаю, може, й були такі, хтónа?

Тоді у нас були кирейці (корейці. — *І.М.*), вони собак їли, а так люди їли більш трав'яники, мамалигу варили. Кукурузу тоді мололи на крупу прямо з качаришками. Просівали, з муки якийсь хлібець получався, а з крупи каші варили.

Скільки вже померло людей, не помню, ну мерли, і послідні слова були: “Істи хочу”. Вобщє голод невеликий був, померли або де сім'ї великі, або дуже старі й немощні. Оно ж тоді багато хто робив на шахтах,

а там продовольствіє давали — і хліб, і сіль, і жир, і сільодку, і масло. Ото ж, шо самі харчувались, а шось одкладали і носили в село своїм на гостинець.

Тоді дороги такої, як тепер, не було, а ходили навпростець, через Оріхово — на Кольберів (стара назва Антрацита. — *І.М.*), по лісу треба було іти, так були случаї такі: бандіти по лісу перестривали людей і відбирали в них усе їстівне, та воно й бандіти такі ж голодні, шо вже й духу не було. Очі запали, кістки одні, а їсти хочеться, ото й нападали. Було... іде, іде людина, впала, і все, і лежить ото при дорогі мертва.

Важкий час був. Пішки на базарь у Красну Криндичовку ходили. Наберуть з дому якесь лахмоття і йдуть мінять на кусок хліба чи пригоршню пшона.

Помню, підеш на город, знайдеш по копаному мерзлу картошку, помієш і печеш на тенті, та така добра була! Ото так, важно було...

Записала О.Конопля Олеся 2002 р.

БІЛОВОДСЬКИЙ РАЙОН

Село Бараниківка

АННУСОВА Віра Андріївна, 1956 р. народження

(учитель місцевої школи)

У сусідньому селі, у Зеликівці, там голод був страшніший. У нас, у Бараниківці — не такий. У Нижній Бараниківці більше вимерло людей, а в Зеликівці... Взагалі, село Зеликівка повністю вимерло, його заселили переселенцями з польського кордону.

Розповідала одна жіночка (вона зараз тяжко хвора) — їх переселили з Чернігівської області. І коли вони приїхали сюди в 34-му році, і ото маленький братик її їде по селу — ані собаки, ні кішки, ні людей... Нікого нема, мертва вулиця! І от він проходить і каже: “Ой, ви мені про триголового змія розповідали казку — мабуть, він у цьому селі побував”. А батько каже: “Та бував, бував, тільки не змій, а голод!”.

Та жінка каже: “Нас вселили в хату, ми полізли на піч, а там кулі роблені — видно, тут діти були. І ото як люди вимерли, так все — і постіль, усе залишилося, — каже. — Нас теж надурили. Це ж там нам, у Чернігові, розказували, що та на Сході люди лінівці, робить не хочуть, а земля родюча, і хліб білий. У нас же, — каже, — там хліб житний, а тут білий. І ото привезли нам хліб (показали, який з нашої пшениці можна випекти), і ми, — каже, — приїхали. І коли ми вже приїхали до станції Чортково, тут нам уже люди розказали: “Куди вас чорти несуть? Та тут, — кажуть, — люди як мухи мруть!”.

Це мені жіночка розказувала із Зеликівки — Наталя Храпата, вона зараз дуже-дуже хвора.

... Зараз ми знаходимося біля могили, в якій захоронено, по переказах очевидців, близько 350 чоловік. Сплять у цій могилі. Цю могилу було вирито... Кожен колхоз (а їх у Бараниківці було декілька, колгоспів)... так от кожен колгосп виривав свою яму. Ось оце була яма для захоронення колгоспників із “Чкалова” — це центр села Бараниківка. Так от у цій ямі в ряд лежали люди по 50-60 чоловік. Смерть не відбирала ні старіх, ні малих, мерли всі — і старі, й малі, й здорові люди, і так їх в

ряд, ряд за рядом укладали. Тоді поклали шар, а поряд ще залишилося півметра...

А от у сусідньому селі Зéликівка, там майже весь люд вимер, і вже не було навіть людей, які б змогли вирити яму, і тому людей кидали у криниці і колодязі, і всі криниці і колодязі були закидані трупами. Так декілька гарб привезли із Зеликівки сюди і вклали. Загорнули, кажуть, отак землею, аж доверху (а це було взимку), а навесну земля сіла, і там нога, там рука... І, як мені розповідала Задорожня Ганна Іванівна, каже: “Я ж тоді ще дивчатишкою була, 15 років міні всьогó, і нас з колгоспу прислали сюди, і ми відрами ходили і засипáли”.

Раніше людям не дозволяли навіть оправляти цю могилку. А у цієї Ганни Іванівни... У неї тут захоронені родичі — сестра двоюрідна, захоронені два братики. І от вона тут і квіти посадила. І зараз її вже у живих немає, а вона мене просила: “Нехай вони тут, квітки! І не дай, Боже, щоб отут якийсь залізний обеліск ставили (може ж, таки прийде до то́го) — хай буде хрест і хай будуть квіти (“петушки” у нас їх називають)”.

А я просто зі своїми дітками, з класом, цю могилку доглядала. У нас іще тут могила є, ми навіть камінь отам відрили, і тут із хрестом камінь. І от ми доглядали, а тоді я переговорила зі священником у Зеликівці. Спершу я звернулася до районної і сільської ради, попросила: “Допоможіть мені поставити отут гарний хрест!”. Мені сказали: “От якщо ви знайдете тих очевидців, які дійсно хоронили тих людей, то ми, може, вам і поможемо”. Но, на жаль, зараз у нас саме старші — це ті діти, які засипáли ці трупи, їм тоді було по 15. І от я змогла в них зібрати ці спогади.

Раніше я розмовляла, у мене є спогади тих, аж старших людей, які звозили людей, розвозили обіди. А вже зараз ці люди давно відмерли. І то́му ні районна, ні сільська рада міні нічим не допомогли. А священник сказав, що душі треба відспівати. І ми в минулому році в кінці травня... Я звернулася до людей, які все це пережили страхіття, які залишились у живих; вони дітьми були тоді, але добре пам’ятають. Це, мабуть, не можна забути. І тому нас зійшлося сюди чоловік 30-50, не більше. Приїхав священник, ми відспівали, все зробили, як-то кажуть, по-Божому. Хай тепер вони сплять!

— *А як ставиться до всього цього молодь?*

— Молодь — це молодь. Як налаштують молодь. Це залежить від того, як ми, педагоги, налаштуємо їх. Мені навіть двічі директор школи догану писав за те, що я доглядаю цю могилу. Це було не так давно, це було років п’ять тому: “От Віра Андріївна на класній годині повела дітей на кладовище, і якусь там могилу, якийсь там голодомор... І кому це потрібно?”. І якщо в нас будуть такі керівники, такі педагоги, то звичайно...

Хоча діти, діти... Я не стала в цьому році їхнім класним керівником, і вони не прийшли. А вони мене запитують: “А хто ж могилку поправив?”. А я кажу: “Я сама”. “Ну шо, Ви не могли нас гукнуть, шо б ми, не зробили?”. Тому, знаєте, діти є діти; діти — вони весь час однакові, вони були такими і сто років тому, і будуть через сто років. Це діти, це просто тісто, з яких можна щось зліпити. Усе залежить від нашої мудрості, від вихователів. А робота вихователів залежить від керманичів.

Я скажу від усіх учителів. От нам працювати з дітьми не важко — якби нам не заважали. Не навреді!

... От повернуся до цих сиріт, яких я і досі не можу влаштувати. Я бросила все, приїхала в адміністрацію: “Давайте щось робити! Треба дітей влаштовувати в дитбудинок!”. А вони кажуть: “А у нас вибори, нам треба бути і там, і там, і там — голосувати ж за Януковича”. І ніяк я їх не могла відірвати: вибори в них на першому місці. А голодні діти для них — нічого. Можливо, і в ті роки були ще байдужіші керівники, чи Бог його знає. Не нам судити, історія все поставить на свої місця.

А ця могила тут завжди стоятиме на вході. Цей хрест був пофарбований у чорний колір. І я приходжу в цьому році, а оці люди (отут їхні родичі захоронені) фарбують у голубий. А я приходжу чорним пофарбувати. Ну, я й не стала перефарбовувати, хай у цьому році побуде він голубим, чи синім.

У нас у тому кінці кладовища ще одна могила — то колгоспу Савченка. Там менше захоронено. І теж мені передала ту могилку жіночка і просила, щоб її захоронили поряд. І от коли я обробляю ту могилку, я обробляю і її могилку.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Бережна Олена Максимівна, 1915 р. народження

Ми з розкулачених. А розкуркулили нас за що? За пару волів і пару бичків...

Нагледів якось батько на Донщині в одного хазяїна гарних бичків-близнюків. А давно хотів паристих воликів. Став батько торгуватися, а поїхав зі старшим сином. Той дядько, що продавав бичків, уже немолодий був, послушав батька та й каже:

— Дивлюся, що приглянулися тобі мої бички... у воликах толк знаєш. А грошей у тебе замало... То за цих паристих віддай на рік мені в найми свого хлопця. Дивлюся, трудящий він у тебе, я його не обіду, ще й ділу навчу.

Батько й погодився... Пригнали бичків, а Свирида в наймах залишила. І півроку не пройшло, як пішов розголос: “У кого дві пари і більше

волів — куркулі. Розкуркулювати!”. Відібрали в нас і волів, і телят, а нас і деяке майно погрузили на підводу і вивезли під осінь в Криничий Яр.

У сім’ї нас дев’ятеро було: бабуся, батько, мати і шестеро дітей. Відразу батько з братами стали напівземлянку будувати, добре, що були підряд ліс, вода, глина. А ми з мамкою стали їстівне в лісі збирати — яблука, груші, терен, глід, шипшину, ожину, іргу, гриби, корені шамраю, купині.

Пізньої осені батько помер від простуди. Під лісом викопали яму та й захоронили. А на бабцю божевілля найшло... Беруть кресало, йдуть у село до своєї хати, сідають під повіткою плетеною і починають вогонь кресати. Кажуть: “Мое, що хочу, те й зроблю: схочу — спалю, а схочу — залишу...”.

А там у нашій хаті вже інші люди жили; заявили... Приїхала міліція, забрали бабцю до Біловодська. А потім і відпустили — що з неї візьмеш, з хворої...

Кажуть у народі, що біда сама не ходить, ще й за собою водить. Так воно і є: після розкуркулювання — голодовка. Що ми тільки не їли, щоб вижити! Попереду дятла личинки короїда повибираємо, мамка їх підсушать, у ступці перетруть і варять нам приварок. А ще нашим спасінням були ховрашачі нори, під гору їх немало було... Розривати важко було, але вже як розрисш, то добича: є і сам ховрашок, і запаси зерна чималі.

Як мамка не бідкалася, всіх уберегти все одне не вдалося — двоє слабшеньких померли. А скільки жолудів перезбирали... Підсушували в ступці, на муку товкли і ліпєники пекли. В роті гірко, терпко, а їсти треба. Мамка ще по дуплах лазили: де пташка, де щільничок, де мишка або бурундучок — усе на їжу йшло.

Знаю, мамка надибали на місце, де вовки кабана розірвали... Кусочок смуха, ніжка і кров зі снігом. Ото брали отой сніг і варили приварок... До весни дотягли, пішли корені, яйця пташині, зелень...

Записала В. Аннусова 1985 р.

Бережна Орина Афанасіївна, 1917 р. народження

- У якій сім’ї Ви народилися? Де проживали?
- У Бараниківці, нас шість душ було: три моїх сестрички, я, батя й мамка.
- Батько ваш був бідним, середняком чи заможним?
- Нє, бідний. Бідний — далі нікуди.
- А земля у нього була?
- Була.

— *А тяглова сила була?*

— Не, не було. Одробляли.

— *А коли стали створювати колгоспи, ваш батько відразу пішов до колгоспу?*

— Він... Оно не колгосп, они ті... Як они називалися? Кучки там, по стіки-то дворів.

— *Гурти?*

— Ага... А тоді ото стали колхози.

— *Були по-сусідству люди, які не пішли в колгосп і господарювали самі?*

— Не, по-сусідськи в нас не було, в колхоз усі пішли.

— *А в якому краю Бараниківки ви проживали?*

— Ото де Мігін живе, ото наше подвір'я саме.

— *І тут поблизу не було куркулів?*

— Куркулів? Та де там не було? Були.

— *Їх вивезли, чи вони тут залишилися?*

— Їх часть вивезли, а часть сюди, до лісу вивезли.

— *На Кулацьке?*

— Угу... Ото отак.

— *Розкажіть, як ваша сім'я вижила в 33-му?*

— Сім'я вижила. Батько зі своїм дядьком здружилися і торгували кіньми, лошаками. Коні — це у яких плохе м'ясо. А як не їдять іще, так тоді воно не пиниться, нічого. Так ото они пойдуть, де там молодих коней-лошаків куплять, тут продадуть і свою сім'ю кормлять. І ото так у 33-му ми жили. А тоді... А ми ж тутечка буряки садовили. Коровки в нас не було. І буряків багато було. В нас яма така... І хороші буряки. Так они міняли молочко за буряки, сметанку. І ото, було, мамка по чашечці ділила те молоко. То бурячків напечуть, а ми поїмо з чаєм сметанку. Ото отак вижили.

А тоді батя вже сторожував коло коморі. Отут коморі були. Оце навпротів, де ми живемо зараз, так коморі були. І они там сторожом були. Так ви знаєте, так підлізуть під коморю... Та підлізли та якось тамечки провертіли, і кукурузка той... Так они ото в пазуху, і дірочку ту затулять. Так ото як прийшли додому, принесуть і принесуть. Кажу: Господи! Вера Андреевна, сиру кукурузу гризли! Ще шоб зуби були тепер здорові! Прийдуть, принесуть кукурузки тієї, а ми, як сороки, хватаємо та їмо. “Підождіть, мати ж зваре!”. Та куди там ждаць! Оно так... Чи оно так уже було, шо голод був, шо хватали, як наче той...

— *А по-сусідству люди мерли з голоду?*

— По-сусідськи? Та глядіть, не чуть по-сусідськи. Так, чую, шо... Оно ж іще детство було. Кажуть, шо падають з голоду. І главне, шо мужики... Такі ж здорові люди. Не хватало їсточки, ото они й падали. А по-

сусідськи у нас тоже бідняк був, кантувалися тоже такечка: то бурячком, то кукурузкою сирою, то там де шо розживуться. Оце отак...

Оце мій батя і батіної сестри чоловік, а він такий бедовий, оце дядько Іван був. І оце они кіньми займалися. Тут продадуть — туди пошкандибали, там купили. І оце, глядіть, здорово нам пособило у 33-му.

— *А в колгоспі хто працював, їм давали додому?*

— Давали, на їдака́ давали.

— *А в школі? Ви ходили до школи чи ні?*

— Ходила, я три класи кончила.

— *А в школі дітей годували?*

— Тоді не.

— *А колоски дозволяли збирати в 33-му?*

— Не, не допускали. Отож і горе, шо не допускали, за колоски судили.

— *А люди ходили куди міняти, жебракувати?*

— А то хіба ні!

— *Куди в основному ходили?*

— На Казьонне. І на Донщину ходили. Ми скрізь ходили.

— *32-й, 33-й — то справжній голод був. А коли Ви наїлися хліба?*

— Я вже забула, коли його наївся хліба. Так же ото, поступенно. Оце в колхозі стали, так стали і на їдака давать хлібець. Як мамка спече, так ото і їмо. Трудне діло було, трудне!

Записала В. Аннусова 2005 р.

Бичкова Серафима Андріївна, 1922 р. народження

Скрипнули сінешні двері... Закокотіла щеколда хатніх. На порозі з'явився худенький білявий хлопчик. Це був сусід мій. Ми з ним то-варишували. Разом змалку (він на один рік молодший за мене) пасли гусей, потім ягнят.

— Сімо, я дуже-дуже хочу їсти... — промовив він винувато.

Я теж була не дуже сита, але знала, що їхня сім'я бідує ще більше, ніж наша... І тому швиденько кинулась у пошуках їстівного. Під припічком знайшла трохи гнилуватий бурячок і вузлик із сушений терном.

Микола, так звали хлопця, з жадністю з'їв буряк і прийнявся за терен.

— Смачно? — питаю.

— Угу, — чую у відповідь.

І тут я пригадала, що позавчора з молодшою сестрою ми ходили по топку в терни... Кущі занесені снігом, і тому легко дібратися до верхівок, де залишився необірваний з осені терен. Я швиденько одяглася, і ми пішли з товаришем по терен. Я ж їм, викидаючи кісточки, а він же голодний, з жадністю ковтає сухі морожені тернинки цілиною. Добре намерзлися ми і розійшлися по домівках.

Пізно ввечері до нас прийшла мати Миколи, каже:

— Приходжу додому, ходила на казйонне табак на їстівне міняти, а Микола лежить на підлозі горілиць і, взявшись за животик, криком кричить... Не знаю, що й робити...

Я лежала на печі і все це слухала. В мене теж поболював живіт, а терпіла... Вночі мій товариш помер. Вранці, коли мені повідомили про смерть, я заплакала... припавши до маминої завіски, запричитала:

— Мамо, це я винна... Він їсти просив, а я відвела його терну поїсти, а він із жадоби його з кісточками ковтав.

Мамка обняла мене, соплі витерла мені.

— Ні, не ти, дочко, в смерті Колі винувата. Вина інших... Але не скоро ми дізнаємось про тих, хто скоїв таке лихо. Та й взагалі, чи дізнаємось?..

Записала В. Аннусова 2002 р.

Воротникова Ганна Іванівна, 1917 р. народження

Є в селі Бараниківка куточок — Міщанівкою називають. По моєму дідусю Стефану Міщану так назвали... Відомий чоловік був не тільки в селі, а й за його межами... Гарна хата, великий двір, клуня, тік, повітки, ухожена земля, садок, худоба, неподалік на пагорбку стояв вітрячок... Шанували люди його не за багатство, а за душевне тепло і добро. Бог не послав йому своїх дітей..

Якось їхав дідусь зі станції додому, та в дорозі його негода застала. Напросився до людей в хату пересидіти... Хата як хата: діти з печі виглядають, невістки клопочуться за домашньою роботою, баба за станком полотно тче... А біля діжі з помиями дитятко лазить, років п'ять. Животик аж по землі волочиться. В куточку, видно, солома йому настелена і лахмотина якась лежить. І з невісток — дві веселі та говірки, а одна — як у воду опущена... Ото тій нещасній і доручили випровадити дідуся з двору. А він і запитує в неї: “Що то у вас за дитинка в куточку біля помийника?”. А вона як заллється сльозами: “Моя то дитиночка...”. Та й стала розповідати: “Сирота я, в дядька росла, видали мене заміж за чахоточного... Він невдовзі й помер, я ще важкою була... Так свекруха віддала мене заміж сюди за глухого... Дітки пішли одне за одним. Та зненавидів мій чоловік нерідного сина, навіть не дозволив спати з усіма дітьми на печі. А куди мені діватися? Попід тином скитатися? Нехай краще в куточку в темній хаті сидить”.

Виїхав дідусь за село, а в самого з думки не йде почуте й побачене. Розвернув коней та й назад до того двору... і до господаря: “Віддайте мені цього хлопчика... Довго не згоджувалися, потім віддали... Привіз додому... По знахаркам кинулися. Підлікували трішки... Ріс Ваня хоч і

хворобливим, але розумним та добрим.

У 18 годочків і женили вони його не моїй мамці. Та ще й не нашлася я, татко померли. Приїхав мамин батько забрати дочку додому, а дідусь і каже:

— Е ні, не віддамо ми вам ні невістки, ні внуча. Вони наші... Знайдемо Тетяні (так звали мою мамку) приймака та й будемо жити-хазяйнувати всі разом...

Так і зробили... Прийняли бідного парубка Афанасія, мамка народила ще шестеро дітей. Сім'я величезна була. У нас жили Домаха, Ольга, Никін, Секлета. Цих сиріт дід прийотив ще в голодному 22-му...

Розкулачували дідуся одного з найперших. Худобу відібрали. Закроми спустошили... Клуню розвалляли... Тік подовбали... Крила на вітряку поламали... З хати, правда, не вигнали, бо з дітьми.

Пригорнув якимось мене до себе дідусь, він любив мене найбільше за всіх, та й заплакав: “По-божому, онучко, жив весь вік, трудився, нікому зла не завдав. Не думав, що за все це буде така плата”.

Уже так, під осінь, прийшли до нас жінки активістів... Позаглядали по закромах — пусто... А в саду стояли дві груші з невеликими жовтими краснобокими грушками. Ми ними на зиму півгорища застилили. До Різдва ласували... Підійшли вони до них і стали трусити. Одна збирає, а друга в річку носить висипає.

У голодовку з Божою допомогою вижили... Дідусів приятель з Донщини допомагав: то гречки-січки підкинув, то кукурузки мучної. Було простилаємо в хаті рядно полотняне, кладемо колоду тернову або яблуневу (вишневу не брали, бо клеєм тхне, а після грушевої надвір не сходиш) і пиляємо. Потім до цих опилків добавляємо чогось трішки мучного і коржики печемо. Табак виручив... Запас великий був... А в 33-му мені ж уже шістнадцять було.

Пам'ятаю, весною прийшла з сільради до нас посильна... Молодь на суботник збирає... Пішла і я... Заставили нас відрами засипати землею яму, куди скидали мертвих... А вона ж горою накидана, та ще й смердить — шар землі зверху невеликий і після зими присів. Зрівняти з землею наказували — не получилося, а пагорб поставили.

Потім заміж взяли мене Кукушкі — так прозивали рід чоловіка...

Зорею, бо вдень не дозволяли, ми зі свекрухою перед Великоднем ходили обробляти могилу, там захоронені її мамка, бабуса, брати. І “півники” оті, що ростуть зараз там, то ми з нею посадили. А камінь той великий з хрестом хтось стихаря виложив...

Записала В. Аннусова 1985 р.

Гавриленко Ганна Іванівна, 1919 р. народження

— *Де Ви народилися?*

— В селі Бараниківка, 16-го апреля.

— *В якій сім'ї — бідняка, середняка чи заможного?*

— Ні, не в такого, не в заможного... У середняка.

— *Яка була ваша сім'я?*

— Дедушка, батько і бабушка була, і мати. Та оце ж я сама старша була. Брат Колька, і я, і Лбоня був — той, що вмер з голоду.

— *Що ви мали, скільки землі? Тяглова сила була у вас, чи ні?*

— Конячка була, а землі... Називали, шість десятин. Коровка була.

— *А як стали створювати колгоспи, ваш тато відразу пішов до колгоспу?*

— Зразу пішов.

— *Були по сусідству люди, які не хотіли йти до колгоспу?*

— Були, но я їх уже не знаю.

— *Яка доля їх чекала? Вони пішли в колгосп, чи їх вивезли?*

— Та і сами повийжджали. То які більше зажиточні, їх вивозили. А такі, як мій дедушка, бабушка, мама — таких не вивозили, і они раді були, аби їх де-небудь прийняли жить.

— *Ви добре пам'ятаєте церкву свою бараниківську?*

— Церкву пам'ятаю здорово, які дзвони були... Вибивали... Їх і нігдє не було таких. А в Бараниківці, кажуть, були Шеметьонки — такі були люди, майстри своєї справи, но уже ж їх нема. Так Шеметьонки дзвонили... І летіли ті дзвони, я чула... Школа ж там була, коло церкви, а они як летіли! Як знімали, так гули як!

— *А хто ж знімав їх?*

— Уже немає, померли, активісти ж були.

— *Наші, бараниківці?*

— Наші... Були ж, знаєте, активісти... Це мені дванадцятый, а, мабуть, і не було дванадцяти годів ще, як оце воно його творили. Школа там була біля церкви... Вона ж іще й церква є, а школа там рядом була, там вчили.

— *Ну а тепер розкажіть, як ви пережили 32-й, 33-й роки?*

— А як же, дєточка, жили, як нема їсти! Так же й жили. Немає картошечки... Ту, що викопували... Там, де є, ту збирали та їли, отак жили та й переживали. А нашо це так робилося? Нашо це стіки людей погигбло? Знаєте, тут були такі Хвєщенки, називались, у їх хлопці — такі, як солдати, і кажуть, усі померли. Всі померли з голоду. Його не розказати і не описать. Хоть би такого не було! Може ж, наш президент буде лучше ж вести...

— *А як ваша сім'я виживала?*

— Корівка була, а она ще не з телятком, що ... Хтозна що ми їли... Піде мати полоть, чи де там, кукурузки жменьку там принесе, ото кине, зваре її. Або по горі росло, таке воно... Таке воно — зелене... Ото назбираєм його... називають “галушкі”. І ото таке їли, і так виживали.

— *Ви казали, що ваш братик помер з голоду. В якому році він помер?*

— Та в 33-му, разом з батьком. Братік умер оце у п’ятницю, а батько ішов у суботу із степу, і їхав груповоз. Везе девок, сміються! Хоч там не таке гарне готовили, а їм же дають їсти там шось. А він проситься: “Візьміть же мене, підвезіть”, — батько мій. Оце святий хрест. А кожух у нього такий...

Весна була така в 33-му, хліба отакі здорові, зелені, та ото ж пололи. Раньше ж пололи, це зараз же не поле ніхто нічого. А то пололи, осот рвали... А він кожух брав удягаться — оно ж голод був, холодне і голодне. “Ото ж візьміть!”... Так кожух узяли той, а батька не взяли. Дойшов він — соломка стоїть, отак скирдочка, він соломку просмикав, ліг, ногу за ногу (це ж мамка за ним їздила), поклав ногу і вмер...

А його в клубі критікують: “Меженський Іван Аврамович — симулянт, не хоче робить”. А мати ждала, ждала, та у неділю оце ж розвиднилося — нема батька. А я прибігла... Діти ж пололи, так я прибігла, а мене питають: “А де ж батько?”. “Та де ж? Іде додому”. Пішла пайок получать у неділю, до груповоза. Кажуть: може, він уже десь умер, а ти, мол, получиш на нього їсти”. Понятно? Оце обратно я хрестюся. Чи дали мені пайок — я забула, а в клубі в неділю зібрані проводять: “Меженський Іван Аврамович — симулянт, не хоче робить”.

А мама шукає в когось конячку — найти, привезти батька із поля. Поїхали шукать, а він уже воня... Це ж літо, весна. Положили в корито, привезли. Привезли... Як они його з кимсь стягали, но з тим же ж, що привезли, положили у хаті, на землю його. Я спать лягла на піч... Це ж сьодні не заріють — неділя, празнують же всі... Встаю з печі надвір, і за ноги за мертві зачепилась — они ж як дерев’яні. Утром приїхали конячкою, чи двома, укинули, ряднинку мати дала, умотали його у ту ряднинку і одвезли... Братська могила отут, на грібках. Кинули його, закидали — ото й усе. Отак ми переживали.

— *На вашу думку, скільки людей вимерло?*

— Та стіки їх там, людей... Мерли так... Падають, як груші оті падають. Хіба там десятки? Мерли так... Вимерли люди в 33-му, не дай Бог!

— *А мати ваша не ходила на Донцину міняти?*

— Не, уперед ходила, шось тамечки... Відро якогось зернечка приносила, виміняли. Приносили...

— *На Донцині голоду не було?*

— Ну, бачите, якщо виміняла відеречко, це ж таки такого ж не було! А в нас же ж тут страшне...

— *А випадків людоїдства не було?*

— Я цього, глядіть, не помню... не чула.

— *Люди сім'ями мерли. А чи переселяли сюди людей у пусті хати?*

— А то? Вони й хати там такі були.

— *Переселенці були отут в 33-му році на вашому краю?*

— Не, не було... Уже після тих років, як 33-й пройшов, переселенці були, тоді десь — то відтіль, то відтіль були люди.

— *Приют був, якщо діти сиротами залишались?*

— Десь був, був у центрі такий приют, що забирали дітей.

— *У 33-му році колосочки дозволяли збирати?*

— Ой, та ганяли за колосочки, хто ж їх там дозволяв? Об'їждчика поставлять, і ганяє: “Не збирайте, хай їх лучче приорють”. Отаке було... Це правда була.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Горбаньов Іван Павлович, 1907 р. народження

У 27-му ми поженилися з Ганною. Сім'я в нас була великою, а вона — сирота. От і запросив нас до себе жити бездітний батьків дядько. І ми переїхали до нього в Карпівку (Донщина, Ростовська область). Це і врятувало мене, мою жінку і моїх дітей від голоду...

А батько, мати, дві сестри і брат, які залишились тут, померли з голоду. Жили вони в совхозі “Квітка”, на буграх, а там майже всі люди вимерли. А на Донщині колективізація була не такою страшною. Там земля була панська, одрубів у людей, як у Бараниківці, не було. От і перейшли вони безболісно від панщини до колгоспу. Хоча за свого пана поганого не говорили, здорово не зобіжав він своїх батраків.

У 32-му й 33-му карпівці, никаноровці, хлорівці добре піджилися — з ближніх українських сіл Зеликівка, Бараниківка, Злодіївка, Мусіївка люди валом ішли й несли одяг, посуд, полотно, подушки, щоб обміняти на щось їстівне. Пам'ятаю, холодно вже було, а один чоловік зайшов до нас у двір і просить обміняти на їжу свою макітру й полумиски, а дядько відмовляє йому. Тоді він скидає з себе кожуха і просить щось їстівне за нього. А дядько кажуть: “Ти, добрий чоловіче, як не з голоду, так від холоду помреш”. А потім пішов і насипав йому оклунок гречаної муки затак. За миску пшона можна було тоді виміняти вишиту сорочку. За два-три відра муки — кожух.

Ми своїм до Різдва допомагали, а потім їх не стали пускати. Бувало, дядьки зійдуться до купи в чинось хату і толкують, що воно ото робиться під боком... чи, бува, не перейде воно до нас.

Записала В. Аннусова 1988 р.

Горбаньова Ганна Терентіївна, 1920 р. народження

(Оповідь веде Віра Аннусова). Старенька жіночка підійшла до нашого двору, привіталася, попросилася присісти... Чимось дуже схвилювана — вона шукала спілкування... Я звернула увагу на її збиті босі ноги.

— Звідки і куди Ви, бабусю, мандруєте?

Вона підвела очі, пильно подивилася на мене, а потім...

— Присядь, дітко, коло мене, вислухай... Душа болем переповнена — вилити треба... Прибула я з Іванівської області... До Луганська їхала, а далі грошей не вистачило, пішки пішла... Перед смертю так захотілося додому, просила дітей повезти мене... Відмовили... Кажуть, далеко, та й ні до кого їхати... Може, я й негарно зробила, нехай простять. Отримала пенсію і поїхала...

Народилася я тут, у Бараниківці. Була третьою дитиною в сім'ї. Жили на тій вулиці, що від кладовища до річки йде. Батько майстровитим був... Хата була в нас гарна, під острішок крита, повітки сплетені, клуня велика... А час нам дістався такий, що змалечку ми спокою не знали.

Від тяжкої хвороби дівчинкою померла старша сестра. Батько одним із перших у колгосп вступив. Брат став секретарем комсомольської ячейки. Пам'ятаю, як прийшов Василь у нових хромових чоботях, у кожаних і з сумкою через плече. Повідомив, що для боротьби з куркулями і бандитами з комсомольців створено загін міліції і що житимуть вони в суворовських магазинах... Мамка запричитала, начебто передчувала щось недобре...

Вночі, коли хлопці спали (а їм було по 15-18 годочків), налетіла банда, пересікла їх шаблюками на м'ясо. Блискавкою пролетіла страшна звістка селом. Поприходили матері з возиками за тілами дітей. Поїхали і ми з мамкою. Крик... Плач... Закривавленими кусочками виносили матері дітей і складали на возики. Мамка довго не виходили... А потім не вийшли — вилетіли... Вся в крові: ноги по кісточки, руки, навіть обличчя, бо тримала в руках і цілувала скривавлену голову любимого синочка Василька. Не помічаючи нічого й нікого, вона побігла лозами... Більше я не бачила матусі... Шукали і батько, і родичі... Де вона ділася, ніхто не знає.

Залишилися ми втрьох: я, батько і бабуся. Та після такого горя стареньку “в дитинство кинуло”. Днями сидить на печі моїми куклами грається... А невдовзі й померли. В голодовку батько пішов ями рити для померлих, бо за таку роботу давали в день півкілограма вівсяної крупи. Це була дуже важка робота і для рук, і для серця... Але татко пішов із-за мене — боявся, щоб я з голоду не вмерла. Біля кладовища

стояла невеличка хатка, де копачі грілися. Зайшли мій татко в хату, сіли на лежанку, взяли вуглинку та й на комині поставили ряд паличок — ними позначали кількість захоронених за цей день... Перерахував усі... А потім каже: “А що, хлопці, вже більше 200 чоловік із нашого краю голод зва...”, — та й недоговорив слова, упав на долівку бездиханним.

Залишилася я круглою сиротою. Щоправда, в школі мені, окрім приварку, ще й кусочок хлібу стали давати. Дядько приходив і в хаті протоплював.

Одного разу приходжу зі школи, а у дворі підвода стоїть; переселенці заходять у нашу хату. Стала я на хвiртці і не знаю, що робити... Та чоловік, який заносив речі, помітив мене і пішов назустріч, а я в сльози — та тікати. Навздогін він мене обняв і каже:

— Не плачь, сиротинушка, мы у тебя ничего не отберём — твой дом, твои вещи. А жить мы будем у тебя на квартире. И тебе будет лучше... Вот увидишь...

За вечерею вони розповіли, як сюди попали, як їх підманули. Їм казали, як гарно живеться на Україні. А коли уже на кінцеву станцію приїхали і розгружати стали, то почули: “Куди вас принесло? Тут люди сім’ями вимирають”.

Вони приїхали з харчами, та їм як переселенцям відразу дійну корову дали. Я тоді вже більше не голодувала. Навіть свій пайок у школі між подружками ділила. Мене не ображали, і з дітьми їхніми я подружилась.

Прожили переселенці в нашому селі років зо п’ять, а тоді дядько Федот і кажуть:

— Поехали, Авдотья, на родину. Не пришлась по душе мне эта земля. Капуста от жары вянет, а картошка не растёт...

Стали вони збиратися назад. А що ж зі мною?.. Я вже дівчиною стала. Якось за вечерею завели мову про від’їзд, а дядько Федот і говорить:

— Негоже девку на виданье одну в хате оставлять... Да и полюбили мы тебя, как дочку. Поехали с нами, а то не дай Бог снова голодуха...

І я поїхала. Там вони мене і заміж віддали за непоганого чоловіка. А потім війна... Чоловік загинув на фронті. Я залишилася з двома дітьми.

— А Ви приїжджали сюди раніше? — запитала я.

— Ні. Все ніколи було. Правда, років десять тому написала листа на сільраду. Відповіла мені директор сільського музею, спасибі їй, що ще й дехто з моїх далеких родичів живі.

— Більше шістдесяті років Ви прожили в Росії, а мову не забули? — знову питаю.

— Хто мову забуває, той її не має, — відповіла мені співрозмовниця. І після короткого мовчання продовжила розповідь.

— Далекі родичі не прийняли мене, навіть у двір не пустили. Но-

чувала під напіврозваленою церквою... Ніч тепла і нестрашна. Поряд клуб, бар: цілу ніч веселиться молодь... Ото тільки погано, що в одхóже ходять під храм, він хоч і недіючий, а місце все одно святе. А я в Зеликівку... Там, мені сказали, діючий храм... Треба поставити свічку за упокій рідних.

Удруге ми зустрілися з цією старенькою у набожної тітки Галини — вона на деякий час притулила її, бо сама з переселенців: у 50-их роках чимало сімей з українсько-польського кордону насильно переселили на схід України. Їй самій дуже хочеться побувати на батьківщині, та можливості немає.

Бабуся розповіла, що батюшка допоміг зв'язатися по телефону з рідними. Вони дуже зраділи, що вона знайшлася... Гроші назад на дорогу вже надіслали.

— Скоро отримаю і поїду до дітей. А що далекі родичі не признали, то що їх винити? Час такий настав... Та ще я пішки, і без гостинців... Побула на батьківщині, можна й помирати спокійно.

Записала В. Аннусова 2001 р.

Кравченко Ганна Єлисеївна, 1904 р. народження

Я пережила чотири війни: першу германську (татко тяжко ранені прийшли з неї), громадянську (брата зарубали під час Біловодського востанія), фінську (молодший брат залишився назавжди в чужих снігах) і отечественну — другу германську (одержала похоронку на чоловіка, самій прийшлося піднімати дітей).

А голодовки...

У 21-му неврожай був... Я сама в цей рік заміж виходила. Журилися старі люди, як то воно в цей рік зі сватовством бути: ні рушників нема (все полотно на їжу проміняли), ні гарбузи не вийшли... Скучно було... Але запаси, які були відкладені на чорний день, урятували...

Страшніше було в 33-му... Все зерно з усіх закрамів вимели в поставку, а бідному селянину як хочеш, так і виживай. Свекруха моя, царство їй небесне, хазяйновита була. Запас був гороху, квасолі, сушки і табачку (табачок завжди в ціні був). Город гарний при хаті... Буряк, морква, редька, капуста вродили. Так що, порівняно з іншими, у нас було ще й слава Богу.

Дівер мій, менший брат чоловіка, у Біловодську в міліції служив. Було прийде в блискучій кожанці, хромових чоботях, а у вешмишку хліб брусочками, цукор кусочками, ковбаса копчена, тюлька в баночці.

Свекруха було радіють: “Ти, мій синочку, в сорочці народився, в таку скрутну годину при такій одежі і харчах”. Як зараз пам’ятаю, отак із зорею хтось постукав тихенько в двері, чоловіка вдома не було — на

станцію за посівним поїхали. Жар ще в печі був. Я засвітила каганця... Піднялися і свекруха. Підійшли ми до дверей, мати і запитують:

— Хто там?

— Це я, мамо, Семен.

Відперла я двері. Заходить у хату наш Семен в якомусь лахмітті, в старезних рваних чоботях. Свекруха — в туж:

— Що сталося? Ограбили?.. Розжалували?..

— Ні, мамо, гірше! Налийте, якщо є, сивухи та сховайте мене куди-небудь... Неділі зо дві він просидів у схованці. Майже не їв, не пив, не говорив. А потім і зовсім зліг, повністю впав духом, і силою. Недовго пролежав і помер.

Свекруха, та й ми всі, мучилися в догадках: що ж сталося? Шукати — так його ніхто і не шукав... Та потім зайшов до нас його товариш, хлопець зі Злодіївки, і розповів нам, як було.

Голод — страх Божий... Стали люди людей їсти. От і дали наказ міліції присікати людоїдство. Ті, хто вибирали такий спосіб вижити, варили людське м'ясо вночі. От міліція приїздила в село ввечері, як стемніє, піднімалися на пагорб і дивилися... З якого димаря дим іде, відразу до тієї хати. Від варки людського м'яса вонь страшна, і все ж воно на вулиці було, бо в печах варили і через димар всі пари виходили.

Так було і той раз. Приїхали вони в село, що на шляху від Біловодська до Марківки. Дивляться — з димаря крайньої хати дим іде і запах чується. Ото Семена з товаришем і послав головний туди...

Заходять у двір... Двері в хату навстіж відчинені і якийсь дивний голос чується... Переступили поріг... Вонь, кров розбризкана... На долівці три трупи лежать, ще й свічечка горить. А біля них лазить на колінах вся в крові лахмата, з осатанілим поглядом, жінка. Ніж у руках закривавлений... Помітила їх... Повернулася і говорить: “Ой, як добре, що ви зайшли, печіночку мені допоможете вийняти. Не получається в самої — ніж тупий. Завтра люд на обід зійдеться, а поминати моїх рідненьких нічим. Так хай хоть чим...”. Далі вона хотіла ще щось сказати, та не змогла — звалилася в калюжу крові.

Запалили велику свічку, підійшли до печі. Піч теж була заляпана кров'ю. Дістали з печі великий чавун, а там ціла дитина і нога й рука дорослого. Семен так відразу і звалився біля печі. Товариш витягнув його в двір. Підійшли ще хлопці... Відлили його водою.

Вранці піднялися, на ліжку Семена все його обмундирування лежить, а його немає... Доложили главному, а він і каже: “Страх — велика сила, зломив чоловіка... Ну що ж... на все, хлопці, воля Божа”.

Записала В. Аннсова 1984 р.

Кучеренко Ніна Романівна, 1931 р. народження

Розказують, що тут були якісь вредітелі: хліб вивезли і людей вимерили. Це люди казали, і моя мама. Розказують, що врожай був, ну тіки зробили голодомор... Значить, були вредітелі — щоб люди вимерли.

І наші мамка тоже на Росію ходили, міняли, що є: чи платок який, чи там юпочка, чи шо. Принесуть відтіля чи гарбузик, чи бурячок — отаке.

А я маненька ще була. А там біля сельсовета яслі були, вони мене віднесуть на тиждень тудя, а їсти-то нічого було! Так ми... Ото калачики росли, так ми ото розгортали, рвали їх і їли.

Мамка моя два рази була пухла — у 33-му була пухла і в 47-му. Люди в нас у селі трудолюбиві, всі трудолюбиві, а голодомор заставив голодать. Дружні були, помагали одне одному...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Лободенко Раїса Павлівна, 1923 р. народження

Отам на Шарпилівці, біля куйбишевської бригади, жила сім'я заможна. Хата велика, вікна з віконницями, повітки плетені, клуня велика... Мали вони єдиного сина, писаного красавця, сором'язливого і небалакучого. На вулицю і на вечорниці він не ходив. Ото тільки в церкві й можна було його побачити.

Перед колхозами привіз він собі жінку, не схожа вона була на наших дівчат, відразу видно — з благородного роду. І ходила, і одягалась, і косу вклала по-іншому. Було прийде до церкви, а всі розступаються, дорогу їй дають, щоб розгледіти краще. Люди її називали Калістратівна. Одні казали, що вона з купецького роду, інші говорили, що попівська донька.

Перед тим, як їх розкуркулили, у цієї жінки знайшлася дитинка. Було до церкви йдуть і немовля несуть — в одіяльці, вишитому шовковими нитками, в шапочці з атласу. І такий спокій панував у цій родині, що навіть дитячого плачу в їхньому дворі не було чути. Розкуркулювали їх теж тихо. Прийшли без всякого, забрали все... Батька, матір, сина посадили на підводу і повезли на станцію. А Калістратівну з дитиною залишили на голодну смерть.

Спочатку сусіди бідкалися, як то вона без нікого і нічого виживатиме. Пройшло декілька тижнів. Калістратівна на вулицю не виходила. Та була до них вхожа старенька бабуся, що жила на цьому місці, де тепер живуть Юмені. Ось вона і пішла навідатись у хату. Коли зайшла, бачить — сидить за столом Калістратівна, наряджена, як на свято, і кошик перед нею — той, що на Великдень паскиносять, а в ньому на рушничку — уквітчана зіллям та восковими квітками дитяча голівка.

Не втрималася бабуся, як заголосить: “Та що ж ти, донечко! Та що ж

ти, моя рідненька, наробила!..”.

Як почула вона це — в чому була, в тому й вискочила з хати з кошиком в руках. І побігла в сторону казньонного степу. Так ніхто її більше й не бачив. Сусіди в совет сообщили — мовляв, Калістратівна дитину з’їла. Міліція приїжджала, щоб зафіксувати людоїдство, казали, що начебто під припічком дитячі кісточки знайшли...

Записала В. Аннусова 2002 р.

Макаренко Марія Семенівна, 1921 р. народження

Я сиділа за першою партою і уважно слухала розповідь вчительки. Позаду мене щось гупнуло... Озирнулася. Федорка, що сиділа позаду мене, лежала на парті. Вчителька швиденько підійшла до неї, зняла з себе велику теплу хустку, накрила її і сказала: “У Федорки простуда, жар. Нехай вона трішки зігріється і поспить. А ми продовжуємо урок...”.

Після закінчення уроків ми стали збиратися додому, та Федорка не просипалася... Ми вийшли за подвір’я школи. Бешкетник Сашко зупинився, повернувся до нас і сказав: “Неправду нам сказали Марія Іванівна, що Федорка заснула. Вона вмерла... І це точно. Бо сьогодні я зайшов за нею, як ішов у школу. А її мамка, тітка Харитина, вже третій день не піднімається з ліжка. І Федорка... в неї теж ноги пухлі до колін, всю дорогу жалілась мені, що в неї немає сили йти”.

Ми не повірили йому. Та поки ми торгувалися, в приміщенні школи зайшли два гробокопателі (так називали людей, які копали ями для мертвих). Ми примовкли і стали чекати. Через деякий час із дверей школи чоловіки на лантусі винесли тіло Федорки і попрямували до цвинтаря.

Санько зняв шапку і міцно здавив її двома руками. По його блідих щічках текли сльози... Ми ще трішки постояли і мовчки розійшлися по домівках.

Записала В. Аннусова 1985 р.

Меженська Поліна Пилипівна, 1922 р. народження

— *У якому році Ви народилися?*

— Народилася у 22-м году, п’ятого місяця, двадцять второго числа.

— *У якому селі?*

— В селі Бараниківці.

— *Ваш батько був бідним, середнячком чи заможним?*

— Наш батько був селянин, но в 29-му году помер, а нас шестеро осталось. Три братика ото ж... Два брати з голоду померли в 33-му. А ми по мусорниках лазили, меншу сестру брали...

— *А в роки голоду мати ваша в колгоспі працювала?*

— Да, у 33-м году мамка була в колхозі, а батя умер у 29-му. А нас осталося ж три брати, і дві нас — сестри. І брати в 33-му году з голоду вмерли.

— *Скільки років їм було?*

— Старший у “Квіткі” (назва радгоспу. — **В.А.**) конюхом був, а менший, Міша, дома був. А я ж була мала, лазила по мусорниках, по багачах, і осталася. А меншу сестричку (вона теж потім померла) брала рідна тьотка у “Квіткі”, Юрченко хвамілія. У їх діток не було, они її взяли, она там виховувалась.

— *А Ви знаєте, де заховані Ваші братики — ті, що з голоду померли?*

— На грібках... Оправляєм, ходим туди.

— *Окрема могила є?*

— Да, окрема, є.

— *Людей багато мерло в Бараниківці?*

— Да, багато. Коритом везуть, кажуть: “Та кладіть і Петра, вже розпұх. Кидайте, шоб завтра за ним не їхать”. А яма óbща, так она і шас є. І ото в яму одвезуть, укинуть... Ніякої домовини, нема нічого. “Та беріть, — кажуть, — і Петра теже, шоб завтра не їхать”.

— *А в містах голоду не було?*

— Може, десь... Шо там мені було в 33-му?

— *А мама не ходила на Донцину просити чи міняти?*

— Не, не ходила. Она пухла була, не ходила ніде. Колхоз не давав нічого.

— *А не було випадків людодїства?*

— Не, в нас, глядіть, цього я не чула. Ну... Казали там за тьотку за ту... У нас на вулиці (там, на другій), шо она свою дівчинку з’їла. А Бог його знає? Ну, так ото случай такий був. А так не знаю... Не було, шоб так їли своїх дітей і мертвого, цього не чуть було.

— *І ви залишилися з мамою і двома сестричками?*

— Да. І ще була сестричка. Вони жили на руднику, біля Антрациту. І ото она нас в 33-ом году забрала туди, ото ж ми і спаслись. Совхоз “Антрацит”, він там і зараз є. Ото ми вже там кончали і рости, і трудились. А як война почалась, а у нас хатка стояла тут, та ми вернулись додому відтіля геть. І мене як забрали на окопи, і я трудилася на окопах. Імію нагороду за бойові заслуги...

— *А скільки людей, на Вашу думку, померло в селі Бараниківка?*

— А хтозна? Мерло багато. Померло в 33-ом багато. Дітки мерли, і пожили — всякі. Це у мене брат помер у конюшні, саме старший, Яша. Конюхом уже був у “Квіткі”, і там і вмер у конюшні. А Міша дома вмер, старший мене...Трудились і поумирили. А Марусю, я казала ото, узяла тьотка рідна, Юрченко. У них одна дочка була Г’аннушка, і ото они взяли Марусю, спасли. А я по мусорниках лазила. Не дай Бог...

— Онукам про це розкажете?

— Ну а то, думаєте? Знають! І кажу: “Бережіть, дітки, кусок святий, він трудом дається всім”. Не ворували. Мною завидують. Ніхто вам не скаже, що у Польки діти лóдарі, чи она лóдаряка...

Записала В. Аннусова 2005 р.

Погрібняк Оришка Степанівна, 1915 р. народження

Батько мій заможний був... Пара волів, коні, підросток (хлопець-наймит. — *І.М.*)... Сім'я дружня була — п'ять невісток під одним дахом господарювали. Не лінувалися... Вчасно сіяли, пололи, збирали... От і мали все, не бідували. Розкуркулювали нас вже за другим заходом. Усе забрали: худобу, зерно, реманент... Дідусь із цієї причини умом тронулися... Дітей — як бджіл у вулику, їх годувати чимось треба. У 32-му урожай на городину був: і буряків, і моркви, і капусти багато було. І не у всіх забирали таке... Хоч трохи людей врятувало, а то б вимерло ще більше...

У той рік насолити величезні діжки огірків, перцю, капусти. І в садках було не пусто — замочили в діжки яблука, груші, сливи, терен... На зиму в хату діжки заносили...

А комсомольські активісти так і ризикали по домівках, шукаючи, що б ще вибрати в поставку. Пам'ятаю, зайшли до нас дві, по червоній стрічці в волоссі, і давай нишпорити і по закромах, і в піч, і на горище. Нічого підходящого не найшли. Так що ж вони, кляті, зробили, виходячи з нашої хати... Справили свою нужду одна в діжку з капустою, а друга — в діжку з огірками...

Моя тітка працювали при лікарні. Розповідали, як Філіп Іванович, лікар наш бараниківський, було бере пачку медичинських карточок і в кожну: “Умер с голоду”. А в кінці 33-го його кудись на два місяці забрали... Казали, на учобу... А насправді вияснилося, що заставили всі карточки померлих переписувати... Смертельні болячки їм придумувати... Отаке-то нам довелося пережити.

Записала В. Аннусова 1985 р.

Сіпакова Ганна Трифонівна, 1908 р. народження

(Оповідь веде В. Аннусова).

— Хліб у піч — гість у хату, це на добро, — привітно зустріла мене старенька. Я зайшла в невеличку чепурненьку, наповнену пахощами смаженого гарбуза і пиріжків, кімнату з білими стінами, вишитими рушниками, земляною підлогою, застеленою м'якеньким запашним сіном, з лавами та мисником і, звичайно ж, з розмальованим квітками, півнями та голубами кошином.

Старенька посадила мене за стіл, засланий полотняною скатертину, поставила переді мною велику макітру з пиріжками, а сама сіла напроти.

— Пригощайтесь пиріжками з гарбузом і терном. Підкріпіться, розповідь моя буде довгою... І втомитесь, і зголоднієте... Недарма кажуть в народі: “Доля вдови недолею писана”. Сама я не бараниківська — з турків я... Отам, за Карпівкою, на Донщині, до війни багато хуторів було по степу розкидано. Називали їх колонами: німецька, грецька, турецька... Хоч німці, греки і турки давно заїхали в наші краї, та їх мова та культура значно відрізнялися. А яка краса та порядок були на цих хуторах! Та перед війною і на початку війни знесли ці хутори, а людей переселили на дальні краї...

Я заміж вийшла сюди перед колективізацією. Мій батько разом з дядьком Левком (моїм свекром) кунакували разом. У спільному ділі й підбиралися справжні друзі, незалежно від того, турок ти чи козак. Було припізняться в дорозі зі станції, батько залишає дядька Левка ночувати, адже до Бараниківки битих кілометрів ще двадцять. А в поміч дядько Левко брали старшого сина Івана. Сором'язливий, небагатослівний і зростом не вийшов, але ладний, чимось привабливий... Було під'їдуть до нашого двору, він батька і дядька Левка в хату відправляє, а сам коней розпряже, поставить, їсти подає, упряж складе, а якщо щось десь неладно — поправить і на возі все розкладе, накриє...

А малював як гарно... Малюнки до казок малював. Було тільки він в хату, а мої менші брати мерщій із печі і до нього:

— Про що ти сьогодні нам розкажеш? А мати було їх ганчіркою:

— Дайте ви парубку погрітися та поїсти. З дороги ж бо він...

Та він любив спілкуватися з малечою. Сяде з ними на лежанку, розповідає, малює, фантазує. А одного разу заходить в хату і щось несе в маленькому кошику та так обережно... Хлопці з печі — думали, це їм.

— Ні, малеча, це не вам... Це вогники для Ганнусі, — і протягує мені кошик. Заглянула я і зойкнула: “Ой, які ж бо красиві!”

— На волі в степу поміж старкою (торішня трава. — *І.М.*) вони ще красивші — справжні вогники весни.

“Вогниками” ми називали весняні квіти, схожі на сучасні тюльпани, що ростуть у квітниках при хаті. Взяла я в нього з рук кошик з квітами, а мене вогнем так і обдало. Глянула на нього, а він теж почервонів, як ті вогники.

З того часу якось не сходив він в мене з думки. І мамка це вже помітили. Якось за вечерею і кажуть:

— Гарний у Левка хлопець: і добрий, і працювитий, і до діла ладний... Та ось мовчун і ростом невеликий.

— З лица води не пий, а з росту — тим більше, — якось трішки

сердито відповів на це батько.

Я відразу збагнула, що татко на моїй стороні.

Діло йшло до осені. Калина почервоніла. Якось мамка пішли в берег нарвати пучечок і кличуть мене.

— Бери червону стрічку та обв'язуй пучечок своєї долі і на вікно... Час старостів чекати настав...

Узяла калину, прив'язала до вікна від вулиці, а в душі все так і похололо: “Чи не віддадуть мене мамка за того, за кого не хочу...”.

Невдовзі якось прибігають до мене мої брати з новиною:

— Ганнусю, до тебе Павло Датових сватів збирається засилати. Павло був першим парубком на нашому хуторі, не з бідних, високий, красивий, а що весельчак! Як то кажуть, на одній нозі крутиться. Та все це якось дратувало мене... Неприємними були для мене його залицяння на гуляннях... Гарбузи вже з городу знесли в комору. От я і приготувала самого твердішого, самого спілішого.

Якось увечері, днів за три до Другої Пречистої, люди загомоніли біля наших воріт. Мамка заметушилися:

— Ганно, чепурися-но швидше, старости йдуть... І справді, вони... Почали, як полагається, здалеку. Батько запросив їх до столу, а потім і мене покликали.

— А що, доню, останнє слово за тобою... Рушники чи гарбуз... Повернулася я і йду до скрині. У мамки відразу аж очі від радості засвітилися... Подумала вона, що я за рушниками. А я гарбуз там приховала... Як побачили мама гарбуза, так запричитали:

— Донько, схаменися, який парубок! Ціни йому немає, і не з бідних, і по росту, і по вдачі до тебе підходить...

Подаю головному свату гарбуз, а вони з-за столу не встають. Тоді батько й каже:

— А що, люди добрі, на все воля Божа... Не судилося нам з вами посвататися...

Випроводили ми з хати гостей. Мати на мене майже в крик. Та батько заспокоїв її:

— Заспокойся, Феню... Що Бог не дає, все до кращого. На слідуючий день заїхали до нас дядько Левко з тіткою Оришкою, запросили наших на Храм. Тітка Оришка почали:

— Дивлюся, у вас калина на вікні — дівка на виданні. Ми теж відсвяткуємо престольний день і будемо сватів засилати. Івана пора женити. Є дівка на приміті: і гарна, і багата, і моторна... Поїхали вони, а мамка знову за своє:

— Не пара тобі Іван і по росту, і по вдачі... Та й дівка в нього є на приміті... А ти відмовила такому парубку...

Та батько підморгнув мені та й каже:

— На приміті в батьків одне, а в душі у парубка інше.

Стали наші на Храм збиратися. Я взяла кусочок чорного шовку, дивлюся, на кisetок вистачить, і стала вишивати “вогники”. При каганці цілу ніч вишивала... На ранок і кisetок готовий. Прошу батька передати подарунок Іванові, а мамка сердяться...

Якось через днів два-три після Пречистої готую я на стіл вечерю, коли чую, що біля нас коні зупинилися. А татко ще в дворі поралися, заходять і кажуть:

— А що, Ганнушко, запалили твої вишиті “вогники” живий вогонь у душі парубка. Приїхали свати з Бараниківки...

Відразу після Покрови і весілля справили.

Гарно мене зустріли в сім'ї Івана: і зовиці, і дівер, свекор у мені душі не чайв, а свекруха трішки сердита була, але не кусуча. Так і жили ми великою дружньою сім'єю... Настуська, наша первениця, найшлася... А тут переміни почалися... В колгоспи людей стали зганяти. Якось за вечерю свекор і каже:

— Йдіть, мабуть, завтра і запишіться в колгосп... Добровільно не підете — силою загонять... Та ще й чого доброго і скотину потравляють, і хату спалити можуть... Їх час... Що захочуть, те й зроблять.

Ото встали ми на слідуючий день раненько, попоралися по господарству, а воно тривожно якось... Зібралися й пішли в контору. Вона знаходилась там же — в Суворовському будинку. Зайшли ми в простору кімнату. Там сиділи голова і писарчук: голова — кремезний чоловік з великим червоним обличчям і рудим чубом. А писарчук — худенький маленький чоловік, ледве з-за столу видно... Як побачив нас голова, аж на стільці підстрибнув, а булькаті зелені очі, як п'явки, уп'ялися в мене...

Записалися... Голова встав із-за столу і пішов нас проваджати... Наближається до Івана і говорить:

— Де ж ти, недомова та недоросток, таку кралою висватав? — і до мене руками. Я від нього на другий бік до Івана. Іван міцно обняв мене і відповідає:

— Де взяв, там уже немає. А щодо росту, то коли його роздавали, я спав, а коли щастя і розум — я встав. А у Вас, дивлюся, навпаки.

Та якось стривожився мій чоловік і далеко мене від себе не відпускав, я якраз важкою була вдруге...

Голова довідався, що грамотний Іван, і взяв його до себе в контору. Одного разу приходять посильна і визиває мене в контору. В мене тільки-но Василько найшовся... Свекруха і кажуть:

— Нехай ваш голова почекає день-два... Нездорова ще молодиця. Не пущу я її.

Та через два дні пішли ми все ж таки з чоловіком до голови, а він і

каже:

— Негоже таку жінку-красуню в тісноті тримати. Я для вас садибу гарну приборіг. Поїхали подивимося.

І які чорти на нас сіли, але ми згодилися і поїхали з ним. Привіз він нас у цей двір: добротний будинок, просторий двір, велика клуня, плетені повітки, а сад! Чого там тільки не росло... Іван аж у левади пішов. Я біля груші зупинилася, а він, бестижий, ірод треклятий, підходить і каже:

— А під цією крислатою я тебе частенько чекатиму... — і моргає. Якби було чим, то я б йому ще тоді оті зелені очі виколола б.

— Завтра і перебирайтесь сюди, поки хтось інший не випередив. Івану сподобалася садиба та й, мабуть, хотілося самому погосподарювати. За вечерею ми й повідомили про намір відділитися... Свекруха не витримала — як затужить, та свекор зупинив її:

— Не тужи, Оришко, святий вечір вже. Хоча звістка безрадісна, страшна навіть. Не можна йти туди. То ж хата розкуркулених... Людей зі свого двору нізачо вигнали... Там все слізьми полито... А чужі слізи на землю не падають...

Трохи помовчав і додав:

— Якщо хочете відділитися, то збудуємо вам хату: сволок і верба є, і місце є... Я давно його відшукав.

Хата відразу наповнилась якимсь сумом... Навіть малеча примовкла... Та на нас з Іваном продовжували чорти кататися.

Наступного дня перед обідом приїхала підвода, погрузили ми свої пожитки. Тільки-но стали від'їжджати, а свекруха — під коні. Ледве встиг Іван вихватити...

— Простіть, мамо. Що ж, так чи Богом, чи чортом велено. Стали ми там жити-господарювати. Спочатку все начебто і ладно йшло. А потім правління вирішило Івана на навчання послати. Пішли ми до батька радитися, а вони кажуть:

— Посилають учитися... Це не погано. А от молоду дружину залишати негоже...

Іван став було заперечувати:

— Та я ж, батю, всього на три місяці... А що ж дружина... Он наша Горпина сім років Стефана з полону чекала... І дочекалася.

— Так-то воно так, та трішки не так, — продовжував батько.

Через тиждень проводили ми Івана на навчання... І не думала, що такими довгими і страшними видадуться ці місяці. Зanedужав, зліг у постіль свекор. Свекруха до нас сама не ходили. Не могла змиритися з тим, що ми пішли жити в куркульську хату... А менших дітей та онуків посилала до мене то щось принести, то просто провідати... Та почалися чорні голодні дні. Бувало, що люди забували про все на світі. Кожен ду-

мав тільки про одне: як урятуватися самому від смерті і зберегти дітей... У мене деякі запаси були, та й брат частенько приходив із передачею від неньки рідненької.

Запаси непомітно зменшилися, і брат не став приходити — Пилипівка почалася, вовки зграями почали ходити... Занедужало моє ангелятко, маленький Василько, а невдовзі й помер. Люди вже десятками мерли, гарбами звозили мерців і складали в яму. Ні, думаю, не віддам їм свою дитину, не дозволю їм над невинною душею знущатися. Воно нехрещене... Можна і в садочку захоронити... Так і зробила. Сама видовбала яму... Сама і захоронила...

Коли під вечір під'їжджає підвода... Заходить він у двір до мене і каже:

— А що, кажуть, дитина в тебе померла... А ти не віддала її в общу колгоспну яму схоронити... А де ж ти її діла? Може, з'їла? І таке, кажуть, в наших краях наблюдається. А від Івана звісток немає, може, там женився... Іди до мене, — і руки протягає. Я від нього:

— Та цур Вам. Ви чи п'яні, чи такі небожі? Про таке говорите... Нехрещене моє ангелятко... Під грушею я його схоронила. Можу піти відкопати і вам показати. Я від нього, а він за мною. Я притулилася до дверей клуні, а він до мене:

— Та нема в мене діла до твоєї мертвої дитини. Ти мені потрібна... — і руки простягає, а я за лома, яким були підперті двері.

— Не чіпайте, голову розсаджу!

Злякався, відійшов... Зло посміхнувся і каже:

— Голод заставить тебе стати моєю...

Так воно і сталося... Харчі скінчилися. Ноги стали пухнути і в мене, і в дітей... Від Івана ніяких звісток... За два оклунки пшона здалася я йому, гадині... Голодна смерть тим і страшна, що видима... А невдовзі й Іван приїхав. Як на духу я йому про все розповіла... Він обняв мене кріпко і не відпускав... начебто вибачався, що не вберіг.

Завптахофермою поставили Івана тоді. Ми вже не голодували, ще й родичам допомагали.

— Почекай, дитко, я хліб із печі витягну. — Старенька застелила стіл двома полотняними рушниками і стала на них виставляти духмяні паляниці. Потім дістала з мисника соточку зі свяченою водою, покропила хліб, перехрестила тричі і накрила білою полотняною рядниною.

— Нехай тепер досягає...

І після довгої паузи продовжила свою розповідь...

Улітку від того гріха знайшовся у мене хлопчик. Толиком назвали. Раділа, що чорнявеньке, не схоже на того рижого диявола. А ще через рік народилася і найменша з моїх дітей — Люба. Все в нас у сім'ї ладно було... Та не довго. Захворів у п'ять років Толичок. Та такою хворобою,

що не дай Бог... Головка боліла у дитини, що терпіння не було. Як у темноті, то ще й нічого, а як світло, то синів від болю. Два роки мучилося бідне моє дитя та померло... І за що? Може, мої прокляття на того диявола (а він же все-таки йому батько) та впали на голову синопка. А може, наказання за те, що пішли жити в чужу хату, политу сльозами. Нас — тих, що вселилися в чужі хати, в селі “чужехатниками” прозвали.

А тут війна. Івана відразу на фронт забрали... Звання офіцера дали. Писав: “Який я в біса, Ганнусю, офіцер, коли автомата вперше побачив. Та з солдатами — це ж не з пташницями...”.

Потім уже отримала листа від фронтового товариша. Він повідомив, що в боях під Москвою Івана було тяжко поранено... Через деякий час після цієї звістки захворіла Люба, та невдовзі й померла...

Осталися ми з Настуською вдвох... А тут і окупація. Німці прийшли. Стали дівчат та молодь у Німеччину на роботи визначати... Списки жінок-активістів збирали... Я тривожилась, що ж мене чекає... Якось пораюсь я коло печі. Настуська саме в родичів була... Коли рипнули двері, заходить у хату він, ірод триклятий. Його залишили, як комуніста, начебто для підпільної роботи, а він, шкура продажня, відразу до німців служити пішов.

— А що, не чекала?... — та з кривою посмішкою до мене, — як же я міг пройти мимо двору, в якому живе така молодичка... та ще й свободна... Я за кочергу:

— Іди звідси по-доброу, а то голову розсаджу!

— Та ти не тушуйся... Я ж при ісполненії... Тобі ж ще 40 нема, і дитина в тебе одна, а таких по постановленію можна в Германію визначати. Захочу — і відправлю тебе німцям на мило за те, що мого сина не вберегла...

Мене аж затіпало від його слів. А він підходить до печі і говорить:

— Та в тебе, дивлюся, кров жіноча виграє — он яких голубків вимальовуєш... А й сама не знаю, як воно в мене получилось... Хватаю рогача, самого більшого, і його за шию до печі мордою прямо в тих голубків. Вперлася грудьми в держак, а він аж захрипів.

— А що, іроде триклятий, поки ти мене забереш німцям на мило відправляти, я тебе тут задушу і в сагу витягну. Ні в кого з очей і сльозинки за тебе не впаде, тільки перехрестяться, що чорта здихалися...

Його красна товста шия аж синіти стала... Я сама себе злякалася... Що я роблю... Відпустила трохи і до нього:

— Божися, нехристе триклятий, що ні мене, ні мою донечку пальцем не тронеш...

Злякався смерті ірод, проситься:

— Простіть мене, Ганно, їй Богу, до смерті ні тебе, ні твою доньку не трону... Відпустила я рогача, так він як печений вискочив з хати, навіть

двері не позачиняв. Закрила я двері на засув, а сама ніяк заспокоїтися не можу... Вся тремтю... Впала на ліжко та й дала сльозам волю... Коли чую: хтось стукає тихенько у вікно. Невже, думаю, він повернувся? Та ні, не він.

Підходжу до дверей, чую, Галина озивається, двоюрідна сестра Івана з Городища. Відкрила я їй двері, зайшла вона з донечкою маленькою на руках стривожена, запихалася.

— Де мені, сестричко, сховатися, щоб і вас через мене не повішали? Я знала, що в Городищі є партизанська група, що Галина їм хліб пече. Все свекруха бідкалася про неї...

— Потрапили на наш слід німці, почалися арешти. Мене хлопець Мележиків попередив. Прибіг, як стіна, і каже: “Татка німці забрали, а мамка веліли до вас бігти і сказали, щоб ви з села тікали”. Зібралася я швиденько, хату закрила, костура взяла... В Бараниківці мені не можна залишатися. Не знаю, куди подітися, — хвилювалася Галина.

— Та не причитай. Я сховаю тебе у своїх родичів на Ростовщині.

Зібралася я швиденько, хату замкнула, костура взяла і на Штерівський хутір, що за 18 кілометрів від нас, до моєї тітки...

Залишила Галину там, а сама підбігцем додому... Затемна треба було вернутися, щоб ніякої підозри не було. Прийшла додому перед світанням, тільки лягла, трішки зігрілася, а тут грюкіт у двері... Поліцаї наші і Городищанські прийшли Галину шукати...

Були чутки, що мене теж у списки вішалників внесли. Та 22 грудня увійшли наші...

Від Івана надійшла звістка... Тільки не до мене, а до його старшої сестри... Писав, що каліка він: без рук і без ніг, і ніяк не наважиться мені про це написати... Я було зібралася за ним їхати, а тут лист, у якому повідомляється, що він помер...

Я довго не вірила в його смерть... Не захотів для мене бути обузою... Ото і попросив, щоб неправду написали. Сам же десь мучиться... А потім його племінник став учителем історії... Пошуковою роботою зайнявся... Ото і відшукав... І могилу дядька, і людей, які його поховали... Тоді я вже повірила, що немає живого мого Івана... Ділили ми з ним горе і радість порівну, а тепер усе мені дістається.

Бог послав мені онуків. П'ятеро їх у мене...

Якось учить Славичок у мене уроки, а я справилася по домашньому, сіла напроти нього і дивлюся. Як схожий на Івана... Такі ж очі, брови, і посмішка така ж... А тоді якось перевела очі на газету, що лежала на столі, вірніше — на портрет у газеті... А в газеті він, ірод триклятий, з його ядовитою посмішкою.

— А хто це? — запитую я в онучка.

— А Ви хіба не знаєте... Він наш, бараниківський... Комуніст, ак-

тивіст, організатор колхозів, партизан-підпільник... Після війни він, правда, виїхав з нашого села, але про нього тут добре пам'ятають...

— Так, пам'ятають... Особливо я... — якось невимушено вирвалося в мене з вуст.

— Так розкажіть, — просив онук.

— Не можу... Малий ти ще, не зрозумієш до кінця... У ту ніч не могла заснути — все він, ірод триклятий, стояв у мене перед очима... Стільки болі... горя людям причинив... І живе спокійно, гадина... Ще й про нього, як про героя, дітям розповідають. Правда, в народі кажуть, що світ на брехні стоїть...

Може, й лишнього я тобі, дїтка, наговорила... Але час іде... Ми відходимо... З нами і гірка правда...

Записала В. Аннусова 1984 р.

Стариков Андрій Миколайович, 1914 р. народження

1. Крайок, де жили мої батьки, Кислівкою називався. Ті, хто був не ледачий, жили непогано до колективізації. Щоб легше було господарювати, селяни об'єднувалися в гуртки. Наш гурток називався лук'янівським, до нього входило дворів двадцять. Земля і худоба були в кожного свої, а реманент (плужки, борони, сіялки, віялки) були спільними... Господарювали, все якось ладилося...

А коли почали створювати колгоспи, все спільне відразу забрали, а потім із дворів стали худобу виводити. Ми з сестрою записалися відразу в колгосп. Мати вже покійна була, а батько, убитий тяжким горем і думками, нічого не хотів. Мене поставили возити керосин із Черткового (це Росія). Якось приїжджаю, а голова колгоспу й каже: “Скидай діжки та став корито, тобі особоє заданіє”. Зібрали нас на хуторі Варках підвод п'ятдесят, командував нами директор кінного заводу №63. Опівночі був даний свисток, ми вистроїлися, кожен біля своєї підводи, вони всі були пронумеровані, було дано команду — кому, куди і як їхати.

Мені було наказано їхати до Омелька Морочиного, що жив у Бараниківці на Красній вулиці. Я під'їхав до двору, ворота мені відкрили два дужих понятих (активісти), вони вже чекали мене. Потім із хати вивели заплакану жінку з дітьми, за ними вийшла стара, спробувала затужити, та один із понятих брудно залаявся і вдарив її льоткою. Усе робилося швидко, бо затемна треба було привезти людей на станцію.

Приїхали ми в Черткове, на станції стоїть товарняк, і в нього розподіляють привезених... В один вагон малих, в інший — старших, а красивих молодих дівчат конвой по руках розбирає. На моїх очах на Тоську Кирсанівську, що на Химівці жила, ірод кинувся, а вона — від нього, а тут поїзд на Москву мчав... Від бідолашної одна розбризкана кров зали-

шилася. А красива була дівка...

Бараниківка — село не з бідних, більшість селян були середняками. Земля гарна, і люд був не ледащий. Звісно, і в колгосп іти не хотіли. Напроресні бараниківські жінки організували бунт проти насильницького заганняння в колгосп. Чимало зійшлося у слободу, чекають владу, щоб пояснила їм, темним, що робиться... Але ні з правління, ні з сільради ніхто не виходив. Та роздався свист, відкрилися ворота Суворовського будинку, і звідти виїхало чоловік тридцять верхових. Стали льотками сікти людей.

Біля церкви стояла караулка, люди битком набилися туди, а вони давай шомполами туди... Кого поштрикали, а кого люди самі задавили. Моя теща в сагу стала тікати і плигнула у воду, а верховий, що гнався за нею, заматюкався і каже: “Оставайся, всё равно потонешь!”. А на ній був великий кожух, він і вдержав її на воді, живою осталася. Тітка Модрина кинулася тікати в хазяйський двір Наталчинків, хотіла через паркан перелізти, а він упав, і їй під руки попалася палиця дебела... Вона нею коню в груди, від здивився і скинув верхового. А тітку засікли на смерть.

У голодовку пухлим я не був, керосин потрошку крав і на їжу міняв.

А тоді від брата з Білорусії (він там воєнну службу ніс) лист прийшов. Пише, щоб я терміново приїжджав. Я й поїхав. У Білорусії голоду не було. Брат мене сторожем у частину влаштував. А як узнав брат про голод у нас? Про це ж ні по радіо, ні в газетах не писали. Брат розповідав, що приїхав командир частини з Москви і каже: “Узнай, Стариков, живы ли твои родные на Украине? Там голод разбушевался. Люди селами вымирают”. Ото брат відразу і написав мені листа. Я й поїхав. Зберіг брат мене від голодної смерті. У 1935-му мене в кадрову забрали. Повернувся додому аж у 1947-му.

Записала В. Аннусова 2000 р.

2. — *Андрію Миколайовичу, де Ви народилися?*

— У Бараниківці, там і ріс. Мати в мене вмерла в чотири года (мені було чотири года).

— *Ваша сім'я була бідною, чи якою?*

— Бідна.

— *А коли стали створювати колгоспи, батько ваш відразу до колгоспу пішов, чи ні?*

— Зразу.

— *А були на вашому краю люди, які не відразу пішли до колгоспу або зовсім не вступили в колгосп?*

— Сусіди були.

— Як їхня доля склалася?

— Ну, їх розкулачували, повтікали хтозна де...

— Розкажіть про розкуркулення та створення колгоспів.

— Ну, нашо воно оце нужне, це розкулачення?.. Часть їх даже вивезли. Їх, оцих розкулачених, возили на Черткове. Там стояли вагони, вони ожидали. І я возив... Получили два трактори, коли колхоз організували (колхоз “Квітка”)... Мене заставили кіросін возить, а трактора ці робили на керосіні. Ці роблять тепер на солярці, а там на кіросіні. Нас же заставили... Юрченко — він як старший, а я... Як же вам сказать... несовершеннолетній. А потом, значить, приїжджаєм ми... Два часа, три часа, а ми приїжджаєм, уже привозим.

Я... Ой, забув, як бригадіра... Кажись, Іван Якович був. Він і каже: “Скинь бендюгі і став корито, і паняй у сільсовет кіньми”. Це було вже в п’ятом часу, це поки ото все зробилося. Кажу: “А шо таке?”. “Там скажуть тобі”. Ну, моя місія: сказали — значить, виповняй. Поїхав я. Уже стало темніть. Приїжджаєм, де зараз сільсовет. Тут жив Льонька який-то со своєю супругою удвох, жили зажиточно. Ну, вони змілись геть зразу, як начали розкуркулювать — люди грамотні, видно, були.

Заїжджаєм у двір, а двір великий. Ми так ото і дожидаємо, шо скажуть. Приїжджа, вже темно, на четверику... Ми всі сміялися: “Бідняга приїхав!”. Кіньми, тачанкою, зажиточний дядько — мабуть, з заводу (з деркульського конезавода. — **В.А.**) уполномочений. “Заходьте!”. Зайшли ми. Він виймає список і читає: “Старіков і [нрзб.]. Під’їдеш там під крильцё, під поріг, і з підводи не вставай!”. Там жив Шугайло — такий, шо виселяли (їх багато тоді виселяли!). Під’їжджаю, а в мене там сіно в кориті. Хтозна, я ж його не знаю... Вивели тьотку, на корито садовлять, і двоє дітей. А які діти! Уже впоследствії, як они повернулися, так я про них інтересувався. Він уже вмер, і там іще одна дівчушка. На корито сідають на вузольчик. Повертаєм коней — і сюда, де оце мастерська построїлась — отут ждїть. Ото і ждемо ми. І добулі ми до дванадцяти часов ночі. Поз’їжджалися багато підвід: у нас, мабуть, підвід п’ятнадцять, і нижнянські (з нижньої Бараниківки. — **В.А.**) тоже — підвід, мабуть, десять. І поїхали оце.

— А зеликівські там були?

— Ну, зеликівців мало було, наших саме більше було. Ну, ото ж ідем. Доїхали до лісу. Стали, сюда повертаєм на зеликівську дорогу — там аж за хутором зеликівська дорога йде прямо з Біловодського. Там підождали, постановилися. І біля Біловодська присоїднуються, кричать: “Вперьод!”. Ну, оце ж ніч, а потом ще їхали. Як стали спускатся в Чечівки, уже розвиднилось. Як розвиднилось, я як глянув: “Нас охраняють!”. Сміємося. “Ти дивись, як: і дружинники, і міліція. Шо таке?”. “Це ми привели, як преступників”, — так балакаєм.

— *А везли і жінок, і дітей?*

— Да. Та так же. Сім'ї, сім'ї погружені. Ото там Кирсанович жив під горою, а охранником Антон Соплистий, красний такий, гидкий. А він дружинником. Отож дружинник під'їжджає до моїх коней, а тут же Тонька сидить. Каже: “Вставай, я заберу тебе!”. Так она йому плюнула в лице. А я кажу: “Не лізь ото!”. Ну, так же приїхали в Чертково. Нас очікують. Під'їжджаємо до вагона, якраз же я під'їжджаю. Оце тут сім'ї вивгружують у вагон, а отака дівчина, уже взросла — в оддельний вагон, такі молоді. А мужиків — їх же не було. Ото сім'ї тільки везли. І злодійська попала, і тьотка моя із двома дітьми, я вже знав. Це моєї матері її чоловік брат був, так ото я знав. І так ото і поїхали. Ми повернули коней та приїхали додому. Там же я уп'ять за кіросіном поїхав. І так же і став колхоз, і до посліднього дня в колхозі.

— *А розкажіть ще про бунт жіночий — там, у центрі у нас, коли жінки бунтували проти колгоспу. Я чула від багатьох, що у нас у центрі була розігнана сходка жіноча. Не пам'ятаєте такого? Кажуть, люди ховалися в калавурку...*

— А-а-а! Це... Я ж тіки не помню, якого числа. Я був уже прицепщиком, робив у “Квітці”, і змінився. І примерно часов у десять, не ранше... Доходю, де оце магазин желізний, оце на цьому місці жив Михайло Яворівський, дядько. У нього хлопець такий, як я, і дівчина старша. Ну, ми часто вмісті бігали. Я ото там жив, а бігати — тут. Так ото протів Домбровського була трибуна, зараз її нема. Так ото, значить, я йшов. І тут було багато-багато таких, з грушовими палками. А приїжджав оцей же, із Деркула, уполномочений. А я тоді як глянув, шо люди там, і думаю: ну шо ж таке там? І стою отут, де оце магазин цей. Коли слухаю, він каже: “Паняйте в поле!”. (Це в апрелі місяці). “Паняйте в поле і сійте хліб, а то ви останетесь голодні”. А ті закричали: “Ми не підем!”. А у них грушові палки. Він ото їм три рази сказав, а потом в сюрчок сюрчить. Дума: шо таке? А я стою. Оно ж і зараз цей дом стоїть. Оdkриваються ворота — там доскові були такі закриті ворота... Виїжджають по троє наряд міліції, верхачі, і під'їжджають. Та, думаю, подивлюся. Він вторічно сюрчок дає. “Граждани, їдьте в поле!”. Они як оцепили їх! Двадцять п'ять чоловік приїхало. Оцепили цих людей і пішли — хто чим, і пішла настояща война. Я тоді хаміль-хаміль... Змикітив: я ж то там живу! Піду геть дальше отсюдова.

Ну, тут їх порозганяли — хто куда. І я ж ото дойшов, до Натальченків. І ото такий забор, як у людей... От тоді сусідська тьотка біжить, і на мене, а за нею — конем, і топче її. А я бачу, шо діваться ніде, та на забор, та хотів через забор удрать. А забор як упаде, так вона і прицепилася на заборі. Так він ото хотів її достать на заборі клінком по сраці, ну не достав — у неї була палка довга. Так она ото карабалася, а потом

як хлисне оце коня, так він... Поки кінь крутився, так она удрала. Оказується, чия вона? Она зеликівська — Гуминівська Катерина. І втекла, не ударив. Ну, а остальні...

У нас же церква була. Ходили ми в церкву, і я ходив. Хрести носили про хлівам, щоб урожай був. Ну, отож... А колхоз єсть колхоз. Сперва була... Спочатку не колхоз, “Квітки” цієї ще не було, а були кутки. Оце у нас була Лук’янцева балка. Савчани — так они і були. І зеликівський ліс ото...

— *А що ж було причиною того, що людей розганяла міліція? Чому люди не захотіли йти в поле?*

— Я вже робив у колхозі, а вони не хотіли. Оце вони і зойшлися. Їх же заставляли, а поля знаєш, які? Тут... Шо тут, скіки землі? Отут оце все, оце яр — була індивідуальні отрубá. Кожному, кожному давалось. І в нас був отруб там, шість гектар, а в зажиточних було по вісімнадцять. Ну, тоді дільожка була така: хто велику бутилку поставе, тому більше дають — отаке. Це я точно скажу, потому шо у нас бідно було. Мій батько не хотів, а тоді...

— *Ви розкажіть про 32-й і 33-й, про голод. Ви ж захватили його?*

— Захватив. У 32-му я возив кіросін, а їсти нічого. І тут комóрі були з хлібом, з пшеницею. Як це можна понять? А ми голодні... Уже голод нахлинув кріпкій. Хто возив кіньми — там в коритá пшеницю нагружили ночю і відвозили. А куди — казать ніззя. Ну, а мені він не нужен був, хліб. А голодні були і батько, і мати, і я.

Пише брат мені пісьмо (оце умер уже, офіцер, він сам майор по званію). Тоді він в армії вже служив. Ото прийшли батькові батьки і їдять, отак же і я їв. А він пише пісьмо батькові: “А де Андрій?”. Ну а я вже робив у “Квітці”. Я приходю, батько каже: “От Санько пісьмо пише”. “А шо він пише?”. “Він пише: де Андрій?”. “Та кажу, шо живе добре”. “А їсти є шо?”. “Та де ж? Нема!”. “Ну, нема — значить, переспимó, завтра буде!”. Ну, отак ми й жили.

— *А люди мерли в Бараниківці?*

— Отут Михайло вмер з голоду.

— *Це по сусідству з вами?*

— Та поштí.

— *А прізвище не пам’ятаєте?*

— Забув. Оце їх було Михайло, Яшка, Стефан і Микола — чотири. А в нас тоже було: Іван (це забратий у 18-ому году), Максим (оце у музеї), і Санько, і я — тоже чотири. Ну, я живий, а ці всі — нема. Максим у 41-му году убитий. Він був у Ворошилова ад’ютантом.

— *Церкву коли у нас в Бараниківці розорили?*

— Тóшо ми не стали Богу молитися всі.

— *Люди не пішли, і тому перестали служити?*

— Тόшо комуністи стали всі — і не стало церкви, і не стало попів. Де вони ділися, хто його зна...

Записала Л. Аннусова 2005 р.

Стариков Микола Микитович, 1922 р. народження

Я з 1922 року. Жив тут же, біля кладовища... Так що надивився на страх Божий... Було дивишся — везуть покійника, а то й двох на возику, або несуть на ряднині, а вже пізніше возили і гарбами звозили, і в купи складали, бо у гробокопателів сил не було ями копати.

Наш колгосп ім'я Єжова носив. Активісти в нас люті були, все в людей підчисту позабирали, ото і померло саме більше на нашому крайку. А як у колхоз заганяли... Жив навпроти нас дядько Гарасим — мудрий, авторитетний чоловік, його дружина була моєю хрещеною матір'ю. Прийшли записувати в колгосп, тітка Федора записалася, а він — ні. Каже: “Не до душі мені ця затія...”.

Через декілька днів жінка пішла на роботу в колгосп, а він удома поварся. Під'їхали верхові... наказали йому йти до колодязя. Там і почали бити лютками... Б'ють, б'ють, потім відро води на голову вилюють та ще б'ють... Рачки поліз він до своєї хати... А ввечері прибігла до нас тітка Федора, плаче: “Гарасим закрився в хаті й не відкриває...”. Пішли наш батько, зняли двері, а він як підігнув коліна, скрутився від болю на лежанці, так і захолонув.

А за дядька Івана Рибалка розповідали... Зібрали всіх тих, хто не хоче йти в колгосп, у сільраду. Виходить присланий і вигукує: “Рибальцов!”. А дядько Іван був веселої вдачі чоловік: “Дозвольте вас поправити: Прадід мій — Рибалка, дід мій — Рибалка, і я теж — Рибалка”. “Вижу, ты парень горд, как орёл, весел, как соловей”, — зі злом сказав уповноважений. Десь через півгодини вийшов з кабінету зігнутий дядько Іван, витер кров на губах і каже: “Не Рибалка я вже, а Рибальцов, піду в колгосп записуватися”.

Чим старіша, тим більше вірю в те, що голодовка була спланована, і колективізація перед нею теж. У колгоспі легше забрати в людей усе і голодом та роботою виморити.

Привезли прямо з поля мертвих колгоспників, а серед них Іван Меженський, батько Марії Гаврилівської, ще живий, проситься: “Не кидайте мене в яму, я ще живий”...

У жінки моєї батько, Меженський Гордій Макарович, з поля додому дійшов, присів на порозі і помер... А діти — Меланка і Віра — в колгоспних яслах з голоду померли...

Записала В. Аннусова 2000 р.

Старикова Єфросинія Андріївна, 1919 р. народження

1. Сім'я велика в нас була, одинадцять чоловік. Корівка в комуні осталась. Молока не було, а про хліб і говорити не приходилось... Як то кажуть, від затірки до буряка... Щоправда, перші місяці нас рушниця годувала, батько мисливцем був. Били в голодовку все підряд: горобців, горлиць, граків. Усе було їстівне... Ось тільки лисицю і сороку не їли... Їх просто не в'їси... до того ж гіркі та вонючі... А потім надійшов наказ: здати рушниці; казали, що начебто з причин самогубств... А там сам Бог знає.

На той час у нашій сім'ї троє слабеньких уже вмерли. Мати запричитала: “Оце нам і все... Всі вимремо! Ті, в кого корови — виживають, а віддав, подарив — тепер дивись на пухлих дітей!”

Батько терпляче все слухав... Спокійної вдачі був чоловік, та потім, мабуть, терпець лопнув. Ударив кулаком по столу, аж горшки у миснику заторохтіли, і закричав на мамку: “Досить, Хіврю, причитати... Докорами і слізьми дітей не нагодуєш... Неси тютюн та сікти будемо. За цей товар можна виміняти їстівне”.

Насікли цілу сумку. Взяв батько табаку і пішов. Ми на печі... Мамка зварила останні буряки в чавуні і витягла, щоб охолоняло, а сама пішла найнятися до сусіда-активіста за пригорщ зерна щось робити... Та зайшов у хату якийсь сторонній чоловік і став буряки їсти... Їв, поки не впав біля чавуна. Мамка прийшли, а він неживий.

Батько прийшли пізнім вечором, а за табак виміняв тільки великий кусок м'яса, дохлятини... Скотомогильники охоронялися, ось батько в охоронця і виміняв...

Мамка запричитали знову: “Коровку відвів — прирік на голодну смерть дітей, а тепер дохлятиною хочеш отравити...”

Батько мовчки взяв великий казан, що в поле раніше брали куліш варити, і пішов у садок. Там розвів вогнище і варив те м'ясо в кількох водах. Прокипить трішки, зливає воду, іншу заливає — і так до півночі варив. А потім відрізав собі шмат, з'їв і каже: “Як доживу до ранку, то на завтра і на післязавтра буде що їсти дітям”.

Так і протягнули місяць завдяки скотомогильнику... Та, мабуть, не одні ми такі мудрі. Скінчилось м'ясо і на скотомогильнику. Батько став приносити куски шкури. Спочатку їх смалили, а потім, як і м'ясо, варили. Весни дочекалися... Батька в МТС взяли працювати, а там пайок давали, і нам легше стало...

Записала В. Аннусова 1984 р.

2. Наш татко померли від сибірки. Різником були... У ті часи за роботу бралися тільки майстри... От і батько були майстром своєї справи.

Раніше кабанців кололи перед Різдом. Було, за тиждень батько заро-

бить сала на весь рік. І в колгоспі йому відразу роботу різника дали.

Прихворіла свинка — покликали батька дорізати... Дорізав і, як завжди (так полагається різнику), спробував кусочок сальця... чи добре впеклося... А на вечір і вмерли... Кинулися, а там сибірка...

Залишилися ми з матір'ю самі, нас, дітей, було шестеро — двоє дівчат і чотири хлопців. А тут і голодовка...

Мамка бедові у нас були... З рук, як то кажуть, вирвуть... Але вирвати було нічого і ні з кого... До начальства не підеш — уб'ють відразу, ні за цапову душу...

Ми, старші, ходили в школу. Там приварок давали. Якось мати дали старшому Андрію великий батьків суконний піджак і навчили: “Проходиш мимо чавуна з затіркою і начебто ненароком опусти туди рукав. Ополоника, звичайно, склопочеш, а пообідати буде що”. Так він і робив. На уроках сидів і висмоктував, ще й нам додому приносив. Але, як то кажуть, як не наївся, то не налижешся.

Голод морив людей. У нас у трьох попухли ноги до колін. Як зараз пам'ятаю: лежимо ми на печі, а наша старезна бабця нам небиліці розповідас. Коли старша моя сестра Мотря і говорить тихенько: “Гляньте, що наші мамка роблять... Чи не з глузду від голоду з'їхали?”. Ми всі до ширми і виглядаємо в щілочку... Мамка наші строгі були, ми й качалки в лоба могли склопотати...

А мамка поставили на стіл четверть з сивухою і наливають собі стакан. Випили, перехрестилися, решту з собою забрали і кудись пішли... Ми довго в тривозі не спали, а потім сон звалив... А вже так далеко за північ мамка будять нас: “Вставайте, дітки... М'ясо ховати будемо... Бичка я вкрала”.

Ото мамка, як випили для сміливості, пішли на ферму до сторожа, який сторожував колгоспну худобу. А він полюбляв і чужих жіночок, і горілочку. Ото мамка і заговорили його... Заснув гарненько... А мамка вивели бичка і горло перерізали... Потім тягом тягнули тушку аж додому... Кожу зідрали, кишки випустили, відрізали великий шмат м'яса і поставили варити, а решту в ясла заховали.

На ранок до нас по сліду і прийшли за бичком. Знайшли і м'ясо, і кожу, і кишки. Мамку посадили на воза. На шию прив'язали кусок м'яса і їздовий та ще два чоловіка, що супроводжували, везли її по вулиці і кричали: “Гавядина, гавядина! Дивіться, гавядину веземо!”. Та мамка перекрикувала їх: “Не воронка я, добрі люди! Лихо мене заставило це робити... Мати я, мати... Шакалка і та не буде спокійно дивитися, як її діти з голоду помирають!”.

— Раніше, коли водили ворів, весь люд виходив на дорогу... А тепер ні — навпаки, ховаються в хати. Бо люди знають, що ті кляті самі живуть по-диявольськи, а від смертних вимагають Божого, — бубоніла бабця. — Самі п'ють-гуляють, а люди від голоду пухнуть... умирають...

Матір повезли до райцентру, а ми залишились самі... Щоправда, м'ясо те, що варилося в чавуні, у нас не забрали... І кишки теж... Через днів три до нашого двору під'їхала підвода. І нас, пухлих, погрузили і відвезли в приют. Там теж поганенько годували, але з голоду не повмирили.

Так і перебули ми там страшні зиму і весну. А на початку літа мамку відпустили і ми додому повернулися. Хата була пуста. Бабця, звичайно, з голоду вмерла. А мамка весь час говорили: “Тюрма спасла нас, дітки, від голодної смерті... Якби не вона, всі б ми були там, де наші бабця...”.

Записала В. Аннусова 1995 р.

Стрига Сара Петрівна, 1933 р. народження

33-го я не пам'ятаю — народилася в той рік. А от 47-й добре пам'ятаю. Батько загинув на фронті. Мама, старший брат і сестра працювали в колгоспі за трудовень. А я вдома господарювала, вишукувала їстівне, ходила попід горою збирати “холодчик” (зовні схожий на мармелад). З нього варили галушки. Вишукувала в ставку зелень та кореневища. Люди в голод все пробували їсти... Видима смерть страшна... Почали було їсти коржики з берестового листя... Смачні, прямо солодкі, але після них надвір не сходити. І відразу сільський лікар Філіп Іванович пройшов селом і об'явив, що листя берестка не їсти, бо в сусідньому селі хлопець помер із цієї причини.

Самою ходовою їжею були шавляники. Ішли в левади і наривали мішки шавлю, варили його в чавуні, віджимали руками, добавляли трішки висівок або дерті і прямо на плиті випікали коржики. Звичайно, вони були несмачними, кислими, з неприємним запахом. Після них у роті з'являлися рани. Але люди їли таку їжу, бо нікому не хотілося вмирати.

Пам'ятаю, як ми разом із сусідкою на поле пішли колоски збирати. Урожай було зібрано, навіть овес по стерні прогнали... Та в ношах соломми ми все одно знаходили дрібненькі необмолочені колоски ячменю. До вечора назбирали, раділи, що на круп'яний приварок вистачить.

Повертаємося додому, а тут — тачанка... Міліція... Тікай — не тікай, а все рівно спіймають... Під конвоєм повели нас у сільраду... Просимо, плачемо, щоб відпустили... А вони брудно лаються та тюрмою нам погрожують. Мені ж тоді було всього 14 років, у 7-й клас ходила. Поклали

на ваги мій мішок... 2 кг 200 грам...

Ситий і недобрий участковий завів на мене “дело”... Два місяці тягали мене. Скільки сліз було виплакано, та обійшлося... Воєнний командир утрутився... Батько ж мій офіцером загинув... Із самого початку війни на передовій. Досі зберігаємо листи з фронту.

— Дуня, как бы ни было трудно, учи детей, ведь они у нас не глупые... — писав татко мамці з фронту.

Записала В. Аннусова 2003 р.

Ступченко Ганна Степанівна, 1922 р. народження

У голодовку в нашому селі в основному вимерли ті, в кого не було корів. А таких було багато. Перед самою голодовкою начальство мало намір комуну створити — “Квіткою комунізму” назвали. Люди повірили. Приводили з дому і велику рогату худобу, і свиней. А вони, нечестиві, майже все прогуляли та пропили. Остачу запалили, а звернули на куркульських синків.

Наш батько, хоч і сліпий був (від непосильної роботи осліп), але далекоглядний — не дозволив матері приєднатися до комунарів. Знав, що з них діла не буде. То й залишилася в нас корівка вдома — з молочком, як то кажуть, були. І отелилася вона раненько, на “Свиридона”, десь за тиждень перед Різдвом. І телятко зарізали... Раділи: буде що поставити на святковий стіл.

Та прийшли вночі непрохані гості. Корівку вивели, м'ясо забрали...

Батько став своє відбивати. Та куди йому, каліці... Голову обухом пробили. Так і помер, не приходячи в себе. Зосталися ми без батька, без корівки. Добре, що були деякі запаси бобів, сушки, а як на весну повернуло, то яму буряків розкопали.

Мамка мої були такі, при здоров'ї. Тому і взяли їх на посівну. Тричі на день їм давали приварок та по 100 грам хліба. Робота важка, сіяли вручну. Бригадир недобрий був, слідкував, щоб ми, діти, не бігали під час обіду біля батьків, щоб, бува, мати не віддала кусочок обіду дітям. Після роботи обшукував, щоб нічого з роботи не поцупили.

Та що ж придумали наші мамка! Приварок з'їдали, а хліб жували і за щоку складали, як хом'ячок. А потім ми прибігали до них, начебто щось на вушко сказати, а вони, цілуючи, годували нас хлібом, як голубка голуб'ят. Та підслідив клятий бригадир нас із матусею. Спершу так із розмаху вдарив мене батою, що я аж впісялася від болю, а потім мамку бив, мабуть, скільки сили дияволячої було в нього. Днів зо три після всього мамка пролежали в ліжку.

Почалися домашні весняні клопоти. Їжі стало більше: пішла зелень, яйця сорочі, жабуриння на горі. Та й вижили...

Записала В. Аннусова 1986 р.

Шаповалов Павло Стефанович, 1921 р. народження

Наш рід Шаповалових великий був, роботящий, попросту кажучи — дурний до роботи. У кожного із братів (а їх п'ятеро) було більш ніж по три десятини землі... І косарка була... одруб біля Хрестового ставка мали. А який там курінь був! З ранньої весни до пізньої осені там жили. Які дощі йшли, і не промокав! Посередині була топка, дим виходив уверх у стріху, але туди ні сніг, ні дощ не забивав. Отакі майстри раніше були.

Батько мій від роду підсліпі були, а пізніше і зовсім осліпли...

В один рік насяяли соняшника. Бачать, що полоття багато буде, от і вирішили на сімейній раді мого батька терміново женити, а йому й 16-ти не було. Невістка в дім — пара робочих рук, а це — велика підмога в гарячу пору. Та за розрешенієм прийшлося батькові, моєму дідові, їхати аж до Старобільського повіту... Там його зрозуміли... дозволили...

Років отак було мені 4-5, а дядьки брали вже мене в поле. І без діла я там не був... Разом із сусідською дівчиною Марією, на рік старшою за мене, збирали соняшничиння, ним топили у куренях. Дров в наших краях бракувало... Курям жаб ловили на ставку... Люди в степ виїжджали тоді з усією живністю. А як трішки підросли, волів стали ганяти на водопій.

Наша родина не бідна була... Вчасно збирали врожай... А от сусіди снопи з хлібом спочатку скирдували там же на одрубі, і берегли до зими, поки аж люди зі своїми справляться. Потім когось наймали, а сусіди затак їм допомагали. Люд тоді в наших краях божий був... Це вже в колективізацію і після подуріли...

Розкуркуленим був лиш один із моїх дядьків, а інші швиденько збагнули: скотину і реманент за безцінь продали — і тікати хто куди... Ну а батько наш сліпі, їх не тронули. Пам'ятаю, як прийшли нас записувати в колгосп, а батько й кажуть:

— Не піду я в колгосп... Незрячий я, каліка, а з такого в артілі робітник як з кулака молоток. А молодиця... Що молодиця? Нехай біля дітей пораяється... Людей з них треба виростити. Будемо з дітьми господарювати... жити з Божою допомогою. Корівка є, город гарний, левада — нам вистачить...

А тут і голодовка не за горами... Пам'ятаю, нам дядько з Донщини пуд муки принесли та кажуть матері:

— Ти, Тетяно, її не бережи, швидше в діло пускай, бо як довідаються активісти, вигризуть і виметуть...

Мамка дві печі хліба спекли. А він же, хліб, та ще й якщо його не вдосталь, пахне на все село. Ото по запаху й прийшли до нас...

— А що? Ті люди, що в колгосп пішли, з голоду пухнуть, помира-

ють... Советську власть на ноги піднімають, а ти, куркулюга, своїх вироdkів хлібом годуєш...

Та до столу... І паляниці в мішок кидати... Та мамка у нас спритні були і собі хватають паляниці і кидають до нас на піч. Той, що був у блискучій кожанці, та до нас на піч. А наша прабабця, що вже гралися з нами на печі, кострубом його в лоба. Він і поточився назад...

Буряків у нас багато було... дві ями закладено. Горох і квасоля на горищі сховані. Та й корівка була.

Поки тепло було, я ходив до школи. Там і приварку давали. Вчитися в мене получалося... І задачі розв'язував, читав краще всіх. А потім похолодало, перестав ходити в школу... Взяти нічого було...

Ото передають мамці зі школи: “Прийдіть та получите, як малоімуші, ботинки для Павла і Гришка”. Зраділи ми, хоч і одні на двох — будемо по черзі в школу ходити. Пішли мамка на другий день в школу, а її на порозі зустрічає Григорій Сидорович, мій вчитель, і каже:

— Немає вже ботинок... колгоспний завгосп забрав своєму синові... Отак нагло прийшов і забрав... І управи на них немає... Їхній час настав. Люди бідують, а вони жирують. Заплакали мамка та й прийшли ні з чим додому.

Ми з Іваном, сином завгоспа, однолітками були. У них і їсти було що... І чоботи, і валянки були... Тільки ботинок і не вистачало... І така обида чи злість засіла в душу, що цілу зиму, лежачи на печі, ми з братом розробляли план, як повесні отам в очеретах спіймаємо Івана та добре одбуцькаємо за ботинки.

Батько сліпі ж бо були — нікуди не ходили... А дядьки часто приходили до батька... провідували... поговорити про те, про се... І все зводилося до одного: чому на Донщині, що поряд, люди не голодують? І в містах теж? А в нас гарбою звозять мертвих... Голодна смерть косить всіх підряд: і старих, і малих...

Ми жили недалеко від цвинтаря. Мертвих, як дрова, накладали на гарбу, провозили повз нашого двору. І тому мамка завісили вікна від вулиці ганчірками, щоб на бачили ми того страховища.

Пам'ятаю, як на “Явдошку” день видався теплим та сонячним. Ми з братом пообмотували ноги тряпками і на вулицю — побігли подивитися, чи не пошкодили зайці молоденькі яблуньки? На вулиці почувся галас — ми з братом до тину. По дорозі їхала гарба з мертвими. Люди були просто накидані: там висіла нога, там — рука, там — голова... Услід підводи кричала тітка Улянида:

— Віддай мою дитину, віддай! Вона ще жива! Але у відповідь почувся ляскіт батога... Та коні наче більше прислухалися до нещасної, ніж до батога... Жінка впала, потім піднялася і знову впала...

— Зупиняйся. Вже, мабуть, і їй кінець прийшов. Заберемо і її.

Та з хати вискочила мамка і забрала нас.

Через днів два до нас рано вранці зайшов сусід із дитиною на руках:

— Тетяно, у вас, я чув, корова отелилася... Не дай цьому ангелятку померти. Зайшов я до Прокопенків, а вони всі мертві. Никін, Варька, Микола і Катька, а тітка Секлета і двоє дівчат-близнючок ще на тій неділі померли... І воно... Живеньке, ще й пищить...

Узяла мамка його на руки і хотіла руку від рота прибрати, та не змогла. Щільно зціплені зубки прокусили шкіру — дитинка ссала з себе кров... Під вечір немовлятко й померло.

З простаків вижили тільки ті, в кого корови були. А ті, хто в комуну відвели свою худобу, всі вимерли. У нас, у “Квітці”, одна вулиця пошти зовсім вимерла. На ній, як то кажуть, одні патріоти жили, все навіть з городу за похвалу в комуну віднесли... Ото і поплатилися своїм життям...

Записала В. Аннусова 1996 р.

**Шаповалов Павло Стефанович, 1921 р. народження (Ш.П.),
Шаповалова Ганна Григорівна, 1927 р. народження(Ш.Г.)**

Ш.П.: Ми жили отам, де зараз покойний Василь Порфірович жив, понад нами дорога була в сторону школи, в сторону кладбища. Мені тоді було не знаю скіки, ну я добре пам'ятаю: везуть людей мертвих — так, як, наприклад, дрóва — не дрóва, а вроді дере́ва з лісу: і рука там висить, нога там висить. Люди останавлюють: у ко́го єсть кандидати туди — ото ж беруть.

Ховали... Я не бачив, од нас воно далекувато було те кладовище, а в мене, бувало, ні в шо обуться було вобще, бóсий я виходив надвір по своїм ділам. Ну в нас як-то получалось, шо ми не дуже голодували: в нас були буряки, трошки було картошки. Буряк — основний продукт був.

По сусідству жила Манька Проценкова, її мати, брати — три брáти в неї було, три здорові мужики. І у нас був батько, сліпий. Ми й розмовляли з сусідами, і знали друг друга. А батько не дуже давно осліп, у 17-му году осліп. І от до нас прийшли ці хлопці. А в нас під полóm... Раньше у селі — не знаю, чи кровáть у ко́го була, ну я її не бачив, кровáть — я й не знав, шо це таке. Ото до́сками намóщене отак — це кровáть ба́тькова і ма́теріна, а під нею пóвно буряків. Це сюди нанóсять з погріба, а як опорожнять, ще нанóсять.

І ото приходять хлопці сусідські, а Іван — саме більший і саме старший. “Ну шо, хлопці?”. “Та шо, дядьку...”. “Понятно. Буряків?”. Ото батько бере — і по буряку їм сирих. І они тут же зразу й гризуть, як яблука. Іван каже: “Мені давайте товстий! Я люблю товстий, він добріший” (він же більший, той Іван). Ото поїли буряків і пішли додому, ото в їх

було занятіє кажне утро. І їхня сестра, Манька, прихóдила, вона і зараз жива.

І в Росію ходили. До російської границі тут 12 кілометрів. До Кáрпівки 7 кілометрів, а тоді ще трохи. Так там, у Росії, люди хліб їли так, як оце в нас сьогодні, і вчора, і год тому назад.

... А наперед ніззя казать, шо ми будем їсти хліб, це ще подождіть до то́го! Чи він буде в нас? Оце бачите, яке в мене мненіє? Я не знаю, шо буде завтра. Це вони сидять, оці молоді люди, скажуть: “Сьогодні повен магазин хліба, є, і завтра буде!”. Не, воно не так!

... У Росії голоду не було, моя тьотка туди ходила, на гроші, на тряпкі люди міняли. А було так, шо їм набрали мішок пшениці — та Бог з тобою, неси! Є й такі люди.

Ш.Г.: Моя мама ходили віяли на казьóнні скирді обмолочений хліб. Ото вони ту солому витрусювали і віяли. Я малá ще була, а знаю... Мама розказували, як вони тіки з гори зійшли... А батá мій уже вмер, мертвий лежав у коморі, у 33-му. І ото під'їхала гарбá, а мама йшла із сусідським парнем. Она впала там, як побачила батька... Тіки й побачила, як батька взяли, і повезли, і закопали там.

Ш.П.: Готували ями такі великі, і чоловік туди з півсотні накладали.

Ш.Г.: ... А парень довів матір... Вони ж з поло́вою ту пшеницю надрáли, і ото з поло́вою напекли таких льóпчиків, та з хро́ном. Я харашо це знаю, як у хрон умочали шолухú оту, ла́дики.

У мене папка умéр тоді, і брат умер, а мама, і сестра моя, з двадцять второго году, і я — ото осталися. А корову вкрали. У нас же була корова. Може, якби не вкрали, так папка б і вижив. Вона ще не отелилась, а він так ждав! Крали які здоровіші, і з гóрода приїжджали.

Ш.П.: Протів нас жіли люди... Значить, дівчонка маленька, годів... Вона ще соску сосала. Мамка кажуть: “Пішли, шось Прокопéнків не видно!”. А вечором були всі, всі п'ятеро — їх п'ять чоловік: дядько, тьотка, Микола, трохи менший од мене, на год чи на два, і дівчина мала. А батько каже: “Та сходи!”. Пішла. Приходе, приносе дівчинку. Каже: “Всі неживі!”. А дівчонка себе отак укусила (показує, як дівчина вкусила свою руку. — **І.М.**), прокусила, висосола, — кров уже не йде. Може, якби вона не смоктала, може б, вона десь і появилась.

Ага... “Ну, дай їй молока!”. А в нас уже й молоко було, корова отелилась. Молока не схотіла, не схотіла нічо́го їсти, тіки зразу хватає себе і смокче за руку. Прожила она в нас два дня, а на третій день їхала така підвода з такими дрючками, як я розказував — з трúпами, ото мамка однесла її туди, положила, і повезли. Вмерла...

— *Як ви думаєте, хто винен у тому, що був голод?*

Ш.П.: Хто винен? Чого скотина голодна, а трава по коліна? Од ко́го заві́сить? Од пастуха! Він не погнав туди, де трава. Так і з людьми: пастух винуватий, не схотів скотину на́пасти вóвремя і напоїть, от вона і відохла. А народ читали, і читають, і читатъ будуть... Шо народ, шо скотина — одина́ково: куди взяв пастух, туди й гоне, і ми ж так: ось при́йде Титаренко, як рішить по-своєму, і ми підем за ним. І вчора ходили, і сьогодні підуть, і завтра підуть.

А сьогодні руководить половиною барáниківською землею, і двох брóшених діток на дорозі голодних він не способен прокормить: він обідняє... Та нехай при́йде до мене — я нагодую!

Записала І. Магрицька 2004 р.

Шевченко Андрій Демидович, 1917 р. народження

— У 21-му году мій батько вмер. Я остався без батька, з матір'ю вдвох. А матеріні батьки у 10-му году виїхали в Сибір*.

— *Вони самі виїхали туди? На цілину поїхали?*

— У 10-му году — це ще царське правітельство населяло Сибір. Давали, значить, землю їм. Ну, люди, бідняки, тут їм не хватало землі, щоб прокормить сім'ю. У діда нашого було дев'ять душ дітей, у матеріного батька. Материна мати умерла, коли нашій бабуські було дванадцять год. У діда своїх троє було, та з шістьмі узяв. І вони поїхали в Сибір. Вони вимерли вже. А дядько пише нам, шо їдьте сюди. А в нас шо з матір'ю? Ні коняки, нічого, одна скверненька хатка. В 21-ом году вмерла сестра, (Марія була), бабуська вмерла і дід. Осталися ми з матір'ю. Мати в Вишняківку ходила до багачів, а те, шо дадуть — сама поїсть і мені принесе. А я сидів у хаті замкнутій, то мені три годи було, а я в хаті замкнутій був. А в Сибір поїхав, уже мені десять год. Ну, шо там... В двадцять сьдмому поїхали, а в 29-му уже і в колхоз, уже я свиней пас.

— *Добровільно люди в колхоз вступали, чи зганяли?*

— Всяко було. Ми добровільно йшли, потому шо ми бідняки, а які зажиточні були люди, в яких були коні, ті... А наш брат добровільно йшов.

— *А зажиточних розкуркулювали?*

— У нашому селі розкулачення не було, того шо ми переселенці.

— *У вас усе село було переселенці?*

— Сорок дворів хутор був.

— *А як називався хутір?*

* Важливою складовою Століпінської аграрної реформи (1906-1910 рр.) було переселення селян на вільні (казенні) землі. Біловодську волость тоді покинуло 60 родин, або 364 чоловіки. Більша частина їх повернулася перед війною назад. 1910 року Сердюк Прокіп Денисович, дідусь А.Д.Шевченка, разом із сім'єю виїхали в Сибір. — В.А.

— Хутор Воропаліцький, колхоз “Победа”. Ну, у тридцять шостому году ми приїхали сюди.

— *Чому Ви приїхали сюди?*

— Та того шо й там добра нема. Тут хоч тільки в 33-му, а там шо? Глуш, піісят кілометрів — район...

— *А 33-й як ви пережили?*

— У 33-му я пас свинею там, у колхозі. Ми ж у 27-му туди поїхали. Купив дядько нам корову, купив кобилу, а тоді в 28-му году ухитрився дядько, проміняв кобилу на корову. Так шо нам було б її через два місяці вести в колхоз.

— *А коров не забирали?*

— Коров не забирали. Там, наоборот, було таке, шо в кого коров нема, так з колхоза тьолок давали.

— *А в 33-му, коли ви там жили, не чули, що в Україні голод?*

— П'ять сімей із того... із Сотнів... Вони, навроно, до Новойдарського району. Там якраз із нашого села у 30-му году поїхав сюди на родину у той, у Сотні. А тоді, як голодовка почалась, у нього п'ятеро дітей, так він сам приїхав, та ще з собою п'ять сімей привіз. А оно всьо равно, як не кажи, Сибір — він і є Сибіром. І ті ж люди в 36-м году назад поїхали.

— *А як до вас ставилися люди, які жили в Сибіру?*

— Є старі сибіряки. А так там в основному жили бараниківці, злодіївці. І не тільки наш хутір, багато... Там следуший хутор був, так даже іменувався Червона Полтавщина.

— *А у 36-му ви у Злодіївку повернулися. Наскільки це село опустіло? Скільки дворів пустих залишилось після голоду?*

— Та ми в Злодіївку приїхали, потом в Новоспасівці були.

— *А скільки дворів пустих було?*

— Та чорт його зна. Багато дворів пустих було. Оце ж батька дядько помер у 33-му — ото шо зараз дід Гаврило. Так они — баба Катька і дід Гаврило — і не знають, де їх батьки поховані.

— *А були переселенці? От ви приїхали, а заселяли людей із Західної?*

— Они, поки ми приїхали, так они і потікали назад. Оце осталися Денісов, Тихонов. Як ми приїхали, то їх уже не було. Кажуть, шо були переселенці, ну ми їх не бачили.

— *А церква була у Злодіївці?*

— А як же, була.

— *А де вона стояла?*

— Її в Біловодське розобрали.

— *А коли її розібрали: до голодовки, чи після?*

— Це у 43-му, уже в войну.

— *І служба йшла аж до війни?*

— У 43-му Сталін надів погони на солдат і розрішили служити. Так у 43-му баби мили там у тому... Ну, я туди не ходив. Так батюшка служив ще в 43-му на “храм” (Храмове свято. — *В.А.*). А після “храму”, як одслужили, тоді її розібрали і в Біловодське одвезли. Вона дерев’яна була.

— *Як Ви думаєте, чия вина була в тому, що був голод?*

— Та хтозна... Шо оно, якщо тоді мені було 12 год. Шо я знав? При- том я тут не був. Оце ж чую, шо тьотка оцього агронома Шевченка ка- зала, шо предсідатель у 33-му у конюшні повісився...

Записала Л. Аннусова 2005 р.

Шевченко Євдокія Стефанівна, 1924 р. народження

— *Розкажіть, у якій сім’ї Ви народились?*

— У сім’ї було п’ятеро дітей, та ще дід і баба.

— *До колгоспу дід Стефан де робив? Свій одруб мав?*

— Не.

— *Воликів мав?*

— Не. Коняка була.

— *А як почалась колективізація, він добровільно пішов у колгосп? Не знаєте? Не казав?*

— Не.

— *А були люди, які не хотіли йти в колгосп? Розкуркулювали у вас людей? Вивозили?*

— Угу, угу.

— *Багато?*

— А чорті...

— *Прізвища можете назвати?*

— А оце ж тут Погорелі були. Багатенькі трошки — отам, де Тетяна Савелівна жили, оце ж на нашій вулиці.

— *Ну а як ви 33-й рік пережили?*

— Та чуть не здохла. Пухла була. Оце нас було п’ятеро, так бабушка пухла була, і я пухла була. У бабушки ноги пухлі були, і я здорово пухла була. Лежала, лежала, і не здохла. Ото ж у баби наряду багато було, вона ж жила у тьоті Сані, у продавців, так у неї наряду багато було — шарахв’яни, юпки. Це ж воно раньше таке було — платки... Так ото дедушка, баба Настя, що ото Микола, так її чоловік, у Донське ходили мінять, так ото ж як сам іде, так і заберуть.

— *А хто забирав?*

— Ну хто забирав? Так ото ж ті отам ото, бандіти.

— *Банди ходили?*

— Ну конешно. Ну такі, як зараз ото ж ті, як зараз ото відбирають. І то... ну, як сам, так заберуть оте, що несе, і все. Так ото дядько Альоша

з батьком ходив усе. І висівки приноси-ли за те. Гóжий наряд у бабушки був, і висівки приносили, і з пшона лупу́ приносили. То ж не пшоно, а лупа́ — шулушіння, поняла? Оце приносили. І буряки привозили, все міняли. Виміняли все. Ну що ще? І кожї... кожї міняли. А тоді ж оце і кожу, я знаю, різали кусками і в печі смалили, а тоді ж ото намочуть, а вона ж, кожа, тоді як у палець завтовшки. Тоді ж вимивають, варють, і їли оце. Тоді у діда ружжо́ було.

— *А не забрали?*

— Та ні, ховали. І горобців, і граків — усе били, і жра́ли їх, падлюк. Тоді ж весна вже стала, з берестка ото ж листя чухрали і коржики пекли. А тоді по горі — ото знаєш, таке... жабу́ріння, воно ж так, як уже голод, так його, жабу́риння, було... Відрами оце збирали.

— *Воно і зараз є, після дощу його багато.*

— Багато? Ото харч тоже. Ну, і молочко. Ото ж того, було, жабу́риння, чавун наварять, і тоді молочком ото замішають, і оце ж так і не подохли. У нас ніхто не помер. У мамки ноги пухли, но не здохли. А оце ж там, на Комарівці, кажуть... Там, де тьотя Надя жили та Славко́, отам люди жили, так там у них сильно мерли.

— *А 32-й рік урожайним був? Чому голод стався? Чи неврожай був? Чи забирали?*

— Люба! Ну, давали по 100 грам на трудодень. Понімаєте, чи не? От 100 грам. Скільки ти трудоднів заробиш? По 100 грам! Ну, дали там центнер на сім'ю. Це п'ятеро дітей, і дід, і баба... Сім душ сім'ї, ще ж і бабушка була, баба Васька, так вона скоро вмерла. Ну що ти з центнера того? І спасіба, у діда ружжо́ ото було, так він і граків, і сорок, і горобців... Все, все, все бив, що попадеться. І ото ж додому принесе, ми закип'ятим воду, ото поскубемо і варимо...

— *Це вам скільки уже було?*

— У 33-му?

— Дев'ять год.

— *Ви в школу ходили? Чи ні?*

— Ходила.

— *А в школі годували вас? Давали вам чи загірку, чи приварку якусь?*

— Я не знаю, в який я клас ходила... Чи після голодовки, ма[бу]ть, чи ні... Так я знаю — отут, де Клава Микитівна живе, знаєш, так тут жили такі... Михайло, і в його батьків такий жупан був, і ми поїмо́, а він тоді біжить і рукавом у чавун. І кричать на нього, а він біжить і облизує. Що там — по тарілочці давали загірки. А він як чортонé рукавом у загірку! Воно-то й смішно, а як їсти хочеться... Що там давали? А їсти ж то хочеться...

— *А в Бараниківці багато людей вимерло від голоду?*

— Ну хтійзна... От дід Павло, покойний, отой знав, він казав, що їх багато померло. Ото на кладбищі братська могила скраю отут, так було, дід Павло розказував, що як вони гáрбами возили туди мертвих, ото і все...

— *А було таке, що батьки помирали, а діти залишались? Приют, чи дитячий будинок, був?*

— Да... Я оце і не скажу, в якому ж году дїтдом був — отут, де Баронік живе, так отуди трошки далі, там ото і лечебниця була, ото отам. Дід Сердюк умер, а Таня, дєвочка, була. Батьків не було, так сестри її здали в приют для безпризорних.

— *А в голодовку люди дружні були? Допомогали один одному? Чи кожен за себе?*

— Хе-хе... Ну шо ти... Дубові були, так удвох жили, і корова в них... Ну шо? Сирóватку брали ми в них... Було і в нас корова, ну шо та коровка? Ну а як стали коров уже па́сти, так наймалися коров па́сти. Так оце фельдшер був, Філіп Іванович, так наймав. Його жінка і хлібця положе, і ще штук так скільки і канхвѣतिकів положе. І тут Ольга — вона в чайній робила, і мати теж наймалася їй пасти коров, і мені приходилось з нею скільки пасти коров. Так вона подає мені сумку, а ми розв'язуєм цю сумку, а баба і каже: “Ой, яка в тебе багата сумка!”.

— *А людоїдство в Бараниківці було? Не чули?*

— Хто його знає... У нас на краю не було.

— *А в Злодіївці?*

— А хто його знає.. Не знаю.

— *А церква в Бараниківці довго була? В якому році служила? В якому році припинили службу?*

— Я не скажу...

— *Ну а після голодовки?*

— Я знаю, камінь покладений, а по каменю ограда була така залізна, це я не забуду. І ворота... І баба повела в церкву, і оце, помню, стоїть отак тумбочка, і платок, за́слана так тумбочка, і плащаниця, оту ж плащаницю цілують. А я дивлюсь — такий гóжий платок, такий гожий, і я пощупала, а баба раз — по рукам! Ото ту плащаницю підходять і цілують. Я ніколи не забуду, все баба нас водила.

— *Чому багато людей згадують отця Андрія?*

— Ну хто його знає... Оце Іванівна, покійна, ото коло річки, і там военний жив. Вони сироти, кажуть, осталися. Оце батюшка їздять — хто сала їм дасть, оце вони читають там молитви, чи як. Вони біля річки жили, людей на лóдкі перевозили, вони сироти осталися. Так батюшка коли їде підводою — оце так положено: і сало давали, і ковбасу. Так каже: “Оце до Воєників так і заїжджає коло річки. Коли їде батюшка, то заїжджа до них, кладе їм ковбаси, хліба, а то і мукички, і сала кусок дасть. Отакий був батюшка.

— У 33-му, влітку, колоски вже дозволяли збирати?

— Не.

— А в 47-му?

— Люба, в 47-му ми голода не бачили. Голод був, так ми не бачили. У нас корова була, і телиця, так за 10 тисяч ми продали ту... Ми продавали на вибір, ми з дедушкою сиділи ж гроші щитали, на вибір — хоть телицю, хоть корову на вибір, та по руках, та злодійські... Оце він не хотів корову, так телицю узяв. А хліб був у магазині, оце звечора йде, займає очерідь, це аж коли відкриється магазин, отак то. Очерідь така, що займали звечора, і ото там сидять, поки магазин відкриється. А як посліднім — так, як і поросяті послідньому, цицька не достається, так і хліба нікому на достається, бо людей багато, а хліба не хватає. Ото і очерідь, кому ж достанеться. А як грошей нема, ну де ж ти грошей візьмеш? То і не брали хліба.

А це 47-й, так хай Бог милує, і не наїдені були, не були наїдені, ну а телицю продали за 10 тисяч, і отож ходили купували в магазині хліб.

— Бабулю, ну а коли ви вже хліба наїлися? Щоб вдосталь? У яких роках уже хліб появился?

— Та чорті...

— Уже після війни, мабуть?

— Та ні... було трохи й те... У нас на краю са́ма більша сім'я була, у нас п'ятеро дітей, так там Тонька, де Тетяна Савелівна, так через хату туди Минькі жили. Оця тьотка Марфа (царство їй небесне), вона, як побаче коли, і каже: “Оце подивлюсь: ну що воно в Олянків світло горить, а?”. Ну а дітей багато, а топить нічим, а дід піде, та соломи вкраде на бригаді, топить же. Ну баба хоть бульону якогось же ж там напáре. А тоді оце ж вона як вийшла заміж, тьотка Марфа, та ото ж як пішли в неї самої діти, та п'ятеро дітей, а вона каже: “А я тоді й згадую: оце воно ж світилось рано — вони ж піднімають п'ятеро дітей. А я оце дивлюсь, — каже, — ну що воно в Олянків світло горить? Що вони роблять?”. А тоді як стало у неї п'ятеро дітей, так і сама, царство їй небесне, сама побачила.

— Як ви думаєте, чия вина в тому, що був голод?

— Ну хто його знає, Люба? Так ото ж казали, що неврожай. Ну хто його знає? Голод був, голод такий був, що .. І оце мамка ідуть зароблять, і ми самі остаємося.

— У голод ходили заробляти? Куди мати ходила — в Росію, чи в нас?

— Не, в нас.

— А хто не голодував?

— Председатель, парторг, активісти, а ще й кума — вона була чи Задорожня, чи як її... Вони аж у “Квітки”. І ото ж мамка ходила до них, поки в хатах повимазують. І стірала мамка, а ми ж запремося у хаті і

нікого на пускаємо. І ото ж ходило отаких, просять... Ото ж такий чавун двохвідерний, і ото ж наварять, буряк і ото таке. Ось заходять два — чи одбили двері... Ми й запирались там на дерев'яний засов. Ми ж на печі всі, а чавун стоїть же, і вони ж сьорбають з нього, а ми кричимо, а ми кричимо! Вони посьорбали, виїли з чавуна все — ну там і було таке добро... Ото якщо є мукички трошки, замішають з буряком і варять, як свиням, та й їли.

— *А переселенців звідки привозили?*

— Дядько Тихіш проти нас жив, так їздили за переселенцями. З Іваново, бач. Хто на конях робив, їздили за переселенцями, в Чертково. Ну вони ж, переселенці, і повтікали зразу. Ото в Злодіївці трохи їх осталося.

Записала Л. Аннусова 2005 р.

Яковенко Ганна Василівна, 1900 р. народження

Важкі роки випали на нашу долю. Перевороти... Війни... Голодовки... Я ж з 1900-го, так що все захватила.

Страшним був 21-й рік. Все, що посіяли, не зійшло. З самої весни і до Петра — жодного хорошого дощу. Сірі поля. Руді луки. Біла гора. Худобу пасли на очеретах, а на ніч давали прошлогодні сіно та солону. Люд, щоправда, був тоді добріший, мудріший і дружніший. Зібралася громада на сходку. Що ж робити? Як вижити? У полі роботи ніякої, та й худоба не при ділі.

Вирішили готувати вози та гарби в дальню дорогу, їхали по сіль в Азов. А за сіль на станції можна було виміняти і жита, і ячменю. Вирішили, що з кожного двору по два мужики поїдуть. Мої мамка овдовіли рано, тому прийшлося їм самим з п'ятнадцятилітнім сином їхати. У кого були гроші — ті їхали з грішми, а в кого їх не було — везли на обмін полотна, бичови, табак...

Приїхали, загрузилися і хутенько назад... Чималенько проїхали, худібка додому швидше і веселіше йде. Їхали вночі і вранці. Вечорами пасли худобу, а вдень від жару в тінь ховалися. Спека була невиноси-ма...

Від жару впав наш Корольок — такий уже розумний волик був. Ще у татка покійного він в любимчиках ходив. Мамка забідкалася: що ж робити? Мій чоловік зі свекром стали було вмовляти мамку: “Продавайте другого волика, воза, та поїхали додому...”. А мамка ні в яку: як то бути без воликів? Чим нивку пахати? Обоз поїхав, а мамка залишилася... Сіль продали... Вже і на волика, і на воза покупець знайшовся ... Корольок лежить, а мамка ходять навколо нього і тужать. Коли проходив мимо старенький дідусь. Зупинився, привітався та й каже: “Не вбивайся так,

молодице. Я спробую тобі допомогти”.

Зняв солом'яний брилик, а там трубочка з очерету, заткнута кугою. Насипав він з трубочки якоїсь сіруватої мукички в руку і в рот воликові. Через декілька хвилин пішла з рота слина. Він давай цією слиною голову Королька розтирати, та більше між рогами. Так хвилин з 15 розтирав та молитовку читав. Коли заворушився волик, голову підняв... Вставати пробує.

Стала мамка дякувати та гроші давати старенькому. А він: “Подяку та добре слово візьму, а гроші собі залиш... Вони тобі ще згодяться”. Мамка ж порожняком їхали, швиденько й своїх наздогнали...

Голодно було в 21-22-му, і пухлі люди були... Але такого мору, як у 33-му, не було. Під горою, там, де живуть Козиренки з Мірошниченками, стояли общественні коморі. В них зберігалось зерно на чорний день. З урожаю кожен господар двадцять часть віддавав в общественний закрам...

І тоді ж усе могло бути: то град посіви виб'є, то молнія скирту зі снопами спалить. От цим людям і йшла допомога з общественного запасу. Та в 22-му все вибрали з цих комор. Восени по п'ять пудів на їдока дали на їжу, а весною на посів виділили теж.

У 33-му вже не було цих комор там... Я так і не знаю, де вони поділися. За весь мій вік страшніших годів, ніж 33-й, не було. Добре, що біля школи жили. Так я всіх своїх дітей, а їх у мене було четверо, в школу відправляла. Пообмотую ноги ганчірками (ні чобіт, ні валянок), і нехай біжать. Там хоч якийсь приварок дадуть і кусочок хлібця.

Учителька Ольга Павлівна арифметиці дітей учила. Було перед уроком бере кусочок хліба і тоненькими смужечками ріже, а потім роздає по кусочку і просить за шічку покласти, щоб на уроці голод не мучив дітей. А сама, бідолашна, в 34-му від істощення померла.

Та всього було... У моєї сестри саме в 33-му дитина народилася, так її чоловік (небожий був) відразу викинув немовлятко, а сам груди її ссав, щоб вижити... А так цим і не врятував себе, весною померли і він, і сестра...

Записала В. Аннусова 1984 р.

Смирнова Антоніна Андріївна, 1925 р. народження
(сьогодні мешкає в селі Новолимарівка цього ж району)

— Вобщє-то я Парфьонова Антоніна Андреевна. Это я замужем за Смирновым була, а он умер. Ну, шо вам іще розказать? Колективізацію захватила... Отец у меня держал кожевний завод, тут, у Біловодську. Ну, як була колективізація, у нас тут був такий Харімпській, єврей, він розкулачив нас “на нет”. Нас восьм душ у мами було — Тимофей, Гри-

ша, Нюра, Вася, Петя, Ваня, Тоня і Шура, і нас усіх забрали, вигнали, забрали з хати і вивезли геть.

— *А куди вас вивезли?*

— Та геть повезли, в якийсь... Тут хутор був, уже його й немає.

— *І де ви там жили, у землянках?*

— У землянках, канешно. Батько вирив землянку... Це було в 29-му году, в 30-му батько розрив серця получив, умер...

— *А 33-й рік Ви пам'ятаєте?*

— Ой, та 33-й рік, голодовочка... Та в мене сестричка манюня була, три з половиною годіка, Шура, менше ще од мене, з 29-го году. Боже мой, Боже мой! Та голодовка... Нема нігде нічого! Ми ідемо просимо, хто дасть шкорок... Ой, я не хочу вспоминать — з картошки.

— *А куди ви ходили просити?*

— Та десь по людям. Оце йдем по Біловодську, хто дасть шкорочку з картошки, хто дасть кусочок хліба, а хто дасть кусочок макушини. А тоді ото у нас була олійниця, там аж, у Біловодську, аж там, на краю. Ну і там робив шурин — моєї сестри цей шурин крьосний. Каже: “Приходьте до мене”. Так ми ото прийдемо до його... Такі нам відеречка поробили з баночок... Так він нам у відеречко січиків накладе. Знаєш, що це таке — сичики? Масло видавлюють... Ото він накладе... Ми йдем додому — раді, до неможливості раді. Це ж дома Іван і Петро, хоч вони вже зрослі... хлопці, їм же більше їсточки хочеться. Ну, ото ж і такечки прокормилися.

А мама... Батько вмер, а мама (сама-то вона з Московской області, Серпуховского району) туди ото поїде до сестер, до братів, а они ото удівляються: “Ну, що ето у вас за колективізація, ми не поймьом”. Ото врачами робили там сестри материні, дві врачихи, брат десь робив у міністерстві, з Міхаїл Івановичем з Калініним. Они ж двоюрідні брат і сестра, мати моя. Но її вже ж нема. І ото нам помагали відтіля... Но а більше ми голодували.

— *А в Біловодську багато людей вимерло?*

— Ой! Страсть Господня!

— *Половина?*

— Та ще більше, мабуть, половини, особливо дітвори померло. Дітвори... ето просто як... Ідеш і дивишся — вже нема, ідеш і дивишся — вже нема...

— *А школа ж працювала в Біловодську?*

— Працювала.

— *А в школі годували?*

— Годували, давали... Но шо вони дадуть? Капуста, і там десь картошинка плаває.

— *А затірки не давали?*

— Доточка! Капуста, та ще й та... Зелена капуста, покришена на зиму, і зелена, як листя, і ото звариться картошина... Кормили... І я ж ходила в школу... Уже в 33-му году ходила... От же ж підемо... Ну, похльобаєм, наб'єм животи, такі вота животяки, і йдем... Ще лопуцьки рвали, їли молочай. Нарвем отакий вота оберемок, і ото сидим, дівтора, отак, підряд, у кого солодший. “Чай, чай, молочай, на жирочкі покачаюсь... У мене слашій, а в тебе горький...” І їмо... Так же і перебивалися.

— *А помирати почали масово зимою чи весною?*

— Весною. Ще зима у нас... Це 32-й год, ще якось був урожай, а до 33-го року ми почали вже мерти всі. Но в нас у сім'ї не вмер ніхто, нам дуже помагала Москва. Там же ж брати і сестри материні, і вони відтіля нам слали.

— *Скажіть, а у вас у Біловодську “Торгсін” був? Це де золото приймали і на хліб міняли?*

— Був у нас. У мене, наприклад... Ще я дівочкой була, батько мені купив браслет. Красивий такий, тепер не такі красиві браслети... Отакою вота товщини, ще й китички золоті, і кольца золоті... Но ми ж усе поодавали, все. Но у нас же і багато позабирали, як розкулачували. Забрали дві корови, забрали четверо коней, забрали молотілку, забрали косілку, плуги позабирали, сіялку — все чисто позабирали.

— *Хто ж приходив забирати?*

— Ну та такі ж... Колективізація ж була.

— *Свої, біловодські, чи приїжджі були?*

— Та приїжджі, і біловодські були, і приїжджі були більше.

— *А по скільки чоловік їх приходило?*

— А Бог його зна? Це тоді я ще мала була. Це в 29-м году мені було... четвертий год пішов... Чотири года, пятий год... Я бачу, шо дядьки, а хто? Ото тіки одного, Харімпського, запамнила, єврея.

— *Ви плакали?*

— А то не плакали, як оце таке?

— *А батьки боронились якось?*

— Шо ж тоді борониться?! Тоді сказали: “Мовчи, а то щас наган достану!”. Тоді з наганом же ж ходили... “Мовчи!”

— *А зараз на кладовищах, у Біловодську, є місця поховання людей, померлих з голоду?*

— Там багато людей! Братська могила, біла!

— *І пам'ятничок стоїть?*

— І пам'ятничок білий стоїть.

— *А на якому це кладовищі?*

— На центральному, на горі.

— *А от як хоронили? Бригада спеціальна була, чи кожен самотужки?*

— Не! Вобщє сільсовет тоді... Сільсовет тоді висилав людей з підво-

дами, на підводи грузили.

— *А їм щось давали, пайок якийсь?*

— Ну їм, канєшно... наведено, щось давали... Аякже ж не давали? Давали.

— *А людодїдство у вас було?*

— Не, оце я не помню. У нас такого не було, не чула такого. Діти хворали, багато мерли, но щоб їли люди людей — я такого не чула і не знаю! Даже брехать не буду, девочки! Може, може... Я не знаю. Даже мати... Було, оце ж спрашували маму: “Ну розкажіть, ну було таке, шо дітей їли, ну оце таке коли дитина вмре?”. “Не, — каже, — Боже сохрани, всех хоронілі”. В мене мати — она же руска, і ми-то рускі, тіки по-українські балакаємо.

— *У вас батько хто? Українець був?*

— Руський.

— *А вони сюди приїхали?*

— Сюди приїхали, вони купили кожевний завод. Батько, кажуть, хароші кожї чинив, хароший хром делав, замечательний. У нас хата була здорова, на восем комнат.

— *А де приблизно, в якому районі ви жили?*

— На Некрасовой, знаєте? Ото там і жили.

— *А мама скільки років ваша прожила? Коли померла?*

— У восемдесят четире года.

— *І ваш будинок зараз є в Біловодську?*

— Немає, розбомбило... На його вже місті... На нашому місті построївся Васілевській. Знаєте Васіленка, робив він у фінотделі? Я забула, як його... Васіленко Александр... чи Александрович?

— *А скажіть, церква у Біловодську до якого року діяла?*

— У нас же три церкви було, у нас був “Нікалай” — церква. Оце де щас хлібозавод, там був “Нікалай”, одноглавий. Тут она діяла до 36-го года. “Успенія” — на горі, те діяло довше. Те, мабуть, до сорок першого, вже война началася, ще служба йшла. А “Троїця” — це вона щас. “Троїця” — це вона була занята все время під зерно, тут вони не служили. Це після того, як стала колективізація, зерно сюди... Як воно називалося? Зернопункт, чи як? Вобщем, зерно тут, у церкві, хранилося. А оці дві церкви — це ж “Успеніє” і “Нікалай” — там довго служилося.

— *А куди ті дві церкви ділися?*

— Розобрали, і нема нічого.

— *Хто розобрав?*

— Та люди ж розбирали.

— *А віруючі не боронили?*

— Та шо ж? Боронили. Нам тоді і рот нада було держать... Іначе посадять.

— Скажіть, а переселенці були в Біловодську?

— Були.

— І звідки?

— Із Івановської області, тоді із Вінницької, із Каменноподольської — поляки... Оце всі тут... Львівська область оце трошки захвачена, она ж не вся була в Польщі, а ото ж сюди багато попереїжджало.

— Як Ви вважаєте, чия усе-таки вина була в цьому безладі, що знищили хазяїна, знищили інтелігента і в результаті знищили народ?

— Да! Народ знищили, нема народа.

— Мій дідусь сказав, що народ спалюжнися після колективізації. До колективізації люд Божий був.

— Да!

— Яка Ваша думка з цього приводу?

— До того, шо там були... Раньше... Они божественні були, они боялися. Кто це винний був? Кто зробив колективізацію? Ленін же не хотів робити колективізацію. Казав, ще рано делать.

— Але ж він був і за колективну власність, і за індивідуальну власність. Хочете так, а хочете так. А примусово не було ніде. Я сама читала його роботи.

— Ну я ж кажу... Ленін не так, а хтозна-хто? Бог його святий знає, хто! Тут тоді і Троцький був, і Сталін був... Їх тутечка було хтозна-стіки тих вождів... А хто із них зробив оце колективізацію — неізвесно. А якби не було цієї колективізації, щас би люди знаєш, як жили? Во!!! Жили б! У нас би отут у каждого б машина, і біля каждого двора не такі б крейдяні хати, а стояли б ой-ой-ой які хати! А шо ж ми? Ми щас же люди бедні, нещасні. І щас немає нам щастя. Тепер Ющенко не дає розговарівать по-руські...

— Ви розповідали своїм дітям, онукам про розкуркулення, про Голодомор?

— Аякже! Они всі знають.

— А в школах зараз розказують, тоді розказували?

— Тоді не розказували, ми в школу як ходили, так нас знаєш, як називали? Куркулями. Куркулями... Вчителі ганяли, а такечка ми одинакові були, у нас учителя хароші були.

— А в якій Ви школі вчились?

— В міщанівській, вот ето, де щас парк, а у восьмий клас пішла в середню школу, одна тіки була.

— Тоді був для сиріт приют?

— Детдом був.

— Зразу забирали і там годували?

— Да, годували.

— А люди тікали десь у місто, на Донцину?

— Не тікали, а виїжджали. Просто сім'я виїхали — і всьо. Так не тікали... Оце я задумала виїхати — хто мене держе? Но правда, нам тоді паспортів не давали, щоб не їхали, но всьо равно виїжджали... А як виганяли... “Нажилась у хаті восьмикімнатній, — мати каже. — Нажилась, синок, нажилась. І ти наживьошся”... Це вже і Тополовського того нема...

Записала Л. Аннусова 2005 р.

Село Брусівка

Матюшко Олександра Яківна, 1926 р. народження

— *Ви пам'ятаєте 33-й?*

— Пам'ятаю. Мені було сім років, як почався голод. Сильний був неврожайний год. І так було жарко! Ми жили в хаті, і дерев'яна була хата, покрита соломною. Так нас було троє: я і мої два брати. Мама нас на горищі... В хаті не можна було.

— *А де ви тоді проживали?*

— Проживала в селі Бараниківці. Мій батько там у 32-му, у 33-му році був головою сільської ради.

— *А в якому місці ви проживали в Бараниківці? За річкою?*

— Ні, біля церкви. Там є церква?

— *Там клуб зараз.*

— Ото біля церкви, там зовсім недалеко був будинок, і там ми в цьому будинку ото проживали.

— *У той рік дуже багато людей померло, і в Бараниківці теж. Ви пам'ятаєте оті страшні картини, як людей везли возиками?*

— Людей возиками я не бачила. А то, шо мертвих бачила — бачила біля церкви мертвих, бачила біля свого дому мертвих. Мій батько був головою сільської ради, і йому государство давало 16 кілограмів. Нас п'ятеро було. 16 кілограмів — ну, пуд муки давали. Ну, і моя мама отож... Ну, ми ще малі були. Она од нас одривала і давала... Біля нас жили там два хлопці. Батьки їхні померли, і мама їм давала теже. Они всігда приходили до нас, і однажди один же... Ну, на місяць 16 кілограм... І батькові ж треба, він же голова. Він же за все відповідав. І батькові треба, щоб кусочок хліба. І нічого ж не вродило: ні картошка, нічого-нічого не було. Страшне. Страшна жара була. Зараз, коли слухаю про Голодомор, кажуть, що це був штучний. Я не знаю, канешно, я мала була. Я в політиці тоді не розбиралася. Шо неврожайний год був, це страшний год був.

— *А яке прізвище ваше було?*

— Моє прізвище було Черства. Мій батько був Черствий Яков

Миколайович.

— Як довго ви жили в Бараниківці?

— Ми в Бараниківці жили оце 32-ий, 33-ий і 34-ий. У кінці 34-го його перевели головою у Городище. І він у Городищі був тоді головою. Мій батько був тоді дуже здібний організатор. Ну, тоді ще була советська власть, так його посилали в села. Тоді ж сільська рада мала дуже великий вплив на населення. Ну, як організатора посилали його. Ото з Литвинівки його послали в Бараниківку. З Бараниківки його поставили в Городище, з Городища послали в Біловодське. І в Біловодському ото він. І перед войною в 39-му році ми переїхали в Литвинівку. В 41-му йому було 37 років. Він пішов на фронт.

— Був голод 33-го року. Є різні думки, різні погляди на це. Ну, все-таки дуже багато біди. Як Ви думаєте, чи знали отам, “на верхах”, про таку біду, чи ні?

— Про це не можу Вам сказати. Ну, як я... коли мені сім років було. Ну, а конешно, як же ж... Знали, мабуть же, знали, що такий голод.

— Голодний рік був ще 21-ий, 22-ий. Мені жіночки розказували в Бараниківці, що дійсно, в той рік те, що посіяли, не зійшло. Ну були комори на “чорний день”, і люди кажуть, що тоді голодні були, але ніхто не помирав. А в 33-му люди мерли.

— Я не знаю. Знаю, що оці два хлопці ходили. Один був більшенький, а цей меншенький був. І він умер, і я його мертвого бачила. Як ховали його, я не знаю. Тіки починався день, мама одправляла нас на горище. Така жара була.

— Ви в школу ходили в Бараниківці?

— Ходила. В первий клас ходила.

— У Вас була вчителька Сошникова Марія.

— Оце она мене вчила.

— І у мене є її розповідь про те, як на уроці дівчинка вмерла, і вона її своєю хусткою накрила...

— Ну, я тоді... Я пішла... Ну, Ви ж знаєте? Тоді з дев'яти років та з восьми, а мені ж було сім років тоді. Так я уже вчилася після того, після голоду. І она... Ви знаєте, така була історія із нею. В мене була дуже здорово хароша пам'ять, я запам'ятовувала все. І оце ж она читає отам по “Букварю”, я все запам'ятовувала. І оце ж прибіжу додому, мама мене перевіряє, і батько прийде з роботи, перевіряє. Я оце читаю. Ну, все я знаю, так ото воду. Я все запам'ятовувала. А тоді він, папка мій, каже: “Ану, давай тут одкриємо. Ану читай!” А я нічого не знаю. І він тоді мене забрав і повів же у школу. Я вже забула, як її.

— Сошникова-Лядська Марія Іванівна. На той час вона була Лядською. Вона пізніше вийшла заміж.

— І Ви знаєте, та він прийшов же, і оце я харашо запам'ятала. І отож

сказав... Она: “Як она не знає?”. “Не, она нічого не знає, читає не вміє”. “Як же она нічого не вміє?”. Так ото она дві неділі од мене не відходила.

Записала В. Аннусова 2005 р.

**Село Гармашівка Кононівської сільради
Троценко Раїса Прокопівна, 1925 р. народження**

Пам’ятаю, що їсти не було нічого, що мати, було, буряка десь розживеться, та зваре, та по кусочку поділе, а ми: “А Ви тому більший кусочок дали, а мені меншенький!”. Були голодні. Качани їли, листя з берестків отак шморгали, сушили і товкли, і пекли ляпошики. Качани — оце що кукуруза, без зёрна, товкли. Це полова, а не мука! А місиш його, льопаєш, і їли. Тоді на гору лазили, в нас Лиса гора, таке, як сопляки вроді, “земляний жир”, кажуть, оце ж його назбираєш, а тоді, як у кого є молочко — оно ж зваре в молоці, а як нема молочка — у водичку. Так треба ж солічкою солить, а її ж, соли ж то, немає... Ну, в кого були коровкі — так ще півбеди, хоч і плохо, ну а все ж таки не такечки, а як... Боже мой!

— *Сім’я у вас тоді велика була?*

— Та не дуже, нас троє дітей і мати була. А батько вмер.

— *Сусіди вмирали?*

— Умирали, вмирали, закопували по-сусідськи на городах, несіла ж туди нести. Люди пухлі були, ше й які! Було... Я знаю, там дід Кузьма вийшов із хати за двір, а воно ж були двори не огорожені, не було ніде нічого, виглянув — воно шось лежить за двором: шось за людина йшла, ні сили вже, нічого, воно лягло й умерло. Так я знаю — дід Кузьма тоді просив ще там одного дядька: “Поможи мені яку-небудь ямку викопать, він же вонятиме людям!”. Так ми й бачили, як він лежав.

— *Людей у вас їли?*

— Ну хтозна? Розговор чула, казали, що жінка спрашує в чоловіка: “Хведько, а де Антон?” (це син їхній) . А він каже: “В коморі”. Вони за річкою отам жили, нема вже там нічого. Так пішли розговори, що він зарізав сина і з’їв. Усе було, не дай Бог!

— *Багато людей умерло?*

— Багато, багато! Та мало таких дворів, де не померли, а то ж вмирали сім’ями, сім’ями! Дітки там остануться — двоє чи скільки, а батьки помруть. Це ж як? Кажуть, мати оддасть послідне дитині, мати всігда жалісліва.

— *Чому був голод?*

— Та хто його зна? Кажуть же, шо... як... чи шпіони, чи хто? Забрали хліб, і все.

А тоді кинулися... це у 33-му, я знаю, що і мати ходила у Старобільське, з мішочком. Весна прийшла, садить на полі треба, а його нема чим, так ішли туди за зерном на посів, приносили відтіля. А там же з ними начальник, так Боже спаси: ти ж у жменю возьмеш — так щоб і в рот не взяла. І як було важко! Було, на полі робе — це ж і мати, і жінки такі, так отакечки облапують: чи не поклали в карман нічого? А ті, що попадали на сівалки — сіяли конями, й волами, й коровами, всім сіяли. Так вони шо? Їх теж перевіряли — чи не ковтне зернину? І кукургузу садили, були саділкі такі ручні, і він ходить за тобою, щоб ти не вкинула в рот із пелені. Дасть тобі жменю, щоб хватило тобі туди й назад на рядок, а як не хватє — значить, ти поїла. Ну, вобщім, було не дай Бог!

Були люди такі, жили на шахтах, на производстві, а тоді поверталися додому, там же тоже важко. Прийде додому, лахмотинку яку там відтіля ж принесе, а їсти ж нема чоґо. Бере ту лахмотину, і ото ходили туди — на Вороніж, на Кантемирову, там і макухи виміня чи якоїсь там дерті поросячої. Там, може, голод і був, ну трошки не такий був. Буряка там — чи столовий, чи сахарний, та хоч би який-нібудь був, а то ж бачите?

— *А що в людей забирали?*

— Усе забирали. Єсть такі ж, начальство, чи як би його? Вони приходять, кажуть, шо ти заховав десь зерно. Переривають усе, шукають, заберуть...

І людей же вивозили ж тоді на Соловки — стільки сімей! Ну то люди були такі, зажиточні, в їх копійка була, вони хоч і поїхали, так не пропали тамечки, вони повстраювалися. Ось до нас, де зараз я живу, приходили мужчина і женщина, прийшли і кажуть, шо отак і отак — це, мол, наша хата. А це хата... мого чоловіка брат був председателем, хата була заброшена, а він прийшов і начав жити. Ну, як став же він жить, він там її “очоловічив”, обліпив, обмазав, а тоді через врем’я ті люди, шо їх вивозували, вони тут же жили, а він прийшов і каже: “Тьотка і дядько, шо це ми строїли — я і моя бабка”. А він мовчить, цей дядько. А той каже: “А тепер же такий закон, шо можем одобрать свое!”. А він їй і каже: “Ні, ти так не поступай. Они ж не винні, шо це ж... той...”. А тоді, ма[бу]ть, годів через шість чи через сім сама она приїхала. Він умер, она приїхала сюди. А тут були такі старухи, они вже поодмирили, шо она ж їх знала, так ото приїжджала тоже. “А мені, — каже, — хочеться побуть на своєму подвóриці, де ж я оце строїла, ліпилася, і той... каже, тут же я родила, хлопця і дівчину”, — она казала. Це ж їх вивезли десь на Соловки, они десь учепилися, а тоді ж уже... ото ж остепенилися, і стали жить уже нормально.

— *Що казали люди: хто зробив голод?*

— Ну Бог його зна, хто його зробив, голод? Поміжду нами, було, балакають, та й кажуть: “Це зробили ті... Та як же їх, падлюк? Та шо ото

забирали ж усе!... Актівісти!”. Це ж уроді ці зробили. Вони вислужувались перед начальством, а люди осталися голодні. Коли була колективізація — так забирали все, послідню худобіну.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Городище
Добрицька Лідія Іванівна, 1919 р. народження

— *У вас хтось із рідних у 33-му помер?*

— Аякже, батько, мати, брати — Пилип, Дімка і Тимош.

— *Як ви думаєте, чому був голод?*

— Та хтозна... Забирали.... Я знаю, що кінь у нас був, корова, волик такий здоровий. А батько відра робив. Узяв, поїхав возичком по селу... Як привіз муки миску, так ми... Ой! Оце помню, мамка як напекла коржиків! Боже мой, поділила... Ну, качани товкли...

— *Як створювали колгоспи?*

— Які куркулі, так їх повивозили геть... А які ж це куркулі? Корівка, пара воликів — хіба то куркулі? Не платили, навроно, налоги, і їх повисилали. А куда? А хтозна-куда їх висилали.

— *А ви в колгоспі робили в голодовку?*

— Аякже. У нас оце лісхоз недалеко, так я в лісхозі. Там давали хоч пайок, а отут не давали нічого. А робила в степу... Предсідателів хлопець, уже й забула, як звати, каже: “Сідайте на порозі”. І ділив по ложці пшоно. Помню, пшоно давали по ложці на сутки.

— *А багато людей померли з голоду?*

— А то ж хіба мало! Та Боже мой! Його страшно казати! Не нада і згадувати...

— *А ховали померлих з голоду по-Божому, чи так?*

— У кого є гідне, так могилку скопають. А як нікому, так ото ж...

— *Що ви тоді їли?*

— Та я помню, як шпичаки їли, очерет... В нас, де я жила, багато очерету, так ми не давали людям рвать. Сім'я велика, так не даєм сусідям, щоб вони їли очерет. А ще що ми їли? Качани, я помню, товкли, просіювали і ладички пекли.

— *Було таке, що люди людей їли?*

— Да. Помню, що на Кошківці, казали, мати сина з'їла.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Саснко Євдокія Петрівна, 1921 р. народження

— *Чи пам'ятаєте Ви 33-й рік?*

— Та все ми пам'ятаємо. Чому ж не пам'ятаємо, як ми його прожили! Все пам'ятаєм і все знаєм.

- Чи не вважаєте, що це був найстрашніший рік?
- Да, саме страшніший. Страшно його і згадувать.
- А з вашої рідні ніхто не помер?
- Ніхто з наших не помер. Ну а по Городищу скіки їх померло! Боже мой, його страшно згадать. Оце колись балакали, так я кажу, що оце якби сказали, щоб вернулась молодість — я не хочу, не хочу ні за шо ніякої молодості.
- Скажіть, тоді що — якась засуха була, чи інша стихія?
- Хтозна. Оце ж кажуть, ми переживали 33-й, так це, кажуть, не то шо там засуха була, а це просто вредітельство було, і все. Шо творилося! Отак ні засухи, нічого, а людей мучили отак. А хто — ніхто нічого не зна, мабуть. Може й знали, та нічого не казали.
- У мене батько був... вроді як середняк. По наймах був. Який там він середняк, як дітей було багато, а кормить чим? Він був убитий у війну. Не в оцю, а в громадянську. Так шо ми осталися без батька. Було нас дві сестри.
- У 33-му мені було 12 год. Літом ми пішли, тоді казали, на табор. Земля ж була зарощена, так ми бур'яни палили. І там ми ото жили, і там ночували, і там нас кормили. Ото ми, може, того й живі осталися. А які ще діти малі були, так померли.
- У селі тоді багато людей померло з голоду?
- Та багато, багато померли! Оце ж саме весною робота, а люди мерли. Було, питають, де людина, а кажуть: “Та десь умерла, немає вже”. Хтозна-де вона, його ж нікого не ховав.
- Сюди переселяли інших людей?
- Переселяли. Переселяли і руських, а тоді приїжджали з того... Чи Бендерщина... Звідтіля, од границі. Це вже після війни. Людей багато населяли сюди. Руських тоді багато-багато присилали.
- Оті часи голоду не згадували люди. Чому? Не хотіли?
- За голод за цей? За нього ми й балакать не хотіли, і згадувать ніхто не хотів.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Сущенко Анастасія Яківна, 1922 р. народження

- Чи пам'ятаєте Ви голод 33-го?
- Здорово пам'ятаю. Нас було троє у батька й матері. Робота була така, шо робили, а давать нічого не давали. Весь 33-й, і аж до 35-го так жили, аби... Ну ми вижили.
- Сусіди, родичі у вас були такі, що померли?
- По-сусідськи були Головащенко, всі померли...
- Яка була причина голоду?

— Ми цієї причини не знаємо. Колективізація була у 29-му. У нас були корови, ми самі поодводили їх. Активісти вступали в колхоз, на Соловки вивозили багатших, розкуркулювали. І ми в колхоз поступили. Було таке: жить нічим, ми корову відвели, а вона на другий день здохла. І нам нічого — ні “спасіба” не сказали, і не лаяли.

— *Ваша сім'я була заможною до колективізації?*

— Наші батько і мати бідні були. Ще й менші сестри були — одна 26-го, одна — 28-го.

— *І при створенні колгоспу у вас відібрали все?*

— Забрали все, усе... Ми самі його здали.

— *А хто забирав у Вас?*

— Ну шо... Началась колективізація, тутечки і правління було, рішали таке. Не приведете — значить, вас тоді з колхоза викинуть. З колхоза викинуть — а жить нічим було. Та пішов батько на перве отделение картошку собирать гнилу, їсти шось же треба дітям. Так они прийшли і викинули. На слідуший день пришли і горід відрізали. А хто там... Я не знаю, хто там звертає на Сталіна... І чи був той Сталін, чи не... Леніна-то вже не було.

— *Були такі люди, які не хотіли йти до колгоспу?*

— Да. Їх розкуркулювали, на Соловки вивозили. Було везуть... воли запряжені... мимо нас. Діти плачуть, а вони везуть. Мороз такий... І на Соловки. Де вони в них, ті Соловки? Та хай Бог милує!

— *А в колгоспі працювали ваші рідні?*

— Аякже, робили.

— *Якусь платню їм давали?*

— Давали. Матері наші робили... Батько на конях робив, їздив аж у Чорткове. Туди їм чи хлібинку дадуть. А скільки вони були там? Ма[бу]ть, тиждень були... А мати полола в степу. Так макушину поб'ють, на такі кусочки макушину ділили. Та ще й ділили як: одна сидить, одвернулась спиною, а другі питають: “Кому?”. Отак, щоб уже одній не дали два пайки. Так шо хай Бог милує! І ворогам не желаємо такого, як пережили. Тоді ще лучче стало — оці годá пережили, а тут тобі война...

— *Чи можна було збирати колоски в колгоспі?*

— Хто збирав, так і по цей день не вернулися. Оце ж Верки батько не збирав, а на своїй ниві зрізав і в колхоз не пішов, так і по цей день його нема.

— *А в нього була своя нивка?*

— Та була. Він же не поступив у колхоз, і він на своїй нивці зрізав колосочки оті ж...

— *Міліція його забрала, чи свої активісти?*

— Свої тоді хужі були од міліції. Кажен старався: я хороший, а ти поганий!

- *А хто у Вас був активістами?*
- А Бог його знає... Що ми знаємо, якщо діти тоді ще були?
- *Люди ховали кудись продукти?*
- За те ми не знаємо — чи ховали, чи не ховали? А ми свого не ховали, бо в нас його не було. А людям сохранияли, бо люди прийдуть просить: “Хай у тебе полежить оце троє відер картошки, а то нас розкуркулять”. А тоді вже прийшла весна, а вони ж, люди, забрали та й нам дали хоч відерце посадити. У нас же його не було — ми ж своє поїли. Були люди і хороші...
- *Коли люди почали масово помирати: навесні чи взимку?*
- Було й весною, було й зимою. Ну більше зимою, того що весною уже лазили по горі. Розстилались оті “галушки” та якась зелень, збирали. І ото як держе корову якась людина, ото в молоко натовче та виціде його, поїсть, а молочко держе — ще ж назбирає та натовче. Ото ж вони забрали у нас і корову, щоб швидше ми померли.
- *Хто більше мер — діти чи дорослі?*
- І дорослі мерли... І по три, і по чотири, і по п'ять душ в одну яму ховали. На возику привезуть, без труни, без нічого, отак клали і ховали. Отак було...
- *А були люди, які не голодували в селі?*
- Може, вони й були, та ми в них по хатах не ходили, не перевіряли: чи в них є шось, чи немає.
- *А люди дружні були? Допомогали один одному чи ні?*
- Та було всього. Кажен думав, як та за що прожить самому.
- *А як люди виживали? Може, ходили щось міняти?*
- Люди в гóрод виїжджали.
- *А вільно можна було виїхати в місто?*
- Тоді вони не держали, но ми не виїхали. В мене мама була ткачиха. Вона сидить, було, дорожки тче у вал той, красе. Батько бере його, поїхав на базар у гóрод, попродав і хлібину за 25 рублів купив. Трудом заробляли, оце і виживали.
- *Які рослини вживали в їжу?*
- Та все їли: козельки, шпичаки — оце, шо очерет росте... Ото було весна: холодна ще вода, а ми вже бродимо рвемо шпичаки, їмо, лопуцьки... А було таке, шо коров ще держали (не забирали), так у степу ото робили за 7-8 кілометрів, коровами обробляли землю в колхозі. Нарвуть лопуцьків, привезе мама. І тоже ночью ми спимо, встали, а мама лопуцьків нарвали. А тоді стали давать і молоко. Коровок там позапрягали... привезуть і молока. І оце ми вже і жили тим.
- *А Ви не чули про “Торгсин”? Туди люди здавали все?*
- У Городищі не було, а у гóрод батько вивозив все. У мами були гроші. Це такого нема зараз, а тоді було... Цépка сребряна була... Одвіз,

за двадцятку продав — і пожалуста... хлібину купив і привіз. Попродавали все.

— *Скільки, на вашу думку, людей померло в селі?*

— Багато, багато! Та куди там! Це ж я жила у центрі. А у нас було це ж у Городищі три колхози — за річкою колхоз “Будьонний”, а у нас — “Шевченко”, а де на Луганськ дорога на виїзд, то “Ударник” колхоз був. Так у нас багато людей мерло. А я не знаю за тих, чи там багато людей мерли.

— *Звозили мертвих, чи ховали, як треба?*

— Ніхто нічого не звозив. Мерли. Своя сім'я взяли на возик чи на санчата зімою, одвезли. По п'ять, по чотири чоловіки в одну яму ховали. Несила викопать одному чоловіку яму оту. Она й земля, може, мерзла. Так вони складались... Клали їх ото, і так же ховали...

— *Були випадки людодійства?*

— Такого я не чула.

— *Ви розповідали про оце страшне лихоліття своїм дітям, онукам?*

— Ой, та розповідала... Не я розповідала, а сестра менша розповідала. Було... живе у неї там в Біловодську дочка, і каже: “Мамо, правда, ми харашо зараз живемо?”. А она каже: “Харашо”. “У золоті?” — пита. “У золоті”.

— *А кого Ви вважаєте винним у тому, що таке сталося?*

— Правітельство. Правітельство винувате і тоді, і тепер.

— *До війни у нашій місцевості працювали полонені поляки. Чи були такі у Городищі?*

— Були. Вобщем, они не полонені, їх просто переселяли од гряници од польської. Були. Тут були і робили они. Так кой-які пов'їжджали, так я получала пісьмо. Присилали справки відціля, шо вони робили. І я писала подругі, і вона писала, шо вже і в них так же само: “Живемо, коняку держим...”. Привезли, побули, а тоді вже хазяїнів забрали, а де они ділись — ніхто не знає. Оце ж бачите...

Хто це винуватий? Правітельство! Они ж не сами приїхали. А ще були такі, шо батюшка і похоронить прийшов та й той... каже: “Людвіг — він католик”. І не захотів погрібення правити. А другий батюшка приїхав, сказав так: “Там Господь сам розбереться”. Отаке во... І руські були, привозили і їх. Ото ж як їх привозили, цих руських... Та они попривозили їх зімою. А картошка їхня померзла. Так они нам, було, як тіки дивишся, так ото оддав миску чи відро картошки. Она все одно на покійдок мерзла. Так руські, правда, здорово помагали людям.

— *Зараз є нащадки тих людей, які переселилися з Росії до нас?*

— Нема вже.

— *Вимерли або повернулися на Батьківщину?*

— Не, руські не повертались. Оці з Камено-Подольської області —

поляки їх звали — ці кой-які поїхали і зараз там живуть. Не знаю, оце ніяк не зберусь пісьмо написати подрузі. Чи она жива, чи ні... А які тут осталися — так і живуть. А руські ніхто не вертався: тут они жили, і тут они всі похоронеті. Руські они вобще хароші були з людьми. Вобще дружні були.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Штокалова Василина Савелівна, 1916 р. народження

З голоду в мене померли батько й матір.

— *Яка була причина голоду: чи неврожай був, чи влада забирала гроші і зерно?*

— Та я не знаю. І жаб їли, і жучків їли.

— *Хто з рідних у вас іще помер?*

— Тьотка померла, рідна тьотка — мамчина сестра, Докія її звали, брати двоюрідні погибли. У мами тьотка була, дві тьотки було. Так одна умерла рано, а друга в 33-му. Зайшла десь і вмерла.

— *Багато людей померло в Городищі з голоду?*

— Багато...Та їли і матері своїх дітей, їли... Листя з берестків їли, і качани товкли. У мене й ноги пухлі були. Ну пережила, пережила.

— *А де ховали тих, хто помирав з голоду?*

— Та де хто. Хто яслечко везе... А ми батьку викопали яму, і поки привезли батька, а їх уже два мужики лежить без домовин, без нічого. А ми тоді їх прикопали... Хто як... Де хто...

Батько вмирав так. Казав: “Дочко, та ти хоть кружечку молочка мені розживись. Я ж вас сім душ годував, а ви одного не хочете годувать”. А я: “Татку, та де ж я вам сходу? Куди не піду, а вони не дають”.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Село Данилівка

Волошина Катерина Юхимівна, 1923 р. народження

Тоді я була Мірошникова, а тепер Волошина. Жили ми в Данилівці, в колхозі “Червоне село”.

У 33-му і на корову голод був, і корова на ноги падала. І коли наш батько вмер, тоді вже корова отелилася. Ну все одно і корова не встала. Отак...

— *Хто помер із ваших рідних?*

— Ну, оце батько вмер, мати вмерла, дві сестри і братик. Ну що запомнилося? Воно ж їсти нічого... А тоді як померли всі, мене у приют одправили ось тут, у приюті я була. Ну оце ж Мірошник Юхим Омелянчик (батько мій), Мірошник Єфросинія Антонівна (моя мати), Мірошник Зінаїда Юхимівна (сестра моя, з 25-го), Мірошник Марія

Юхимівна (ма[бу]ть, з 28-го чи якого вона года), і хлопчик Мірошник Павло Юхимович (з 32-го). Усі померли.

— *А хто з односельчан?*

— Односельчани? Хванас умер, потом Мірошник Павло — такі мужики були, годів по сорок. Померли з голоду сусіди наші.

Записав М. Кудря 2005 р.

Волошина Олександра Данилівна, 1926 р. народження

У нас у 33-му була і корова, і город. І вся сім'я вимерла з голоду. Понятно шо? Мати вмерла, і діти троє померли. А тепер вспоминають Голодомор. По радіо балакають, а я його не перенося. В мене душа не видержує, шо дїтьо... Мати вмерла, сім'я, троє вмерло, і я чудом осталась. Чужа людина спасла, взяла й спасла. А я не знаю, кажу, чудом осталася. А тепер спомінають за той Голодомор. Не нужен він, його не нада й спомінаць. Пам'ять мені така, шо... Кажу, по радіо балакають, а я його не можу переносить. А тепер спомінають коли? Тоді поміць давать нада було. Їсти нічого абсолютно. Не то шо довбалися — все вибирають... Кісточки, ото шо хтось оправлявсь, навроно, а ми його видовбували та гризли. Та оце ж і запомнилося. Голод! Шо сім'я вимерла, а мене потом уже забрали в садік, а батько був... Тоже ж засудили — сидів у тюрмі.

— *Хто у вас помер із рідні?*

— Волошина Федора Денисівна, мама моя. І брат Вася, тоже Волошин же. Сестра Ніна, Гриша... А я чудом осталась... Нас четверо було.

— *Що їли?*

— Одна свята вода була, та й все. А тепер спомінають...

— *А з односельчан?*

— Та односельчани... Я ж тоді малою була. Багато їх. І сусіди — багато померло! За себе я знаю, як мені було тоді сім год. А помню — я ж кажу, чудом осталась. Чужа людина спасла, она вже умерла. Ото баба Галя... Баба Галька Чубайка. Ото она забрала, она мене і спасла.

Записав М. Кудря 2005 р.

Кайдах Марина Миронівна, 1916 р. народження

Зараз-то моя фамілія Кайдах, а тоді Тимошенко була. Тимошенко Мироновна, з Данилівки... Родітелі работали в заводі у Деркулі, в конном заводі отец работал. У нас город там був. Не знаю, скіки соток. І корова, і все... І більш нічого не було в нас.

— *Брати-сестри у Вас були?*

— Були. Три дівчат, три сестри мої: одна з 24-го, одна з 27-го, одна з 29-го. І потом старший ще брат з 11-го году тоже... І шо, дітки, запомни-

лось? Запомнилось, що голод був великий. Ну а у нас тільки одна-єдинственна була картошка. Їли ми... ото з берестків “кашки” обдирали, коли почалися берестки... Отакі-то “кашки” були... Кукурузу... билку товкли, їли, пекли “галети”. Ну, “галети”... Хтозна... зараз коржики, а тоді — “галети”. Ну ожо. І тим питалися. А корову в нас тоді то лі в 33-му году вкрадено — зарізали одні. Були тут такі “хароші” дядьки. Забрали корову, вкрали, і діти у нас через те померли.

— *Хто помер із родичів?*

— Ну, з родственників оце сестри мої Тимошенко Марія з 24-го года, Тимошенко Ніна з 33-го года. Та як, підожди, третя... Це мені було 17... Саня! А з односельчан... Ну хтозна, я не скажу. Ну з односельчан — я тут скажу: он де Волошин Віктор Антонович, так у нього брат, дядько рідний помер з голоду.

Записав М. Кудря 2005 р.

Мірошник Віра Семенівна, 1922 р. народження

Я Мірошник Вера Семьоновна. На місці, де оце я сидю, оце в цій хаті в Данилівці народилася. І родственники, і батьки, і ми по цю пору тут жили... Город тоді в нас був, а корови не було. Якби корова була, то не вмер би брат з голоду. А то корови не було. Не було нічого — ні курей, не було нічого. Того шо його держать... хліба-то не було! Забирали все, де в кого шо було. Даже насіння жарене було на плиті, і те забрали. Прийшли і забрали.

Брат мій, 24-го году, умер з голоду, і сестра Катя з голоду померла — годів, може, три їй було.

Як було ляжу одна, та як подумаю, який голод був! Ну, ви поміаєте? Ну як увійдеш в хату, ну нема нічого! От нема нічого — і все, і взять нігде. І ще й хвороба така яка-то ходила. Хтозна-шо воно таке... От у мене оце тутечки спекло, пузирі посхвачувалися по ногах і руках і пеком пекли... А їсти-то нічого. Хто на роботі — їм дадуть хоч раз у сутки.

Я-то вижила... Менші померли, а я осталась.

Записав М. Кудря 2005 р.

Слепченко Парасковія Кирилівна, 1914 р. народження

Я Слепченко Прасков'я Кирилівна. І родилась тут, і живу тут — село Данилівка, Біловодський район. Ну в мене батька не було. Мені було два місяці, як батька вбито на війні у 14-му году. І я родилась у 14-му. Батька і дядька побито на війні — осталося дві вдові із дітками. Нас у мами було двоє, а в меншої тьотки одно було. І сім'я була велика: дві невістки, дедушка, бабушка, тьотка, аж дві тьотки було.

Овечок імїли, коровку імїли в дедушки. А коли уже нас одділили, у

нас уже хати не було. Жили так, по квартирах: у дяді жили, у маминого брата... Нас мамин брат забрав до себе з дітьми, там ото ми жили. А в 23-му моя мама виходила заміж. Пожила сім год, і вислали. Розкулачили і вислали. І нас туди вислали в село Архангельське, біля Вологди... Жили ми у сараях, а потім відтіля перевезли нас у Вологду. Дядю посадили. Оце ж двох убито, а одного посадили. Дедушку вигнали з хати, і тьотку вигнали з дітьми, з п'ятьма дітьми вигнали з хати. А она в комуні була, була тут у нас в Данилівці комуна.

І дядька посадили. Він був бригадіром. А тьотка осталась з дітьми, і тьотку вигнали в якусь хату. Хатки наші погоріли — вулиця наша. У сараях віконця попрорубували і жили. Она осталася ото ж із дітками у тому, у цій же хатці. Оставили тільки те, що вони получали в колхозі. Не було в них їсти нічого, а п'ятеро діток — од чотирнадцяти і до п'яти... Чотири дівочки й один мальчик. І они всі з голоду померли в 33-му. Тьотка пухла була вже. Вона, правда, вижила. А одна дівочка пішла десь безвісти. Де вона — не знаємо: чи вона де вмерла, чи її хто підобрав. Отак...

Та оце запомнила, що я осталась без батька, без матері. Скиталася так, по чужих людях: то у дяді була, то у бабуски, поки бабушка жива була. А тоді ж уже мені було 16 год, я вже в колхозі робила. Ну да, в 29-му розкулачували, у тридцятому, тридцять першому оце в колхоз уже нас прийняли. Коли був дедушка, так нас до дедушки привезли... І з Архангельського привезли до дедушки. А дедушку у 32-му вигнали — іди куди хочеш. З хати вигнали, у колхоз не приймали, в завод (конезавод у с. Новоолександрівка. — *М.К.*) не приймали. І він пішов на огородинцтво отуди, у Станицю... Там робив у Станиці з бабушкою. Бабушка тільки нерідна — бабушка моя рідна вмерла, а то нерідна.

Тоді вони... Почув дедушка, що дітки померли. І він коли прийшов, була хатка отутечки, за клубом. Прийшов дедушка той. Йому сказали, що дітки всі померли, вони на собі і пальчики пообгризали з голоду. Тоді дедушка впав... упав там на шляху і вмер. І дедушку в рядничку закутали і заховали. А я так по чужих людях і жила...

Та оце ж померла і Мірошнікова тітка Галя, дитинка її Таня, і Гриша. Таня пішла безвісти. І Катя... Чотири дівочки — оце вони померли. Їх тьотка ховала тут, де Максим Максимович живе, на вуглу. Так отам вони. Тьотка ховала їх, тих діток...

Записав М. Кудря 2005 р.

Шуліка Олександра Сергіївна, 1924 р. народження

Мене звуть Шуліка Олександра Сергеевна. У 1932-му році ми жили в селі Данилівці. Мати не робила, а батько робив у конезаводі Деркульськом.

Не, тоді ще вони не робили. Вони ще жили великою сім'єю. А потім одділили їх тому, що було два брати в нього і чотири сестри. Коли одділився батько, уже начався тут голод. У 32-му так трудно було жить, і батько рішив іти на заробітки в Луганське. Було в нас сім'ї: це ж батьків батько, батьків брат. Це вже три... І чотири сестри — сім. І дітей троє у матері — десять, ще й у брата троє дітей — тринадцять душ.

Батько пішов же в місто тому, що тут вже стало трудно жить. Сім'я велика... До цього він робив у Деркулі на конях, а потім уже почалися колхози. Ну, а він рішив, щоб одділитися од сім'ї, бо не було де... Хата — щоб оддільно жить. Рішив поїхати у Луганське шукать роботи. Там не найшов роботи. Кватіри не було теж, устроївся в совхозі “Металіст”. Через время забрав сім'ю, мені було оце тоді сім год.

Строївся совхоз. Там такі роботи постійної не було, а в'язали віники. Віники в'язав батько й мати там, у совхозі прямо. От скіки дома зв'яжуть — їм платили сильно мало. А хліба давали всього по 200 грам тим, що роблять. А в нас же то сім'я!

Старший брат устроївся в училище у місті. А нас ще двоє було, та мати третя. Мати робила. Давали трохи. Ходили, щитай, полуголодні. Тут же, вкучі, два брати, чотири сестри жили. Поїхали в місто, а в совхозі яке там хазяйство? Жили в бараках голодні. Отож як мати піде в місто, за барахло виміняє там що-небудь — може, то висівок, то буряків мерзлик. Тоді ще зроблять ладика різні із трави. Та ще підмішають же трошки, добавляють.

Ну, пожили ми, перезімувалися... Це ж ми у 32-му. Я його, може, не так-то й помню здорово, ну, подробиці. Да, ще в совхозі як жили, і до тех пор голодні були, що... Один дядько їхав по дорозі на коняці. Коняка така слаба у нього була, не можна тянуть даже брички... Я не знаю, що він там віз. А він прив'язав коняку до брички, а сам пішов за другою в село, там же, недалеко од Луганська. Пока він прийшов, а тут жінщина одна із барака, де ми жили, побачила, приходе і каже: “Там коняка лежить елі-елі жива, хоча прив'язана до того...”. “Ну, — жінки, — давайте ми її зарубаємо, заріжем”. З сокирами туди — і почали рубать. Кожен кусок собі — розмели, рознесли. Осталась одна голова, і та стара бабка собі притягла. Ну, дядько прийшов, а там уже немає коняки — одна віршовочка та, що було прив'язана. Ну а ми ж то раді! Хоч не ми... Я ж тоді ще невелика була, ну а вже ж знала, що таке голодувать.

Ну, тоді батько пішов у місто знова, щоб, може, найде роботу. Мені ж уже в школу пора, а там, у совхозі, школи немає. Ходив-ходив день-другий, а потім поступив на залізну дорогу. Ну, путейщиком... Дадали йому там 300 грам, а жить же... Де жить? У одній жінщини сарай. Она пуска́, значить, у той сарай, каже: “Ну, переходьте сюди і там прорубуйте вікна, становіть печки і тут живіть за то, що зробите мені ремонт.

Сарай буде тоді вроді як кухня”. Ну шо? Прийшов, побалакали там... І ще один мужик із того ж... Та я даже б могла і назвати того мужика — третяківський він... Ну, та не знаю, як його, вже забула.

Слухай же, тоді зробили начебто хати, поїхали туди ми, дві сім'ї. У цьому ж сараї... Батько поступив на те... на залізну дорогу. Давали йому 300 грам хліба на день, і все. От він получе, принесе додому кусочок, завернутий в тряпочку. Я оце не можу розказувати, як згадаю... “Та одріж дітям хоть по кусочку”, — батько. А мама каже: “Ми якось і на “галетах”, а тобі робить нада”. Уже в нього руки почали пухнуть. “А як ти вмреш, тоді шо ж ми будемо робить?”. А нам же хочеться, та дивимся на той кусочок. На другий день завертають батькові той же хліб, і йде він на роботу, щоб там підкріпитися. Ну а другий раз каже: “Ну одріж, та зваримо хліба”. Мати наллє води, покрише хлібчика того та посоле, і ото по тарілочки — і немає. Треба ж було до цього дожить!

А тоді вже мати послідне барахло піде на базар однесе, купе на “галети” шо-нібудь... висівок мисочку, та зліпе по лепшошечкі, хоть они і такі противні! Тоді вже збирають мене в школу.

Були в мене ботінки новесенькі. А братові нада було метрическу написати... Сюди ж у Данилівку йти пішком. Тоді ж не їздили ні машини, нічого. Понесла мама на базар ті ботінки, поміняла на буханочку хліба йому на дорогу. І більше в школу вже ні в чому йти. Він пока дійшов сюди, із'їв ту паляницю. Тут жила ж бабушка моя — материна мати. Взяв метрическу та назад, і бабушка... Корова була, а так же нічого не було. Напекла йому із лободи ляпошки та літру молока на дорогу налила. Вийшов до Городища, випив те молоко і з'їв ті ляпошки, а потом пішаком на город. Дійшов до Донца, а там уже шпичаки.

Це таке — мабуть, уже весною... Знаєш, шо таке шпичаки? Їдять, як виривають. Солодке. Так як ото тих шпичаків наївся і пішов же далі. Тоді до Вергунки дійшов — молочай. Молочай там був, оці “лопуцьки”. Наївся оцього молочаю, приходе додому, а мамка: “Чи ти взяв документа того?”. “Та взяв документа. Я захворав. У мене живіт болить, насилу дійшов. Наївся шпичаків тих”.

Помалу все попроміювали. У матері була цепка така сребряна, ну, шо раньше носили на шії. Она у “Торгсін”... “Торгсін” тоді називалось такий магазин, там за сребро, чи в кого золото, давали таке — “мучка” називалося. Таке, як комбікорм, тіки пиль сама. Ну а таке ж... пахне вроді мукою.

Пішла мати, понесла ту цепку, каже: “У “Торгсін” — може ж, виміняю”. Так же її ніхто не купував, нашо ж она кому здалася? А там брали. Прийшла в магазин. Каже, підійшли хлопці та почали спрашувати: “Бабушка, скіки ви за неї?”. Та один... Вона дала в руки. А другий підмовив нахилиться, та й вкрали ту цепку. Приходе ж мати, плаче, туже: “Думала, може, виміняю цієї мукички, чи мучки, а они вкрали”.

А тоді ж мама поступила, встроїлась... І тому ж рада місту на базарі... Ну убирать, уборщицюю... Там же бригада ціла була. Ну, тоді ж, укінці, хтось гниле викине — картошку чи яблука гнилі. Шо-небудь з одходів, а она навибира, принесе — і раді.

Уже ж стало трохи лучче. Ну, а потом уже батько поступив у завод “60” дворником. Став получать трохи більше грошей. Уже й хліба трохи більше принесуть. Получимо, так дають же і нам по кусочку. І мати шось там... копійки, а получала. Трошки лучче, лучче... Ну, вже ж кончався цей же голод. А в 34-му пішла я в школу. Уже ж я перерощена була. Це ж я з 24-го... Уже, щитай, десять год, а я, дилда, у першому класі. Діти малі, та й одіться ні в шо до пуття було. Ну, ото таке...

А як на залізній дорозі батько робив, так іще з ним же оце дядько, шо з нами жив. Як іде з роботи, він заходе по хатах — ну, шоб попросить. Ну, та ми ото стіснялися, які не голодні були. А він ото прийде, а жінка спрашує: “А де ж Ігнат?”. І так ходив і ходив. А потом один раз кудись зайшов, додому ждали-ждали, і не прийшов і по цей день. Видно... хтозна... його чи вбили, чи вмер. Де він дівся? Осталася його жінка з трьома дітьми.

Та не дай Бог, шоб вам дожить до такого! Воно не забувається, погане!

Записав М. Кудря 2005 р.

Село Євсуг

Коваль Марія Максимівна, 1916 р. народження

— *Що Ви нам’ятаєте про колективізацію?*

— Ой, трудна була колективізація! Тікали люди із села, не хотіли в колхоз. Ну, а ми ж записалися зразу. Мій батько, свекор, пішов, тоді казали, у “кенесé” (комітет неможлих селян. — *І.М.*) — організували... як організація була. Люди не йшли, боялися, не знали, шо це таке — колхоз. А тоді вже узнали, тоді вже жить було можна.

— *Як розкуркулювали людей?*

— Та не дай Бог, розкулачували! Так як везли оту́та во, крику було — страшне!

А розкулачували так. Одна сім’я така була: 18 душ сім’ї було, дві пари волів та пара коней, та дві корови, і розкулачили! У свекра було троє дітей, у одного сина четверо дітей, а в одного — двоє, оце стіки вмiстi жили. Хага була друга, не хотіли йти, і розходиться не хотіли. І розкулачили. А було тіки дві пари волів, пара коней, дві корови.

— *А куди тих людей, розкуркулених, подівали?*

— На ссилку. А їхні внуки зараз живуть в Успенкі.

Ми були бідняки, нас не розкуркулили. Була в нас одна кобила та

корова — забрали в колхоз. Корову — не, а кобилу і бричку забрали.

— *Як ви жили? Згадайте 33-й рік.*

— Трудно було. У 33-му у мене був син, з 30-го году. Так копали буряки ми, вже у тридцять першому, а баба каже: “Ох, який же він мелкий!”. А синові вже було три годи, каже: “Нічого, шо маєнький, аби сойодкий!”. Трудно було, голодовка була страшна!

— *Вона спеціально була зроблена чи, може, врожаю не було?*

— Спеціально була зроблена, спеціально. А хтозна-хто зробив. Було на току зёрна, а ми голодні! Не давали. А чого — хтозна...

— *У людей щось забирали?*

— Забирали в тих, кого розкуркулювали. А люди купували те барахло.

— *Як люди голодували?*

— Жолуді їли, і ми лічно їли. Жолуді товкли і суп варили із жолудів. І ладики пекли. І листя із того, із берестка, та жолуді, і товкли на мукі і пекли коржі. І качани оці, шо кукургузу обшугаєм, так і ці качани товкли та пекли. Отак.

— *Помирали люди з голоду?*

— Помира-а-ли! М-м-м, здо́рово помирали! І діти, і старі помирали. У нас було таке, шо батька з’їли діти. У пічі знайшли ноги батька. Це один случай такий, шо батька з’їли. Вони далеко од нас жили, ну знаю, шо дорослі вже діти були. Балакали люди, шо спеціально був голод зроблений, а так — хтозна...

— *Скільки приблизно людей тут вимерло?*

— Так не скажу вам, ну багато. У мене лічно брат і батько померли, рідні. Свекор — це тут, а батько в Конзаводі (сусіднє село Новоолександрівка. — *І.М.*), там і захований. А брат у совхозі робив та йшов на полі, і кóнчивсь, не дійшов додому.

— *Ви не чули, щоб люди колоски збирали на полі?*

— Чого не чули, як ганяли і нас! Ходили й ми. Збирали колоски, збирали, детка, та не давали і збирать, о! Якийсь об’їждчик сяде на коня... І в нас бригадір... У мого сина (це вже в цих годях, у сорокóвих), у мого сина сумку взяв бригадір. Так я узяла йому оце сказала, так він більш не прийшов. То він, було, як шо, так і прийде. Оце вже вмер. Стидно тепер стало. Зібрав хлопців отак усіх, і ваш палець, ваш палець (показує. — *І.М.*), усіх хлопців по пальцю, держав-держав, і сумки забрав. А в мене сумка була воєнна, так мені її так жалко було! Побачила на току в діда, хотіла сумку випросить — я б хлопцям шось пошила. Так хлопці ж кóлоси збирали — це преступленіє зробили! Отаке було, дітки, отаке було. Це точно, не брешу. Як мені було, так я і кажу.

Було, пухлі йшли люди і вмирали. Оце ось тут недалеко, через три хаті, женщина на пічі лежала, там і вмерла, і ото вона як повзла з печі... Ноги висять, а вона нежива. Це лічно мені прийшлось ховать.

— Люди тоді жаліли одне одного?

— Жаліли, міжду людьми таке було. Жаліли, а допомогти ж нічим.

— Корови в людей були?

— Ото корови тіки нас і держали, рятували. І в 47-му в нас у хаті не було ні крихтіни, ні зерніни. А корова ялова була. Так ми здбїм, поділили по півлітри, випили, — це вже в мене було троє дітей. Випили по півлітри утром і в обід. Місяць не було ні крихтіни, ні зерніни. Пережили ми трудне! Бог дав, пережили! А тепер вроді ж можна жить!

— А хто робив колективізацію?

— Свої, свої. Так ото, виберуть полномоченого, сходку зженуть: “Ти будеш полномочений, ти ото будеш робить, ти — оте...”. Багато не хотіло вступать у колхоз, пошти всі. Заставляли. Тікали на Донбас, щоб у колхоз не йти. Десь там на шахті робили, і мої батько та мати їздили. А тоді приїхали через год, серед літа — не посадиш, нічо́го. Так серед літа і померли з голоду.

Ховали людей на кладовищі. На Кривому мою матір заховали, і брата туди привезлі. Одкопали ж цю могилу, а вона вже повна людей. А мій брат ізверху. Ні, брешу, брата вперед! А матір повезли з сестрою (ну, тоді ж ні на похорон ніхто не ходив, нічо́го), одкопали якось і покладали зверху. Ми поставили хрест, посадили абрикосу, чи сливу — якесь дерево.

— Написано на хресті, що ці люди померли під час голоду?

— Ні, такого нема. А можна було б зробити!

Записала І. Магрицька 2004 р.

Лисогор Євдокія Єгорівна, 1921 р. народження

Пам’ятаю, як мамка вже мертва лежить, а я шукаю, як би мені хто їсти дав. Мені не так уже її жалко, як я їсти не їла... Матір поховали, а мене одправили. Не тіко мене, а нас троє дітей було. А батько раніше помер. Він на війні був, десять год лежав паралізований.

Багато сусідів умирало. Пухлих багато було. А там, куди нас одвезли, там нам хоч пайок давали — хоч маленький, а давали, у приюті.

А як мати ще жива була, так крали по домах. Мати в мене Манька була, так гукають у вікно: “Манько, Манько, там твою корову повели!”. А мати на лаві лежить. Тоді як-то корова перерва́ла (налигач. — *І.М.*) і пішла на луки. Так і була корова, утекла...

— Як ховали людей?

— Було таке, що яму велику викопають, там скіки ж то поховують. Є таке, що й не одівали — як у ко́го нікому, то й так ховали.

— А де ховали?

— Та ото там, де ви їхали, тіки тієї ями вже не найдеш. І хреста не-

має, хто там його робитиме?

— *Не чули, щоб людей їли?*

— Було таке. Може, вона вже таких годів, як я, ото що Ковалі, Галька... Кажуть, що він умер, так ніхто і не ховав, а бачили, що одна нога там, одна — там. Може, і їли. А ми не їли.

— *Де ви були у приюті?*

— А там аж, на Кривому, там хата велика була така. Воно і погано годували, а хоч шо-небудь, а давали...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Подгайченко Марія Іванівна, 1922 р. народження

— *Чи пам'ятаєте Ви 33-й рік?*

— Дуже пам'ятаю.

— *Чи якимось затронув голод вашу сім'ю?*

— Ну, у нас була хоть кукурузи крупа. А у сусідів було... У їх було п'ятеро дітей. Вона була молода, а чоловік старий. І родили дитятко, і він носив його на руках... Це вже я после сказала. А в началі голода ці діти, шо його, виїхали в Донбас, в Криворожжя. І там п'ять чоловік, вони там і жили всі. У них четверо чи п'ятеро дітей тоже було. І ці дітки умерли.

— *А прізвище їх не пам'ятаєте? Хоть як прозивали?*

— Фамілія, по-моєму, Кузьменки...

— *Як Ви вважаєте, чому так сталося? Що, той рік був таким голодним?*

— Тому що хліб вивезли, а людям осталося те, що в городі було. Бог його знає... А хліба було багато. Врожай був здоровий. Хліб вивезли, і люди осталися ні з чим. Даже в людей хліб забрали у коморях. Там тоді був хліб у коморях. Повивозили весь хліб, скотинку стянули всю в колектив.

— *А хто відбирав — місцеві активісти, чи хто?*

— Місцеві. У нас там була женщина одна, у неї було багато синів. Не хотіла робить у колхозі, а багато дітей імела... А як оце стали вивозить людей у бур'яни... Ну, у нас там називалось... ну, яркі. На ярки їх вивезли. Як оно називалось, я й забула. Вивезли тих людей, у яких там було багато хліба, скотинка була. Все це повивозили і позабирали.

У мого дедушки... У мого папи забрали... Була одна конячка... Було раньше, може, й багато. Ну це я помню, як забирали — була одна конячка, і його ж заставляли записатся. Він кузнець був. Ну, сельськохозяйственный інвентарь до нього возили. Він поправляв його: борони, плуги. Отаке... Ну, його заставляли в оцей колхоз, де ми жили, на той території у колхоз записатся. У нього все забрали. І коровку забрали... Я оце не

помню, чи воли були. Волів тоді, мабуть, уже й не було. А забрали корову і коняку. І забрали в колхоз. А він принципіально — що оце забрали все, не хотів в оцей колхоз писатися. Записався на другій стороні. І він туди записався, і ходив туди в колхоз. А ця, шо баба така — она активістка, ніколи в неї нічого не було. Она лінтяйка була, і діти такі. Вони робили тіки на городі, у полі в них не було нічого. І от як оце записали в колхозі, она стала активісткою, вже она так розстѣбнута ходила, уже голову високо держала. І ото проходе мимо кожного, придереться чого-небудь і, вобцім, обіжала людей.

— *Забирала у них?*

— Не, она не забирала, а у правітельство піде, там набреше, і до тих людей ідуть... Труженики були люди. А як она була така лінтяйка, їй і не давали. Она прийде просить... Ходила як ніща, а потом она стала активісткой, стала мститися цим людям. Воші лізуть, а главне — папка під рукою. І хлопці: їх стали устраювати начальниками у колхозі. А они такі тупіці були, як ото валянки зношені. Отак во...

— *А люди ховали він них продукти харчування, зерно?*

— Ховали. У кого як трошки було, так у садку там закопають. У нас сусід — сарай разом, они брати жили. Так у них один сарай було загородкою переділено. Ну, уніс в оцей свій сарай п'ятеро дітей. Они там і меншенькі, і більшенькі були... Повиносили... Оно ж холодно було. І лежали, поки не завонялися. Вонь була! І було так: везти нічим було, а в колхозах ото тракторці маленькі. Весною дорога мокра була, розстала грязюка. Так от під'їжджали до дворів і забирали вилами цих мертвих, кидали на сани і везли куда-то на кладбище. У нас як його... Литвинівка та Шуліківка розділяється там недалеко. Так ото копали ями там, під гору, накидали там отих померших.

— *Не на кладовиці навіть?*

— Ні, ні. І хреста не ставили.

— *А тим, хто працював у колгосні, давали їжу?*

— Ну, вкрадуть там, у карманах принесуть. Ну, пайок там давали трошки. На роботі да — варили їм. А додому ж не давали. Вони крали — то в карман рубашки, то в халяву насиплять.

— *А чи дозволяли збирати колоски?*

— У 33-му году не дозволяли. Я ходила колоски збирать уже не в 33-му, а в якому це... в 47-му. І ось тут оце, де інкубатор... А в мене був синок 47-го году... А як пішла я тоді до інкубатора, насобирала... Положила цього хлопчика в стерню. Приїджає Новіков... Знаєте, переселенець був у нас, був об'їждчиком. Летить на коняці! Він пожиленький був, не молодий, вуси носив. І він під'їжджає... І він як підскакує, а Феня був від мене не дуже далеко. Тут моя дитинка лежить, і я, шоб далеко не піти. Під'їжджає, як стьобне уп'єть кнутом, і матом загнув,

забрав мішок у мене. А я як глянула — коняча ступня якраз возле дитя. А я кажу: “Шо ж Ви робите? А еслі б задавили мою дитинку?”. Ну, він ото мішки у нас повиривав і повіз на тік: “Прийдете на тік за мішками.” Це вже було в 47-м году...

— *У вашому селі був приют?*

— Я ще не замужом була. Так у нас через дорогу був патронат. Дівчатка та хлопчики були вмісті, вже здорові.

— *А були люди, які не голодували в селі? Чи весь люд голодував в 33-му?*

— Та не голодували ті, шо в начальстві були у колхозі. А такі, які колхозники, голодували. Ну як, не було нічого положить в каструлю. Ну, тоді не каструлі були, а чавуни.

— *На Ваш погляд, вижили люди завдяки чому?*

— Були раніше церкви, люди тоді багато молились Богу. А в це время церкви не робили. Було так. У Литвинівці була церква трьохпрестольна, і там іще богомольні були. Тут оці... советська власть... Тіки розорить церкву! І нада було колокола знять. Кого не просили, як не ходили — ніхто не хотів. А папа мій був такий... ну, кузнець він був. Ну, тоже богомольний, в храм ходили і молилися. І от до нього: “Тіки зніми! Ось ми тебе вивезем ілі розстріляем”. Його стіки раз тягали: і міліцію брали, і куди не брали — він не соглашався. І як сказали: “В міліцію!” — він согласився скинуть... Багато людей Богу тоді вірували. Мабуть, це й допомогло вижити.

— *Люди були дружні в той час? Розумію, що кожен виживав, як міг. А от зла великого не було між людьми?*

— Ні, такого не було. Єслі у кого род здоровий, а вимокала кукурудза і картошка, а в другого не було, то тоді ділилися. А есть так, шо виживали як могли. Там оно якось родство було на отій вулиці, де я жила. Та й скрізь так! Тоді далеко одні од других не строїлися, а якось так кучками жили родственніки. Ну, помогали. Я тоді не соображала ще все це, а помагали друг другому харашо.

— *На Вашу думку, яка частина вимерла в селі? Ну, десята, п'ята?*

— Половина, неверно, села вимерла.

— *А не чули про людодїдство в селі своєму?*

— Не, казали, шо було десь, но в нас не було, в селі нашому. Та це на Ковалівці, по-моєму, мати... Вже я й забула, як воно було. Мати чи задавила дїтьо своє, потом з'їли сімйюю. Це я вже забула.

— *Зараз Ви б могли нам вказати місце захоронення і те місце, де ярки були?*

— Ну, там десь, між Шуліківкою і Литвинівкою.

— *Треба зараз знаходити ті могили, запрошувати священників, відспівувати душі?*

— Тепер там поробили, де ті були могили колись, так там рили...

Там вообще крейда хороша, так рили оці, як їх... Як строїлись, люди брали...

— *А от люди не йшли під гору на Паску, на Проводи пом'янути своїх співвітчизників?*

— Не, не...

— *Кого Ви особисто звинувачуєте в оцьому голоді?*

— А хто Голодомор устроїв? Скажу, а мене посадять... Советська ж власть. Они жили прекрасно, а ми всю дорогу нічого не бачили...

Записала В. Аннусова 2005 р.

**Семикоз Андрій Дмитрович, 1928 р. народження,
Подгайченко Сергій Миколайович, 1940 р. народження (*)**

— *Ви пам'ятаєте 33-й рік?*

— Пам'ятаю... і непогано.

— *Чи якось цей рік торкнувся вашої сім'ї?*

— У сім'ї моєї лічній ніхто не погиб, того що нас було двоє: я і сестричка з 32-го року. Батько був військовий, получав пайок. Так що ми не пострадали. А других людей багато мерло з голоду. Причому мерли не такі хиленькі, а мерли саме дебелиші діди.

— *Діди, парубки?*

— Не, вот іменно шо діди. Оті крепкі діди перві померли. Жили ми в таком місці, шо називається Городок. Ну це, по преданню, відтіля начинався Йобсуг. Там і зараз є така вуличка, шо любий дощ хай іде, а ніколи не буде там грязно, всігда сухо. От чим они вимошчали — я не знаю.

— *А сусіди теж не постраждали поряд з вами?*

— Чого? Там поряд з нами жила циганська сім'я, вони вимерли всі. Потом кроме того, шо голодовка була, була якась холера. І мерли незавісімо од время года. Мерли і весною... особливо весною. Оце ці діди, я пам'ятаю, померли всі весною. Дід Михайло як умер, а в нього було більш ніж два метри росту, так упав у сінях, і отож головою до того, до порога — двері не могли одчинить. Так у вікна залізли, діда одтягли в хату, а тоді двері одкрили.

— *Ви маленькі були ще, а що батьки-діди говорили? Причина голоду яка була?*

— Кажуть, шо коморі всі були забиті зерном. Біля каждой коморі стояло два красноармейця з винтовкою. Оце так кажуть діди, а хоч старі люди. Я лічно не бачив, а чув, шо такий розговор був. Зерна було багато, а чого його людям не давали?

— *Ну, розумієте, у 33-й рік були люди, які працювали в колгоспах. Уже були колгости. І були люди-одноосібники, які працювали на своїй землі.*

— Були, но їх мало було уже в 33-му, пошті й не було.

— *Одноосібники теж мерли з голоду?*

— Мерли, незавісімо... Оно ж крім того, що голод, була якась холера, що люди мерли на ходу. От пішов на роботу — вже з роботи одвезли в ярк.

— (*) І в одноосібників забирали. У мене в Литвинівці дедушка жив. Не вступав у колхоз, так позабирали все в нього. І олійниця була, все було — все забрали. Він винужден був іти в колхоз. Та пішов не в той... Там, в Литвинівці, чотири колхоза. Так він не в той пішов, де жив, ну, потому що обіда була.

— *А хто забирає? Власть забирала, чи свої?*

— (*) Активісти їх називали, вшиві активісти. Шо дійствительно, каже, її постригли, бо она вшива ходила все время. Пообрізала волосся, бо вшей там було повно. Тоді она стала председателем колхоза.

— Була така організація, називалася КНС — Комітет незаможних селян. І там оце були всі, що він каже, всі оці... Ну, хто не хотів робить, всі старці пішли в оцей комітет. У них же нічого здавать було в колхоз, їх нікуди не приймали. Вобщем... пристроювалися, хто як мог.

— *Більше людей самі йшли до колгоспу, чи їх силою заганяли?*

— Силою не заганяли, а принужденіє було таке. Ну, силою не тягнув ніхто.

— *Нам розповідали, що й били людей.*

— Ну, я не знаю, били чи не били. А добровольців мало було. Оце оці, шо в КНС — оце добровольці.

— *Ви чули про закон “Про п’ять колосків”? Він діяв у нас двічі — і в 47-му році, і в 33-му.*

— Ну, не за п’ять колосків... Це я тоді в колхозі Кірова робив. Івана Ковалька́ мати взяла в глечик... Ну, віяли на току, она й взяла в глечик. У неї двоє малих — оце Іван і Мішка. Це вже в сорок сьдмом... А в неї ж Іван 41-го, а Мішка 43-го. І шо ж — їй восім год давали. Баба Верка тож там восім год получили. Но они по восім не сиділи. Вийшов оно тот... Ну, начали чи жалоби писать... Хіба ж таке... за півгличика? І они по половині тільки відсиділи.

— *Ви кажете, що помирили дюзі дядьки, а в них залишилися діти. Хто опікувався ними? Їх забирали в дитбудинки?*

— Да. Називався “патронат”. Я не знаю, шо за назва така, а був такий. Це було — патронат. Туди собиравися, в кого батьки померли, всіх собиравли туду. Там була спеціальна кухарка, швачка. Їх опікував оцей же колхоз уже, ну, вобщім, государство. Це було. Там було все.

— *Який спосіб виживання був у самих євсужан?*

— А йовсужани тоже ж скрізь ходили мінять. І на Дон же ходили, туди ж ходили. Да, да, да, ходили... Підуть мінять, а заберуть або те, шо

мінять, або відтіля, як наміняють, те, що міняли, заберуть у них. Розбоїв тоді багато було.

— *А що вживали в їжу, крім продуктів харчування?*

— Шо вживали? Я лічно сам їв у 47-му і в 33-му ладики із того, із явора, оце з берестка, з листя. Сушили його, м'яли, потом добавляли туди жолуді. Тоже на таких... на млинках мололи, шо в кождому дворі. А не млинок, так ступа була. Ото натовчуть цього. І ото ж кой-як... “Земляний жир” собирали. Воно таке — у виді холодця. Собирали і це, я лічно їв.

— *У містах був голод, чи ні?*

— За город? Цього не знаю.

— *Люди не тікали?*

— У 47-му я жив у городі. Так знаю, шо по карточкі получали всі.

— *А Ви не знаєте, що таке “Торгсін”?*

— Торговля з іностранцями...

— *Ну, якраз у 33-му році була така торгова точка, яка задурно забирала в наших селян золото.*

— Да, да, да.

— *Такого не було у вас?*

— Та за буханку жизнь був готов віддять.

— *Яка частина людей в Євсузі вимерла з голоду? Десята, шоста?*

— Не, це не те. Процентів 45.

— *Майже половина?*

— Да. Тоді ж були в 33-му... як називалися... ОТБ — Оддельна похоронна бригада. У кождому колхозі було виділено зимою сани, коні. І ото під'їхали, вилами наскладають, зв'язали ото трупи, і до ярка...

— *Їх хоронили у братських могилах?*

— Ніяких братських. В ярки вивозили та й тоді прикопували.

— *І в Євсузі немає могили такої?*

— По-моєму, немає. Вона була отам, на цюм кладбищі. Кажуть: “Це голодоморові могили”. Хоть пам'ятник був... Здоровий такий був, з красного кирпича зліплений. А тоді хто його міг? Не знаю...

— *На центральному цвинтарі?*

— Да.

— *А Ви можете показати, де це?*

— Ну, шо з того, шо місто я покажу? Там нема нічого. Я був на том місті — ходив, дивився. Нема й камінюки там ніякої, знесено. Ну, кирпич, канешно, розобрали.

— *Чи не відомі Вам випадки людодїства?*

— Були, і на нашом краї були. Я лічно знав ту тьотку, шо дитину свою зварила. Середню дочку вона зварила. І ото варили той холодець. А були й такі... Це я трошки помню ту бабу. Баба Петровна вона була...

Ганна... У неї була корова. І вона уже голодна була. Взяла, прив'язала корову до стовпа рогами, і ножовкою її розпиляла шию зверху. Крові напилася і вмерла. Ще другі наші сусіди, Горобці, їх так по-вуличному називали. Там жили три брати, молодці такі, хороші хлопці. Тоже ж ото... Вони не дуже бідно жили. Дід умер сначала їхній. Потом три їх осталося. Они тоже зарізали корову, наварили м'яса, наїлися і всі три померли. Переїли.

— *По-особливому поминають тих людей, які померли з голоду?*

— Ніхто і не споминають за них. Ну, хто рідні осталися, ті поминають, канешно. У мене дедушка... Дядько був председателем колхоза, а дід з голоду помер.

— *А яке прізвище було у Вашого діда?*

— Семикоз Федь Васильович.

— *Вони тут проживали?*

— Тут, з нами. Гончарював дід Федь. Ото ж горшки робив, а його син Петро був председателем колхоза. А саме менший, дядя Вася, на тракторі робив. Ну, він не з голоду вмер. Просто така була... Крепкий-крепкий дід був.

— *Кого люди все-таки звинувачують в отому лихолітті, яке було?*

— У Голодоморі? Власть винувата. Сталін.

— *Ну, одна людина не могла зробити стільки біди, правда?*

— Не, месна, месна. В основном месні власті винуваті. На 90 процентів винуваті на містах. Оно ж по-разному можно було і керування понімать.

— (*) Ну, шас же не можна зробити в одному місці одне, а в другому — друге. Це було запланіровано — геноцид українського народу. Знищити його!

— Ну, я ж кажу, я помню оцей разговор. Я не бачив лічно, а казали, шо біля каждой коморі... А коморі всі були забиті зерном. Урожай був хароший у 32-м. І всі коморі були зерном заповнені. Коло каждой, кажут, стояли два красноармейці з винтовками.

— *От люди у вас вимерли, Ви кажете, на 45 процентів. А до вас переселенців сюди переселяли?*

— Переселяли. В 34-м году вже начали переселяться переселенці з Чернігівської області, з Вінницької області.

— *А поляків сюди привозили?*

— І поляки — були отут Морковські, Бурдовські...

— *Вони як, прижилися у вас, чи ні?*

— Живуть і сейчас поляки, Бурдовські. Поляк Філіп Адольфович.

— *Ви розказували своїм дітям, онукам про голод?*

— Та оно я старавсь за це не вспоминаць...

Записала В. Аннусова 2005 р.

Село Зеликівка
Дзюба Мотря Федосіївна, 1914 р. народження

— Чи розкуркулювали у вас людей?

— Розкуркулювали, не дай Бог! Це як на тій вулиці жила, розкуркулювали, так не дай Бог! Шо ж, люди... Під'їжджають підводи, грузять їх, складають усе, і вивозили їх на Мілове, а тоді поїздом там, куди вони одправляли їх? А крику якого було! Та не дай Бог! Боже, було стоїмо і плачемо. А якже, людина не винна! Розібрали, розхватили, а їх вивезли. Та вони ж... Які поверталися, десь по городях пішли, а які померли...

А голод був — не дай Бог! У мене була машинка швейна — і ножна, і ручна, так їх за буряки ми здали. Ну ми якось вицарапкалися (вижили. — *І.М.*), мати і я вицарапкалися. Буряки сирі гризли, гарбуз сирий гризли, не дай Бог! Ну перенесли ми тридцять третій...

Записала І. Магрицька 2001 р.

Храпата Наталя Савелівна, 1914 р. народження

Я, сама, дочко, з Зеликівки, вірніше, з чернігівських переселенців. Чимало сімей тоді в 1934 році з кордону Білорусії й України було переселено в східні області — туди, де народ з голоду вимер. Ми там, на Чернігівщині, не голодували... Хліб був... правда, чорний... Житній, але вдосталь... Я ж підлітком була і все, як зараз, пам'ятаю... Як до нас приїхав агітатор на тачанці. У мішках лежали духмяні паляниці з білого хліба. Нам всім — і дорослим, і малим відламували по шматку білого хліба.

— Отакий смачний хліб їдять на Сході України. Землі там повно — родючий чорнозем, хоч на хліб намазуй. А людей там мало, нікому працювати на отакій багатій землі, де хліб такий родить.

Ото обдурені люди і згодилися на переселення...

Везли нас довго залізницею з усіма, як то кажуть, пожитками. Доїжджаючи уже пошти до місця призначення, дізналися про голод в цих краях, про те, що нас везуть у вимерлі від голоду села. Як зараз пам'ятаю, мені, слава Богу, вже 13 годочків було, приїхали ми в село Зеликівку... Ні людини, ні собаки, ні кішки... Стоять пусті хати з погорілими солом'яними стріхами...

А мій молодший брат дивився на все це, дивився, та й запитує в мамки:

— Мамцю, а чому ні на вулиці, ні в хаті немає ні людей, ні собак, ні скотини? Чи не триголовий змій їх поїв, як у тій казці, що бабця вже нам розповідали...

— Так... так, синку, — відповів на запитання батько, — страшний змій поїв усе, а ймення йому — голод.

Нас згрузили в пусту, сиру та холодну хату. Там у ній і пожитки люд-

ські були... На печі кукли тряпчані та солом'яні, брусочки дерев'яні... Видно, що дітки були... гралися... Хатка з брусочків викладена...

Ніч переночували... Мамка розказували, що татко в першу ніч і очей не стулили — все ворочалися та тяжко зітхали. Вранці татко на роботу пішли, а мамка поралися вдома. Приходить батько з роботи і каже:

— А що, Мотре, тут не тільки того білого хліба, що нам показували, немає... Тут і води ніде напиться... Всі криниці і нижні колодязі мертви-ми були закидані, а тепер загорнули їх землю. Воду на питво з копанок люди беруть.

Батько наш кремезним, здоровим чоловіком були... А зажурилися... заперезивали, побачивши таке лихо. І серцева задуха від всього цього приключилася. Не довго мучився та й помер.

Інші сім'ї переселенців, що з нами їхали, не довго думаючи, додому повернулися. А ми так і залишилися в Зеликівці.

Записала В. Аннусова 2000 р.

Село Кононівка

Кононенко Марія Тимофіївна, 1922 р. народження

— *Маріє Тимофіївно, Ви жили тут, у Кононівці, тут і народилися?*

— Так.

— *А 33-й рік пам'ятаєте?*

— Пам'ятаю.

— *Розкажіть нам, будь ласка, про ці страшні роки.*

— Ну як було? Трудно було, їсти нічого. А що воно таке — чи вредительство було... І хліб родився, а забирали все чисто, забирали під мітлу, і люди з голоду умирали.

— *Яка у вас сім'я була?*

— Сім'я була, дочко, п'ятеро дітей і батько, і мати. Батька німці замучили.

— *А в голод всі вижили у вашій сім'ї?*

— Усі. У нас коровка отелилась, і ото коровка тільки й спасла. Кинуть якогось бур'янцю — і ото й вижили.

— *А поряд люди мерли з голоду?*

— Сусіди? Сусіди мерли.

— *Людей в голод багато мерло, їх по-божому хоронили?*

— Де там по-божому? Ото ж мати розкаже, що хата там була пуста, зімою звозили. Знаєш — гарба, і кіньми в оту хату, а вже як сніг розтав і земля, так ховали самі кістки. Люди людей пообрізали і поїли. Ото такий голод був.

— *І в братську могилу ховали?*

— Де? Ось отут, як ідеш... На кладбище зараз терном заросло, яма

там, кидали, як скотину.

— Ви можете показати ту яму? Знаєте, де вона знаходиться?

— Ну, оце ж мати розказувала, де ця ямка.

— Як люди тоді виживали? Ходили милостиню просить, чи щось міняли, чи їли бур'яни якісь, як виживали?

— У кого яке барахличко було — поміняли на макушину.

— А куди ходили міняти?

— Скрізь, по селах.

— А були по селах такі люди, які не голодували?

— Ну були... То тракторист, то комбайнер, а як наш батько був пристий чоловік, то голодували, но мати каже, що ми батька берегли, не їли. Сусідка, було, прийде, і: “Марфушо, дай хоч бурячка”. Мати понесе їм і картошки, і бурячка. Вони сіли, поїли, і той дядько Петро ходив, ходив, і вже, кажуть, помер. А ми, було, разом їли чи макушину, чи шо, усі разом їли, й ото осталися живі.

— А ваш татко працював у колгоспі?

— У колхозі.

— Він вам розказував, у колхоз він сам пішов, добровільно?

— Сам.

— А були такі, які не йшли в колгосп?

— Не йшли. Кажали: хоть з голоду, а в колектів не підем. І померли з голода, а багатших вивезли ото там у степ... Розказує мати, шо зімою вивозили. А причóm же ті люди... Каже, жінка отака: у неї четверо дітей, і з бур'янцю напхнула собі курінчик, і ото і вона, і дітки там були...

— Ви казали, що й зерно вивезли, а городину вашу не забирали?

— Уже став колхоз, а председатель сільсовета визвав: “Надько, вивези скількись пудов картохи”. Тоді ж пуди були. Забрали і картошечку з погріба.

— А хто забирав?

— Ну ті ж... яке начальство було в колхозі, вони забирали.

— А забирали ваші, сільські, чи приїжджали?

— Сільські. А як ото, каже мати, розкуркулювали людей, каже, зайшли до одних людей... Четверо дітей, і сухих яблужок низки пообвівані. Ті яблужка собі на шию, а діти — голодні. Полотняні сорочки постягували з них. Які ж то куркулі були, шо коняка за́срана була?

— А люди якось боронились — забирали своє, не давали, ховали десь?

— Ну, в кого зернечко було, то і в землю, в діжки ховали.

— А шукали?

— Шукали скрізь. Та тоді були такі вредні люди, шо не дай Бог!

— А колоски в полі збирали?

— Збирала.

— Дозволяли збирати?

— Тоді за жменю, мати каже, і посадить могли на скількись год.

— *А скільки людей тут вимерло — десята частина, п'ята?*

— Багато. Багато вимерло.

— *Пусті хати заселялися кимось, переселенцями?*

— Переїжджали з гóрода і заселялися в пусті хати. А тоді вже як трошки піджилися — майнули в Донбас... А тут же і роботи ніякої не було, так як тепер уже довели, самі бур'яни, так ото і в 33-му. Люди ішли пішки у Луганське, скрізь, щоб найти собі роботу, щоб вижить.

— *Коли батьки помирали і дітки малі залишились самі, їх кудись у приюті одправляли?*

— Ну, отутечка в селі приют такий був... Забирали... Так оно ж і в приюті... Дуня, каже мати, така дівчинка велика, лежить у койкі, ножки висять, умерла з голоду.

— *А церква у вашому селі була?*

— Та ото як ще колхозу не було — була. Була, гарна церква була. Так тоді ж одні там плотнічали, і чи од іскри... І вона згоріла. Дерев'яна була.

— *А молитися ходили ви з мамою?*

— Ходили. Тоді ж празники були, і молилися.

— *Що ви в їжу вживали з рослин, з тварин — може, горобців, листя з берестка їли?*

— Їли усе... Ляпóшики ліпили із лободи, ото таке, по землі... “Овечій жир” називається, і зараз оно є. Було, укинеш у водичку, зелене таке, погане. А оце як лопушина — так оце царство, це вже і я помню. У 47-му тоже голод був — такий, як і цей. Не тільки 33-й.

— *Розкажіть трошки про 47-й рік.*

— У 47-му тож голодовка була, но не всім. Уже у нас батька не було, батька німці закатували. А ми самі були із мáтерею, і тож нічого їсти було. Де такі були, з батьками, ті не знають голоду і по цей день. Не знали й не знатимуть.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Село Копані Євсузької сільради Салова Марія Олександрівна, 1925 р. народження

— *Наскільки голодним було Ваше дитинство?*

— Нічого не пам'ятаю, щоб щось у домі у нас було, нічого абсолютно, даже на городі, помню, не садили, так як оце зараз — і кукургузу, і картошечку. А то якийсь там десь у полі лан був у б́аті, ото там чи ячмінь, чи пшеничка, а в городі ну не помню я, щоб було.

— *Як же ви виживали, що ви їли?*

— Отож тими бур'янами та травами, та жолудями.

— *А батько працював на той час уже в колгоспі?*

— Да, в колгоспі. Там грамочки якісь давали тим, хто робив, а тим, хто не робив, мабуть, нічого й не давали.

— *А ви жили в цьому селі?*

— Да, в цьому селі.

— *І багато людей мерло?*

— Ми якось тоді жили, що боялись одне до одного у двір ходять. Канешно, кожен день кажуть, що викопають яму, і не закидають — однаково до вечора або до завтрого ще хтось буде.

— *А у вас по сусідству ніхто не помер?*

— У мене, наприклад, умерло два брата менших, і дедушка вмер, і бабушка вмерла, вроді, не од голоду, а дедушка — з голоду....

— *А як братів звали і по скільки їм років було?*

— Та оце ж вони менше мене були. Як мені було сім років, то, напевно, одному годиків три, а одному годиків шість чи п'ять.

— *Їх як положено поховали, в домовині?*

— Яка там домовинка, де вони, як у домі і палки не було топить! Як я помню, у нас хата глиняна, так десь у сінях верхи тряпками затикали, топить ото... Як є гній, у кого худобка в дворі, а так Бог його зна чим...

— *Чи немає у вас братської могили в селі, де поховані померлі з голоду?*

— Нема, każde ховало, де могло. Як ховали, так і могли, бо я тоді ще не вча́стувала там, щоб я могла піти подивитись, а так....

— *А чули від людей?*

— Ой, та померли, і не перещитать, скільки. Канешно, чула, аякже, як у кожному домі... У нас оце ж, я помню, двоє менших точно померли з голоду, і дедушка з голоду, і бабушка. А ми оце якось викарабкались, я й сестра.

— *І що люди говорили, скільки людей приблизно вимерло в селі?*

— Десь так... Казали, наполовину село вимерло, а на половину осталось. Хто як мог, так і вижив...

— *А колосочки не ходили збирати?*

— Ходили, заставляли для колхозу....

— *А собі колосочків можна було взяти?*

— Це уже у войну одну жінчину посадили — посівне сіяла, взяла в карман, три годи дали...

— *А в колгосп ви пішли добровільно?*

— Да, добровільно йшли, що самотужки зробиш?

— *А родичі ваші не були багатшими за вас?*

— Ні, оце ба́тіної сестри чоловік жив за шот того, що десять в'уличків держав, ну що той мед, коли хлібця немає? Корівка була в нього.

— *Не чули, щоб люди розповідали, що люди людей їли?*

— Не було такого. Ото таке собирали... поскручувалось по землі,

“жиром” називали, зелененьке таке, і те їли, і гриби їли, і незабудьки.

— Коли люди згадують оцеї страшний рік, кого вони обвинувачують?

— Ну, правітельство, це я так чула. Должні були зерно за границю, і ото ж, кажуть, у всіх брали. У нас не брали, бо у нас його й не було. А були ж такі... Жив мужик такий. Я не скажу, хто, бо я його не помню, а чула, що кажуть. Багатенький, і забрали, кажуть, усе. Він знявся з дітками, чи вивезли його, чи він сам поїхав десь притулок шукать. Отаке було, це ж чула од людей. Ну а у нас, як кажуть, нічого було брать. А так же — як, ка[ж]уть, як пара волів, чи якась там желізяка, чи борона, чи сівалочка...

— А не знаєте, куди вивозили?

— Ні. Бог його зна, де вони. Вони, я так чула, що більшість із них, таких крупних, так они сами бросали, що могли, забрали — те, що нужно. Бо оце тих переселенців до нас як навезли, так оце у великі хати.

— Звідки до вас переселенців привозили?

— Та десь із Чернігівської області.

— А поляків у вас не було?

— Були. Тільки їх було трошки. Так вони і потікали звідсіля, повиїжджали.

— А з Іванівської області у вас не було?

— Вони... Якось їх два рази привозили з Чернігівської області, а тоді після, наведено — відтіля. Отам, у Парному, це вже начали стройтьсся, це вже не чернігівські, це вже після були, переселенці.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Шестьора Ольга Іванівна, 1925 р. народження

— Чи пам'ятаєте Ви 33-й рік?

— Ні, того що я мала була, мене мати в Донбас вивезла, уже тутечка не було голодовки. Ми приїхали осінню, уже давали нам по 300 грам. А тутечка хто жив — кажуть, що страшне було. Треба тих людей попитати, вони, може, і молодші, но тут жили.

— А де ви проживали?

— Я... отой... Каменка, Донбас. Там батько на Донбасі робив у шахті, а потом заболів. А потом мати решила сюда їхать. Но шо ж, уже ні городів не садить, нічого — люди уже ж городи посадили.

— Ну а мама знала, що тут голодовка була, чи не знала, везучи вас сюди?

— Ну, вона думала, шо на родіну, та і все. Це родіна наша. А там ми жили... просто їхали... там ми непогано жили, правду сказать. Колхоз був багатий, нас туда в колхоз прийняли, оділи, обули, їсти кажен день

давали харашо. І молóшне, і борщ. А ми відтіля приїхали — сюди ми приїхали.

— *І ви приїхали, і люди розповідали, що тут багато людей з голоду померло?*

— Казали, но ми їх... Зараз оце я нікуди, а тоді... ходила в школу, в первий клас... Там я в первий, вторий, третій дохóжувала. А тоді вже я пішла в Біловодське робить, там десь у найми взялась, мене тьотка рідна до себе взяла. А брат пішов тудя, на Донбас, де ми жили. Та там пішов у школу, а він був уже в четвертому класі, а там учителька була. Она орденоносцем була. Там столова була, там кормили очень харашо. І завтрік, і обід. І одівали. І она... Він сидить на калідорі, ну йому ж нікуди йти, мати тутечка, і він не зна, чи вона жива... Она вийшла, спросила... Ганна Петровна, вчителька, каже: “Чого ти додому не йдеш?”. “А куди мені йти, в мене ні батька, не матері немає”. А она: “Ну, ходім до мене”. Вона його забрала, воспитувала, він там у неї пособляв. А потом мати трохи вихворілася, пішла туди, і він за мáтерею ухватився.

— *На Донбасі голоду не було?*

— Ні не було. Давали, даже по восемсот грам.

— *От ви йшли з Донбасу, це шлях був неблизький, люди вам розказували, як вони тут страждають?*

— Та нідé ми... Якось дорогою їхали і не чули нічого, а сюди як приїхали... Я ще була така... годів чи восем, чи девять, чи я до того... Бабуся в мене тут була, бігала до бабусі... А потом, у 34-му, до нас навезли переселенців.

— *Сюди, в село?*

— Ага, в село.

— *А звідки?*

— З западної.

— *Поляків?*

— Чернігівців, українців... Їм давали, а тоді і нашим ото стали трошки давать.

— *Вони прижилися?*

— Та прижилися, і живуть.

— *І зараз живуть?*

— Живуть. Ото по тім краю, так там хата — там уже пожилá жінка...

— *А скільки їй років?*

— Вона з дваць п'ятого року, переселенка. Так вони і нашим помагали, правда.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Село Литвинівка
Гапотченкова Поліна Леонтіївна, 1912 р. народження

— *Ви пам'ятаєте роки колективізації?*

— Я неграмотна, я не розумію нічого.

— *Де ви жили, коли Вам було 17 років?*

— Де жили? Ми тут жили, у Литвинівці, тут родилися, тут хрестилися, і от і по сьогоднішній день.

— *І тут заміж вийшли?*

— Я замужом не була.

— *А голод пам'ятаєте 33-го?*

— І голод пам'ятаю. Ну, пережили поманеньку.

— *А в 33-му році у вашій сім'ї були пухлі?*

— Усе було. Були, і померло в нас багато.

— *У вашій родині?*

— Да.

— *А хто помер?*

— І мати умерла, і мій дідусь умер, і бабуся померла. І ще там тьотки були, дядьки. Сім'я була здорова, у батька було у мого сім братів, і всі жили ув одній хаті. І не хворали.

— *Люди мерли в 33-му, а їх по-божому ховали, чи так, дець звозили в ями, в ярки?*

— У нас як померли, так самі... Люди не приходили... Батько і дядько сами викопали ямку і на возик поклали, і сами одвезли. Кладбище було недалеко, і там похоронили.

— *Скажіть, а як люди виживали? Хліб був?*

— Начався колхоз, а та баба, що жила у наших, тьотка Олена они звали її — батькового брата жінка. Її нігде було прихилитися. Синочок її на Донбасі, бросив її, і вона прибилася до наших... Земля у неї була ото там, они, бідненькі, садили кукурузу в степі. Посадили, так колхоз забрав, і не дали їй качана нашим старікам. Ото так було у колхозі, іздівалися тоді у колхозі. Я пам'ятаю, я вже чимала була, а в мене братик і сестричка вже пухлі були. Вони близнята були, Мишко та Марійка...

— *А в 33-му році що вживали люди в їжу?*

— У степі, на вигоні, називали його "жир", земляний жир. Таке оно — зелене, слизьке та гідке. Збирали, і стіки його не мили, а оно всьо равно на зубах хрумтів пісок. Не дай Господь його нікому, нехай воно не вертається... Потом жолуді ходили збирали, ходили, тинялися, збирали, товкли... Осот збирали...

— *А милостиню просили або кудись міняти ходили?*

— Та ходили, міняли.

— *А куди ви ходили?*

— Туди десь, у Марківку, у Старобільське ходили. Батько ходили, і його там обібрали, сорочки покрали, штани покрали.

— *А ходили виміняти щось поїсти?*

— Ну аякже? Ходили кукурузку виміняти.

— *Багато людей у вас вимерло в селі?*

— Багато, я не знаю, скіки. Ви якби бачили, яке село оце було! Красиве-красиве! З'єлено, хати були пообмазувані, віконниці жовті... Бувало, як ідеш, так любо й подивиться. А тепер шо воно получилось...

— *А ваш батько був бідним, чи середняком?*

— Були бідні-розбідні, ой, та не дай Господь!

— *А хата була гарна?*

— А хата гарна була.

— *До колгоспу він пішов?*

— А де той колхоз... Сидять наші в кімнатці і плачуть... Мати плачуть, а батько пішли тут у центрі, де зараз у нас совет, навскосі хатка, там жила сестра, она вже вмерла. Переїхали они в Стаханов, там она і вмерла... І они пішли до дочки — може, хоть качанчик дадуть... Нема нічого, хоть шар коти по хаті... Сидять діти 26-го году, двійнята, такі, в первий клас ходили... Сидять і пухнуть... позапухали, і очей не видно... І они пішли туди, аж в колхоз... грошей позичали. А нашо вони їм? А вони ідуть по дамбі і плачуть... Вони й батькові наробили... Поступили в совхоз... Вона гукá: “Коль, іди сюда!”. А они, братики, і слова не скажуть. “Чого ж я до вас піду, як я до вас заходив, а ви мене із кантори вигнали, не даєте мені... Тим так хоч по кілу, чи по два виписують, а мені не даєте нічого”. “Та йди, ми ж у тебе грошей позичали, йди, ми ж оце і розплатимось”.

Та де його купиш, як оно скрізь голодовка була. То він збрехав їй... Приїхали, прийшли ж батько, так они виписали... кукуруза — 50 кілограм... Слухаєм, шось таке як зашуміло — коли заходе той, шо приходив, кривий Гриша, так каже: “А знаєте, шо я вам кукурузи привіз, та така гнила, аж скотина не хоче їсти, аж зелена, пророщена”. Ой, мати зраділи, пішли, взяли тіі кукурузи, намололи, наварили супу. “Ну їжте, їжте!”. Я вийшла... Мені стало темно в глазах... Я вийшла сюди, в хатину, і впала. А они лають: “Де я вам наберуся, як голодовка? А тобі воно негоже”. Ну а я шо ж... Я зомліла, впала... Я оце ж не помню. Вони мене схватили, на призьбу поклали, сюди-туди, я трохи очухалась... “А шо с тобой стало?”. “Та я ж вам казала, шо мені негóжо”.

— *А ви знаєте, що люди були настільки голодними, що навіть і падаль їли, і люди людей їли?*

— Було, було всього... Ото й дохлі коні... Їли усе... За таке я не знаю — може, і їли мертвих.

— *А колоски дозволяли збирати?*

— Не дозволяли, не дай Бог... Хто скіки колосків... Ото за каждый колосок давали год...

— *Багато вимерло, були пусті хати, їх заселяли іншими людьми, і якщо заселяли, то ким? Були у вас переселенці?*

— Були.

— *Звідки ж вони приїжджали?*

— З западної приїжджали.

— *І прижилися вони тут, чи ні?*

— Виїхали они всі, як трохи обжились — і виїхали. Тут ніхто не остався.

— *Роки були страшні. Чия вина була в цьому?*

— А хтозна, чия... Своє правітельство робило таке. Ми ранше, як робили, заробили хліба чимало... Був у нас на горищі хлібець... І нас на роботу ганяли, а мати до бригадіра обізвалась не так. А Зойки Харькової брат каже: “Ну, подожди!”. Так они підогнали підводи, і горище змели, до пшеничинки забрали. У кой-кого заховали наші буряків, так ото доживали. Вони й після 33-го здівалися з людей.

— *У вас під час розкуркулювання куди вивозили людей? Було таке місце?*

— Возили туди... Як воно звалось? За Йовсуг, туди. Далеко возили, це ж і тьотку Ніни Леонтівни возили. До церкви ходила, так за те. Возили, щоб Богу не молилися.

— *А церква у вас була в Литвинівці?*

— Да, три престоли було. Три храми, тіки церкву розвалили... Були такі дураки.

— *А хто валяв ту церкву? Ваші люди, чи приїжджав хтось?*

— Залякували, вони й повалили... Помню, який був дзвін... Здоровий... Там висів, оце два стовпи, він висів... здоровий. Де вони його одправили — я не знаю.

— *Ваші ж люди його скидали звідти?*

— Наші люди.

— *Їх уже живих нема?*

— Нема.

— *А їхні нащадки живуть іще і ходять, мабуть, до церкви?*

— Я знаю, що Євменович, а других не знаю... Ше якийсь, тоже казав: “Я, мабуть, грішний — за те, що ікони, хрести знімав, у церкві робив шкоду”. Вобщем, було время таке — не дай Бог... Прийшли до двору... Кого побачили з мужиків, беруть... Яма тут була вирита, де зараз церква, під церквою... Могила построена... Привели до ями, убили, вкинули туди.

— *А хто ж убивав?*

— Та були ж такі.

— *Це коли таке було? У роки колективізації?*

— Я не знаю... Наверно, вже колхози почались... Нє, ще не було колхозів, перед колхозами. Та не дай Бог, яка тіки мўка була! А тепер би жись, а воно здоров'я нема. Люди молоді не хочять жись у селі, на Донбас всі потікали.

— *І тоді ж на Донбас тікали од голоду?*

— Та і на Донбас тікали од голоду, і з Донбасу — таке время було, шо...

— *Так у вас на цвинтарі немає місця, де поховані люди, померлі з голоду? Щоб спеціальна була братська могила?*

— Могила? Аякже ж, пам'ятник, коло церкви, зараз же ж. Там під церквою три батюшки заховано... Служе, і панахиду батюшка... Каздий раз, каждий год...

Записала В. Аннусова 2005 р.

Гук Ніна Стефанівна, 1919 р. народження

1. Чому був голод? Я ж вам не розкажу точно... Зєрно було. Там стояли коморі, повні амбарі були зєрна, а от не давали! А чога не давали — я цього не розкажу. А шо голод був — страшний!

— *Зєрно це забрали в людей?*

— Ну як... Оно... Можна сказать, шо в людей. Того шо... Це воно колективізація починалася, а в людей було ж оно у степу сїане. Як у нас, например, було жито посїане, і розогрішили (дозволили. — *І.М.*), шо забирайте, обмолочуйте, і... Ну, як ваше воно. А у нас були хлопці, більші мєне, старші, они все покосили, вбрали. А они приїхали та забрали, начальство якесь. Були це з нашого села, і не з нашого. Воно ж тоді присилали... Тепер же так бачите — це скрізь же ж ходиш, знаєш, а тоді ми, дітвора, ніде не ходили. Та й куди ходити, як ми пухлі були?

— *До вас теж приходили?*

— До нас у хату не приходили, того шо ми бідно жили. То хто багато жив, до того ходили, прямо і по горіщам лазили, і скрізь. А у нас дітвори багато було, саміх хлопців десять було, та дівчина одна. Ну і всі хлопці вимерли, а одна оце я, дівчина, осталася.

— *Усі вимерли в 33-му?*

— Нє, у 33-му чотири вмерло, а ті — врослі.

Ми тоді їли разний бур'ян, разний бур'ян їли. Оце тіки сніг із землі зойшов, ми лазили в річку, там очерет ото начинá рости, так ми ото підємо, босяком же, вода ще замерзає, понариваємо, приносимо його, й ото той очерет їли. Тоді збирали... Оце земля така, шо гуляна, а там “жир” називалось, “земляний жир”, воно таке зелене, як мох, ото те збирали. Ну, те варили, а його хоч вари, хоч не вари. Конїну їли. Кони ото пропадають, дохнуть, їх там закопували — біжать люди, одкопують,

і każde хватає, хоч кусочок. Ну страшно, страшно було!

— *Не чули, щоб людей їли?*

— Ну, я чула, що одна мати дитинку свою зарізала, ага. Оно в нашому селі, тіки аж туди, під край, було. Троє їх, дітók, було в неї, а чоловік помер уже, чи заслáли — я вже так не добрешу його точно. А тоді дітки бігають, та поміжду дітьми каже, шо: “А ми холодець їли!”. “А де ви брали?” — ну, це я б там питала. “А мамка зарізала, там Ваню, чи кого... так ми варили холодець”. Ну, її зразу забрали, а дітей забрали в інтернат, чи куди, ну, забрали дітей.

— *Багато людей вмерло в селі?*

— Багато, багато!

— *По скільки людей вмирало?*

— У нас четверо вмерло. А в сусідів батько й мати померли з голоду, а двоє дітей у їх було, так організували якийсь інтернат, так ото там... Як они їх там кормили? Ну, а в нас батько й мати живі були, так ми були дома, нас не брали в інтернат. Як уже ми контувáлися... Ну, каждая людина чим могла, тим і контувалась, ну більше зеленню, більше зеленню.

— *А тих, хто вмирали, їх ховали тут же, в городі, чи везли в могилу?*

— Та везли вóзиками на кладбище, а яких — викопáють ямку, та пригóрнуть... Там они викóпували отак (показує, що по коліно. — *І.М.*), і все. Ну а кой-яких везли — на возик і везли. Хто здоровіший із людей, так помагали.

... Хто чим мог, тим і питáвся. Хоч би дав Бог, щоб таке не повторялося!

Записала І. Магрицька 2004 р.

2. — *Ви пам'ятаєте роки колективізації, як у колгоспи записували?*

— Пам'ятаю, ну я ж іще була мала, но знаю — це ж воно у 30-х, у 29-х уже...

— *Ваш батько був бідним, чи середняком?*

— Бідні ми були... Ми писалися в колхоз, дітей у нас було багато.

— *Ви тут народилися?*

— Тут я родилася, тут я жила, тут і умирать буду.

— *А були такі, що не хотіли йти в колгосп?*

— Були... Ото які не хотіли йти в колхоз, їх вивóзили. А куди вони їх вивозили — там, у нас степ такий... Казали... Я забула, як називалось... Так ото туди вивозили, они там землянки собі робили, там проживали у землянках, а тоді не знаю, чи їх десь ще вивозили. А тоді кой-які займали отрубá, тоже ж поселялись у землянках. Наприклад, мого діда, материного батька... Він жив у землянці, ну а начав хату стрóить... І вівці держав, і коні були... Його розкуркулили, це ж забрали все. Но дід умер

рано, а дядько, син їхній, так оце до війни скитався, їх вивозили, і так він на війну як пішов — і не вернувся.

— *Ви пам'ятаєте 33-й рік?*

— Пам'ятаю.

— *Увійшло лихо у вашу сім'ю, чи ні?*

— Ой, моя ти ріднесенька! У нас батько був, а в нього сестри були у Ростовщині, так він туди виїжджав, а там сухариків назбирали, тоді привезе, мати нам їх... Нас було одинадцять душ дітей...

— *А сусіди, родичі далекі мерли з голоду?*

— Мерли. Сусіди мерли з голоду, я знаю, там недалеко жили.

— *А прізвище їхнє не пам'ятаєте?*

— Мефодій Мартинович, а вона Параска, по-батькові не знаю...

— *І що, вимерла вся сім'я, чи ні?*

— Ні, двоє дітей оставалося, дівчина й хлопець, так вони вже ж були в патронаті.

— *Був патронат у вас тут у Литвинівці?*

— Був.

— *І там діток годували?*

— Годували... Як вони там їх годували? Так це тіки таких брали, в яких уже померли батьки... Так ото тих туди дітей. А тоді вони як пішли в Донбас, так оце я їх і не знаю.

— *Ну а багато в голод вимерло людей?*

— Багато... Мерли так, що їх ніхто не хоронив, на возик складали, викопають яму — кидають туди, згорнуть — і все.

— *А не було такої спеціальної бригади, яка їздила мертвих збирати?*

— Ні, не було. Самі люди, як могли. В кого коровка осталась, оце ж воно тоді забирали в колхоз і коровку, і все... все со'єдняли. В кого коровка... Тоді якось оно... вроді роздавали тих коров, набирали і роздавали тих коров назад... Так у кого тоді коровка була, так ото молочком спасалися, діток і самі.

— *Скільки, на Ваш погляд, людей вимерло — десята частина, а може, п'ята?*

— Ну хтозна, це якби я уже взросла була, а так — хтозна...

— *Багато мерло, і хати пустіли, ким їх заселяли? Приїжджали до вас переселенці?*

— Присилали.

— *Звідки?*

— Я не знаю, звідки... Казали, це переселенці. Но до нас мало, а в Брусівці — там багато переселенців.

— *А у вас менше?*

— А у нас менше.

— *Ваша сім'я виживала тільки завдяки тому, що батько їздив у*

Ростов?

— Да.

— *А там, на Ростовщині, не було голоду?*

— Ну, там не було голоду, там же ж давали пайок. Там де хто робе, тому 300 грам, а кому так і кілограм давали. Ну у нього там були сестри, они ж йому тоже помагали, діти вижили. Ото вони збирали, а тоді сухарики батько привезе, а там оп'ять їде.

— *Скажіть, а ви не знаєте, що таке “Торгсін”?*

— Не знаю.

— *А колосочки дозволяли збирати на полі?*

— Ні, ви знаєте, як... Це вже не 33-й, це вже 34-й, 35-й... Я ходила тоже колосочки збирать, та були такі об'їждчики, шо конякою ганяли. А як дожене, то кнутом.

— *Ваш батько поїхав на Ростов на заробітки, а куди ще їздили люди на заробітки?*

— Ну куди вони їздили, я не знаю... Казали, шо ті поїхали на Урал, ті поїхали на Волгу.

— *Це в голод?*

— В голод.

— *Люди були тоді дружні, не злими один до одного?*

— Ні, не злими.

— *У голод, кажуть, їли падаць, дохлятину. І навіть мертвих людей.*

Чи було таке в Литвинівці?

— Ну я вам так не скажу... На том краю женщина свою дитину зарізала і їла. А тоді одне каже: “Мамка зарізала (як там, назвала хлопчика) і варила, так ми їли холодець”. “А м'ясо ж де?”. “А вона посолила та й у погребі”. Так ото я чула, шо одна женщина отаке їла. А шо дохлятину — так я вам скажу, коні дохли, їх вивозили, закопували... одкопували... Так їли... моя сім'я, но я не їла, і мати не їли. Пухла була, а не могла. В голод бур'ян разний їла.

— *А який бур'ян ви їли?*

— Отаке... молочай ото, свиріпа... отакий бур'ян я їла, но а в річки очерет ото тіки, шпичаки їли... з берестків чухрали листя, жолуді ото... Ходила я збирать жолуді.

— *А у вас у селі була церква?*

— Церква була, но її ж розорили.

— *А хто її розорив?*

— Но хтозна? Такі ж розорили.

— *Ваші люди?*

— Ну а чії ж?

— *Ну а люди не боронилися, не відстоювали, які віруючі були?*

— Та боронили...

— *Можливо, цей голод був нам карою за те, що церкви зруйнували?*
— Так нас Господь наказав. Тоді ж були хороші люди, були і плохі. Плохих, канешно, мало було...

Записала В. Аннусова 2005 р.

Піддубняк Клавдія Іванівна, 1931 р. народження.
(сьогодні мешкає в с. Новолимарівка цього ж району)

— *Що Ви можете пригадати про голод 33-го року? Що Ви знаєте з розповідей Вашої мами? Де ви тоді жили?*

— У Литвинівці ми жили тоді.

— *Що вам мама розповідала?*

— Мама нам розповідала... “Мамочко, ми їсти хочем!”. “Діточки, ходіть на гору!”. Бог давав жабуриння там таке зелене, ми його наривали у відра, на крейді (на крейдяній горі. — *Л.А.*), собирали ми його і їли. Берестки... Ви знаєте, що це таке — берестки, бересточки? Збирали, мняли, пекли коржі і їли. У ліс ходили ми... Дубок... жолуді товкли, їли. Оце ми їли. Тоді у річці були із очерету шпичаки, шпичаки їли. Житняк на горі збирали, ото так ізминали і їли. Ходили...

— *Що мама розповідала: в Литвинівці багато людей вимерло?*

— Помню, помню і я. Пухлі були люди. У нас сусіди... Ми пухлі були... Спасіба, там у одних... як-то воно попало, що куркулі... Шо найшли бочку гнилої пшениці... Так багато вижило тою гнилою пшеницею, шо в бóчці закопана була у нас у Литвинівці... Не дай Господь, і дітей своїх їли, не доведи Господи! Поняли ви?

— *Мертвих дітей їли?*

— Да. І кішóк їли.

— *Скажіть, а хоронили людей без домовин? Вам мама не розказувала, де, в якому місці знаходиться поховання цих людей?*

— Та хто там розказував? А це шо я вам розказую, це було і в 47-му році... Отака голодовка була... І кажуть же, шо були повні токі, бази пшениці. Це Сталін зробив таке.

— *Колоски дозволяли в 47-му збирати?*

— Сім год получиш за це.

— *А охороняв хто?*

— Колхоз охороняв, об'їждчики.

— *А були такі люди, які не голодували?*

— Не, всі голодували.

— *І начальство голодувало?*

— Не, начальство... А такі люди... Всі люди голодували по-самошешед-шему, ми голодували.

— *А ви з Литвинівки давно виїхали?*

— Я жила в Донбасі, а тепер сюди оце... Та там стариків таких уже немає

— *Ви кажете, Литвинівка вимерла, а когось на пусті місця завозили, переселенців, у пусті хати?*

— У нас три, кажись, було — поляки.

— *Вони прижились там?*

— Прижились, но зараз їх немає... Напротів у нас колодязь був, так оно чи коморька, чи шо... Так они там жили, оці переселенці жили.

— *Як ви думаєте, хто винен у тому голодоморі?*

— Начальство винувате.

Записала Л. Аннусова 2005 р.

Сергієнко Агафія Леонтіївна, 1928 р. народження

Жили тоді люди бідно-розбідно. Оце моя сестра старша, Полина, не знаю, в якому году їй загадували в школу ходіть, а їй ніяк було йти даже. А прийшла вчителька, каже: “Ходім у школу!”. А бригадір прийшов, каже: “Он тобі 25 штук лошат пригнали, так шо в школу не йди, а йди, — каже, — до лошат. Якшо сама не вправишся — бери батька й матір”. І мої були старенькі-старенькі вже батько й мати. І вона не пішла в школу. Прийшов бригадір — тіки “йди, і все”. Як наче тоді людей не було! Тоді ж людей було багато! А нав’язалися на цю бідну бабу Польку, зашити в неї такої не було, батьки мої бідно жили, не дай Бог!

... І розкуркулювали, і коморю забрали, і зёрно забрали. Зёрнечко забрали, коморі дві забрали з нашого двору. І яка верба була на городі — забирали, усе в колхозі нўжне було.

І ото ж вона, бедненька, не пішла у школу, неграмотна вона, нічо́го, пішла до ко́ней. Не пішла в школу, а пішла до ко́ней до тих. Каже: “У чо́му йти? У мене ж ні в шо обуваться!”. “Ну, он батька роззуй, обувай батькові шкряба́кі які, а батько хай обмота́ ноги чим-не́будь та й вийде надві́р”. Та ше й батько і мати ходили її помагати і лошат управлять.

— *Це який рік був?*

— Я точно не скажу.

— *Пригадайте 33-й рік.*

— Я не знаю у 33-му, а знаю, як мені уже, наведено, було 12 год, це вже було годів більше, чим 33-й. Як я на метехві (МТФ — молочно-товарна ферма. — *І.М.*) робила, робила я бі́ля телят бі́ля малих, так які тоді люди були пухлі! Не дай Господь! Нічого їсти було ніяк! А ми... За сім кілометрів од села метехв́е те було, і ми там работали. Молоко там перегóнили, а я коров до́їла. Перегóнили молоко, так старша доярка вари́ла нам їсти, а їсти з чо́го? Приїдемо у село, привезем малим поросят-там перегóн. А масло колотили, так здавали у поста́вки, в госуда́рство. І вона ото зваре нам каші.

Приїдем, получим прігїрщ пшона, цебто проса, і на камінці... Ранше ж були камінці, на них мололи. То я приїжджаю, їду до тих, що є мельниця, надеру того... проса, і — на поле. А баба уже перегон наготове у чавун і зваре нам ото таку мамалигу. Ні сіяли, ні віяли, так і варили. Так жили. І давали нам ще й хліба по отакому кусочку. А я не їла — дома ж голод такий був, не дай Бог!

А у 33-му... Хтóżна, яким воно порядком, що у нас отакий голод був, не дай Бог! Ми самі чуть не померли. Господь нам послав, що ми вижили. Не знаю, в якому це було году, що у нас позабирали все чисто з горіща, забрали все, що не було.

У мене були брат і сестра, близнята, так ми сиділи на лежанці, пухлі були, не дай Бог! Це не то що там, а своє начальство, колхозне, призводило до того. Позабирали все із горіща, який де буряк був — усе забрали, і живи як хоч. Це брат і сестра були з 36-го году, а тоді їм було годів по 5-6. Померли вони у 42-му, хворали, кір у них був. Сип такий ізсипає дитину, і яке виживе, а яке — ні. Шо увійде всередину — то і вмира, а як висипе наверх — то виживе.

У 33-му збирали “земляний жир”, ріс по вігону, таке воно зелене, та й гидке, на його й дивитись гидко. Воно росте, слизьке якесь, і стіки не миєш його, й однаково на зубах хрумтить. Миють-миють, миють-миють, та в кого ото корова є, так хоч туди каплю молока ввіллють, а в кого нема, так ото таке їли. Тоді на полі ще були “гарашки”, ну то добре їсти було.

— Гриби?

— Це не гриби, а гарашки. Таке воно було кругле і біле, росло із землі. То таке можна їсти. І жолуді...

Ой, та не дай Господь, як тіки люди переживали!

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Нижньобараниківка Бараниківської сільради Дресва Катерина Дмитрівна 1917 р. народження

На вулиці сіріло, а в хаті з маленькими віконцями було майже темно. Я сиділа на печі і чекала матусю. Ще з обїду пішла копати корінь лопуха та й десь забарилася. Зосталися ми з нею одні; батька ще в громадянську війну зарубали... так, ні за що. Два менших братика-близнюки перед Хрещенням з голоду померли. А старший Гаврило на “Миколи” пішов у Нагульну табак на їстівне міняти, так і не повернувся. Може, вовки загрзли, а може, десь під тинном помер від голоду.

У хаті було сиро і холодно... Хотїлося їсти. Я заспокоювала себе: “Приїде рідненька, розведе вогонь в печі, запече м'ясисті корені, заварить вишневих гілочок. Повечеряємо і ляжемо спочивати...”.

Матуся прийшли! — зраділа я і поспїшила назустріч. На порозі сто-

яв Гаврило. Живий, із двома сумками через плече. Я оторопіла. А він оглянув пусту хату і запитав:

— Що, всі померли? І мама, і брати?

— Ні, мамка живі... А ти чого про себе знати не давав? Всі сльози виплакали за тобою і братами.

Гаврило підійшов до лави, що стояла біля вікна, сів і став роззуватися.

— Іди подивись на мої ноги.

Хоч у хаті була темрява, я все ж таки побачила, що ноги без пальців.

Попробувала руками — дійсно, пальців не було на обох ногах.

— Хто ж тобі їх поодрубував, братику?

— Відмерзли вони в мене. Тоді, на “Миколи”, тільки вийшов у степ, піднялася така завірюха, що світу білого не видно було. І заблудився я. Бродив до темноти, поки не набрів на стіг сіна, там у затишку і присів. Не знаю, стільки я там просидів. Бо до тьми я прийшов вже в другому місці. Відкриваю очі, а я лежу на залізному ліжку, на білій ковдрині, а біля мене старенька жінка в білому. Я хотів було підхопитися, та вона зупинила мене.

— Рано ще тобі на ноги.

Місяць пролежав у турилівській лікарні, туди привіз мене якийсь їздовий — під'їхав, щоб насмикати сіна коням, а там я... Потім лікар сказав, що мене кіньми, які були при лікарні, відвезуть додому. Та бабуся-сторожка, яка доглядала за мною, залишила мене в себе вдома.

— Поживи до весни. Ноги заживуть, ходити навчишся. А відвести тебе додому — це все одно, що відправити на вірну смерть. Голод там у вас лютує.

Прожив я в неї більше місяця, а коли став ходити без палиці, став збиратися додому і пришкандибав, як бачиш, на своїх.

Стемніло, а матуся додому так і не повернулася.

Гаврило виклав на стіл хліб, сухарі, цукор кусочками, але ні я, ні він так і не доторкнулися до їжі. Вийшли на вулицю, темінь непроглядна... Де шукати? Кого питати?

Ніч просиділи в тривозі...

А вранці, як розвиднилося, пройшли по родичах і сусідах. Ніхто не бачив нашої рідненької. Тоді Гаврило пішов бур'янами, там і набрів на матусю. Як видовбувала корінь лопуха, так і заснула навіки...

Я доторкнулася до маминих рук... вони були ще м'якенькі.

— Братику, може, мама ще живі?

— Ні, не живі, сестричко. Люди, що помирають від голоду, довго не дубіють. Про це лікар нам у лікарні розповідав. Круглі сироти ми з тобою, сестричко, — міцно обняв мене і заплакав.

Записала В. Аннусова 1987 р.

Меженська Євлампія Василівна, 1920 р. народження

Наш татко добрим косарем були. Вміли так полагодити косу, що нею, було кажуть, не косиш, а граєшся. До колективізації наймався до конюхів на Казьонному сіно косити.

Люди шанували батька за вміння та майстерність, за веселу добру вдачу. Тому чимало друзів було в нього і серед конюхів. Хоча конюхи — люд противенький, не з усіма зналися...

У колективізацію, розповідали мамка, зібрали на сходи народ, а агітатор і говорить:

— Громада пропонує створити на базі колхозу комуну. Хто “за”? Рахував він голоси, навіть не дивлячись на людей.

— Одногосно! Завтра всі члени комуні повинні звести живність, включаючи і птицю, у хліві куркуля Мартиненка...

Прийшли батько додому та й кажуть нам: “Прощайтеся з Грушкою (так звали нашу корову), завтра вона піде в комуну”.

Осталися ми без корови-кормилиці, а тут і голодовка...

Першою опухли в нашій сім’ї бабця. Було мамка понасипають нам усім, ми їмо. А в бабці то зуби болять, то апетиту немає. Мамка на них сердиться, а вони й відповідають:

— Я вже, дочко, відцвіла... відродила... То вже і на вічний спокій можна... Ти дітей бережи. Вони ще ж і не світі не жили.

Бабця померла... А за нею померла і Саня. Три годочки їй було всього-на-всього... Стали ноги пухнути і в мене, і в мого старшого брата Михайла. Батьки були у відчаї: що робити? як вижити? як урятувати дітей?

Батько вирішив сходити на Казьонне — може, візьмуть по-приятельськи на роботу. Там людям гарні пайки давали... Прийшов звідти радий: взяли тимчасово сторожувати на місяць денним на конюшню. Завтра на роботу.

— Місяць протягнемо, а там щось Бог пошле.

Випровадили мамка рано вранці батька на роботу, не сподіваючись на лихо. Коней гарно годували... І макуху, і вальцьований овес давали. Ото татко не втрималися, голодні ж бо, і наїлися і макухи, і вівса. А на вечір, як кажуть, Богу душу віддали...

Наступного дня приїхав до нас приятель батьків із сумною звісткою...

— Оце і все нам, дітки. Немилостивим виявився до нас Господь, — запричитала мамка.

Зима в той рік люта була... Одного разу забрів до нас з Донщини сліпець із поводирем, хата ж бо наша крайня стояла.

— Пустіть, люди добрі, переночувати. Загинемо під тином у такий мороз.

— Та що ж, заходьте, — запросила мамка, — хоч у нас і не дуже з теплом, а все ж таки хата. А в хаті, казали наші покійні бабця, мерзлих людей немає. Тільки вибачте, пригостити вас нічим, самі пухнемо з голоду...

Сліпець дістав із сумки і роздав нам по два кусочки хліба. Перший раз за останні дні лягли спати не голодними, попивши відвару з вишневих та яблуневих гілочок із хлібом...

Вранці сліпий старець і кажуть матері:

— А що, молодице, подорожуючи, я чув від людей, що у вас теж лихо... Але не вірив, поки аж не прийшов до вас та не вдостовірився. Повертаюся я назад туди, де не голодно. Відпусти зі мною й оцих трьох дітей. Я їх на станцію відведу, а там безпризорних у приюти забирають. Там койку дають і їсти... Нас із поводитарем теж туди забирали. Немає там нічого страшного, але втекли ми... Звикли ходити на волі... А вдома ж вони в тебе з голоду помруть.

Довго мамка не згоджувалися, а потім все-таки відпустили нас. Зосталися мамка зі старшим братом.

Переночували, а вірніше — провели ніч у безсонні... А на ранок кажуть Михайлові:

— Бросаймо хату та ходімо шукати наших. І як могла я так зробити — довірити своїх дітей незнайомцю...

Ми зі сліпцем, дійсно, прийшли на станцію, де нас, як безпритульних, забрали в приют. Не мед, звичайно, і там був, але теплий куточок і їжа багато значили. Мамка з братом шукали нас, шукали і не знайшли. Обезсиленими їх знайшов обхідник дорожній, старий одинокий чоловік... Його вся сім'я в 1915-му від тифу вимерла. Він і приютив наших у себе вдома. Прожили мамка з братом у нього майже рік. Брата добрий чоловік на роботу учнем-підручним на станцію влаштував, а мамка господарювала вдома.

А потім і нас розшукали... Мамка заклопоталися:

— Додому вертаймося, діти... Кажуть, що і в нас уже все нормалізувалося... голоду немає. А дома й солома їдома...

Як не вмовляв нас дядько залишитися в нього назавжди жити, та мамка стояли на своєму.

Вернулися ми до своєї хати, а в неї глуха стіна впала. Звернулася мамка до голови колгоспу по допомогу, а він:

— У мене он із переселенцями клопоту не обберешся. А ти хто така? Дезертирка... Коли всі страждали, ти десь зі своїми дітьми пересиділа... По них видно — не бідували, як наші тут. А тепер хату їм... Пора казати: ідїть туди, звідки прийшли...

Пішли ми з мамкою на Новоспасівку — там саме радгосп створювали. Михайло конюхувати пішов, мамка по наряду стали робити... Жили

ми в гуртожитку: дві сім'ї в одній кімнаті...

У 37-му Михайла репресували... приїхали вночі і забрали. Куди і за що — ніхто не знав. Ходили різні балачки: одні казали, що за те, що правди багато в очі начальству казав, інші говорили, що дюжий і завзятий, а такі на стройках потрібні, от силою і забирають...

Не вернувся він назад... Не розказав, у чому ж була причина. Лише в 54-му визвали мене в сільраду і вручили бумагу, де коротко було написано: “Посмертно реабілітований”.

Я в 39-му заміж вийшла в Бараниківку... Меншого брата в трудову армію забрали — брат же репресований... Тяжкою хворобою захворіла найменша сестра... Невдовзі й відійшла на той світ. А через деякий час через таке горе померла і мамка.

У мене і чоловік непоганий був... Двох діточок нажили. А потім війна... Коротка звістка: “Пропає безвісти”...

Отаке-то життя нам довелося пережити.

Записала В. Аннусова 1984 р.

Мележик Євдокія Севастьянівна, 1917 р. народження

— *Що Ви пам'ятаєте про 33-й рік?*

— Тридцять третій? Голод перенесли, не дай Бог! Не сказати, ой, не описати! Мати дитину їла.

— *У вас, у Злодіївці? (Злодіївка — куток Нижньобараниківки. — Л.А.)*

— У нас, у Злодіївці. Умер, а вона їла.

— *Де вони жили?*

— На той край — “Степ України”. Боже, такий голод був страшний!

Пережили.

— *А в 47-му голодовка була?*

— У 47-му тож ж голодовка була. Та она і в 47-му, та она і в 43-му... Та “галушки” на вигоні збирали, дітки.

— *А що це — “галушки”?*

— Як ото ми рванці в колхозі рвемо, із коржа замісюємо, з мукички... рванці отакі... Вони самі зелені, а перебереш, помиєш, перекип'ятиш, а тоді як в молочко вкинеш, та такі добрі, та не дай Бог! Отак ми пережили, дітки.

— *А у 32-му врожай нормальний був?*

— У 32-му? По-моєму...

— *Ну, чому люди голодували? Чи не було зерна?*

— Вредітелі були. Зерно попалили.

— *Комори попалили?*

— Деркульський завод, а отут у нас Бересток звалось — хутір, як

їдеш на Бараниківку, а він у сторону. А це отделение було. Так тут конюшня зерна була, на Берестку. Попалили зерно, а люди остались голодні. Вредительство було, і люди померли. Отаке ми, дітки, переживали.

— *А щось у вас забирали? Чи нічого було забирати?*

— Забирали у нас тоді так: налоги були і на квасолі, і на картошці. І здай і шерсть, і молоко, і яєчка — все накладалось.

— *Налого ходили по хатах забирали чи ви самі приносили?*

— Не, приносили. А приносили як, дітки? Коровку держали, молочко здавали, а налог платили. Облігації були. Візьмеш оце... На трудовень ми получали три копійки, на один трудовень платилося нам. Вичитала оце та ревізійна комісія: прибуло — вибуло, прибуло — вибуло. А нам і три копійки не попадало.

— *Ви кажете, що корова у вас була. Ви її в колгосп не відводили?*

— Одвели, а тоді забрали. Почали оддавать і забрали.

— *А чому?*

— А хтозна, не знаю. Прийшло таке з Біловодська, з району, що одобрать, а потом роздать.

— *Так у вас у голодовку і корова була?*

— Коровка? Та не було, це я кажу, що коровка була вже після голоду, аж після 33-го.

— *А колоски дозволяли збирать?*

— Та де там... Судили у нас. Ми жито молотили, тіки я тоді той день не була, а подруга. Та й взяли два кілограма жита — і п'ять чи десять год дали. Десять год за два кілограми! Отак. Пережили, дітки, не розказать і не описать. А тоді кинулись робить. Од начала колективізації, з 29-го года, я пішла робить.

— *А були люди, які в колгосп не хотіли йти?*

— Були.

— *Розкуркулювали їх?*

— Ні, їх уперед розкулачили, тих людей, які багато жили. З 29-го года чи з 28-го начали розкулачувати. І ото позабирали у їх усе. В Соловки висилали. Все чисто забирали, і коровку... У нас в одного сорок пар волів і сорок штук коней, і в його той... робітники жили. А у Москві в нього родство було, у того чоловіка. Так як їхав конем, так коня запалив, так оно таке... Закон такий прийшов, нічого не зробиш. Так і коня запалив. І сам там, у родителів, умер. Оце таке було. Не дай Бог, дітки... Устанеш — шум, крик, їх забирають, а діток оставляють. Та не дай Бог... Хочеш — пишися (записуйся в колгосп. — *І.М.*), хочеш — не пишися.

Ну, у наших батьків, у мого батька, були брати. Не брати — дядьки рідні. На Сибір виїхали за землі. Не хватало землі. Так писали, що вперед у Сибірі стали, чим у нас (раніше організувалися колгоспи. — *Л.А.*). Писали: “У нас колхози, і добровольно. Аж клуні тріщать. Доброволь-

но”. Це відтіль писали. А тоді як стали ото у нас, а батько мій каже: “А шо, доцю! Пліттю вуха не переб’є. Закон свій — оце ж і все”. Так батько узяв волів, запряг у той... у ящик свій. Це ж молоді вони були. Лантухом накрили. І зерна на посів, і биків — і ото все здали. Оце так ми в колхоз войшли.

— *А у 33-му почали люди мерти зимою чи весною?*

— Не, прямо вже із зими начали. Тоді коні дохли. А коні дохли тоже... їсти корму не було. “Глядіть, отам коняка здохла!” — і йдуть на розбор.

— *А дітей, які сиротами оставались, десь годували?*

— Приют у нас був, “детмайданчик” звався.

— *І де він у вас був?*

— Оце, де зараз гараж розобраний, де коло магазина ото, так там она хата розобрана, а напроти гаража оставлено. Чоловіка зослали на Соловки, а там дітки були.

— *Їх там годували, приварку давали?*

— Приварку, все давали. Ті й пооставались живі, які там були...

— *А були люди, які не голодували в селі?*

— Ой, моя детка! Це як і було, так мало. Мало, мало десь. А то було так: перед оцим ходила комісія так, як оце ви прийшли примірно. Це я пример наводю. Ага... А в мене... Я заховала... Так і в печі ширяли. Ніде не заховаєш і зернини.

— *А не закопували?*

— Закопували люди, і тоже находили.

— *Помагали один одному?*

— Тоді ніхто не помагав. Після 33-го так було, дітки: така сумка зерна — і судили. А було, як председатель возе, так усьо було. “Глядіть же, сьогодні труситимуть, не беріть!”. А то посилають мене чи тебе на рядовку сіять. Ага... А у вас оце п’ять душ. Я набрала сумку, наклала. Поїхала в той край, а оно прислали та забрали. Сумочку брали і в сумці на п’ять чоловік ділилось пригоршнями — спасали своїх діток та себе.

— *А що ще їли, крім “галушок”, із рослин?*

— Та не дай Бог! І жолуді їли. Так не дай Бог, дітки, жолудем їсти. Він же дуб і переїда й кишки. У мене син був, но нема — вмер рано... Так він: “Мамко, у мене так усередині болить, лучче оті “галушки”. Я не можу їсти”. Та всього було! А тоді він перейшов на вишні. А голод же... І їсти нічого, і топить нічим.

— *А в містах голод був?*

— Там хоть не той, а пайок давали.

— *А ваші туди тікали?*

— Та тікали багато. А то тут пооставались. Шо буде...

— *А тут Донщина дали, там голод був?*

— Там не такий голод. Туди ходили мінять. Було тряпки носила

мати: і юпки, і кофти, і все. Носили у Донське. Бурячок виміняли чи якусь зернинку. Так жили, не дай Бог.

— *А скільки людей у Нижній померло: половина, чи менше, чи більше?*

— Ой, ой, ой... Та більше половини! Третя часть осталась людей.

Підводою возили, гарбою.

— *А які крайки вимирали? У вас Злодіївка довга.*

— Та відтіля й відтіля мерли. Оце яму вириють.... І “Промінь”, і “Комунар”, і “Степ України” — всі тут везли і ховали. Ями виривали тракторами.

— *А що, була спеціальна бригада?*

— Їм пайок давали. Півкілограма, а тоді по кілограму давали. Отож собирають людей, а їм за те хліб давали. Платили...

— *А Ви не пам'ятаєте, могили де? Є у вас там чи камінь, чи хрести?*

— Нє, они не могили, а так. Як на Паску, несуть туди той... поминать.

Ото так...

— *Церква у Злодіївці була?*

— Церква була, хороша церква.

— *Коли її знесли?*

— У войну знесли.

— *А в 33-му ходили до церкви?*

— Хто там ходив в 33-му, як чоловік пухлий! Хто туди піде в 33-му? Она запущена була. Она й у войну була, хліб загрузжали тудя. А тоді председатель продав у Біловодське, мости поробили із церкви. І ото її не стало. Она була дерев'яна, та така красива церква!

— *А Ви про голод розказували своїм дітям, онукам?*

— Та кажем, а хіба вони його бачили?

— *Ви кажете, вимерло більше половини села. Заселяли когось, завозили?*

— Заселяли, з Іванівської області кацапів, з-під Москви. Були у нас у 33-му, і після 33-го.

— *На вимерлі вулиці їх заселяли?*

— Та в кого хата пуста, тудя й заселяли.

— *Ну як, вони прижились у вас у селі, чи потікали?*

— Потікали геть. Один був і председатель, Голуб... Фомилія Голуб.

Оце таке діло.

Записала Л. Аннусова 2005 р.

Мележик Павлина Прокопівна, 1920 р. народження

У той страшний рік голод і холод ішли поряд. Голодна смерть косила людей, а потім морози не дозволяли живим сховати в землю мертвих. Десятки мерців привозили кожного дня підводою до цвинтаря і складали в три купи біля воріт.

Школа знаходилася поряд, і увесь цей жах був, як кажуть, у нас на очах.

Дітей у школу приходило все менше і менше. Вчителі теж пухли з голоду. Не стало нашої вчительки географії. Та скоро замість померлої прислали з міста молоденьку біляву вчительку.

Розгубленими очима вона дивилася на нас, у край змучених голодом і холодом. Розповідала вчителька цікаво, а ми начебто слухали її — і не чули, бо в школу приходили лиш для того, щоб нам дали порцію приварку (маленьку мисочку ріденької затірки). Не до навчання було...

Їй весь час хотілося чимось зацікавити нас і хоч на деякий час відволікти від страху голодної смерті, що повсякчас стояв у нас перед очима.

Якось після уроків вчителька запросила нас до себе на обід. І ми пішли... Вона, мабуть, виставила на стіл усе, що в неї було. Після ситного обіду живими нас залишилося лише двос. Не знала вона, ніхто її не попередив, що багато їжі вже пухлим від голоду дітям давати не можна. Вранці від директора школи вчителька дізналася про те, що сталося. З криком: “Ні!” та оскаженим поглядом вона забігла в наш клас, де замість семи сиділо тільки двос. Простоволоса вискочила на вулицю і побігла Шльопкиним яром. Дід Охрім з дядьком Кирилом вчасно її настигли — живою витягли з криниці... Розумом тронулась бідолашна — нікого не впізнає, всіх боїться. “В хаті нікого немає, а вона з кимось розмовляє, сміється, їжею пригощає...” — розповіла бабуся, яку приставили до неї.

Потім приїхав її батько й повіз додому.

Записала В. Аннусова 1999 р.

Панченко Стефанида Архипівна, 1917 р. народження

— *Ви нам'ятаєте 33-й рік?*

— Шо я Вам скажу за 33-й? Мерли люди з голоду. Якщо сказать, шо неврожай був — урожай був, та не дали. А люди мерли з голоду. Були тут такі в нас в колхозі, підводою ото заїжджають од краю, збирають — і на грібкї (на кладовище. — *І.М.*). Кидають, як собак, у ями.

— *Як ви думаєте, яка причина голоду? Чому голод був?*

— Не дали у колхозі нічого, не дали. Врожай був, уродило.

— *А городини не хватило, щоб вижити?*

— Городини ж не хватило їсти. Ходили міняли, забирали у людей. Хто наміня — несе... Така создавалася комісія по налогам. Тоді ж викачували налоги. І розказати його...

— *Ходили забирали ваші, нижнянські, чи приїжджі?*

— Наші, наші. У комісії чоловік чотири. Отак, создавали комісію, налоги викачували із людей. Оце ж виконавці були, нагадують: “Ідїть у

комісію.” А она, людина, пухла...

— *А можна було щось заховати від них — закопати, наприклад, щось на погрібнику?*

— Може, люди й ховали. Хто його зна? Я не знаю, може, люди й ховали яке. У нас самих брат умер, сестра умерла. Не було їсти нічого. Мати міняла усе на буряки.

— *Були у вас ті, які пішли в колгосп. Мабуть, майже всі були в колгоспі. Їм їсти давали?*

— Не давали. Тут кантора була у нас, створили тут сніданок. Так ото які слабі, так ходили у сніданок. А сім'ю... Коров забирали в степ. Батько, мати в степу з коровою. Я пухла була, як колодка. Не було нікого. Вже брат умер, а батько матір забрав отуди, і сестра там з коровою. “Чого ти будеш коло неї сидіть? Она однаково умре, і ти біля неї умреш”. Забрали корову...

— *А забирали тільки їжу, чи, може, рушники, ікони? Речі якісь забирали?*

— Не, як вам сказать... Не забирали, а оце ж, наприклад, мати моя збрала платки і пішла мінять. Шо там она виміняла? Оце перестрінуть, заберуть у матері — оце она й прийшла без нічого. А так не забирали в колхозі. Ну, не дали їсти, та і все, от люди і вимерли.

— *А колоски в полі збирали?*

— Колоски вже пішли, збирали люди.

— *А дозволяли збирати? Не ганяли об'їждчики?*

— Не, не ганяли, а збирали.

— *Ви нам'ятаєте колективізацію? Вас заставляли йти до колгоспу?*

— До колгоспу... Ой, що робили: і замикали людей у канторі, і не пускали, щоб вступали в колхоз.

— *А коли у вас почали люди масово мерти з голоду — весною чи зимою?*

— Ну як, поки люди їли свою городину... до зими. Як кончилось оце їсти з городів, так мерли. Шо робить? Зіма. Страшні були зими тоді. Наш край увесь вимер. У нас оце був колхоз, і майже всі вимерли. Забрали на Новоселівку. Осталось таке... “Промінці”, канешно, осталися. Там і кантора, там і кладова, там усе. А наші люди ходили зимою по снігу. Та й голодні. Поки дойдуть, так...

— *А було таке, що помирили батьки? Дітей кудись в приют одправляли?*

— Не, при колхозі годували.

— *У вас школа була?*

— Ой, у 33-му школа була, но я не знаю, чи они вчили, чи не вчили. Я ж уже у 34-му пішла. Переросла у первий клас, ходила в “лікнеп”. Ото я і виучилася в “лікнеп”. Школи не було в 33-му, ніхто не вчився. Оце

вже в 34-му — тут уже урожай, дали муки. Знаю, наші прийшли, дали мішок муки, принесли мені відро каші. А я тут ходила пухла, як колодка. Чого мені б тоді не здохнути? Лучше б я тоді здохла.

— *Помагали люди один одному продуктами?*

— Та хто там помагав!

— *А не крали один в одного?*

— Ну, як тобі сказати, як у нас не було тут нічого. Може, люди там і крали, як ближче до коморь. У коморях там пшениця, чи жито, чи шо. Так, може, там якось приспособлювалися. Ото підлізуть під коморю, перевірять дірку, і тоді той... А у нас тут не було нічого. Отут одна комора напротів кантори була. І не було нічого. Забрали все туди — і наш край оце тут і вимер.

— *А які їли рослини, листя з дерев якесь їли?*

— Їли листя з берестків, шугали. Отут у нас дорога, і бересток був. Так оце ми його із'їли — немає. І кашку з... Та ой! Його й не нада згадувать. Не дай Бог, та і все!

— *А Ви не знаєте, в містах голод був?*

— Не, у городях пайки давали.

— *А люди од вас не йшли в город?*

— Люди там не мерли, в городях. Там все-таки робили, пайок давали.

— *А ваші люди не тікали туди?*

— А хто його зна? Може... Тікать — тікали... Воно як вам розказати... Організовувався колхоз і розкуркулювали людей, багачів. І всі люди пішли в город. А такі, як оце ми, такі ніхто не ходив, жили тут, у колхозі. А колхоз...

— *Ви кажете, що люди мерли. Їх хтось хоронив? Були у вас якісь бригади, чи кожен сам ховав своїх родичів?*

— Не, була бригада. Були в нас такі люди, шо не вступили у колхоз, і ото їх виганяли. У них свої підводи були, свої воли були. І ото їх виганяють, цих людей... Вони пошти всі померли. А тоді собирають мертвих, везуть на "грібки", викопають яму, а там братська могила. І не одна вона...

— *А знаєте, де ці могили зараз?*

— Не знаю, не знаю.

— *У вас церква була в селі?*

— Її розобрили, в Бараниківці контору встановили. У нас церква була дерев'яна.

— *А кого Ви вважаєте винуватим у голоді?*

— Кого? Сталіна, а кого ж... Сталін зробив. Він же Грузію озолотив, а Україну в могилу загнав. Тоді там і Глинка був, уполномочений парт'ячейки, тут бігав як чмаленний. Сталін, канешно... Хто ж винуватий? Сталін.

— *А от Ви кажете, "Промінь" тут вимер. Сюди заселяли людей?*

— Кацапів привозили.

— А звідки?

— Оце ж із Кацапщини. Відкіля они, не знаю. Населили оце на нашу землю.

— Вони прижились тут чи потікали?

— Потікали. Одна Тихонова осталася із дітками, а він тут умер. А тоді оце отут Денісов жив. Кладовщиком його поставили, так він оце остався. А тоді там, на слободі, учотчиком його поставили в тракторній бригаді. Так той трохи прижився та й утік. І Панови оце отутечки...

— А Ви розказували своїм дітям, внукам про голод?

— Тоді знаєш, як строго це було!..

— Не дозволяли?

— О, Боже сохрани, щоб не розказували, чого люди померли, щоб не з голоду. Шо они, маненькі? Чи не понімають, чи шо? Они тоже ж понімають, шо “Не брешіть, голод був, та й померли...”.

— У Нижньобараниківці людей їли?

— Да.

— А можете назвать, як їх прозивали?

— Як Вам сказать... Це яка була, так я знала тут, а далі — я не знала... По-моєму, вона Очкалова.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Тарабанова Ганна Леонтіївна, 1917 р. народження

Жили ми в Злодіївці. Батько в мене зі славного роду, не дуже й багаті, але грамотні та шановані були. Торговельною справою займалися. Цьому ділу татко вчилися аж у Петрограді. Було, весною скуповує у людей (дешево, звичайно) худих старих волів і гонить із двома молодими парубками-погоничами на Москву. Півліта в дорозі, але приганяли до міста сальних волів. Повертаються додому, а тут уже хліб збирають. Лишки зерна у людей є — теж скуповує, і не станцію. Зимою кожки скуповував. Пасіка гарна була. Правда, за нею бабця доглядали.

При розкуркуленні нас не тронули. А двоюрідних братів батькових розкулачили... Все забрали: зерно, худобу, реманент... Навіть подушки та полотно. Раділи, що хоч у хаті залишили їх.

Та в 33-му прийшло розпорядження в колхоз: усіх невиселених куркулів вивезти на станцію сім'ями. Обозом везли. Саме в “Пилипівку” це було. Вовків — аж страшно, в дорозі. Грузити почали зі Злодіївки, а далі догружали в Бараниківці, Зеликівці, Мусіївці, Калмиківці. Доїхати до Чечівки, а догружати вже нікуди. Зупинилися. Послали гонця до головного... Було дано наказ везти на станцію тільки дорослих, а дітей — викидять. У благенькій одежі, голодних і слабких дітей скидали з

возів у чужих селах далеко від дому.

Пам'ятаю, вночі щось у дворі шкряботить. Люди боялися виходити. Всякого було. Та татко не витримали, піднялися, відсунули засов, відкрили двері, а на порозі діти... Менша дочка двоюрідного батькового брата, дядька Овсія, Соня, годочків десять їй було, сама прийшла, ще й двох чужих дітей привела з собою.

— Дядечку, пустіть нас хоч у сіни. Киньте нам у куточок кожку... Та ми й не спатимемо.

Завели татко закаменілих пухлих дітей у хату. Постелила мати їм на полу біля печі, напоїла чаєм із медом... А на ранок почорніли у дітей пальчики на руках і ногах. На вечір один із хлопчиків помер, а наступного дня і другий... Соня з недільку мучилася і теж відійшла на вічний спокій.

Розповідала Соня, що йшли вони аж із Чечівки. В Мусіївці в хлівці коло худоби заночували. Сторож добрий чоловік був: пустив заночувати, та ще й по бурячку дав... Старший на годочок від Соні братик біля Вислої як сів, так і не встав. Сидить, наче біля печі, руки гріє. Як не вмовляла його сестричка піднятися, а він: "Не піду я, рідненька, від печі. Тут тепло, ще й смаженим пахне". Сидів, сидів, та й звалився.

І тільки тоді Соня рушила з хлопцями далі.

У той рік не диво було зустріти на дорозі мертву людину... Таке робилося, що не дай Бог!

Записала В. Аннусова 1985 р.

Село Новолимарівка Кононівської сільради Артюшенко Іван Іванович, 1918 р. народження

Пам'ятаю 33-й дуже добре. Тоді заганяли в колхоз. Забирали все в людей, розкулачували. Людей вивозили серед зими на ярки. Повивозили, бросили — і всьо. А потом уже, навесну, стали там... хто горóдець придбає, хто ще що-нібудь. Вони цих людей забрали, более зажиточних, і відправили їх на Соловки. Із Соловків мало й мало хто вернувся. У нас тоже... У нас пара коней була, корови були, забрали все чисто, до єдиної каплі. А ми остались без нічим нічого. Це було в 32-му году. Люди вмирили, вмирили люди. Хліб ховали, хто де заховає. Приходили і забирали все чисто, вимітали під саму мільолку. Кажуть, що діти ж у нас малі, оставте нам хоч мірку (мірка дорівнює 16 кг. — *І.М.*), так ні — все замітали і все вибирали.

— *Хто це робив?*

— Та хто ж? Актівісти, вибирали тут таких активістів, свої це були. Це були з малосімейних (малодітних. — *І.М.*), бідні. Їх нацькували, і вони в багатих забирали все чисто, і їм же воно й доставалося. Це ж вони

думали, що вік се буде так, а оно це все пройшло. Забирали в колхоз усе — коней, коров, овець, все забирали, нічого не оставляли абсолютно.

А тоді ж... У 33-му году, якраз должна быть весіння посівная, должні сіять. А коням зробили мулінізацію, це кажен год роблять — роблять коням уколи на сап, і вони стоять. Сап — це хвороба така страшна. І вони луччих коней вибрали і одправили у Веселий Хутір, туди. Там викопали ями і постріляли цих коней. Це спеціально робили такечки.

— *А люди їли цих коней?*

— Їли все, як хто шо вкраде, так їли. Там же стояла комісія, щоб ніхто нічого не взяв. А тоді обливали тих коней кірасином, щоб же ж їсти нільзя було.

Люди страшно мерли. Збирали... На горі в нас росте “земляний жир”, таке воно зелененьке, із землі росте, і оцей “жир” собирали і їли. Листя з дерев їли. Це я харошо й харашо помню.

— *Скільки дітей у вашій сім'ї було?*

— Щас я почитаю: Віктор, Ніколай, Іван — це три. Тоська — чотири, Лідка — п'ять, Марія — шість, Хроська — сім, Катька — восьм. Восьм душ було в нас дітей. І бабушка ще була, і батько й мати. І всі осталися живі. У нас тут конний завод був, а у конному заводі нічого не трогали, бо це був госконзавод, государственний конний завод. Це заводи Олександрівський, Новолимарівський, Деркульський і Стрільцівський, там лучче жили. Там голодали, ну меньш, чим ми.

А тут сильно голодали. Я знаю, шо Захарькі тут були, так усі померли, потом іще там, забув їхню фамілію, померли. Не те шо вимерли всі, а часть померли, часть пооставалися. Ну мерли, я знаю, шо люди вмирили, пухлі були.

Нас конний завод як спас? Я тоді работав уже в скакунах, у заводі тут, сюди поставляли макуху, потом отрубі, овес. І ото набереш за халяву і принесеш додому, там перетовкли, так і вижили. А оце взять осюди ці села — Шуліківка, Брусівка, Литвинівка — тут люди вмирили. Умирили, пухлі ходили, отакі от ноги, ліцо отаке от (показує на собі. — *І.М.*). Оце річка називається Комішна — села Бараніківка, Зéликівка, тоді там Мусіївка — тамечка вимерло людей восьмдесят процентів. Це точно, це я харашо й харашо помню.

Цей голодомор спеціально зроблено. Сталін хотів видушить Україну, це сталінізм називається. У Москві (це ми на скачки з конних заводів їздили), у Москві — тамечка нічого такого не було. У Росії не було — ні голоду, нічого. А на Україні оце робили, душили спеціально, Голодомор зробили, щоб людей унічтожить.

— *Чи ходили люди з вашого села щось вимінювати в Росію?*

— Було таке, у 33-му це називалося “Торгсін”, у Міловому, од нас 40 кілометрів, тамечки міняли за сребро і за золото. Там пшоно давали, кру-

пу давали, мукú давали. Чортково і Мілове — це одно, це все Росія була*.

— *Куди людей ховали?*

— Це я точно помню. Лічно я сам присутствував, іще був Іван Григорович, молодший од мене, Герой соцтруда. Один мужик (це вони скраю жили) умер, його на возик, одвезли за село, викопали рівчачок, укинули (а він пухлий весь був), укинули, загорнули зверху — і всьо. Собаки тягали ноги, руки, голови... Це я точно знаю, все знаю, на моїх глазах це все було. Я не прибавляю нічого, не одбавляю нічого, а кажу те, шо знаю, те, шо бачив. Це страшне діло було, страшне. Це вже в 34-му году трошки стало легше.

— *Було у вашому селі людодїство?*

— Було таке, було. Я чув, шо мати свою дитину з'їла. Це отам було, над річкою, і не одно таке було, випадки такі були. Я лічно не бачив, це од людей все. Бігали, тікали. Їхать нікуди було, і ні з чим було їхать, а хто чуть-чуть вумніший був — уїхали в Росію. А українців Сталін спеціально душив. А чоґо він українців зненавидів — не знаю цьоґо.

Записала І. Маґрицька 2004 р.

Ілюхіна Марія Яківна, 1910 р. народження

— *Марія Яковлевна, расскажите, как вы в 20-х, в 30-х годах жили?*

— В 10-х годах... Это ж я ма́ленька была, а вот в 20-х годах мы жили... индивидуалисты. Колхозов не было. Потом колхозы пошли. Отдавали свое имущество — коров, лошадей, все в колхоз. Переходили в колхозы. Ну, молодежь уезжала... и я даже уезжала, еще не замужем была, на Донбасс... от колхоза. А земли поотбирали у нас. У нас были земли частные, у нас было 15 десятин, мы обрабатывали их.

— *Семья большая была?*

— Не... детей было у отца и у матери семь душ, небольшая. Ну а потом стала коллективизация, стали убегать молодежь на Донбасс, и я даже уехала от матери и от отца... А потом жалко стало родных... Я приехала опять сюда, в конзавод. Отец работал каменщиком, мать — дома. Поступила на почтовое отделение я. Сразу меня забрали, а я в школу не ходила, неграмотная была. Так меня эта почта научила грамоты.

— *А 33-й год помните?*

— Голодовка была. Я в столовой работала, еще на почте не работала. Люди отожд голодовали. Кукурузу не давали, а чуть-чуть подкармливали. Ото даешь им по три половничка у мыску... они ж не наедаются, люди... Умирили даже... От выйdet со столовой, сядет отдыхать, и уже кончился.

— *В Новолимаревке?*

— Да. На кладбище возили хоронить, ни гробов, а прямо в чувалах.

На колясочке и в чувалах. Люди умирали... Даже мать своих детей ела. Побила им головы... Они неживые... и ото ела... Отакое було.

— *Говорят, что в конезаводах меньше люди голодовали?*

— Это у меня сердце еще такое крепкое, а моих ровесников поумирало... не выдерживали... Ну а я прямо удивляюсь.

— *В голод поумирали?*

— Ага, в голод.

— *В конезаводах еще были такие “Торгсины”, где золото принимали, скупали у людей за хлеб. Было ли такое у вас в Новолимаревке?*

— Шось я не помню, забыла.

— *Бежали люди у вас из села от голода в город?*

— У нас так было: одну семью... Ночью приехала машина... Они трошки богатенькие жили, и забрали — и его, и ее, а дети... Девочка, кажется, и мальчик... Отдали, и так с тех пор и не могли найти, где ж они делись... Отакое... у нас ночью людей забирали. Отут у нас на улице ночью машина подъехала, это перед войной, тоже забрали ночью.

— *А детдом был у вас в селе?*

— Детдом? Нет...

— *Были у вас здесь, в Новолимаревке, переселенцы?*

— Были. Я знаю, шо у нас много девчат за переселенцев замуж вышло, а где они жили — я вот уже не определю.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Мірошниченко Лідія Іванівна, 1922 р. народження

Були в нас зажиточні люди, їх стали називати “куркулі”. Так їх на гору повивóзили. І в мене тьотка була, мамина сестра, тоже. А чоловіка забрали за те, шо не пішов у колхоз. Так його і немає. Сильний голод був. Бабушка показувала, шо і та хата пуста, і там померли, і там померли, — багато померли. Нікому було й ховати людей. Жаб їли. Одна жінщина, щоб спасти себе і дітей, так дітей кормила жабами, а сама їла буряк. Так она вмерла, а діти осталися. Таке було. Їли і лóбоду, і жолуді, — хто шо находив.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Негода Іван Герасимович, 1922 р. народження

Помню, ще колхозів не було — десь там двадцять восьмой, двадцять дев'ятой, коло тридцятих годів, так єдинолічно жили. Земля була в каждого, коняка була, воли були в батьків. Дід, два сини було, жили вмісті. Стара бабушка була, Василіса, і дід Іван Кирилович бил. А потом поступенно колективізація почалась. А раніше ми волами пахали, сіяли,

возили, косили. Вручну косили. А тоді возили гарбами, а потом молотили дома. Привозять у двори... У кожного свій тік був, серед дворов, і там коток був, єсть камінний коток, у мене й досі є коток.

Забрало государство зерно, і забирали всьо дотла, от. Люди мерли на ходу. Зімой іде підвода з саньми, і каже: “Нема там покойника?”. Виносять його в ряднині якійсь. Укинули в бричку, і ні труни, ніхто не сопрововждав, нічого. Отакий був Голодомор у 33-му году. Везли на кладбище, і там закапували їх весною. Зимою ніхто не закапував, лежали в штабелі до весни, пока там, значить, весною тоді вже общу яму викопали й закопали по п’ятдесят і більше чоловік.

Записала І. Магрицька 2001 р.

**Село Новоолександрівка
Брагунець Дар’я Петрівна, 1918 р. народження**

— *Вы помните 33-й год?*

— Да как же не помнить? Помню дюже хорошо. Нам тут, в конезаводе, кой-какой пайок давали. Я вот забыла, какой директор у нас был тогда, фамилию его забыла. Шо коням пришлют оттуда, так он людям давал. Коней как-то он поддерживал — чи сеном, чи соломой, может, там какую часть выделял, а людям давал. Когда крупу, когда пшено, когда кукурузу со стеклом. Вы представите, было шо? Со стеклом привезли даже скотине. А он не дал лошадям, а дал нам. Так мы по одной кукурузинке выбирали и толкли кукурузу. Это в 33-м.

Ну, а вот эти села — Волкодаево, Сеньково, Евсуг — все ишли к нам. В колхозе ничего им не дали. Всё вывезли осенью, что намолотили. Всё вывезли! Шо люди придбали с лета, они съели до Рождества. А к весне попухли люди и шли сюда.

Как тот директор был у нас, так он чи заболел, чи шо оно было, так прислали нам два директора: Васильчиков и Данильчиков, дядьки такие. Кирзовые сапоги... Так те люди, не знаю чего, стали до нас муку присылать у 33-м.

Нас тогда не обижали: на работе давали пуд муки, а на иждивенца — полпуда, там меньше 8 килограмм. А люди, которые ничё не получали, они ходили до нас. Так это люди приходили все пухлые сюда. Ходят по улицам, просят милостыни. А милостыни-то давать дюже нечем. В этот месяц дали, а может, на тот ничего не дадут. А этого пайка тоже как-то 10 килограмм на месяц не хватает. Мы тоже полуголодные, а эти люди и вовсе падают.

Зима была. И вот по заводу сани едут, а сани едут вот с такими лестницами, что гарба делается. Видали? Ну, так это раз лично сама видела. Я жила не в центре. Это сейчас центр, а тогда коло речки. И пошла

воды... А у нас тут в середке улицы был колодец, конезавод поил всех водою. Это колодец всех поил. И туды пошла... Смотрю, сани едут, и думала, дрова везут, а они людей мёртвых пособирали по всему заводу проехали. А они ж кто руки, кто ноги... Подеревенели, помёрзли и как дрова стали. Людей везут целую гарбу, вы представите? Чужие люди, ну и наших, может, человек 10 померло, пухлые тоже ходили. На таких харчах, конечно... В этот месяц дадут, а в другой не привезут. Тоже ж голодные люди.

А в соседних сёлах было — не дай Бог! Там же ничего не дали. Палочки ж ото писали, на трудодень ничего не дали — это первые года после коллективизации. И люди умирали пачками. По улице идёт — упал и опух, упал и лежит. Лежит, никто его не подбирает. Когда подвода проедет и его заберут. Приходили сюда люди. Но я не знаю и брехать не буду: чи копал кто-то могилу, чи их свозили, а потом весной хоронили — этого я не знаю. Вы представите, это точно было, не брешу! Вот это такие были дела!

От сейчас посмотришь... говорят: “Так трудно жить, так трудно!”. Брешут, брешут! Щас жить можно. Кабы в ту пору были, так, наверно, вообще не выжили те люди. Те люди б не выжили, а я не знаю, как мы пооставались.

В 47-м голод не меньший был, чем сейчас. Я осталась уже в 43-м году вдова. Мой муж на войне был. В 43-м он убитый остался. Война была. Нам давали 3 кила на месяц, рабочим — сто грамм на день... А иждивенцам ничего — хлеба не было. Мы садили сами вручную, стерня вот такá. Садилы кукурузу, садилы картошку, садилы цыбулю. С этой картошки, цыбули... Промеряли, сколько соток я посадила, ну — квасоли, например, одну сотую. Сколько килограмм там на плане квасоли. Представите, это ж уже в войну мы платили. Кукурузу отдай в натуру, квасолю отдай, и цыбулю — всё на свете. Всё для фронта, мы ничего не имели. Раз это для фронта надо, так мы и голодные были. Корову доили — молоко отдай 400 литров, телёнка отдай, мяса 40 килограмм за корову. Представите — это шо, не голодомор? Это ж и в войну был голодомор. А шо? Такой же голодомор, как и в 33-м. Да? Так мы ж ото садим... Натуру отвезли, а шо там осталось? Оцэ не брешу, девчата!

Записала В. Аннусова 2005 р.

Пережняк Ганна Олександрівна, 1908 р. народження

— *Вы помните голод 33-го года?*

— Как же не помнить? Всё я помню, пока ещё память не потерялася. Нельзя забыть... Как только мы выжили! Один Бог знает, как мы выжили. Я вам расскажу за 33-й год. У нас село есть, Волкодаево, так... 7

километров от нас. Его раньше называли Журавка, а сейчас называют Волкодаево. Вот тебе стали выкачивать в этой Журавке золото. А я и говорю: “Ну, какое у этих людей золото? Они только занимаются хлебопашеством. Откуда оно у них?”. Они на это не посмотрели. Вывезли весь хлеб. Народ там тысячами умирал.

А мы в конзаводе живём. А за 7 километров украинцы... Нам дали, а там ничего не оставили. Начали тысячами умирать. А в конзаводе дали немножко мукички, немножко и лёну дали. А лён... Воробьи только напакостили в него там. Но все равно они нам его дали. Мы же это воробьиное говно выбирали и выкидали руками. Потом мы его взяли, пожарили, этот лён, потолкли и с этой мучки сделали лепёники. Ну, там несколько штукеч... Теперь мы наелись этих лепеников — мы сделались пьяные. Шатаемся... В нём такое пьяное есть. Отакое. Теперь мы начали есть листья с дерева — с яблони. И простоквашей перемешивали, и ото ели. Вот мы кой-как и выжили.

А у кого есть кольцо золотое или серьги, несли в Старобельск. Называется “Торгсин” — где золото принимают. А тебе дадут немножко пшеницы, у кого только есть золото. А нету — ну, умирай! Народ умирал, а Сталин вывез весь хлеб в Грузию. Вывез зерно, туда отправил... И золото выкачал с народа. И тоже туда отправил, тех снабдил, а наш народ умирал. По сто грамм только давали нам хлеба кусочек. И работать надо, а сто грамм только дают хлеба. Вот это я помню.

Теперь наши люди... Значит, там вымерли люди в Журавке, а наши люди поехали туда покупать бочки — капусту солить. Полезли в погреб, а там мёртвые люди лежат. Люди не в силах были могилу выкопать и их похоронить, покидали в погребá, там они и находились. Ото так... Всё это я помню.

— *А сколько дворов было в Волкодаево?*

— А там порядочно, раз тысячи умирали людей. Ну, точно я не могу сказать. Село, а кто его знает? Так говорили, что “умирают тысячами”.

— *А в конном заводе умирали люди с голода или нет?*

— У нас мало, у нас коровы были. Было молоко, простоквашу делали. Листья с яблони срывали, этим молочком обмешивали. Ну, там нам хоть мукички дали, лёну дали, а в тех селах там ничего не дали. Они как-то сразу поумирали.

— *А люди не уходили с села куда-то на заработки, попрошайничать?*

— Из соседних сел шли. Они падали. Они к нам в завод приходили — упадёт тут на улице, а наши люди на повозочку и на кладбище отвозили. Дети ходили по несколько человек. Придуть такие... только что шатаются. Что ты дашь, если у нас, ну, кроме молочка дать... Мы ж сами такие. Отакое. Умирал народ.

— *Есть могила, куда этих людей свозили?*

— Где попало... Какая там могила! Вот так чуть-чуть копнут, присыпят, и какая там могила, когда все голодные люди и не могут выкопать её. По улицам валялись... На повозочку подбирали и увозили. Смотришь, а тут на нашей улице парень красивый в бурьян лёг, качается. Мы видим, ну а что мы тебе сделаем? На повозочку — и на кладбище, чуть-чуть там присыпать. Людям давали только сто грамм хлеба.

— *Было такое, что люди людей ели? Не слышали?*

— У нас здесь не было, но рассказывали, шо мать свою девочку, маленькую такую, съела. Пришли: “А де ж твоя девчонка?”. “Не знаю”. Открыли — а она варится в чугуне. Тогда не кастрюли, а чугуны были. А она её сварила и ела. А то так — падал народ и всё.

— *Вы рассказывали своим детям, внукам?*

— А чего бояться? Наше ж село. Мы тут между своими людьми. И разговор — тот умер, тот умер. Взяли, подобрали там, на кладбище повезли. Мы ж сами видели, как везут людей на повозочке. Люди с села приходили — с Журавки, с Колядовки. Приходят, а шо мы дадим? У нас самих нету. Ишóл-ишóл, упал... Наши люди: “Ну, шо делать?”. “На повозочку!”. Нас коровки спасли, молочко с листьями ели.

— *А церковь была у вас в конном заводе?*

— Церковь? Подождите. Церковь... Она, наверно... В 29-м году её уже начали разламывать, всё разорили. Наш человек влез на церкву. Ну, его ж теперь нет в живых. Влез. Ну а наши ж люди ходили смотреть, как разламывали. На церкву влез, вытащил крест, а люди стояли... А люди боялись, что на такую высоту полезет снимать крест. Влез, снял, кинул крест. А потом уже понемножку начали колокола снимать, иконы. Колокол был красивый! Всё снимали, начали разваливать это всё. Отакое вот! Всё поломали, потому шо не в силах никто был сказать, что не делайте этого. Тогда ж это или Ленин дал разрешение сделать это?

— *Ленина не было уже в 29-м году.*

— Ну кто дал разрешение разламывать церковь? Ну, вот я не знаю, кто разрешение дал разламывать. Власть, наверно.

— *И власть, наверно, дала разрешение на голод?*

— Это Сталин хлеб вывез. Ну какое ж там разрешение? Он приказал вывезти весь хлеб — ото вам и всё разрешение было. Он отправил в Грузию всё зерно. И золото отправил... А наш народ ... Сто грамм только давали.

— *А Волкодаево почти совсем вымерло?*

— Да там кой-кто остался.

— *А переселенцы были у Вас?*

— Переселенцы? Такого не знаю. А нет, были поляки — Гольский, Павловский, Гайдацкий, Ольховский, Янцуцкий, Орловский вот напро-

тив нас жил. Приехали из Каменец-Подольской области, по-моему, где-то так. Вот это... Бронислав... Господи, как фамилия? Ковальский, он дружил с нами. Хорошие, пять их человек было. Наш завод — он, видимо, притягивал людей. Государственный военный завод — он поставлял армии племенных лошадей. Ну, наверное, сюда на заработки ехали.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Село Семикозівка

Пригода Марія Кирилівна, 1923 р. народження

Було мені тоді вже дев'ять, десятий год був. Малі ми були, а все знали. Ну, знали ми те, що в нас у горóдах була хата, там жили люди. Ну, не одна хата, були ще хати. Так там голодовка така була, що...

Дітей троє було, хазяїн і хазяйка. Ну, хазяїн каже: “Я возьму старшу дочку і поїду зароблять у Кáдівку грóшей”. А двох оставили: одна була два годи, а тій було шість год. Ну, дожилися до того, що голод і голод, і та ж мати решила дитину задушити і їсти. І почала ж ту дитину їсти. А старшенька... Шість год було. Їй було шість год, ну она німа́ була. Німа́ була, і прибігла до нас, і ото ж показує на пантаміни (жестами. — *І.М.*), і кричить же криком: “Мама задушила Таню, задушила, задушила, і амам!” І ото ж показує все.

Прийшли туди, а в ящику складена ж та дитина була, ну осталися одні пальчики, ножки і ручки, а те все она поїла. А ця, старшенька, вирвалася і прибігла ото, розказала нам все — що й “мене хотіла мамка задушити і з'їсти”.

Це знаєш, за ко́го я розказую? (звертається до сусідки. — *І.М.*). За Гармашів, що жили там, у батька в горóді.

Ну, побігли ж они, ту дівчинку врятували, а мати зразу ж умéрла, она ж уже вся пухла була й не знала нічо́го, що она робила, що она дитину ту задушила — она була “не у своєму” (розумі. — *І.М.*).

Його такий випадок я один знаю, а про дру́гий — те, що батьків кум, Негóда Хвéдор, прийшов до батька, ноги вже були пухлі-пухлі, і каже: “Куме, як я тіки їсти хочу!”. А в нас у самі́х сім'я велика, дітей же багато! Ну буряк був, і була капуста — шаплі́к здоровéтений був насолений капусти. Каже: “Я тобі дам, і додому дам, і погодую”. А в нас були буряки наварені. Батько його погодував, а він каже: “Та в мене ж і діти є, дочка аж старша, — каже, — в Біловóдське ходе в школу, і ходе в смітнику збирає лушпайки з картошки, з буряка”. А він каже: “Та в мене є буряк, я тобі дам!”. Так він ото ж йому дав, він елі додому дотяг той буряк і капусту. Ну, через тиждень і він умира́ — ноги пухлі були...

Багато таких випадків, ну я його вже не знаю, забула все.

— *Скільки приблизно людей у селі вмерло, багато?*

— Багато, багато людей! Того що вони вмирали так, під тинами. Іде, йде, впало — й нема.

— *Чому був голод — урожаю не було?*

— Урожай вроді б то і був. Були в нас тут коморі кругом — коморі і там, і тут коморів було багато, там же пшениця була в тих коморях, а не давали нікому ні жмені. А було, хто ото просвердле отак, щоб пшеничка відтіть... Підлізе, щоб пшеничка сипалась — того засуджували. Засиляли, ми й не знали, куди — десь у Сібір.

— *Це був голод спеціально створений?*

— Ну, чи створений... Оно то й неврожай був, ну а як було небагато ото в амбарах, то і того ж не давали нікому.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Снісар Михайло Петрович, 1912 р. народження

Шо ж ми знаєм за 33-й? Робили за бур'ян. Рвали лободу, варили люди. По жмені давали пшона, кидали у ту траву, баланду. Як обід — ділили кожному. Це вже у колхозі так було. Трудний год був, того що їсти нічого було. А шо, кажуть, з України всю пшеницю вивезли — мені тоді не доходило...

— *Кажуть, що ваш батько в голод помер?*

— Мій батько? Да, в 1934-му году, ув апрелі місяці, 12-го апреля помер.

— *Він хворів?*

— Та де хворів, як їсти нічого було! Спеціально голод був. Як нас було дев'ять душ! Так шо, щитайте, шо від голоду помер батько.

Я хоч уже й робив потрошку, ну а получать нічого було. А батько помер, правда, в 34-му годі.

— *Сусіди теж умирили?*

— Ой, та помирали, шо даже і в хатах лежали, нікому виносить було. А декого й виносять, так на возику везуть діти! Як, кажуть: “Діти везуть матір”.

— *Ховали на кладовищі?*

— Тоді на кладбищі батька ше поховали. А таких — як мерли, так і на кладбищі, і де попало, да.

— *Хто винен у тому, що люди голодали?*

— За це... До того вже мені не доходило. Конешно, хтось же руководив цим! Може, воно й було, та не давали! Нам його не видно було, ми туди не доходили. А голод создавався, правда, шо... Возили, косили, і молотили, а де дівали? Так таке...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Суховерхова Марія Никифорівна, 1926 р. народження

— *Ви пам'ятаєте 33-й рік?*

— Пам'ятаю харашо.

— *Чим він запам'ятався?*

— Ну як чим? Як боліголову їла я. Сім год було мені в 33-му. Мати робила в колхозі. З батьком не жили.

— *А де ви проживали на той час?*

— Отам, вулиця Іжаківська, а тепер Майська.

— *У Семикозівці?*

— Там. Оно тоді було не Семикозівка, а Біловодське. Це тепер оно стало, а тоді один був сільсовет. Ну, оце шо я вам... Їла болиголову. Тоді весна почалася. Тут лиман був. Це зараз застроєно все хатами, а тоді лиман був. Лопуцьки рвала, лопуцьки не вспівали нарости. Пішла болиголова, і я опухла. І чого оце я не здохла? Якби оце здохла, то оно б саме лучче було. Пухла була, а тоді почалася весна. Вже пішли у степ. Сусід був. Коні були. Коні отам на степу дорізали, додихали. Приносять нам. Сусід тут жив — його вже давно нема. Ага, принесе конятини — варимо. Солі немає. А я одна у матері, хоч я не одна, взрослі ще були. А то такі сини були у неї: 14-го, вобщем, старші... А солі не було. Бедність була. Нічого не платили. Ну, шо ж? Голодовка така...

— *А мама працювали в колгоспі?*

— Она робила на свинофермі коло свиней, це зимою. А ще й мати її була, це моя баба. Принесе у пазусі бурячок, кусочок макушки, і оце на трьох розділяє. Ну, отож... Баба вмерла, десять день стояла в сінях — нікому було хоронить. Така була зима — снігу, морози! Ото она стояла в сінях. У матері ще два сини було, в Донбасі жили. Яким способом, не знаю, они приїхали, шо тоді в матері були такі сараї отак, буквою "П". Так они з дверей зробили домовину і забили материну матір.

— *А вона померла своєю смертю, чи з голоду?*

— Та ну, і стара була, та Бог його зна... Принесе мати бурячок у пазусі і кусочок макушки...

— *А тих, хто працював в колгоспі, годували?*

— Я ж оце не скажу. Я ж знаю, шо приносили. Ну, слухайте ж, весна... І, значить, пішла мати, а я одна. А через дорогу велика сім'я була, восьім душ. Я там пошти й жила. І старші, і менші в них були. І отож бігаємо, а саме старший у них був парень, і знав, шо в чавуні кипить же конина. А мати пішла там через вулицю, на край вулиці попросить у баби солічки посолить — оно ж ні за шо було й солі купить. Ну, вобщем, бедність була. Ну, які багаті... а моя сім'я була бедна, і я бедна зараз, і діти мої бедні. Ага, ну шо ж... Той парень підслідив, витяг. А тоді дерев'яні ополоники були... І ополоник бросив там, у чавуні. Приходе мати, а я ж

бігаю по вулиці. “Манька! Іди сюда!”. “Шо таке?”. Іде мати, а я ж рада: “Ма, є сіль? Розжились соли?”. “Є сіль, баба дала соли”. Приходимо, а він ополоник один плава, а конятини немає. Ну, вобщем, діла...

— *Яка причина була оцього?*

— А Бог його зна! Як вам сказать... Мені сім год було. Оце ж шо знаю, розказала, оце ж і все. А так, за політику — шо я там понімала? Шо оно там ми знали...

— *Ви не пам'ятаєте, людей багато мерло в Біловодську?*

— Ну аякже, багато. 33-й год... Аякже! Чи тіки в Біловодськом?

— *Як їх хоронили?*

— Ну, як... В одну яму десять душ клали. Оце де мою бабу заховали, у ряднах клали. Бабцю хоч у труну.

— *Знаєте, де приблизно знаходиться це поховання?*

— Та на том кладбищі.

— *І могилка там є?*

— Та Боже! Хтозна, де там они. У ряднах клали людей же, лежали.

Одна сім'я... такі три хлопці були!

— *Де? Недалеко від вас?*

— На тій вулиці.

— *Ви знали їх?*

— Та бігали ж разом. Уся сім'я вимерла. Такі — може, старші трохи від мене. Отакі...

— *А більше мерло дорослих чи дітей?*

— Та й дорослі, і діти. Тоді всі вони мерли. Шо там балакать...

Записала В. Аннусова 2005 р.

**Село Третьяківка Данилівської сільради
Алещенко Ганна Федорівна, 1938 р. народження
(сьогодні мешкає в місті Луганську)**

Мої батьки родом із Біловодського району Луганської області. Мати — з Третьяківки, тато — з Городища. Маму звали Мотрона Юхимівна, її дівоче прізвище — Гнида. Прізвище діда по батьковій лінії — Водолазкий, а батько записаний як Водолазкін, і моє дівоче прізвище було Водолазкіна. У батьків мого чоловіка прізвище було Олещенко, а чоловіка записали в паспорті Алещенком. Тепер я теж Алещенко.

Сім'я мами була велика: батько, мати, три дорослі доньки, двоє дорослих синів і двоє малолітніх дітей. Казали, що вони були середняками. А родину батька розкуркулили і всю відправили на Соловки.

Ось що мені розповідала мама.

Коли настала голодовка (1932-1933 роки), вона, найстарша, пішла своїм ходом у Луганськ, робила в їдальні, жила на вулиці Воровського

(біля центрального базару), знімала койку. До неї прийшли всі брати й сестри, крім малих. Всі вони були пухлі: Секлета (Ліда), Ірина, Йоська (Йосип). Старший Петро уже жив у Луганську. А дід і баба залишились з малими, ходили шукали по полях які-небудь зерна. Вони були гречкосії. А малі (їх було двоє) погризли свої рученьки з голоду і вмерли. Коли поховали малих у ящиках, то пішли до мами в Луганськ. По дорозі дід присів і більше не встав, замерз. А баба прийшла до мами, поїла трішки, а через кілька днів померла. Дідусь теж помер від голоду. Хто його закопав? Де?

Спали всі, хто прийшов до мами, на одній койці, впоперек, один біля одного. Молодший Йосип ставав на коліна перед мамою і дякував, що врятувала...

Записав І. Шмигельський 2002 р.

Лозовий Петро Степанович, 1924 р. народження

У 1933 році мені було 9 років, я ходив до першого класу третяківської школи. У нашій родині було четверо дітей — 1922, 1924, 1926 і 1930 років, була мама Марія Йосипівна і батько Степан Євсейович. У цей голодний рік батько пішов учнем до транспортної школи при Новодеркульському конезаводі. Там давали приварок і 700 грамів хліба на день, бо конезавод був на державному забезпеченні. Сніданок та обід батько з'їдав сам, а вечерю — 200 грамів хліба — приносив додому. Але навесні 1933 року, коли річка Деркул розлилася, вже не можна було дістатися з Третяківки до конезаводу. Саме в цей час отелилась корова, яку чудом зберегла мати. Ці обставини врятували нашу родину від голодної смерті.

Тоді директором третяківської школи був Олексієнко Іван Тихонович. До опівдня він проводив у школі заняття, а ввечері запрягав коня і з учнями старших класів починав об'їзд села. Під'їжджали до тих хат, де не було світла. Спочатку стукали у двері, а якщо ніхто не відчиняв і двері були замкнуті, то вибивали вікно і таким чином проникали в хату. Як правило, в таких хатах вся сім'я вже була мертва.

У центрі села, на горі, було старе кладовище. Там, біля Касянчиного будинку (будинку баби Касянки) були вириті дві траншеї. У ці траншеї і звозили померлих. Часто похоронна бригада не встигала або не могла засипати трупи, а ми, прийшовши до цих траншей наступного дня, бачили, що від тіл мертвих були відрізані куски м'яса. Таким чином доведені до відчаю люди рятували собі життя.

До колективізації в Третяківці було 400 дворів, а після голодомору їх залишилось лише 50. Така ж картина була і в сусідніх селах — Гнидівці, Попівці, Данилівці. Порожні хати влада вирішила заповнити пере-

селенцями з Росії, переважно з Івано-Вознесенської області, нинішніх Іванівської та Горьківської областей, заманивши їх оповіданнями про сите й щасливе життя в Україні.

Порожні будинки можна було заповнити новими людьми. Але чи можна було заповнити порожнечу, що залишилась від безневинно знищених чоловіків, жінок, старих, дітей — народжених і ненароджених?

Зі слів П.С. Лозового записала Т. Слєпченко 2005 р.

Максимова Євгенія Василівна, 1917 р. народження

(сьогодні мешкає в селі Данилівка цього ж району)

Семья мо́г батька Гныды Василя Петровича и Галины Епифановны имела в 1930-м году глиняную хату, надел земли, худобу. Было десять детей. Четверо умерли маленькими, а шесть нас было. Был “план до двору”, щоб скоко зерна вывезти. А папа посчитал, говорит: “Мне и с мукой нету скоко зерна, щоб вывозить”. И его распродали всё, хозяйство забрали, его посадили, а мы остались с мамою. А мама год не дождалась его. Взяли 4-го ноября, а мама 13-го сентября умерла на будущий год. А я ж была самая большая, и пришлось везти детей в приют.

Подходил голод. В хате стена впала. А у нас, значит, хата была старая, а папа заготовил на хату всё: лес, и доски напилел, и всё-всё, только оставалось плотникам сделать хату. Тута ж это случилось вот такое дело. И забрали ж тут и лес, и всё. Тут в старой хате впала стена. Ну и шо я? Мне было 13 лет тогда. Ну, люди говорят: “Вези в приют. Иначе ж пропадёте: и голод, и холод, и всё”. Отож наняла я брата двоюродного, поехала, сдала. Сама бабушка написала у это... в Артёмовск, племяннице. А они... Он был билетным кассиром на станции, и меня посадили, и туды в няньки отправили. А этих же я в детдом сдала. Ну, ото тебе шо я расскажу?

— *Сколькох детей? Сколькo их было?*

— Ну скоко их? Четверо после менé было. А брат старший... У него задушилась как раз корова на ферме, и он сидел тогда. Ну, потом его освободили. Ночной же виноватый... Он же бригадиром был. Ночной виноватый был, и брата освободили.

— *Что тогда было из еды? Что люди ели тогда?*

— А шо? Лебеду ели, с берестков “кашку” ели, и жабрий ели, всё ели. Кто чем мог. Кто шо... Ну, я ото ж этих у приют сдала, а сама — у сестры. Хоть и не роскошно было, ну всё равно с голоду не поумирали.

— *Там эшелоны с зерном куда уезжали?*

— Эшелоны, когда я была... Ну, на станции цэй же несколько путей. Ну, идут составы.

— *На какой станции?*

— Станция Артемовск-Соль. Ну, я гуляла с дочкой сестры, она была горбатенькая девочка. Они чужу няньку держали. Ну, и на коляске я всегда на перрон... Тут железнодорожный дом, тут квартиры, тут и станция. Ну, на перроне — там же дорога асфальтированная. Отож туды на коляске... Ну и людно там на перроне ж. Ну и тогда, значит, это... Смотрю — на вагоне написано, на пульмане... Пульман большой... Ну, состав стоит, 99 вагонов. Ну, и на одном пульмане написано:

“Ярая пшеница пошла за границу,
а соя смеётся, шо в России остаётся.
В тридцать другому году
поедут все лободу,
а в тридцать третьему году
будут падать на ходу”.

Вот это они писали...

— Ну, а для чего так писали, как Вы считаете?

— Ну, как и сейчас. Ну, чего страна на страну лезет? Ну, жили б каждая страна себе. Вы так умеете, а мы так умеем — и живите себе. Ну, чего лезут? Токо убивают, токо граблют.

— Почему выбрали именно голодовку?

— Голодали ж страшно люди, не дай Бог... И падали на ходу, и по несколько душ зарывали без гробов, без ничего. Хто здоровіший, того выгоняли там же ж...

— Это в Третьяковке?

— Да.

— Ну, примерно сколько там людей померло?

— А хтозна, я за это уже не скажу. Я ж уехала, а люди уходили в города. Как-нибудь, где-нибудь пристроились. Хоть маленький паёк, а давали людям. Сначала хто там может пойти, а тогда и семьи забирали. А какие не могли, отож тут вымирал.

— А случаи людоедства были?

— Да, людоеды такие были. И дедушка мой пошел в город, и так и не пришел туды. Пошел и хтозна-где делся.

— Ну, а в семье детей ели? Бывали случаи, что детей ели?

— Этого я не знаю. Цэ казалы на бабу Наташку, шо вроди она своих детей поела... вот эта Каганчіха.

— Массово где людей ховали тех, кто умирал от голода?

— На кладбище.

— Нигде в ярок не свозили?

— У нас — не. Мójэ, где и свозили, хто его знает...

— Ну, а на кладбище там есть это место, обозначено?

— Там теперь то кладбище затоптано, нэма его теперь. Отож и мама моя захована там, и бабушка там захованная, дядько, тёткин чоловік.

Так там и сгладили. А теперь кладбище подняли выше. А там, где было, кресты поपालили, порубали. Оно ж топить нечем было... Ото такэчки...

— *А церковь? В Третьяковке была церковь?*

— Нет, церковь токо строили. Выгнали деревянные стены. Ну и посвятили её, запинали лантухами окна и посвятили ото, шоб достраивать, а тогда на клуб её перевезли. Клуб ото сделали в Третьяковке с той церкви.

— *А в Деркуле разобрали?*

— А в Деркуле разобрали, и коровник... Нет, свынарнык там робылы. Там и свынарнык, и коровник — кирпич же возили туда.

— *И МТС, говорили, сделали из остатка церкви?*

— Не, МТСу там не попало. Не... Это при Онопричу разоряли. И всё пошло на опытное: свынарники, коровники там по-делали.

— *А иконы попалили, да?*

— Так икон... Де там? Это ж уже был клуб! Иконы забрали не тогда, не в голод, а раньше.

— *А из семьи вашей, знакомых, родичей кто конкретно помер в голод?*

— Ну, кто? С наших вот на Соловки вывезли мамыного брата с семьёю. Так у них там токо тот, шо родился, так тот умер. А то все поуходили гэть оттуда, с Севера. Их увезли, но они порасходились. Это Даниловка... Ну, ото ж бабы Домахи семью вывезли. Тоже никто не умер у них — все поверталися, ну, токо не домой уже, а в городá. Домахины родители повэрнулись в Красный Луч.

— *Как всё начиналось? Кто пришел в село, кто они такие — представители власти, или кто они?*

— Нет, тож колхоз тогда был. Колхоз же организовали сначала. Ото ж жили индивидуально, а тогда ж организовали колхоз. И ото ж сводили и лошадей, и быков. Так ото ж бригаду там... Ото ж у дедушки в дворе бригаду организовали и ще там у нескольких дворах.

— *Это было правильно, что колхозы организовывали, или можно было без них обойтись?*

— Оно не так... Крупская ж тогда писала, шо Володя не так хотел, так они повернули... А они повернули совсем по-другому. Он шо... Он хотел, шоб добровольно. Сначала ж ото вроде коммуны организовывали, предлагали, шо гуртом лучше работать. Чи вручную всё нада молотить, и всё, чи молотарку, значить, купить? Так же ж и эти... комбайны. Ну, вредили ж тогда, палили... И трактор купили — спалили, и молотарку спалили, и комсомольцев убивали.

— *Это те, которые были против колхоза и коммун?*

— Да, такí ж ото, шо против были. Бог його зна, шо оно... А колхозы... Их же собрали вместе, а потом они поразбегались. Поразбегались люди... Кто куда стали уходить, поразбеглися. А те, шо собирали

скот... Вот эти ж сами, чиё хозяйство было, те порасходилися, а те, шо раззевляли рот на чужое хозяйство, не хотели ухаживать — и скотина яка передохла, а яку они пожрали. Были бесхозяйственные. Думали, шо воны богатые... Земля нэ робэз богатого, а горбатого, потому шо на земли надо работать. Попробуй: горóд и тот не успеваешь обработать, а то у степи хлеб сеяли, и всё это ж плужком та бычкамы. И то как теперь пятилэмишний або шестылэмишний трактор как подцепят — и тасуют.

— *И колхоз был, и работали вместе, и урожай собирали... Ну почему голод такой был?*

— Заставляли ж вывозить увесь хлеб до граммы. От шо уберуть, то всё вывозили аж в Старобельскэ, та на быках. Ты представляешь? Вывезут усё, а людям там по двести грамм выделяют — и всё. Оттого и повымирали люди.

— *Только хлеб заставляли вывозить или ещё что-то — буряки, картошку?*

— Усё, усё вывозили, все продукты вывозили. Ну, делали, специально делали голод. Это вредительство было. Там сидит — уже дошел. Там в уголку сидит — уже дошел...

— *Это на железнодорожной станции?*

— На железнодорожной станции. Там поцепился на полный товарняк, так под поезд попал. Раз, два, три, четыре человека резало. И мясо стрыбá, як ото курку режешь. Мясо стрыба-стрыба от него! Не дай Бог, насмотрелась! Так же ездили каждый, дэ б шо найты. Не дай Бог...

— *Ну, а умирали в основном кто: старики или дети? Или без разницы?*

— Та й умирали и молодые, потому шо голые и босые. Ну, мы у деревнях как одевалися — одни сапоги на семью. А тогда, значит, идти... А куды ж идти, когда босые, обуться не во что? Та так и позамерзали в хатах. Отож ходили: то камышей нажнут, то чатану́ нажнут протопить же. И топить? Чем же ж топить? Скотину позабирали. В основном же топили навозом раньше. Навоз рубали, сушили и им топили. Ну, подсолнуха там... А топить нечем. Хозяйства нету — навозу нету. И отож то камышу, то чатану, то бурьяну нажнёшь, натопишь, как ото морозяки. Не дай Бог, жизнь была страшная! Умирали всякие. Всякие умирали, потому шо были такие семьи большие, а одеваться не во что было, и они ж замерзали, и с голоду умирали.

— *В Деркуле, вроде, голода такого не было?*

— Да чего там не было! Ну, и дедушка рассказывает... Он портной, а у них ни быков, ничего не было — конячка одна была. И ту он отдал за вот эту хату. А тогда... Ну, якí заказы, как люди помирают с голоду, и кто тогда заказывал одёжу шить? Он никуды не пошел, так и умер.

— *И вещи забирали, и мебель?*

— Да, всё забирали. А тогда шо ж делать? И люди поотдавали. Ну, а в кого ж не брали... Ну, не у всех же. У тех, кто вроде как богатший, у этих все забрали... А в 37-м... Тоже ж, у 37-м году хибá мало людей пострадало? Вот это ж хоть дед мой, он же пришел тогда с заключения. Ну, а в 37-м же на него ложное этот же гад подал, так он здесь и шас. И это... И стреляли ж деда... И расстреляли моего отца, а потом прислали... Расстреляли, а тогда прислали уже после разбиралися, так и соболезнование, и оправдание, и всё на свете. У меня и сейчас даже те бумажки есть.

— *Его реабилитировали?*

— Реабилитировали. Да, и выносят соболезнования. А я ж им писала. Они тогда Рябúхам прислали, где ихний отец погиб, а брали их в одну ночь. А я тогда ж взяла адрес и написала в прокуратуру в Ворошиловград, и оны ж написали, шо выносят соболезнования, но вот захоронение неизвестно дэ. Написали, шо вроде в Старобельске это исполнялося всё. Ну, а Герасимовичу, покойному, у тюрьме в Ворошиловграде был даниловский охранник... А их же выводили днём на прогулку на воздух, а он — на вышке. Видит, своих же людей знает. А потом смотрит — нэма. А отец прихрамывал... Говорит: “А де ж, шо нэма?”. “Да их, — говорят, — уже израсходовали”. А вот вроде были в Ворошиловграде, так это тогда Дубына Пэтро рассказывал Герасимовичу, а Герасимович — мне. Ну а написано, что в Старобельске, а захоронение неизвестно.

— *А что ему ставили в вину? В чём его обвиняли?*

— Так и не написано... Неправильно забирали, значит, неправильно обвиняли...

— *Вот как? Это пришли к вам в Третьяковку в 37-м году, опять стали всё из хаты выносить?*

— Не-не. Уже ж тогда мы на заводе жили. Он из тюрьмы вернулся, когда его первый раз судили за план. “План до двору” ж было — вывезти столько-то зерна ... А он посчитал... Он хоть неграмотный был, а очень умный был, дед — и торговал он, и собирал, а ни одной буквы не знал. Он посчитал... В каждом закроме написано, сколько мерок. Мерками мерили у закромах хлеб. На зиму намеривали муки в сундучок. А он говорит: “У меня даже с мукою стоко нету, так а чем же жить?”. Так отравили, хозяйство забрали.

— *Это в 32-м?*

— Не, в 30-м. Чи в конце 29-го, чи в 30-м. Я уже й нэ скажу. И его посадили... Дали пять лет за невыполнение “плана до двору”.

Записала Т. Слєпченко 2005 р.

Синельник Олександра Анатоліївна, 1922 р. народження

— *Як організовували колгоспи?*

— Я тоді, глядіть-то, була ще й малувата, ну помню, як коров забирали і з довгими ото гострими палками ходили і в землю ширяли, щитали, що десь пшениця захована. А батько каже: “Шо ви ото, хлопці, ходите, оце б ми дітей голодом морили? Ви подивіться, он шо наварили, нема ніякого хліба в нас!”. Шукали, шукали, нічого не нашли.

Ото з хати на хату йдуть, як у кого нашли — ото й забрали. І на дітей не дивлються. Татко ж їм і кажуть: “Шо б оце, я дітей голодом морив, аби в мене пшениця була?”. Забирали, ні на шо не дивилися. Розкуркулювали й виселяли в степ, отуди подалі. У степу земляночки копали і жили. Шукали місто, де ставочок, щоб водичка була, і жили люди. Жили, жили, а кой-хто в город пов’їжджали.

— *Розкажіть про 33-й рік.*

— Голодовка страшна була. У нас двоє дітей вмерло, братік мій і сестричка, Вася і Настуся. Настенька, їй було років вісім-дев’ять, а Васі три годика. Вони були саме менші. Усі були пухлі, а я вроді як нічого, лазю ото по городах, де хрін копають, назбираю його, намію і печу. Коровку держали, і доїлася, тільки ми її держали, ну як би сказати, у хатині. Ото ж у хаті хатина, прихожа, і велика, так ото ж у хатині, бо ворували тоді, крали. А ще жили ми на бугрі, самі крайні, так ми її й держали в хаті. Багато тоді померло, такі ж і ховали больні, легенько замотають і виносять на кладовище.

У нас двох чоловіків у тридцятих годах забрали. У тьотки чоловіка забрали, і оце в Полі Ігнатівни батька забрали. Так то... Як його? Іван Дем’янович, кажеться. Так він був городником, коло парників був, і машина з будкою приїхала, взяли, кинули й повезли. У Полі Ігнатівни батька... Так він був на роботі в конторі булгахтером, тоже, черп! — і як повезли, як у воду канув. Шо вони з ним зробили?

Записала І. Магрицька 2001 р.

Скачко Пелагея Гнатівна, 1928 р. народження

— *Розкажіть про сім’ю.*

— У мене татко був, мамка була. Я одна з дітей. Нас було четверо. Ті померли, а я одна осталась. Вигнали, як собак, і все, і йди куди хоч. Жили по землянках...

Батька мого забрали в 38-му. За шо і шо — не сказали. Він булгахтером робив у колгоспі. Увечері корови, череда. Йшли, вкинули — забрали. Ми кричали, а шо ж, нічого не викричали. Поїхала мамка у Старобільськ — не пустили. Тоді поїхали в область, і сказали, шо їх четвертого числа постріляли. Першого Мая їх забрали, а четвертого постріляли.

І мене считали вроді як за вредителя люди тут. А тоді як признали, що забрали по-напрасному, тоді вже я начала трохи між людьми ходить. І як пішла з дванадцяти год на роботу, і до пенсії.

— *А як голод пережили 33-го?*

— Наймалися в станиці полоть за коржики. Давали коржик за те, що день пололи. Потім приїхали ми сюди, в цю хату, а в хаті погріб був, і там колхозна картошка. А председатель прийшов і каже: “Тарасовна, на тобі ключ, бери, скільки тобі треба на день”. Так ми ото ту картошечку брали та їли. А тоді потрошку, потрошку — там колосочок найдеш, там дадуть жменю вівса...

А в 47-му і я робили, і мамка робила. Мамка робила дояркою, було ж там хоть молока нап’юсь. А я на тракторі робила. Заробим зерна, а в нас скрині були такі стариковські, там висипали. У 47-му ми не дуже голодали. Через драчку надерем, спечем коржики, або з колосків робили. Наочищаєм, одну одкомандіруєм. Шоб зварила, а за неї робили.

— *А в 33-му багато померло?*

— Ой, та шо ви!

— *Розкажіть, кого Ви пам’ятаєте з сусідів, знайомих?*

— Ну хтона... Мамка розказувала, що в Петра Кобцева на пічі три душі з голоду померли, так їх ключками витягали з-одтуда. Позавалювались, нікому було вивезти. Та не дай Бог!

Робить роби, а... Було, на роботі наряд получимо, а в того ноги пухлі, та сама пухла. А одна каже: “Ви йдіть, а я в “столову” піду”. По шпичаки в очерет, піде шпичаків нарве. З очерету велике таке, бур’ян такий, і те їли. І по горі зелененьке було таке, їли. Ми його звали “галушками”. Ото підем, назбираєм, коли так їли, а коли й водички закип’ятимо, а воно таке слизьке-слизьке. Ой, та не дай Бог! Хай воно не вертається!

А як Сталін умер, то так плакали! Ірод умер, а вони плачуть!

Записала І. Магрицька 2001 р.

Червань Віра Миколаївна, 1922 р. народження

(сьогодні мешкає в селі Пархоменко Краснодонського району)

“Я живу в селі Пархоменко Краснодонського району Луганської області. У 1933 році ми жили в селі Третьяківка Біловодського району. Моїх батьків розкуркулили, забрали все — і хліб, і скотину, картоплю, а квашену капусту та огірки вилили на дорогу, не подивилися на те, що сім’я наша була не дуже заможною.

Батько не знаю, де подівся, а мати залишилася з трьома дітками: Гриші було сім років, Марусі — п’ять, а мені — десять, я ходила в перший клас.

Пригадується весна 33 року, нам нічого було їсти. Мати залишила

Гришу і Марію на батькового брата, а мене вирішила відвести в місто в дитбудинок. У селі Чугинка (тепер це Станично-Луганський район) виміняла за хустку (шаль) м'яса, і на ранок умерла. Вона довго лежала, її не ховали, і я біля неї, у дворі. Потім її поклали на бричку, і біля кладовища був яр, маму вкинули в ту яму, прикопали землею. А мене люди взяли і довели до Луганська.

У той час люди йшли і йшли, і падали дорогою, помирали. Довели мене до Луганська, здали в міліцію, а потім відвезли в байрак, куди звозили дітей безпритульних, там нас дуже багато було, і був сам Мустахва з хлопцями. Давали нам бульйон з пшона і трошки хліба. Сильнішим було легше. А потім нас розвозили по дитбудинках. Я потрапила в Кам'яний Брід (сьогодні це околиця міста Луганська). Там було місце, яке називалося Красна Мельниця, от туди ми тікали на базар, їли лушпиння, а дехто давав нам милостиню.

За те, що тікали, нас як неслухняних відправили в дитбудинок, що знаходився в селі Біле, там була шахта. Ходили до школи, я в другий клас. А потім, по закінченню навчального року, нас одібрали дівчаток і хлопчиків 35 душ і відвезли в село Макарів Яр, колгосп “Дванадцять років Жовтня”, де ми навчалися в школі і працювали в полі.

Після того, як закінчила 7 класів, працювала бібліотекарем, вийшла в тому ж селі заміж. Чоловіка забрали в армію, служив у Владивостоку, звідти забрали на фронт 1941 року, повернувся в лютому 1943 року без ноги і з покаліченою рукою, працював у колгоспі села Пархоменка. Дуже тяжко ми жили, бідно”.

**Цей лист від В.М. Червань
надійшов у 2004 році
на адресу Луганської обласної філії
Асоціації дослідників голодоморів в Україні**

Чернявська Марія Трохимівна, 1918 р. народження

Сім'я у нас велика була, дванадцять душ. Пайки давали, а оброблять нічим, зерна нема. Позичали, а потім оддавали. Оце таке наше життя. Оце ж і куркулями ми такими були. Багато хто померли у 33-му.

Батька забрали, а дітей нас двоє осталося, старший брат і я. Мамкі сон приснився. Мамкин дядько (а він умер) каже: “Степанидо, гляди ж, у тебе дванадцять чувалів зерна, так я в тебе заберу десять, а опісля ще один, а один тобі оставлю, щоб у тебе був”. І так ото ми з мамкою вдвох осталися, пухлі були.

Ну а мамка ходили на роботу, і нас, дівчору, приймали. Кашу круту варили, дітям давали. А я беру глек ото, його трошечки поїм, а те в глечичок складаю. А тоді додому принесу і отакий чавун розваримо! І

ото без хліба, без нічого. А батька мого хтозна за що забрали. Не одного його, а багатьох брали.

— *А як батька звали?*

— Чорнявський Трохвим Омелянович.

— *А ще кого забрали?*

— Та оце ж ви були в Кобцевої... Ото ж який чоловік, який трудяга, які ж були хлопці! Мамка ще живі були, а в нас отут за сараєм парники, огородництво було. Отож вони приїхали, посиділи, і машина під'їхала, і то, як собак, повкидали. Батька забрали ночю у сільсовет. Оце через хату кум їх був, у час ночі стука. Татко вийшов та кажуть: "А хто це там? Та це ж я, кум твій, Трохвиме, прийшов за тобою. Сьогодні тебе заберуть, оце поведу тебе в сільсовет, а завтра мене. Та так і було. Його на другий день забрали, забрали — і з кінцями.

— *А ваші брати, сестри в голодовку померли?*

— Нас вигнали тоді з селянами, а сюди прийшла сестра з сином жить. Залізли вони на піч, а старший брат прийшов їм натопив, води нагрів. А утром прийшли, а вони й не злазили, хлопчик обпечений був, йому три годи було. Вона (мати. — *І.М.*) на нього звалилась оце поки, самий вугол остався...

А нас вигнали з хати, так ми до сестри ото до старшої пішли спасатся. А там же й зять такий попався, що не любив такого, щоб хто... Ну й що ж, як-небудь півзими одмучились. А тоді ж, як брат сестру у дворі заховав, а самі сюди ж, а пацанчика там у хаті оставили... Снігу багато було, а тоді ж розлив був, а пацанчик там остався, а перейти — хтозна, де було об'їжджати в Данилівку. Ну й переказує зять, щоб їхали хоронить. А ми: "Куди ми поїдем?". Так він сам і похоронив.

Потім написали заявленіє, щоб нас прийняли в колхоз, понесли до преда (голови. — *І.М.*), тут він недалеко од баби Шури жив. А Антонівни свекор каже: "Неси, сестричко, заявленіє, може, приймуть нас у колхоз". А мені ото було одинадцять год. Понесла я, доходю до двору, пишкі пахнуть. А я й думаю: може, хоть крихту дадуть? Ну й председатель... не председатель, а полномочений з района був на квартирі у них. А я вхожу й кажу: "Дядько Грицько, ось брат написав заявленіє, щоб у колхоз прийняли". А він каже: "Як піде в туалет, хай задницю підотре твій брат!". Виходю, духу тільки там напилалась, ні крихітки не дали.

Приходю й плачу, мамка плаче: "Він пухлий, а я — глядіть..." . А брата вигнали з колхозу за те, що він колись самий перший вийшов на обід. Ну, брат теж... оце годів п'ятнадцять як умер, я одна осталася. Отож і снився мамкі сон: я один чувал оставляю... Отож осталася я одна, а всіх він забрав...

Записала І. Магрицька 2001 р.

**Село Шуліківка Литвинівської сільради
Лисак Зінаїда Гордіївна, 1924 р. народження**

— *Чи пам'ятаєте Ви 33-й рік?*

— Атож ні! Пам'ятаю. Було мені сім год, чи скіки. І подруга посусідству жила. І ми з нею ходили... Весна була. Ходили на город, рвали “кашку” із верби. Ви знаєте “кашку” із верби? “Кашку”, лопуцьки — ну таке, все трави. Там походили-походили, пішли туди, на вигін. Дощ як упав, тоді “жири” були такі товсті. Так ми ті “жири”, бабки... Бабки не помніте? Вони такі на вигоні там ростуть. І бабки рвали, і ото ми тим кормилися. Ну, у нас там були буряки ще, той... Батько вмер. Брат умер.

— *З голоду?*

— Ні, вони з хвороби померли. В голод у нас були буряки, і брат старший робив у Біловодську, сапожничав. Ну, ремонтував там чоботи, кому шо... І ото йому давали пайок, і він носив додому. Ото ж батька і брата... Ну, вони з хвороби померли. І батько переплив весною річку, ноги попухли, і вмер. І брат тоже такечки вмер.

— *А у вашому селі багато людей з голоду померло?*

— О, страшно! Оце ж коли брат мій умер, так ми робили ще гроби. Робили і батькові... У нас ще були доски з матер'ю, і ми робили. І брат умер, так ми яму рили. Ями... здорові ями рили, того шо туди багато людей кїдали. Так ото вони ту яму вирили, його туди вкинули із гробом, а тоді хто вмирав, не заривали... По-сусідськи баба там, діти — хто вмирала, туди всіх клали. Кого чи в одіяло, чи тряпка яка, вкутували. Вже ні з чого робить було гробів. І ото їх кїдали.

І отак ото ми жили. Ну, і так же... А зерно... Врожай був тоді. І кажуть... Та той... Куркулі тоді були. Куркулі — це вони враги народу були, людей уничтожали, і оце хліб косили, і в моря висипали, людям не оставляли нічого. Ну, так ото і жили. Ну, вобщем, 33-й пройшов плохо. З голоду люди вмирала.

— *А Ви тут, у Шуліківці, народилися?*

— Тут. Я з війни прийшла, заміж вийшла, і ми оце построїли халупу. Це ми тут і жили.

— *А багато людей у селі вимерло: десята частина, н'ята?*

— Просто багато, багато померло. Люди стали багато в Донбас виїжджать, там робили в шахтах та в той... Давали пайок. І ми поїхали. Брат із сім'єю поїхав уперед, робив у шахті, тоді нас забрав. Ми корову запрягли у возик, склали своє збіжжя і поїхали. Я ще невелика була, ото мене посадять у возик, і їду. А корова тягла той возик. І ми ото приїхали туди, і там ото ми жили, і там кантувалися ми.

— *У Донбасі голоду не було такого?*

— Такого не було, там пайок давали. Понімаєте, там не те, що оце в селі було. Тут хто нам дасть? Ніхто не дасть. Крімє їли траву люди. Буряк був.

— *А не відбирали городину?*

— Забула... Одбирали, одбирали все. Лазили по горищах. Сумочки... Я там знаю, у нас той... Стояла драбина там, і вона полізла. Комуністи уже були, лазили й одбирали. Де сумочка, яка не є, з чим там: чи з квасолею, чи з горохом, чи з кукурузою — ну таке, що на посадку. Все забирали, все забирали. Не було нічого.

— *Ваші ж люди?*

— Наші, сільські. Наші. Ну а знаєте, тоді стали комуністи, і стали ото ж возглавлять, стали той...

Ну, ми приїхали туди ж, у Донбас. Брат і сестра стали робить тоже в шахті. І нам давали пайок. Жили там до 35-го году. Ото з 33-го чи 32-го, вобщем, той... І ми пожили там. Тоді додому... Мати ж — тільки додому, і все. Ну, приїхали ж. Уже стало все лучче й лучче. Стали давать зерно на трудодні. Там уже люди стали кантуваться лучче, їсти. Ну, ото ми відтіля приїхали сюди, а сюди населяли людей, переселенців.

— *А звідки?*

— Переселенці? Поляки були. З Польщі і ще відтіля, із Західної. Ото із Франківська. Ще є у нас плем'я, ще є...

— *А як їхнє прізвище?*

— Як їх прізвище? Лисакі тоже, ну це по-руськи. Старі повимирали, а мужиків тоді забирали як врагів народу, чи шо.

— *Поляків?*

— Поляків забирали. Це вже в 37-му.

— *Людей хоронили в ями, братські могили. Чи зараз доглядає хто ці могили?*

— Ні, ніхто нічого не догляда. Оно вже розрито, розтой... Уже це кладбище... тут оно одно на одному. Там оно уже порито.

— *А людей самі рідні звозили до кладовища чи була, може, така бригада, яка звозила?*

— Були такі мужики, що забирали підводою, везли на кладовище і кидали туди, в ями. Отак.

— *Вони, мабуть, за якусь платню, чи пайок їм давали?*

— Та давали пайок. Шо там давали? Кукурузяної дранки давали. Кукурузу драли і давали.

— *Нам розповідали, що люди людей їли. У вас такого не було?*

— У нас цього не було. Було у людей, може, й там, а в нас не було цього. Конину їли. У нас оце кінь здох там чи шо, конину їли. І то давали по кусочку усім-усім, розділяли, щоб каждый поїв.

— *У деяких селах були "Торгсіни", де міняли дорогоцінності на хліб.*

Чи було у вашому селі таке?

— Підождіть. Це було уже у війну у нас. А тоді, в 33-му, в 35-му, в 37-му цього не було в нас. Може, де по селах і було таке, а в нас не було. І то їде поліцей та поодбирá.

— *А були тоді тут люди, які не голодували?*

— Усі голодні були.

— *Хто винен у тому, що таке нестерпне життя було, голодне таке?*

— Я думаю так. Були такі куркулі, були такі враги народа, що оце робили все. Люди прості не зроблять цього, а такі грамотні, такі той... І у війну повилазили туди ж саме, і тоже робили діла...

— *А церква у вас в селі була?*

— Була. Була, но її ще до війни розвалили. Розібрали і построїли там в Йовсузі якесь учрежденіє.

— *Батьки ваші до колгоспу самі вступили? Вони якими були до колгоспу — бідними, заможними чи середняками?*

— Сами вони йшли, там давали пайок. У нас батько... він умер, а мати пішла. Ну, ми тоді трошки стали... Хліб став же. Робить стали. Стали давать пайки, стали виписувать людям, шо треба, щоб не голодували. Нічо́го вже стало тоді жить.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Мележик Марія Пилипівна, 1924 р. народження (М.М.);

Титова Галина Андріївна, 1924 р. народження (Т.Г.)

— *Чи пам'ятаєте ви 33-й рік?*

Т.Г.: Пам'ятаємо. Пам'ятаю, як мерли з голоду, збирали “жир”...

М.М.: І їсти нічого було, і собирали “жир”, листки товкли з дерева білолиста, і коні пропадали — ми брали і їли. Здохли коні, а ми брали і варили дохлятину. Спасали свою жизнь, хто як мог. Хто вмер, хто остався. Не дай Бог нікому такого!

— *Кому було вигідно створити такі умови для людей?*

М.М.: Ну, навроно ж, були і тоді такі люди злиє.

Т.Г.: Хто його зна...

М.М.: Ну, я так думаю, шо люди злиє. Хліб був, а люди дохли й пухли. Я помню за своїх. Значить, дід не хотів іти в колхоз. Приїхали, забрали хліб, забрали воли, забрали корови, сівалку. Отаке... В колхоз не хотіли йти. А тепер он люди живуть, а наші в землю пішли.

— *А хто забирав у вашого дідуся оце все?*

М.М.: Свої люди, свої люди брали. Оно при советі визначали таких людей. Забула, як їх називали...

— *Активісти?*

Т.Г.: Активісти. Оно скіки накладають, щоб у колхоз вступали. А не виплатиш — они тоді заїжджають, розкуркулюють, і остаються діти, а отця забирають.

— *А куркулів тоді висилали?*

Т.Г.: Куркулів висилали на Соловки, там землянки рили. Ой, які оно тоді й куркулі були! Як корова була, або шо-небудь ще, то висилали в землянки. А они ж такі люди, як і ми. Нада ж було кого-небудь вигнать! Такі були куркулі. Ну, еті куркулі вийшли на Донбас. Я сама жила в Донбасі, і нам нада було піаніно купить. Нас послали до одних людей. А він пита: “Відкіля ви?”. Я сказала. А він каже: “Ми теж із Шуліківки. Нас вивезли у землянки. Отепер ми куркулі!”. Він інженер, директор шахти. А тоді в бур’яни за шо вивозили людей?

М.М.: Оно таке, нерозбериха була.

Т.Г.: Так шо трудне положеніє було. Не дай Бог! Голодовка, голод великий був. Вивозили...

М.М.: Ото як кінь єсть, розкуркулювали. А ще їздили по хатах, збирали померлих, укидали й везли на кладбище. І без трун, без нічого у яму по двадцять чоловік ховали.

— *А ви знаєте, де знаходиться та яма?*

Т.Г.: Та ні, она ж уже запала. Та їх же не одна!

М.М.: Тепер они ж і нові там.

— *Яка частина села вимерла в голод? П’ята, десята, чи до половини ближче?*

Т.Г.: Пошти шо до половини.

М.М.: До половини і більше.

Т.Г.: Мерли і старе, і мале.

М.М.: Шуліківка соїдінялась з Литвинівкою.

Т.Г.: Там хати пусті пооставались, а покойників поховали. Несли в ряднах. Не везли в трунах, а в ряднах виносили.

— *А не було такої бригади, яка збирала?*

Т.Г.: Яка бригада? Хто кого вивезе... витягне, ото і все.

М.М.: Це в 33-му году, скіки оно нам було, і тоже в пам’яті осталося.

Т.Г.: Як оно буде не в пам’яті, як у нас все забирали, а брат з 22-го году схватив балабайку і побіг. Нічого не взяв — ні сорочки, ні штанів, а балабайка йому нужна.

— *А ховали щось?*

Т.Г.: Ховали щось, хто де зможе. Дедушка заховав, а сусід вислідив і забрав. А я пішла: “Дедушка, там отак і отак, розсипано”. А тепер они виїхали, ті люди, геть. А дедушка пішов на заробітки, та не дійшов до заробітків — під стогами і вмер.

— *А хто не голодував у селі? Були ж такі?*

М.М.: Де там!

Т.Г.: Та бували такі. Оце в школу почали ходити, так витягають хліб і їдять, а ми тільки стоїмо і слину ковтаємо. Лучче б она заховалася десь, щоб ми не бачили. Або дома з'їла... Було, було таке, так тіки такі, що ото поближче до начальства. А такий брат, як ми, так той...

М.М.: Які осталися люди, то бур'ян їли, “жир” ото собирали, як дощ піде.

— *А коли в основному почали мерти люди — зимою чи навесні 33-го?*

М.М.: Весною, по-моєму. Весною саме.

— *А чи пусті хати заселялися переселенцями?*

М.М.: Привозили.

Т.Г.: Да, да, в ті хати привозили з Чернігова. Да?

М.М.: Із Чернігова, а потом чи з-під Польщі? Заселяли.

— *Прижилися вони там?*

Т.Г.: Жили, а тоді кой-які поуїжджали. А мужиків забрали, та їх і не вернули. Та це в основном поляки.

— *А були пріюти дитячі?*

Т.Г.: Були, були. Дітей там годували. В колхозі і в начальстві ж був патронат. І годували таких безродніх, у яких батьки померли, а вони пооставались.

— *А у вас церква в селі була?*

М.М.: Була, знаю. Оце не помню, в яком году її турнули. Оце на горі она була, дерев'яна. Тепер немає. Є в Литвинівці, у Брусівці, в Біловодському. А ми вже туди не дойдемо.

— *Були в голодовку випадки людодїства. У вас таке було?*

Т.Г.: Такого в нас не чутъ. Чули, шо кажуть десь, но в нас такого не було.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Ткаченко Стефан Васильович, 1917 р. народження

— *Чи пам'ятаєте Ви роки колективізації і Голодомору?*

— Ну, колективізація почалася у 29-му году. Оно тоді таке було... І артіль, і колгосп, і писалися тудя... Один каже: “Та ми тіки в артіль”. А другий: “Ми в артіль не хочемо, а в колхоз”. Ото таке було... Ну, ми вступили в колхоз. Здали, шо в кого було: воли там — воли, коні — коні... У колгосп, значить, здали. У 32-му году уже робить робили, а їсти шо? Ну, як його? Щирицю... щирицю молотили. Зернечко ото таке, як мак — дрібненьке, чорне. І восени... З осені вже начали гарбуз варить із щирицею. Ну, а 33-й... Тут уже їли все, шо попало.

— *У вашій сім'ї живі залишилися?*

— З голоду? Не, з нашої сім'ї ніхто не вмер, а по-сусідству жили, так ті померли.

— *А фамілію їхню не пам'ятаєте?*

— Ткаченко їхня тож. Там три мужика було, і всі померли, а корова осталася. Можна ж було корову зарізати і їсти, а вони з голоду померли, три чоловіка. Ну, там і другі... Та багато! Біля нас жили з другого боку — тож померли. Ходили у конзавод поступать на роботу, там давали шось. Ну, а шо ж? Вийшов туди в степ, а там соломи стоїть скирта. Він звернув — і всьо... звалився. Нашли його, як уже глаза повидовбувані у його. Ну, багато з голоду... Оно ж уже багато і позабував.

— *Ви пам'ятаєте, як возили на кладовище ховати?*

— А шо ж на кладбище? Як они падали прямо як мухи: іде-іде, впадо — і всьо. А яму рили на кладбищі, так ті, шо колхозники, они не могли рить яму. Туди натягли, повкидали таких, уже померших з голоду. А дідували були, так ото наймали їх за макуху, вони рили яму. І накладали повну-повну яму. А я якраз весною лошата пас колхозні. І ото по кладбищу йдуть лошата, і стане, а дивишся — ноги стримлять. Повну яму накладували і заривали.

Ну, а я тож... Було так, шо один день нічого не їв, нема чого... весною... Та соя дика була. Так я ото піду, навиминаю сої тієї. Воно таке невкусне, і жарили його. Тоді зимою лошата годував на бригаді. Ну, шо ж їли? Получали по 200 грам льону. Це ті, шо робили, і ми ж діжурили. По 200 грам... Так ото ізжариш його, у карман посипав. Ходиш ото, робиш і кидаєш потрошку, їси той льон. А яке воно! А потом клуня така була, ловили горобців. Закриємо двері і горобців наловимо. Граки залітають тудя тож. І потом там же в бригаді і варимо. А сусіда мій, так він... Ми ж головки одриваємо з горобців та кидаємо, а він бере та їсть, присмале і кида в рот. Страшне було...

— *А колоски збирали в полі?*

— Збирали.

— *Дозволяли?*

— Збирали, так оно тож і там... ганяли...

— *А “жир” по вигону збирали?*

— А, ну... це весною робили в полі. Так шо ж, на вигоні ото там таке зелене, називали “жир”. Збирали, клали на сковороду, жарили і їли. З берестків листя... Та насушиш, та ще й мололи його, а потом ліпили лепьошки, а вони розпадалися.

— *Церква була у вас в селі?*

— Церква? Церкву розбили, дзвони поскидали, та такі дзвони були хороші, здоровенні! Розбили комсомольці. Таке було указаніє, шо ліквідувать церкви. Церкву розобрали і в Йовсуг одвезли. Шо они там, чи магазини робили? А она була з дерева. Стіни такі... Ходив тудя молитися, як робила. А тоді розігнали. Сталін дав приказ ліквідувать. Таке було...

— Шуліківка — велике село було?

— Да, розігнали у бур'яни кулаків. Які то кулаки були, як пара волів та коняка була...

— А де ті бур'яни?

— Бур'яни були, так вивозили туди. За село вивозили... Вивезли, бросили — і всьо, як хочеш... А вони вже там різні курені строїли та й жили.

— Ви кажете, що коней пасли і бачили, де там люди заховані. Ви там пам'ятаєте, де ті могили?

— Та шо воно зараз помниш, як воно там уже все... Дереза заросла. Там уже нема нічого...

Записала В. Аннусова 2006 р.

Шуліка Зоя Микитівна, 1923 р. народження

— Чи пам'ятаєте Ви 33-й рік?

— Ой, та чи я не пам'ятаю? Хто його не пам'ята? З голоду не вмерла. Нас було двоє в батька і матері — я і брат старший. Робили батьки. Ну й вижили. А оце знаю, як сьогодні, як людей у яму... У нас ото кладбище, так на кладбищі й досі знаю, де та могила. Притягнуть, кобилі до хвоста мотузком прив'яжуть... Притягнуть, у ту яму бурх! Ходили туди дітїшки, дивилися. І мою двоюрідну сестру, мого дядька дочку туди... Дядько десь болтався, а мій батько забрав її до себе — думає: ну, виживе. А він болтався-болтався та й прийшов, забрав її. Батько як його просив: “Не трогай, хай она у нас виживе! А в тебе... Ти ж бачиш, шо робиш...”. “Ні, я заберу додому”. Ну, днів через три і она умерла. І я ходила малою, і батько, і мати: “Давай, ми...”. А він: “Не нада, хай она здиха!” Ну, нехай... Одтяг же тоже, вкинув... Захаркотіла. І так ото бухикнуть у яму — і захаркотять... Не дай Бог, детки, такого нікому не бачить і не доживать до голода до такого!

— А що ж сталося: чи неврожай?

— Оце я не знаю, шо оно було. Знаю, шо одбирали. Наша сусідка... Ну як.. Тоді були активісти. Шо оце за активісти, я не знаю. Активістка... А батько ото качани поза стріхою отам позастромлював, а она полізла на горище, повитягала ті качани та скидала, щоб забрати. А мати просе: “Софіє, сусідко! Та у нас же діти, они ж помруть!”. “Хай здихають!”. Чи в колхоз не хотіли писаться, отаке оно... То запишетесь, то вийде... Ну, отаке було.

— А ваші батьки в колгоспі були?

— Писалися в колгосп, а тоді виходили. Тоді поступили в колхоз і більше не виходили, жили ото так.

— *А до колгоспу батьки були бідними, середняками чи заможними?*

— Не, я не знаю, які они були. Корову держали. Оце ж і все... І робили обоє — батько і мати. І нас же двоє... Одно знаю, що мати жили по попáх. Її як побили попи на старість та замкнули, каже мати, в сараї. Хлів тоді був. І не пускав піп, покивилічив. Так ото тим ми жили.

У матері були оце так гроші на шиї. А шо за гроші — такі якісь білі... Возьме тих грошів батько — і в Кадівку (сучасне місто Стаханов. — *І.М.*). Принесе відтіль муки, отаку головку сахарю... Тоді голова якась була. І то ми тим жили. І вижили. Ну, а тоді “жир” збирали не бугрі, а тоді лазили... картошка така. Та повиживали, хто робив як-небудь дома, отож вижили. Ой, не дай Бог...

— *Яка частина людей у селі вимерла? Десята, п'ята?*

— Та яка там десята! Оно, мабуть половина людей вимерла. І в погреббах дома закопували. І так... Не закопали, а просто вкидали. Не дай Бог... Кажен день тягнуть, тягнуть туди на бугор конякою.

— *А ви тут і проживали?*

— Ми отуди далі жили. Ну, кладбище бачили. Батько вийде і каже: “Вже потягли конякою когось, вже потягли конякою”. Бо нікому ж його було нести, і як нести, і в чому нести?

— *А коли люди почали в основному мерти — зимою чи вже повесні?*

— Бог його зна, коли вони мерли. Знаю ж, уже тепло було. Тягали ото конякою. А коли? Може, вони весь год мерли. Бог його зна, шо оно робилося!

— *А в колгоспі давали якийсь приварок тим, хто працював?*

— Да, хто робив, то макухи. Та вже ось я здорова була, та й то, хто в колгоспі робив, той вижив. То макухи давали, то там зёрнечка пайки давали.

— *У 33-му році Вам десять років було. Ви в школу ходили?*

— Я в первий клас не ходила. Мати моя була уборщицею в школі. А тоді на вчителів давали муки по 15 кілограм. І уборщиці давали. А два вчителі жили в нас. І мати ото скіки получала муки — ото ми і вижили. Батько отого намеле листя з дерева... Ой... з берестка. Та це як неділя — так празник, Боже мой! Помішá ж мати листя трошки та спече по перепічку. Куди там, це празник був! А то качанів ото натовчуть, листя. Ну, вижили. А то мерли так, не дай Бог...

— *А колоски дозволяли збирати?*

— Та їх шось і колосків тоді не було. Колоски уже збирали, коли я робила бригадіром, у 47-му, так збирали колоски.

— *А не ганяли?*

— Ніхто не ганяв. Сумки ото діти на плечі, хто не був у колхозі, і

йшли по полю збирати колоски. А я вже була бригадіром у 47-му, записувала пайки отожд: по скіки на полі працюють, і дають пайок ото кождому. Ой, не дай Бог..

— *У вас вимерла частина села. Переселенців у порожні хати привозили?*

— Привозили, они й досі є.

— *А звідки? Ви можете їх назвати? Звідки вони?*

— Та чи з Польші, чи з-під Польші. Тут они є й зараз. А це такі... Наташка Бойкова там на вуглі живе... Такі, де Дніпро. Вона все розказує, як їздили через Дніпро, та... Там десь. А то такі були, як поляки, они потікали всі. Багаті були, ой, багаті! Одні отам жили. Багатюці!

— *А вам вони не допомагали, коли приїхали?*

— Не, чим там допомагати!

— *Тут люди мерли. Потім людей переселяли. Що ж воно робилося? І хто винен був в усьому цьому?*

— Хтозна, хто оно? Це я не знаю...

— *Кому вигідно було таке робити?*

— Та яке горе! Не дай Бог! Оце тут ото вулиця, оце вулиця: хата проз хату була, хата проз хату була. А тоді ж вимерли, людей вже не стало. Хто ж остався — хто куди повтікали. Це моїх два дядьки відсіль пішло. Один дядько тут недалеко жив. Стрбів. Ну, такий плотник — на всі руки. І сини в нього такі: “Давай построїмо олійницю в селі, щоб люди жменю насіння... та й собі хоть шо-небудь”. Уже ж стали городи, уже ж прироблять стали. А де ж те насіння? Не дай Бог.. Ну, став строїть олійницю. Построїв олійницю дядько мій. Ну, приїхали — люди недовго побарствували. Описали: “Це твоя олійниця? — На висилку!”. А жив бедно.

— *Де ж у вас тут висилка була? Куди виселяли?*

— У бур’яни, туди, за Скородну, і сусіда нашого, діда Єгора, туду вивезли. Степ голий, бур’яни...

— *А як люди виживали в бур’янах?*

— Ой Боже! Землянки робили. Та як они там виживали? Не дай Бог!

— *Живий ваш дядько лишився?*

— Ну, як ото описали — і на висилку. Так він за своє нічого, вірите, детки, отак у хаті, як оце на дорозі, не було на полу нічого... Поли ж тоді були в хаті (піл — вузьке дерев’яне ліжко, розміщене вздовж задньої стіни хати на всьому просторі між піччю і боковою стіною. — *І.М.*). Там, на полу, значить, ми спали. Та він за своє нічого та втік у Кадівку. Та там устроївся у школі завхозом та забрав і другого дядька до себе.

— *А церква була у вашому селі?*

— Була здорова церква. Я оце помню, як її турляли.

— *Хто ж її турляв?*

— Звони як знімали — не дай Бог! Скіки нас, дітишок, було... Іван Болдар, тутешній, звони знімав, і такий звін був, що як вдарять колокол, так жутко. А бабів... Ото скіки людей осталося, усі кругом церкву окружали. Та й кричали, і молились. І то на Івана Болдара кричали: “Калавур! І шоб тебе, сякий-перетакий! І шоб тебе! Не трогай!”. Познімали ті звони, потурляли. І він як впав — аж загув. Ну, люди прокляли того Івана.

— *Ви казали, що пам’ятаєте, де та могила, куди багатьох людей ховали. На ній хреста немає?*

— Та де там! Який там хрест? Ото горка отам.

— *А люди підходять на Паску, яєчко кладуть?*

— Хто підходе... Такі, як оце я... Знаю, та могила недалеко від моїх батьків, так яєчко положу. А так оно заросло вже там.

— *І скільки там приблизно людей?*

— Та Боже... Набили яму — загорнули, і ото оно й все. Хто, детка, їх хоронив? Коняка притягне... Як оно й коняка не дотягала. Не дай Бог!

— *А Ви розказували про голод своїм онукам, дітям?*

— Дітям? А чого ж я не розказую? Зараз правнуки вже в мене є. Як начну розказувать, а они слухають: “Ану, розкажи!”. І розказувала, і казала, і знають они це.

— *У вас випадки людодїства були?*

— І в нас було таке, тіки ж мало-мало... Вище нас, там, де ми жили, хата була. І жили жінщина із своїм дідом, і діти були. Я до них ще й ходила гулять. Було мати каже: “Не ходи туди, Зою, не ходи, а то они тебе з’їдять”. Вони й собак їли. Ну й шо? Кудись дівся її дід, а куди він дівся — ніхто не знає. Дочка його була в Брусівці замужем. Ну, казали, шо... Гайдучка її прозивали. Она все їла, люди так балакали. А та дочка прийшла сюди до батька у гості, а мати ж їй нерідна була. Ну, она їй поставила холодцю: “На, їж!”. “А де Ви взяли цей холодець?”. “Собаку вбили, їж!”. Ой, Боже мой... Она начала їсти та й узяла батьків палець. Як закричала, як упала! Так Гайдучка її чуть не з’їла... “Я як побачила татків палець! Я ж його знаю, того пальчика, як свої п’ять пальців. Такий замїтний — ньогтика не було”. І она мені поставила мисочку, каже, шо з собачини. Я ж, думаю, і їстиму. Собак же їли вовсю. Я як взяла, а він — татків палець”. Десь дівся той дід, а де він дівся — ніхто не зна. Ото були такі случаї. І людей убивали ноччо, і їли їх.

Записала В. Аннусова 2005 р.

БІЛОКУРАКИНСЬКИЙ РАЙОН

Село Лізине

Журба Катерина Пантеліївна, 1912 р. народження

У 33-му голод був такий — не дай Бог! У мене наче вже й діти були, у 33-му... Надька вже була. Од зорі до зорі робили, голоднюсінькі. Так я йду на роботу... А тоді йду, до комір зайдú, хлібця дадуть міні, 300 грам, а трое дітей моїх біжать стрівати мене. Той хлібець розламали, прийшли додому — вже нема нічого, вони вже дорогою з'їли... Заробила я 300 грам!

І що заробляли? Гектар скосявали пшениці, за мною три ба́бі в'язало, а я косила. І нас п'ять душ таких було, що косили. Померли вже.

До 30-го году ми і Богу вірували, і до церкви... А тоді — хтозна-хто його так сотворив, що у людей хати позабирали. За нерозплату, кажуть. У куркулів усе позабирали за нерозплату государству. Їх на яркі вивозили.

А у 33-му був сильний голод. Ходив по хатах актів, казали: “Актив іде!”. Я бачила — не дай Бог було! І голодні, і холодні були, ходіть ні в шо, ні в шо вбуться було. Я й сама пухла була. Померло багато людей.

... У нас ховали так. Я вже була білшенька, так я робила санітаркою в болниці над больними. Так они ото мруть, а ми ж ото трошки кріпшенькі люди, ми берем отих людей і на повозочку, і возим на кладовище. Вириють яму велику і кїдають туди. І сестра моя там, у ямі. Умерла, і ховать нічим — ні ями рить, ні людей нема. Так повкида́ли їх, позагортали, і все.

Ходили ми просили по селах, і я сама ходила в Макартєтино, і в Закїтне — рушники, сорочкї бабські повишівані, гарні, з квіткָами. І ходимо мїняємо — те хлібинку дасть, хто двоє яець дасть, бідні всі були.

Нас санітарками робило трое. Було, у коморю винесемо мертвих... ну, подохли вони. Вони не померли, а з голоду подохли, і їх ото одтягнуть на кладовище... Ото повкида́ли в ями, і не загортають, бо ше завтра будуть, хай яма буде одкрита, а білшенько — тоді вже закриють. У нас багато, багато вмерло у селі! Я їх і хвамилїї кожного знаю, хто вмер, і

як його звать — усіх, кого ми в яму кїдали. Я скажу, кого ми вкидали і звали його, хто воно такий.

Ми ж тоді не знали, хто це воно таке зробив. Голод — і все. А хто його цей голод зробив?

Знаю й активістів: Тишкó, бабин Оленин (як його хвамілія? — забула), тоді Андрій Журба, тоді Саміленко Хведькó, Маркó Внўкович — це активісти були. Вони були з бідних-бідних сімей. В актив брали — хто дурний був, щоб вигрїбали картошку, ширяли шилом у землю. До мене прийшли, штрїкали — сусїди ж підказали, шо у Катрі сховане зёрно.

До сусідки прийшов актив — мужики, стали насильничати (гвалтувати. — *І.М.*). А люди боялися. Актив зайшов у хату і каже: “Давай, де твій хлїб?”. А вона каже: “Нема мужика, вже посадили, а в мене п’ять сирóт, одному годїк, і више, й више”. А вони кажуть: “Брешеш!”. Началї подушкї розривать, грубу відкрили, начали шукать картошку. Кажуть: “Брешеш! Признавайсь, раз ти куркуль!”. Начали її насилувать. А один почув з-за двору: “Калавур!”. Ну, він-то не має права заходить, бо вона ж розкуркулена. Тодї ж власть така була! Відкрив двері — а вони її насилують на долівці, а діти розбіглися. “Шо ж ви, — каже, — сукини діти, робите?”. А ті: “Ти ще слово скажеш — 25 год получиш!”. Отакий актив був.

Записала І.Магрицька 2004 р.

Село Нещеретове

Діденко Михайло Дмитрович, 1916 р. народження (М.Д.),

Діденко Катерина Михайлівна, 1953 р. народження (К.М.)

(Катерина Михайлівна — дочка Михайла Дмитровича)

М.Д. Жили тоді індивідуально. У кожного було по дві парі волів, і корови були, і коняка була. Люди боялись — це ж у колхоз його оддавать надо. Трудились-трудились, дбали-дбали для себе, обробляли землю свою, а тоді оддавать? А куди, шо, як? І люди не оддавали. Ну, а вони ходили, забирали — худобу забирали, хлїб.

— *Хто забирав?*

— Та партія ж — чи комуністи, чи як они називалися? Комсомольці ж тоді були, і приходили, забирали, лазили по горіщах. Це було у 29-му, 30-му годах. Забирали хлїб. А ми ж оставалися голодними. Мій батько з голоду опух і вмер з голоду в цих годах.

Кажен старавсь заховати шось, і бувало, шо хлїб у землю закопували, щоб було для себе шо їсти. Ходили шукали, ширяли тими ширялками, де, може, найдуть. Єсть — находили, забирали, а єсть — не находили. А як у кого нічого було ховати, так ото й не ховали.

У нас усе зерно забрали, ми пухлі ходили з голоду, нічого було їсти,

а в нас одінадцять душ було дітей. Ті старші були — то заміж повиходили, тих в армію забрали, брат був мій в армії.

Почалася весна — ми стали ходити по огородах, збирати мерзлу картошку, де осталась, щавель стали рвати та варити. Качани пусті збирали з кукурузи та сушили, товкли, робили муку з качанів, а щавель — листя собирали та з цією мукою мішали і пекли оладі. Як поїси, а тоді надвір не сходиш.

— *Тільки ваша сім'я голодувала?*

— Уся Нещеретова голодала. Україна вся, по-моєму, голодала. Багато вмирили. У 33-му году... Це вже я був пастухом, пас телят у колхозі. І там у нас недалеко був садок. Ішла одна дівочка у садок (там вишні були) — може, де якусь ягоди́ну прошлогодно́ю найд́у та зді́м... Та ото ж полізла туди достати ту ягоди́ну на вишню, а сили ж нема, голодна, та р́уки не вд́ержала, оборвалася, а юпкою зачепилася там за гілку, повисла і погинула там. Я бачив.

— *Хто ховав людей?*

— Сусіди ховали.

Па́сли ми телят, а їсти ж нічого! Де птичку випужаєш, подивишся — а там яєчко, забереш — поїси, і ото живеш іще. А тоді пішов у ліс після дощу, назбирав дождьовики́, по-нашому “бздюха́” зветься, гриб такий, великі такі. Як молоді, всере́дині білі. Ото наваримо і їмо.

А тоді яких розкуркулювали людей — вивозили в степ, у яркі, там вони поселялись. Там була криничка, вода текла по яру, а вони там садовили цибулю. Мій напарник, що я з ним пас телят: “Я сходю додому, може, в нас є картошка молода, а ти, може, попасеш як-небу́дь”. Пішов він додому, прийшов з додому, приніс півмішка цибулі. “А де ж це ти набрав?”. “Та в отих куркулів, що їх вивезли в ярк. Я, — каже, — накрав”. І ми оту цибулю тиждень їли. Без хліба, без нічого.

А куркулі — це ті, що не хотіли писатся в колхоз, трудяги такі, а їх повивозили в ярк.

— *Хто їх розкуркулював?*

К.М.: Та оця ж партія, комуністи. Лінтяї, нахали, вони раділи, що прийшла нова́ влада, це значить, що їм можна пожить там, вони нащот цього бєдові були. І вони лізли туди — уміли підлізти, ходили все забирали, раділи чужому горю. У моєї матері забрали хагу, дєдушку вислали в Сибір, на Соловки.

М.Д.: У тайгу вивезли. Їх багато туди вивезли, і вони, кажуть, там строїли бараки. Кой-які повертались додому, через десять год аж прийшли, а тут уже вмирили. А хто не видержав, там помер.

К.М.: Я багато чого знаю. У моєї бабушки — батькової жінки матері — теж було багато дітей, ну тріхи менше, чим у батькових батьків — може, сім. Бабушка була хвора, больна, дєдушка був дебелиший. І його

товариші підговорили: “Ти не здавай у колхоз нічого! Як будуть ходити, ми не будем нічого здавати, і ти не здавай”.

Воно так і не получилось. Прийшли оті ж активісти — ті люди, які нічого тоді не робили. Прийшли до тих людей, які були трудягами, понаживали все. А вони з такою радістю прийшли — для того, щоб обдерти шкуру, усе забрати, щоб поїздіваться над ними. Прийшли, а дедушка не оддає, а вони тоді його забрали силком, усе позабирали. Дедушку одвезли на Соловки, у Сибір, а бабушка і діти виїхали в Ірміно, на Донбас. Багато людей тоже поїхало возиками. Там поступили робити. Бабушка робила на шахті і в аптеке, бедова була.

Так я з розповідей пойняла (зрозуміла. — *І.М.*), шо ніякі це не куркулі були, а трудяги. Оце мій батько і зараз трудиться, йому вісімдесят сім год, а він і зараз все время в роботі, і в роботі, і в роботі. Я болю, а він мене жаліє. Може, тому шо в дитинстві їли щовель, різні трави, своє все їли; тоді всіх дітей вони родили, не було абортів.

Моєї мамки братік пухлий тоді ходив, просив милостиню. І такий був хороший хлопчик (мій брат середній у нього удався), нежний такий, милий, у нього не було ні нахальства, нічого. Добро, поміаєте? І він не зміг собі випросити милостиню і з голоду — пухлий там, біля дороги — і кончився. І ніхто за ним не ходив — ні брати, ні сестри. Мабуть, менше десяти років йому було.

Де вони жили — там тепер кладовище. Криниця осталася, там святять воду. Довго кладовище було, потрішку там стали пасти телят, коров, потрішку оті могилки стиралися, стиралися. Я пам’ятаю, чиясь могила осталася, і то її прибрали, пісочком потрусювали. Тату, багато людей у могили клали?

М.Д.: Та не знаю.

К.М.: Батькова сім’я здала все добровільно, тому їм було тріхи легше. Батько мого батька такий був чесний! І робили біля овець, і не міг даже овчину собі зарізати, боявся, щоб через це не посадили сім’ю. І лежав, терпів до посліднього, поки й помер.

— *А на могилі, де ховали померлих від голоду людей, є хрест?*

К.М.: Ні.

М.Д.: Воно ж люди на ходу тоді мерли. Де вмер, там і закопали. А бувало (це я вже пас, у 33-му) — так находили: зверху кустарнічок, а женщина, видно, померла, остались саме волос та кості. Зверху лежало, люди й не знали нічого.

К.М.: Чула від старих жінок, шо і людей їли. А де — не знаю. Було, кішок їли, собак, падаль їли.

М.Д.: ... Пропав один бик, його вкинули у кóпанку, закідали земльою, а тоді як позабирали все, шо нічого було їсти, весною прийшлося того бика одкапувати. І ділили. А його вже візьмеш — а воно розпа-

дається, і його їли. І за його скандалили — що тобі більше, а мені менше. Бачите, яка в нас була життя?

Я розкажу, як пас я з одним парнем колхозних телят. І пропала телиця одна. Визвали лікарів. Приїхали лікарі, сказали, це сибірка, їсти ніззя. Карболкою облили і сказали: “Їсти ніззя, а як будете їсти, помрет”. Вони поїхали, а ми вечіра діждались — нема нікого, сторож і два пастухи. Нарізали м’яса повну цеберку, помили його, поставили зварили. Оно піниться, ми зливали ту воду і ще варили. Ну зварили, Бог дав. Ми насилу дождались, поки воно зварилось. Тоді сторож каже: “Я самий старіший, я буду їсти. Як живий буду, тоді й ви їстимете, а як умру — тоді ви не їжте”. А ми не втерпіли: він узяв м’ясо в рот — і ми взяли, а воно в роті як холодна м’ята: потерпло, похолодніло в роті, а ми їмо. Ну Бог дав — живі остались.

— *Що тоді їли?*

— Козельки їли, бабкі, рогіз. Ловили гаврашків, їх тоді багато було, варили. Ото осм’ялиш, оскребеш, і — як поросята. А тоді кишкі розчиниш, викинеш... Їжаків ловили, їли і жаби, ящіркі ловили. На огні припечеш — воно біле м’ясо робиться.

К.М.: Тату, а коли у вас все забирали, люди плакали?

М.Д.: Ну а то ж хіба не плакали? І хати забирали. Зерно забирали і зсипали в колхозні коморі.

— *Як ваша сім’я вижила?*

Як батько живий був, ми годували овець у колхозі. У нас сарай був великий, так у кого забирали овець — до нас звозили. Сім’я була велика, є кому пасти. А ще живий батько був, мати казала: “Оце ж ягня народилось, давайте заріжем старше ягня, а на місто народиться, та й будемо піддержуватися”. Батько не розрішив нам різати: “Не надо, а то нас посажають!”. “Та ми й так подохнемо!” — мати каже йому. Ну ото ж як батько вмер уже, його поховали, так я уже став хазяїн, мати мені сказала: “Давайте заріжем ягня оце старше, а на місто ж народилось”. Взяли зарізали, піддержалися тим ягням. М’ясо мати посолили, по соуску мяса, юшечку ту поп’єм... І ми стали поживати.

А тут тоді Бог дав нам... пособили вовкі. Забрались у баз та набили овець, скіки са́ми схотіли. Мати пішла в кантору, заявила, признали: вовки. Кажуть: “Ви самі зробите, щоб пообдирали, хороше м’ясо привезіть на возику у кантору, а де хуже — повикидайте”. Так ми ото де лучче, одвезли в колхоз, а те — собі.

І ми ото остались усі живі, так нам повезло.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Олексіївка

Медведєва Марія Сергіївна, 1915 р. народження

(сьогодні мешкає в селі Риб'янцеве Новопокровського району)

Жила я тоді в селі Олексіївці Білокуракинського району. Від голоду вмирили не тільки люди, а й худоба. Бригадир м'ясо забере, а людям віддасть шкіру. А зима була люта, тож мертвих до весни тримали в колгоспній коморі.

Жила в нашому селі ще одна жінка з двома дітьми. Так ось її діти закликали до хати голодних людей, говорячи їм, що мати нагодує, а та вбивала їх, варила холодець та продавала в Нещеретові. Коли міліція її забирала, то на горищі було знайдено дванадцять голів зарубаних людей.

Записала Г. Власюк 2002 р.

Силенко Василина Семенівна, 1916 р. народження

У кого квасолька була — все забирали. Урожай то був, а чого воно, що забрали той хліб, що голодовка яка була!

Берестки їли, товкли, качани товкли. У нас двоє померли, а п'ятеро осталося. Пухлі люди ходили, і вмирили. Ми й косили, ходили в Отаманський, а куди воно дівалося?

Сусіди помирили. Раніше два ряди хат було, а тепер один ряд остався. Оно ж уже позабувалося. Коли це було!.. Діто́к бросю, поприв'язую і йду в Отаманський за восьми кілометрів.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Паньківка

Журба Єфросинія Стефанівна, 1909 р. народження

— *Як розкуркулювали людей?*

— Приходять у хату до людини — давай усе, що в тебе є! Був актив, так чоловік десять чи п'ятнадцять.... Давай усе! Худобу зараз заберуть, і їду́ (їжу. — *І.М.*), і те, що на людях. Знімають... даже дитина грудна — з-під дитини тягнуть. У моєї сестри, так дитина була закутана в одіялце. Так дитину викутали, а одіялце взяли... Узяв парень та свою дитину закутав. Вініс дитину свою у то́му одіялі, а люди й кажуть: “Нашо́ це ти взяв у чужої дитини одіяло?”. “Они вже, — каже, — оджили́ своє, оджили́!”.

А я була за бідняком замужом, мене не розкулачували. А батьків розкулачували. Вони не такі були, як січас. Ну що було? Воли були — дві пари, ко́ней пара чи трое, коров штук три — оце було. І була земля куплена у мого батька, 25 гектар. Самі обробляли, і люди помагали, наймали людей. А то самі білше робили.

Дітей дев'ять було у батька мого — шість дівчат нас було і три хлопці. Мого батька не страшно розкуркулили: первий раз забрали худобу й усе забрали, а тоді бідняки заступились, сказали, що був дуже добрий, жалів бідних людей. Так його оставили в колгоспі й оставили корову йому й кабана, а волів забрали й коней забрали.

А інших висилали — первих у нас як розкулачували, так у Архангельську вивезли. Отут один жив, і біля школи двох ото з сім'ями. Ми дали їм і одежу, і хліба туди одвезли їм у Сватову для життя, як переселенцям. А це все хазяйство оставили тут.

У нас у селі 300 душ умерло з голоду, а було 120 дворів. Рахували — сільрада була, писали. Я б і не знала, так мій чоловік цих людей (і ще був один) — оце як утро, запрягають коней і їдуть собирають (мертвих. — *І.М.*). А тут кладбище у нас... і туди... Вирили таку яму — ну як погріб, і туди кажен день привозять — п'ять, чотирі. Я ходила дивилась попервах, а тоді вже не стала й ходити. І плакали — жалко було, а то вже й не жалко уже.

Голодні сами... ну не такі, не пухлі ми були. Ото, значить, ще не голодний, як не пухлий. Корови в нас не було, а була картошка, буряк був (у бідних не брали), і сушки багато в нас — садок гарний, багато було. А оце ніщі (жебраки — *І.М.*) — кажен день душ 20 проходить. Так я ото достану мисочку яблук із горіща, і їм по тройку, по четверо даю отак. І одну душу не виряжала, щоб нічого не дала. Або буряка кусочок дам, або як картошинка є зварена, так дам.

А отут у нас через дві хати — вимерли, а отут зараз за нами — дві сім'ї вимерли повністю. У тих, що дальші, було душ десять, а отут шість було, і всі повимирали повністю. А на нашому краї тут три сім'ї вимерли повністю. А то так умирали — то батько умре, то мати, то там син умре. А на тім краї — там багато вимерло.

Приходили перевіряли: чи не вкрали шось із колгоспу? Одного посадили тут у нас, сторожував. Так десять год сидів, отут через три хати жив. Украв кукурузу — щиток зірвав, на щитку в коморі кукуруза була, і він там дірку зробив і... І мій чоловік сторожував тоді. Прийшли й до нас, перевірили. У нас була кукуруза, ну тут була ота — шо як “льодина”, а в нас “кінський зуб” (сорти курурудзи — *І.М.*), ми купили в Грабарів. Так нас не обвинуватили — уже не таке, як у колгоспі.

Одна женщина у Курáкові (Білокуракиному. — *І.М.*)... Був депутат Сухоставський, так його тьоца на тій стороні жила. Так казали, шо її посадили — їла людей. Она сиділа десь далеко у Сібірі, а зять як став депутатом, її виручив. Казали, шо ловила людей та чи душила, чи різала — не знаю, шо вона їм робила.

— *Що люди казали, чому голод був?*

— Проклинали Сталіна. Сталіна проклинали, він душив Україну. Та-

кого голоду ж нігдє не було, як на Україні. У Росії такого не було, у Грузії не було, а на Україні... Хтїйзна, за шо він нас дувив — не знаєм...

Записала І.Магрицька 2004 р.

**Село Шовкунівка Дем'янівської сільради
Гринько Андрій Васильович, 1923 р. народження**

(Гринько А.В. народився в с. Шовкунівка, але в 17-річному віці виїхав звідти. Працював військовим льотчиком у Росії та в Україні. Зараз живе в Луганську. Його мова більшою мірою русифікована порівняно з мовою тих, хто постійно проживає в Шовкунівці)

У 33-му мені було десять років. І то, шо осталося у пам'яті... Вспоминаю, як страшний голод був. Он захватив не тіки Шовкунівку. А для мене Шовкунівка була як центр окружующого міра.

Проїходілі собитія такі. Колективізація билá, розкулачіваніє. Відел своїмі глазами, как вивозілі в кручу дітей, сідали у бричку діти, шмўтки забирали з собою, які там з собою везли. Я в дядька спрашував: “Куди вас везуть?”. А вони родичі наші були. Це були заможні селяни. Із 120 дворов у Шовкунівці десять було розкулачено. Це люди праці, самі создавали свойо багатство. Воли були (пара волів була), корова, бички були, пара коней, вівці — все хазяйство, у коморі. Була молотілка — така, шо кобила возе по току, молотили. А то ціпами. І люди ці були грамотні.

І от мої діди і баби не вмїли ні писать, ні читать. У колхоз нáчали записувать, своділі скот. Забирали все, в кого шо було. А воно ж нічим було кормить, дошли коні. А врожай тоді був багатий, у 32-му році, помню, пшениця стояла білоколоса, як її називали, а люди вмирили од голоду і ходили, шоб якось прожити — ну, крали.

Тьотка одна з сім'ї розкулачених зрізала ж ножницями пшеничні колоски, її посадили за те, шо вона там набрала сумку колосків.

А виставляли тоді пости, називались об'їждчики, на вишках сиділи, виглядували, шоб ніхто не брав. А одін дядько, Кравцов його фамілія, взяв у карман пшениці, украв у цих коморях. Усі коморі багатих людей звезли на вігїнь, і він був комірником. І шоб не вмирили діти з голоду, він набрав. А його посадили, дали йому восімнадцять років. І посадили його в Новопсков, тоді Новопскову подчинялось Білокуракино. А жінка ж понесла йому передачу зімої.

Це було з 32-го на 33-й рік. А їх гнали на Сватову уже конвоєм. Ми вийшли на вігїнь, дивимось — ну, чоловік восімсот, вокруг вооружонніє гвинтівками люди, солдати охранияли, не підпускали нікого, і на бричці... Хто вже не міг їхать — не на бричці, а на сáнях везли цих арестованих. І лежала жінка оцього Кравцова, вона замерзла. Ішов Кравцов

— просив: “Дайте ж хоть поховать жінку!”. А голова колгоспу — тоді він називався “Червоний шлях України”, перший колгосп — одправив оцих арестованих людей розмістити у школах, по домам, а пішком їх гнали аж до Сватового, куда-то в сибірські края.

Ну ще какой голод був? Шоб не помирали, с утра начинали діти в поісках чого-небудь — то буряк украдеш там, у коморі. Оце ж розкуркулені двори... Вони потом зробили бригади, колгоспна контора, і отеті активісти — Денис Данилевич Шовкун — голова, Мар’я Вчорашня — комсомолка, як її називали, а другая Мар’я була парторгом; це тоже — безграмотніе люди, це були батраки в основном, бідні люди. Вони проводили лінію партії, решалі, кого розкулачить, а кого не розкулачить.

У цей год іще банда йшла протів колгоспів — з Кру́глих. І воно ще сніг не розтаяв, четире человека у кожухах білих, как помню, з гвинтівками були, а остальні з лопатами, вилами, і розганяли активістів. Банда це була протів радянської влади. Но от її розгромили — під Білокуракино, чи шо. А назвали цю банду Федоскина, потому шо тьотка Федоска йшла в гості, в Шовкунівку, і оказалась впереді оцієї колони. І кажуть: “Яка банда?”. “Федоскина”.

Наша сім’я була десять чоловік, от. Братік умёр — болел оспой, сестра болела, а меня міновало, потому шо прівівкі були зроблені. Ми каждый день виходили з дідом гаврашків ловить. Дід зробив десять гаврашоловок, от, і я заганяв. Виходив на промисел і, де гаврашків багато, заганяли в нори. Ставили палку, а дід ставив гаврашоловку туди, куди заліз суслік у нору. І ми по сто штук ловили гаврашків. А тьоткі — тьотка Мар’я і тьотка Олена — виливали водою. Загнали сусліка, ллють, ставлять руку, воду наливають, суслік появляється — його за горло, об землю, на кручок і в огонь. Осмалили, кишкі випустили і їли.

А так — умирали люди на ходу. Причому не тільки наші, а й чужі люди проходили. От возлі скирді на вигоні найшли чоловіка мертвого — сокира в нього, пилка, і в робітничому такому наряді, звідкись ішов, наймався робити. Но вмер. І ми з Петраковим решили його похоронить, 200 грам пшениці тоді давали за похорони. А в нас же сіли не било... пацани... ну, он старше меня лет на пять бил. Ми викопали... а кладбище на вигоні було. Сніг розгребли, там кое-как його закопали. Я взяв сокиру, а він пилку, і цього діда заховали. А голова колгоспу потом казав: “Шо ж ви його снігом загорнули, а він на поверхності оказався?”.

А дальше... Баба Гнійка, така красіва женщина, тьотка, жили з дбчкою Ганною і мужом. Голодні совсім були, і она вмерла. Наш сосед — Балаббшка, не помню його фамилію, Балаббшка звали. На возочку... Уже сніг розтаяв, винесли її на рядні, положили на возок. А в неї красівіе коси, а ми ззаді біжимо. Він везе возок з тьоткою, з своєю жінкою, шоб же ж заплатили за похорони... а косой замітає сліди. А дочка вис-

кочила... на неї був платочок, дочка взяла платочок і побігла в хату. Її чоловік умер через неділю.

У нашому сарії, де ми жили... Дід Радион приходить, каже: “Якийсь мальчик лежить у клуні”. А оказалось — це розкулаченого син чи внук, звали його Ваня; “куркуліком” його назвали, він по хатам ходив. Родителів одвезли, а він остався в селі. Він так і помер.

Ну от. Дід Тарасенко, помню, той вийшов, за забор держався і впав у колодізь, головою уніз, от. Ну как же діда витаскувать? Колодізь тот і зараз существует, і воду беруть. Тодá рiшили його “кішкою” витянуть. “Кішка” — це була така... з крjочками приспособленіє, вьодрами витаскували. І ми, пацани, собраліся, йому під глаз “кішка” попала — і витянули діда, тоже хоронім. Так, нікакiх гробов, нічого не делалі.

Розказують, шо в селах Бунчуківка, Лаврівка, Киселівка — там сім'ями вимирали. А ми... оце лошади здихали, і їх везлі на салазках на кладбіще, скотомогільник, і почему-то приказивалі обізатільно полівать карболкой, щоб не трогалі люди. Ну тьотка моя, Мар'я, і тьотка Олена вітiнiра (ветеринара. — *І.М.*) вговарювали: “Не поливайте, ми ж наріжем!”. І ото дохлих тих лошадей резалі на кускі, даже до дракі дохóдило: каждый же хоче мякоть отрезать. Єлі, ніхто не розбирался. А коні дохли... Ото ж у кулакiв забрала, до кучі зводили, і не кормили. Вони й не знали, як це робити!

Я знаю: як колхози організовували, так хто в колхоз записався (тоді називали “комуна”), тому музика в школі грала. І ми просились: “Та записуйтеся вже радi Бога, щоб нам музику послушать!”. А багатіє — от дід мій, Савка, не хотів оддавать: як його оддать те, шо нажив? А оні орендувалі землю в помещика Фандія, вирощували пшеницу, у ніх всiгда бiло шо поесть. Молотiлка, косiлка бiла, ета косiлка потом долгое время нікому не нужная била (над яром била, і ми єйо в речку вкинули, ето вже при колхозах).

Почті в каждом дворе хтось умирав. Соседка Зiна бiла, моя ровесніца. Ноги опухшіє... Пухлих много било.

— *Куди дiвали хлiб, зібраний у 32-му році?*

— Воно ж все колгоспне було, вивозили куда-то. А давалі на трудодень по 200-300 грам. А денгi — токо в конце. Послі тóго, як того Кравцова на восiмнадцять годiв посадили, він сам умер, і вся сім'я вимерла в його — троє дiтей (дві дeвки і парень). І хата осталась пустая.

А мой батько... три класи закончив, щитався грамотним, його поставили комiрником, ну Боже упасі, щоб он принóсив у кармані! — ходілі провіряли. Так мене батько у зiкром кине, щоб я в штани насiпал етiх качанiв, от. Я насовiл, а трудно йтi, і нада бiло через забор перелезть, а ця комсомолка Мар'я Вчорашня поймала мене на заборі, забрала в меня ці качани. А когда я вже бил воєнним льотчиком, приехал і виступал с

лекцією в колхозе, розказивал історію етого колхоза, а ця Мар'я сідела впереді. А я кажу: “Ось ця баба Мар'я... Я чуть не здох — вона забрала в мене качани”. Так вона підійшла до мене: “Ти більше не розказуй про це!”. “Шо, — говорю, — стидно?”.

А так — ноч настайот... На колгоспному дворі погріба білі закриті, тьотки подобрали ключі, а мене в підвал пустили, щоб я викинув нескілько качанов, і буряка. І топить нічим було, ходілі солому воровалі. А там место благодатне, істокі речкі Боровой, дальше лесá, трі леса... А то, шо у Фандея, помещика, осталось — там розвалілі, розрушилі, а три ставка, так оні сохранилісь до сіх пор...

— *Ховали людей в одну могилу?*

— Ховали у нас поодіночкі, а так, щоб гурьбой — не пам'ятаю. Кладбіще велике, прямо на окраїні села, далекó везти нада було. Хрест не поставили, потому шо там уже могила на могилі була. А памятник стоїть для воїнов советской армії, 75 человек із села погигбло. А потом той колхоз “Червоний шлях України”, відімо, кому-то не понравився — назвали “Куйбишева”, а потом “Зоря”, і потім розвалилось всьо.

У сусідніх селах — Киселівка, Бунчуківка — там було, шо дітей їли. А в нашому селі собак їли. Ми на сусліків ходили, а дід Шовкун — той собак ловив.

Іще ми чим виживалі... Зімой з хвоста кобили ілі коня видьборгівали волосся і делалі еті... петлі, і ловілі грачей, сорок, жарілі їх, ліш би вижить. А так — жолуді собирали, разнотрав'я. А в огородах, оце я пам'ятаю, шо неврожай картошкі було. Дід один мішок оставив і положив собі в голови, щоб на посів оставить, а то нічого було їсти. Ту з'їли, а лушпайки вже садили.

І в двадцять першому році такий же голод був.

— *Люди не казали про причину голоду?*

— Ніхто в політіке тоді не розбирався. Люді тьомніє білі. Ото сказала Мар'я Вчорашня безграмотна — отак. Ну, думаютъ, це так. Сопротивлялісь только ті, хто жілі зажиточно. Ну білі й такі, шо жилі зажиточно, но їх не розкулачили, но оні білі подхалімами в тех, хто рішав судьбу людей. Я знаю, дід Гамка такой бил (у нас по дворям каждый імел свою клічку — то Мар'я Вчорашня, то Тетяна Жирафа, то Тетяна Ряба, разне). Так такі були рахівниками — такі, шо по 3-4 класи закінчили, розбиралися, а дальше брігідіра не дохóдили.

... От ещо інтересніє моменти. Куда-то дід уїжжали обмінять. Бере самовар, і у женщин украшенія білі — крестікі разніє, медальчики, гроші — украшалі, када видавалі замуж. Собіралі і вивозілі в Белгородскую область, і там міняли на хліб. Привозили оттуда мішок буханок хліба — готового, а самовари оддавали там, і всьо. Там, у Росії, жилі зажиточно. Возили в основном хліб, нада ж було якось вижить, і туда они езділі. Я

спрашивал: “Куді езділі?”...

От у нас, я помню, біла корова яловая, надо було ёйо куда-то продать, шоб шо-то ж ... Одеваться, обуваться нічого було, я в школу ходіл, например, босий, і зімой.

Ой... Згадав, шо решили скірді соломи перемалачувать снова. І от подганяли... машини вже були, од двигуна работалі, і они перемалачували, і оставалось по 10-20 зернин. Солому перемалачували, а десь 5-6 мішків получалася зерна. А як тіки голова колгоспу одвертався, ми жменю зерна хватали — і в рот, і в карман. І одін дядько — Трифон його звали — тот їв, наївся цього мороженого сіна і вмер. Роздуло йому живіт, голодний же був...

Вони-то неплохо придумали, а то зерно, шо перемалачували, всьо забіралі. А люди не интересовались, куда вивозили. А ми — малиши, нам би музику послушать — давай пишишь, дід, у колгосп! А дід у мене був такий розумний, каже: “Цить, хам, дурак, не понимаеш, шо це робитьсья!?” Жалко їх...

Так мало тогó, шо їх свозілі в кручу, они рилі землянки там, зімовалі, а потом расползались по Донбасу і билі пролетаріатами Донбаса: кто на железной дороге, кто на шахтах. От мой дядько на железной дороге работал, так я спрашую: как же жилі? Выкидали в кручу — так і називалось. Как ето можно было делать? Ето уму непостижимо!

Караяшнік...Я посмотрел на карте... Я когда льотчиком-инструктором тут бил, над етім Караяшніком летал. Ето на границе между Беловодском і Старобельском, Караяшнік. Так они, ці “куркулі”, повиривали себе землянки, нори, зімовалі, а потом расползались хто куда. Милостиню собиралі. От бабка моя, например, собірала у другіх сьолах. Сказалі, где она, і нашлі. І мать моя, і тьотка Санька, ёйо дочері, на возку бабку привезлі домой, нашлі ёйо в другіх сьолах.

Вобцім, голод — ето страшное дело...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Гринько Ксенія Єгорівна, 1922 р. народження

(сьогодні мешкає в селищі Білокуракиному)

— *Розкажіть, будь ласка, що Ви пам'ятаєте про голод 1933 року.*

— Як вела мені мати до Савки, як я взяла її за юпку, бо боюсь, шо бросе. Бо пройдеши метр — там женщина лежить, пройдеши ще метр — там дитина лежить. Багато людей тоді померло...

Їлі бур'ян — “галушки”, рогоз. Воно солодке і пахне огірками. Гаврашки (ховрашків. — *І.М.*) виливали водою, обдираємо, отих гаврашків варили і їли — хароша була піща. Бересток сушили, м'яли, у ступі крейду товкли і обмокали бересток у крейді. Ото так ми їли. Ка-

жуть, хліб уродив, я ж у полі не була, а вивезли і в море викинули.

Людей їли. Мати Явдохи Кривої поїхала у Перезне. Їхала з шовкунянами на якійсь підводі у Сватово, пішла сама на станцію і не доїхала до дочки. А її вловлено і вбито на холодець. Холодець із людей варили. Не доведи Господи, щоб воно не верталось ніколи!

У Шовкунівці була одна... Одвела дітей. Дівчина приплелась, а хлопець — з кінцями. Людей померлих звозили. Запрягали волів, яму виріли і мерзлими їх туди викидали.

Голодували не доведи Господи! Було йде брат самий старший, Трохим. “У комсомольця, — каже, — випрося тобі коржика”, — успокоював мене.

Записала Н. Гринько 2002 р.

КРАСНОДОНСЬКИЙ РАЙОН

Село Іванівка

Федченко Борис Кирилович, 1922 р. народження

(сьогодні мешкає в Луганську)

“Нарешті прийшов час, коли можна без страху не тільки згадати, але й сказати про страшне минуле, навіть про Голодомор 1932-1933 років.

Я вже літня людина, але добре пам'ятаю про те страшне лихоліття. Та, на жаль, немало таких людей, які це заперечують. Їх тоді на світі не було, і звідки їм знати, що то був за час? Хай почитають промови і доповіді вождів компартії. Сталін особисто не раз підкреслював, що в 1932 р. хліба в Україні було більше, ніж у 1931-му, а про засуху 1932 р. в його промовах нема ні слова.

Тоді я мешкав у селі Іванівка Новосвітлівського (тепер Краснодонського) району. З нашого колгоспу імені 1905 року в 1932 році вивезли все збіжжя. Колгоспникам на трудовень видали по 150 грам зерна і по 10 копійок. На дітей, непрацевдатних, старих людей нічого не давали. А пенсій тоді в селі не було.

Окрім Максима Лазаренка, всі іванівці вступили в колгосп. Керівниками до нас прислали Шаповалова (головою сільради), Селезньова (головою колгоспу) і Склярова (парторгом). Це були перші росіяни в нашому селі — за винятком Івана Прокоповича Козачкова, всі мешканці Іванівки були українцями. Казали, що парторг Склярів був “двадцятип'ятитисячником”.

Нове керівництво виконувало всі накази згори сумлінно і в плані виконання хлібозаготівлі, і в плані боротьби з “класовим ворогом”.

По сусідству жив старий дід Іван Дмитрович. Один із його синів Петро до колективізації був головою сільради, організовував колгосп і був його першим головою. А в 1930 році він кудись виїхав із села. Другий син Михайло був комісаром у Червоній армії і загинув у бою, захищаючи “завоювання Октября”. Непрацевдатного діда Івана оголошили “куркулем”, “ворогом”, забрали в нього кожух, бо більше нічого не було, виселили з хати і поселили в порожню хатку на краю села біля цвинтаря. А в дідовій хаті поселився новий голова сільради. Дід позати-

кав вибиті шибки, а в зиму на 1933 рік він помер з голоду та холоду.

Приїхав його син Петро в січні 1933 року, знайшов у цій чужій хаті тіло замерзлого батька (скільки він там лежав, ніхто не знає, бо людям було не до цього). Труну зробити ні з чого. Вирич яму на цвинтарі, накрив батька свитиною і сам закопав. А плачучи, людям розповідав, що зарив батька, як собаку.

Знаю точно, що ніякої засухи в 1932 році в нас не було. У березні 1933 р. ходила комісія по дворах і вимагала, щоб кожна сім'я здала зерно на сівбу. Вимагали пуд зерна і від моєї матері. А де ж його взяти? Матері за роботу нараховували по одному трудоводню за день роботи. Підрахуйте, скільки вона одержала зерна. А в неї нас було двоє дітей.

Спасибі, що біля нашої хати була діляночка землі — город. Тож ми мали буряки, гарбузи, трохи кукурудзи. А більшість людей мали біля хати невеличкий дворик, але городини там не було.

Зима з 32-го на 33-й була злюча, а топити — нічим. У нашому селі в ту зиму загинуло дуже багато людей від голоду і холоду, в першу чергу старі та одинокі. Пам'ятаю, в цю зиму померли старе бездітне подружжя Замогильних, дід Іван Кіонов і його дружина, діди Іван Ярошенко, Роман Шульженко, Хома Соломка та інші, я вже забув їхні прізвища. По селу ходили чутки, що в сусідніх селах було людодїство.

А беззубий Остап Хилько пішов на той світ, як казали, подавившись дохлою кониною. Тоді й коней годувати було нічим. Деяких коней забивали на кором колгоспним свиням і куркам, інші ж самі, доходючи, дошли. З них здирали шкіру, а дохлятину легенько прикидали землею на кінськїм цвинтарі. Люди ходили туди і брали те м'ясо. Коней загинуло стільки, що весною в борони і сівалки запрягали корів колгоспників.

Через одну хату від нас жила сім'я Петра Соломка. Багато років молодим він ходив по наймах. Та врешті побудував чепурненьку хатину, посадив вишневий садок. Угледіли в ньому теж “класового ворога” — мабуть, тому, що він мав зброю (мисливську рушницю) і собаку для полювання. Тож на всякий випадок вивезли Петра із села (люди казали, що відправили його на Соловки), а в жінки забрали корівку і всі речі, а її з трьома дітьми (старшій, Надійці, було дев'ять років) вигнали з хати. Щоб не вмерти з голоду, пішли вони до родичів на рудник “Сорокін” (тепер це у Краснодарі). Так і загубився їхній слід. А в їхній хаті розмістили сільраду і пошту.

Микола Ярошенко не дожив до зими 1932-33 рр., тому не бачив, яке лихоліття пережила його сім'я. У лютий січневий мороз їх вигнали з хати. Син Миколи Ягор був прикутий до ліжка, але, незважаючи на це, його з ліжком теж винесли з хати. Укутала мати сина, чим змогла, та й побігла з іншими дітьми шукати притулку. А коли повернулась, син уже спав вічним сном. Ходили бездомні Яроші по хатах, просили заради

Христа щось поїсти, а потім кудись зникли. Виявляється, їх вигнали тому, що їхня хата знадобилася під молокозавод (хоча який із хати молокозавод?).

Ми, діти, настільки захляли, що весною нас підгодовували — давали щодня по тарілці юшки з “віки” (це фуражна культура) і по маленькому шматочку хліба з одного ячменю. А як розтанув сніг, мої ровесники пішли на “боротьбу з ховрахами”. Появилось м’ясо. А шкірки ми здавали за копійки в сільпо.

Тієї ж весни ми на практиці здобули нові знання з ботаніки. Раціон наших харчів поповнився “вітамінами”: козельки, бабки, заячі вушка, борщівник, кінський щавель, молочай були нам до смаку. Особливий успіх у нас мали квіточки білої акації (я від них у 1933-му трохи дуба не дав). Зате наше керівництво не голодувало: баба Демчиха (так її кликали по-вуличному, бо чоловіка звали Демком) пекла хліб і для голови та секретаря сільради, і для голови колгоспу, і для парторга та їхніх сімей.

Якось учитель запропонував нам написати вірш на вільну тему. У той час я вже пробував віршувати. Тоді наша школа передплачувала дитячу газету “На зміну”. У ній повідомлялось, що в Америці діти добувають собі харч у помийних ямах. На цю тему я й написав вірша. Він мені самому сподобався. Прочитав матері (батька вже не було — він помер у 1927 році). Мама похвалила, а вірш порвала і сказала, щоб нікому про нього не говорив, а то її посадять у “кутузку”. А вірш цей я досі не забув, ось він:

Прочитав я в газеті “На зміну”:
Голодує в США дитвора.
Та чи кращу ми знаємо днину —
Як виносять мерців із двора?
Я не був там, не бачив, не знаю,
Як живуть в США діти тепер,
А про діда Івана я знаю,
Що зимою він з голоду вмер.
Не прожить нам, мій друже, й чверть віку
І не бачить безхмарних небес,
Бо їмо ми одну лише “віку”
І голодними ходим, мов пес.
Ходим в степ, ховрахів виливаєм,
Як наловим, то й м’ясо їмо.
З них майстерно ми шкірки здираєм,
За копійки здаємо в сільпо.
Та невже не прийдуть літо красне,
Чарівна і барвиста весна,

Не світитиме сонечко ясне,
Не цвістиме калина рясна?
Не журимось. Вже сонечко гріє,
На горбках зеленіє трава.
А як терен в квітках забіліє,
Соловейко в садку заспіва.

У минулому році я побував у Іванівці. Походив по цвинтарю. Трава по коліна. Огорожі немає, зате стоять ворота і зроблена з металевих труб хвіртка. Сів я коло могили своєї сестри. Вона теж пережила Голодомор 1932-33 рр., а загинула в 1943-му. Після визволення села від німців погнали людей на мінне поле ховати убитих. Там моя сестра і загинула. Там, на цвинтарі, я занотував слова:

Була колись в Іванівці у діда хатина.
Нема хати, на цвинтарі вся моя родина.
Нема хрестів на могилах, нема і докори:
Їх спалили в 33-м у Голодоморі.
Гарно було у минулім, та щоб усі знали:
Під конвоєм у колгоспи людей заганяли.
Я сьогодні на цвинтарі свій рід поминаю,
Сліз утримати не можу і гірко зітхаю.

Хочеться вірити, що прийдешні покоління українців ніколи не забудуть про геноцид своїх предків і будуть справжніми патріотами України.

А ще я вирішив виписати цитати з мудрих промов “вождя”. Не розумію, чому їх ніколи не використовують. Їх я знайшов у 13-му томі “Сочинений И.В.Сталина” (Государственное издательство политической литературы. — Москва, 1951 г.). Ось ці цитати:

1) “Мы преодолели хлебные затруднения, и не только преодолели, но вывозим за границу такое количество хлеба, какого не вывозили за время существования Советской власти” // Новая обстановка — новые задачи хозяйственного строительства (речь на совещании хозяйственников 23.06.1931 г.). — С.71;

2) “В чем состоит главный недостаток нашей работы в деревне за 1932 год? ... Объяснить это плохим состоянием урожая никак нельзя, потому что урожай у нас был в этом году не хуже, а лучше, чем в предыдущем. Никто не может отрицать, что валовый сбор хлебов в 1932 году был больше, чем в 1931 году” // О работе в деревне (речь от 11.01.1932 г.). — С. 216;

3) “В 1932 году хлеба у нас было больше, чем в 1931 году” // там же. — С. 217 (А про те, що у 1932 р. була засуха, Сталін не говорив. — **Б.Ф.**);

4) Валовая продукция зерновых в миллионах центнеров: 1931 г. — 694,8 млн.; 1932 г. — 698,7 млн.; поголовье крупного рогатого скота в

мільйонах голів: 1929 г. — 68,1 млн.; 1932 г. — 30,7 млн.; 1933 г. — 38,6 млн. // Отчетный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б) от 28.01.1934 г.;

5) “Мы добились того, что у большинства колхозников уже имеется по корове на двор... Уж мы, большевики, постараемся, чтобы все колхозники имели у нас по корове” // Речь Сталина на первом всесоюзном съезде колхозников-ударников 11.02.1933 г. — С. 252 (До речі, в нашому селі до колективізації корови були в кожному дворі, а у 1933 році селяни залишились не тільки без корів, а й без курей. У нас теж не стало корови, адже треба було платити податки, виконувати м'ясопоставку. — **Б.Ф.**);

6) “Мы добились того, что миллионные массы бедняков, живших раньше впроголодь, стали теперь в колхозах середняками, стали людьми обеспеченными” // там же. — С. 246”.

**Ці матеріали Б.К. Федченко надав у 2007 р.
Луганській обласній філії Асоціації дослідників
голодоморів в Україні**

КРЕМІНСЬКИЙ РАЙОН

Село Голубівка

Болдар Степанида Олексіївна, 1919 р. народження

У нас голодали. Одна сім'я, я помню, вмерла — Смалієви. Остався батько, а всі вмерли.

Я не знаю, скіки було того врожаю. Ми бідні були, нас не розкуркулювали. А голод прийшлося перенесті. В нашому селі небагато вимерло, а оце Новоборовоє — тут багато, кажуть, померло, і в Клімівці теж. У нас тут шахти недалеко, ось Лісичанськ — 60 кілометрів, люди ходили туди робити, на заробітки. У нас не було великої трагедії. Ми рибу ловили в річці, батьки “гаряшки” збирали, гриби такі є, буряк у нас був. Ми і людей спасали, у нас буряка було багато, ми на нього шось вимінювали.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Єпіфанівка

Даниленко Іван Васильович, 1938 р. народження

(пенсіонер, інженер-технолог; сьогодні мешкає в місті Кременна)

“Шановна Ірино Василівно!

Я чув Ваш виступ по радіо про Голодомор-33 в нашій області. Ви говорили, що в північних районах голод був сильніший, і навпаки, в південних — слабкіший. Саме так воно і було.

За Дінцем починався, власне, Донбас з його промисловістю, а головне — з його хоч якою, та зарплатою. А ще найголовніше — там були їдальні при виробництвах. Люди, голодні та знесилені, не в змозі були дійти з північних районів області в рятивний край — “за Дінець”, вони гинули на розбитих дорогах, не в силі пройти 150-200 км пішки. Влада розпорядилась і виділяла підводи для збору померлих, і їх закопували у вириті повз дороги ями.

На початку п'ятдесятих років я, хлопчак, чув, як жартували колгоспні теслярі над тими, хто звозив померлих у тридцять третьому.

— Та ви кидали в ями живих людей, щоб більше не їхати за ними!
— казали жартівники.

Ті виправдовувалися:

— Ми бачимо, що це вже ходячий скелет, одні мощі, дикий, нелюдський погляд, то й казали: “Сідай, чоловіче, відпочинь тут”, і ті нещасні люди доживали останні хвилини.

Жахливі реалії жахливого часу...

У моєї бабусі померло з голоду п'ятеро дітей, це були наймолодші. Старші пішли “за Дінець” і тим урятувалися. Я пам'ятаю, в моїй Єпифанівці ще після війни прямо рясніли на кладовищі стовпчики над померлими в тридцять третьому, на хрести не вистачало в людей сили.

А події в сорок сьомому році були для мене ніби недавно. Тоді мені було дев'ять років. Наступним роком виповниться 60 років голодомору-47, готуємося до чорного ювілею.

Їли ми тоді “лободяники”, “жолудяники”, варила мати “борщ” із кінського щавлю — привозила його цілий мішок з поля. Ми з братом виїдали по п'ять мисок цього “борщу”, батько — сім. Їли б іще, та нам не давали батьки, “щоб вода не пішла за шкірою”. Кукурудзяні качани, без зерна, пересушували, дробили молотком і мололи на вітряку. І щасливий був той, хто засипав свої качани за колгоспним комірником, бо той молов завжди зерно. Та мука була схожа на опилки, “ладики” з неї розвалювалися, і не було в них ні олії, ні жиру. У нас, дітей, нестерпно боліли животи, ми від болю кричали, качалися по землі.

Батько в колгоспнім сараї знайшов телячу шкіру, поїдену мишами та міллю. Її, лису та гладеньку, було б добре натягти на барабан. “Та тут жиру!” — заохочував нас батько, щоб ми їли смердяче на весь двір вариво. Ми втекли з братом із двору, а батько їв та запрошував нас до столу, вдаючи, що ніби нічого смачнішого він не їв у житті.

Ганяли нас за колоски місцеві компартійні чиновники, відбирали наші злиденні здобутки, гнали з поля, бо “то колгоспне”.

Зараз комуністи кажуть: “Ми вибачилися за ті часи!”. Нашим місцевим компартійцям, яким уже давно пора відправлятись на могильник історії, я кажу: “Так можна і фашизм виправдати, хай тільки вибачається!”. І ще я їм кажу: “Де ви бачили справжнього комуніста? Якби такий був, то ви, комуністи, самі відправили б його у Сватове, у психлікарню”.

Цей лист надійшов у 2006 році на адресу Луганської обласної філії Асоціації дослідників голодоморів в Україні

**Село Климівка Голубівської сільради
Тренпблець Ганна Пантеліївна, 1924 р. народження**

Батько у мене ізганяв людей у колхоз, на СОЗ, оно називалось “СОЗ”, батько був активіст. Він ходив, і хто хотів — пішов у колхоз. Вели телят, коров, ко́ней, брички, плуги, все це вони звозили. А хто не хотів, були

другі люди (я забула, як їх називають), ті ходили розкуркулювали їх. Насильно забирали, у сундуки лізли, брали. Шо їм наравилось, те і брали. І зерно брали, усе брали.

— *Ті люди були багаті, що їх розкуркулювали?*

— Та які там вони були багаті? Шо тоді... свита була, кожух був. Чи тоді як тепер — пальта та курточка? А тоді була свита, кожух. Худобу забирали, коров брали, все підряд брали, нічим не гребували. А хто не хотів, до того посилали таких же активістів, щоб розкуркулювали, усе — і кожухи брали, і свити брали, і платки, і все. Може, вони в їх і пооставалися. Лазили і по горіщах, і хліб забирали, штрікали в землю.

У 33-му у мене чотири братіки було, вони з голоду помёрли, а я одна осталася, тоді у 35-му мама ще народила дитину, сестру міні. А тоді батько був у Барікині председателем, у Містках був председателем, а тут завхозом був.

Тоді їли буряки, тоді з кукургузи качан голий товкли, пекли з буряком та їли. Зёрнечко було, так його позабирали, а шо ти зробиш? Мама міняла — брала юпкі. Тоді ж юпкі були в сім пілок, не так як щас, вузесенькі, а тоді в сім пілок юпкі були, хароші юпки були, і сорочки, і підшалники, і платки, тепер таких платків немає, шерстяні були. І на Кабанне (сучасне селище Красноріченське Кременського району. — *І.М.*) носила, і в Булгаківку, і де тіки вона не носила!

Кой-які люди були багатші, мати в них міняла. Принесе додому, нам розділе — буряк принесе, качан принесе, картошину. Отут у нас одна женщина свого брата на вóзичок поклала і повезла на кладовище, там ямку вирила, зарила і всьо. Тепер же як хто умре, так поминають же харашо, а тоді умирали — не поминали, нічим же було поминати. Помирало багато людей.

— *Хто винен у цьому?*

— Ну Бог його зна, дітки! Не можна сказати, хто винен — чи правітельство, чи Бог його зна? Забирали активісти.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Місто Кременна

Мацегора Наталія Матвіївна, 1911 р. народження

Під час Голодомору в 1933 році у мене було троє дітей — двоє хлопців і одна дівчина. Хлопці померли весною в 1933 році. Їсти було нічого, все, що вродило на городі, забирали комуністи. Завантажували на підводи і вивозили.

У нашій родині залишився міх зерна, трохи буряків і кукурудзи, які нам удалося приховати. Я ходила на заробітки до комуністів, приносила шкорки з картоплі. У лісі збирали жолуді, ягоди, але всього цього

не вистачило до кінця зими. У березні 1933 року їсти в нас було зовсім нічого, ми почали пухнути з голоду. Тоді ж померли мої хлопці, яких звали Іванами, ми з чоловіком відвезли їх на возичку на кладовище і самі закопали.

Мій чоловік якось зловив худого пса, якого ми з'їли і, мабуть, тому й вижили.

От такий був голод у 1932-1933 роках.

Записав В. Сімейко 2006 р.

Недбайло Уляна Олексіївна, 1912 р. народження

Я народилася в селі Білосвітівка, мої батьки — Гуріна Домаха та Гурін Олексій.

Під час Голодомору ми збирали “гарашки”, схожі на гриби, вкопували ріпу, варили жолуді, збирали картоплю на полі після зими, яку недовибирали. Варили суп із кропиви та лободи. Якщо було молоко, то зафарбовували молоком. Також варили супи з лушпайок від картоплі.

У нашій сім'ї було шестеро дітей, тож одягу не вистачало. Убрання шили зі старих солдатських шинелей. Коли вдарив перший мороз, то до школи довелось іти босоніж по землі, яка була вкрита льодом.

Рятувало те, що мати працювала в колгоспі і пекла там хліб.

Записала Г. Щолок 2006 р.

Ярешко Василь Петрович, 1917 р. народження

Я народився у Кременній. Мій батько — Ярешко Петро Пилипович, мати — Ярешко Марія Кирилівна. У сім'ї було шестеро дітей та старенький дідусь. Під час Голодомору в нас помер тільки дідусь, бо був дуже слабкий. Батько втік до колгоспу “13 років Жовтня”, тому що в нас було забрано хліб, боби, корову, свиней. Клуня теж була розбита. А в колгоспі було трішки легше.

У 1932 році був дуже великий урожай на бакшу — кавуни та дині. Ще ми варили відвар із квасолі.

Батько був забраний до в'язниці за те, що намагався сховати в землю мішок з пшеницею. Усе це побачив наш сусід і повідомив міліції.

Потім ми почали їздити в село Червона Діброва, там ми крали бакшу і перепродували або вимінювали на комбікорм, із якого потім варили баланду. Увесь цей час мені довелося жити в колгоспі, додому я навіть не повертався. Вдягати теж було нічого, але про це я навіть не думав.

Записала Г. Щолок 2006 р.

Село Новомикільське
Длїнний Іван Сергїйович, 1920 р. народження
(сьогодні мешкає в місті Кремінна)

Я народився в селі Новомикільське Кремїнського району в багатодітній родині, котра складалася з семи чоловік. До розселення наша родина мала пару волів, корову, коня. Все господарство мій батько Длїнний Сергїй Іванович добровільно здав у колгосп, щоб урятувати родину і не бути відправленим на заслання до Сибіру.

У 1932 році восени комуністи ходили по дворах, забираючи зерно, буряк, кукурудзу, продукти харчування. Тих, хто чинив опір, забирали до в'язниці. Тим, хто працював у колгоспі, також не дали ніякого зерна.

Почався голод. Батько був дуже наляканий репресіями влади. Він вирішив піти на Донбас і там заробити якісь продукти, але від постійного недоїдання у нього пухли ноги, він був дуже слабкий. Не витримало серце, він упав на базарі в селищі Переїзне і там помер.

Ми пухли з голоду, їли буряки, які в нас залишилися. У колгоспі прийняли рішення забити кілька коней, і ми були врятовані.

У нашому селі від Голодомору у 1932-33 роках померло близько 60 чоловік.

Записав В. Сімейко 2006 р.

Лозенко Парасковія Гнатівна, 1913 р. народження

У тридцять третьому году ми не голодували, наш батько робив на содовому заводі, заробляв гроші, і ми там жили. А в сорок сідьмом году ми вже голодували. А люди розказують, у тридцять третьому страшно було. Хто не пішов у колхози, ті померли. Я прийду в школу, а директор гляне на мої ноги і каже: “Визву тебе, ти відповідаєш на відмінно, а як гляну на твої ножики... вони такі пухлі! У мене комок у горлі, думаю: бідне, як же воно вчило? Пухле, голодне, а ще й учило!”. Ну а тоді ж папка каже: “Не йди, дочечко, все одно вмирати!”. Я не піду, а за мной приходять і директор школи, і предсідатіль сільсовета: “Нехай іде, нехай учиться, она відмінниця, она умніца!”. Дадуть нам поміщ — крупи якоїсь, ну ото ми й поживем там днів несколько. Ну вижили... Вже жито піднялось в огороді...

Записала І. Магрицька 2002 р.

Морєнець Ольга Олександрівна, 1923 р. народження

Голодовка була така. Нас було четверо, батько робив в МТСі. Це був 33-й год. Ну й прийде додому... Раньче магар такий був, просо. Магар — це пшоно таке, називався магар, дрібніше од пшоно. Перемолочували

вони змітки, перемолочували соломі отаку. З соломи там же пшеничка падала, яка вже була. Тоді падала... оцей магар.

А тоді... У Сватові були невикопані буряки, на зіму осталися. І мерзлі буряки їздили собирати. І ото батько був бедовий такий, сяде на товарняк, у Сватову поїде, там навибиває. Брали такі молотки, вибивали їх. І сідає на товарняк цей. А ми жили коло путі, і ото оклунок скине коло двору... І ми його притянем ото у двір. А сам поїхав уже на роботу, а нас ото обіспечив цими буряками. І мама було наваре їх — солодкі ці буряки, і ми ото їли ці бурячки. А тоді ото привезе кой-шо: то проса, то пшенички, то те... Ну спасали нас, вобцім, од голодовки.

А сусіди мерли, мерли сусіди на ходу. Скільки тоді їх вимерло в тридцять третім году! Дивишся — хто-небудь яму викопав чи не викопав, ні труни, нема ніде нічого. Так вони отак на доску... під той поставлять доску, до доски прив'яжуть мотузками — і несуть на кладовище. Ото їх вимирало хтозна-скільки од голодовки..

По сусідству в нас жив такий парень — пальчики об'їдав на собі! Мама було піде та каже: “Ой Боже, та шо це він робе!”. А він пальці на собі пооб'їдав. А в його жінки було троє дітей, вона повезла їх у Сватову. А там посадила на станції, і тих дітей зразу опреділяли, чи міліція забирала, а там чи в дитдом опреділяли, чи шо? А сама приїхала, а він уже помер. Оце я бачила на свої глаза. І хоч мала була, а помню. Несли його отак на дощці й понесли на кладовище. А вона тоді цю хату бросила й десь тоже в білий світ пішла, а діти десь по білім світі розбрелися.

— *А як Ви думаєте, це було сплановано, чи неврожай був?*

— Ні, врожай був, а це... Хто тоді руководив? Сталін! Казали, тоді по заготзёрнах і зёрно було, а це вредітельство було. Засухи не було, буряк же вродив! Змітки ж ці перемолочували, соломі, макуху там. Америка давала нам макуху, продукти, і нам привозили. І в колхозі одна жінціна йшла, а там конський навоз лежав. Вона пухла була така, страшна. Лягла, поїла той конський навоз і пішла. Перейшла через путь там чи шо, і вмерла. Мерли люди на ходу тоді. Вредітельство це було, це не більш — ні менш. Ну кой-хто виживав.

А тоді ж бересток... Оце ж весна... отой бересток, берест, дерево, рвали з його листя й коржики пекли, на сківроду, і коржиками робили. А зёрно в людей забрали, розкуркулювали ж тоді, зганяли в колхоз. Боже мій! Як здумаєш: скільки всього перебачив! Важке життя було...

А в сорок сьомому году... Оце ж як поприходили з армії, тоже ж була голодовка. Це ж уже після війни. Це вредітельство було, не давали... У мене сестра робила в магазині, а там же... давали на магазин, щоб оцим же ж давали... тим, шо на ходу падають і вмирають. Так ото сестра була в магазині, і було, по двісті грам хліба таким же ж дають. Аркуші були, шо по двісті грам хліба таким же, шо здихають, так давали. Аркуші — це

бумага така, називали аркуша, одривається там талончик. По аркушах оце давали хліб — кому двісті грам, кому сто, щоб не дохли. Ну все одно дохли всі на ходу. Время таке було... особливо мужчини. Там біля школи жив такий дядько здоровий, так він ішов-ішов, та так і вмер. Ну його за руки, за ноги — і на кладовище відтягли. Тоді ж хто яму копав, хто кидав? Де шо побаче... Так ото їх там на кладовищі багато таких, шо померли. Ну оце голодовка така була.

Записала І. Магрицька 2002 р.

Овешнікова Віра Петрівна, 1925 р. народження

Боса, гола була, нужда нас заїдала. Так шо я прожила детство... очінь-очінь плохо. Нас було дев'ять душ дітей, а тоді колхози розділилися й нами поділилися. І ми ото ж... Улітку в діт'яслях, а на зіму нема нікого. Нас бросають самих у пустій хаті, і ми живемо. Дожилися, шо вже нас і в школу не приймають, дітвора товче нас.

А тоді... отой... і хтось написав у Кременну. Приїжджають, а ми... нас дві дівчат і хлопець з нами. Ну, він і каже: "Дівчата, знаєте шо? Ми тут позамерзаєм!". Вода замерзне, не проб'ємо в хаті. Холодно — не дай Бог! А кривається ж нічим! Він і ка[же]: "Давайте ми зробим шатро́, цигани ж живуть, і ми будем". Так він дрóва напиляв, гвіздки позабивав, десь розжився. Натягли осюди наверх і збоку сюди, а там же ж стіна. Ну й стали ми туди залазять. А тоді соломи наносили, туди напхнули, у шатро ж це. Ну й живемо.

Дожилися, шо нас уже нудьга заїда. Раньше ж воші були, одно чухались, одно чухались, то ж драли собі голови. А підем у школу, а на нас дітвора отак ногами: "Вошіві, вошіві!". А ми в куточку позгинаємося й сидимо.

Ага... А тоді хтось у Кременну. Може, директор? Не знаю — хто, а визвав з Кременної тьотку й дядька. Приїжджають, а вже вечір. Приходє бригадір і каже: "Ходіт, вас председатель зве в кантору!". Ну, думаю: а шо... зімою ж ми не пасемó, шо ж це таке нам буде? Свиной, телят ми пасли. Поженемо ото, вони ж пасуться, а ми сидимо. Хлудінками гнали, а вони біжать, їх же шайка!

Ми грязні, волосся таке чудне! Ну, страшне було! Ну, пішли ми в кантору. Як гляне тьотка й дядько, які ми вийшли ж, оборвані, грязні, ой! Она каже: "Ой, та це ж не діти, це хтойзна-шо воно таке!". А він кулаком об стіл як ударе, отой чужий дядько, на председателя: "Шо це таке увійшло в хату? Це ж не дітвора, а хтойзна-шо воно!". А ми тоді до дверей тікати, а нас бригадір назад пхне, а ми впираємося.

А тоді міні сказали, шо ваша хата жива, моя... Батьки померли в 33-му ж. Тоді я зачалá ходити у свою хату. А батько захований у погребі в

мене. Ну нікому ж було ховати, пухлі люди були! Це у 33-му. Ага, і я ото... А міні сказали, що тут і батько твій, у погребі закиданий. Я сиділа-сиділа, плакала, і заснула. Проснулась — темно. Ну куди міні йти? У мене ж хата, у діт'яслі не пустять, в детській не пустять. Так ми тоді... Сиділа, плакала-плакала, та зачала пісню... зложила пісню:

Як осталась я сиротою, пішла яром-долиною,
Шукала мамочку, шукала папочку.
Не найшла я мамочку, папочку найшла.
“Папочка ж, папочка, чого ж ти нічого не кажеш?
Яка я смутненька, яка я грязненька,
Ніхто мені головочки не поміє,
Ніхто мене не розчеше, личенька ніхто не вмис,
Тільки я сама себе вмю дрібними сльозами,
Кулачками утруся.
Ніхто мене не спита, чого тут журюся”.

Оце отак я жила, моя детко!..

Записала І. Магрицька 2002 р.

Село Петрівське Макіївської сільради Синиця Ганна Никифорівна, 1926 р. народження

Я, Синиця Ганна Никифорівна, народилась у селі Греківка (це куток села Петрівського. — *І.М.*), колгосп “Петровське” (з 1940 року) Кременського району у родині Михеєнка Никифора Тимофійовича.

Недалеко від нас проживав брат мого тата Михеєнко Антон Тимофійович, у якого були діти Настя, Іван, Маруся, Віра. Антон Тимофійович помер, дружина Тетяна залишилась одна з дітьми.

Михеєнко А.Т. був комуністичний активіст, у 1933 році навесні він помер. У 1933 році до родини Михеєнків прийшли комуністи, забрали пшеницю і продукти харчування. Настя Михеєнко була на роботі в совхозі, менші діти — Іван, Маруся, Віра — знаходились вдома. Івана і Марусю мати Тетяна послала за соломою, а доньку Віру не пустила, а потім її зарізала. На той час дівчині було сім років. Діти, повернувшись із соломою, побачили свою сестру з одрізаною головою у ночвах. Іван утік із дому, ховався по пустих хатах, поки про цю трагедію не узнав його рідний дядько Никифор і забрав його до себе. Була викликана міліція, і Тетяну Михеєнко забрали до в'язниці.

Звістка від неї надійшла у 1953 році, але відповідь ми їй не надіслали. На той час ми жили в Кременній.

Записав В. Сімейко 2006 р.

МАРКІВСЬКИЙ РАЙОН

Село Веселе Кабичівської сільради Пробненко Марко Сергійович, 1914 р. народження

Як получився голод? Почалася продрозв'яорстка, у крестян вимели все дотла. У нас до зернини все вигребли. А потом почалась колективізація. Забрали в людей все зерно, часть худоби. І крестяни остались ні при чом. Рядом ось тут Росія — 60 кілометрів, там не було цього. Всі ми, з України, все барахло туди одвезли, поміняли за кусок хліба росіянам. І получився голод... голод “закритий”.

Устроїли продрозв'яорстку, от, і оця продрозв'яорстка устроїла собі ячейки. У їх всьо було — і худоба, і хліб, а в крестян нічого не було. І голод получивсь. Нічого не було, — це при колективізації. Давали разні одходи — макуху, буряки. І люди просто мерли. Я очевидець... Люди 35-40 лет прямо вмирили, нічим помогти було.

У нашій сім'ї один дядько, батьків брат, був пухлий. Виїхав у Росію, відтіля вернувся, а в його нічого не осталось, і він помер. У нас сусід помер з голоду — хороший хазяїн був. Отут Зоріновка, так молоді люди помирили. Просили кусочок хліба, а їм ніхто не давав. Отут село Курячівка — дуже воно постраждало. Я чув, там людей їли. Бачить не бачив, а чув. Общім, тяжолое дело було.

— *Хто винен у цьому?*

— Бачите, тут винних багато. Прозрозв'яорстка винна...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Кабичівка

**Кузьменко Ірина Терентіївна 1918 р. народження (І.К.),
Тарабановська Галина Петрівна, 1940 р. народження (Г.Т.),
Тарабановський Іван Архипович, 1938 р. народження (І.Т.)**
(Г.П.Тарабановська — дочка І.Т.Кузьменко, а І.А.Тарабановський — її зять. Усі троє сьогодні мешкають у місті Луганську)

І.К.: Ми були бідні, десять дітей у нас було... У людей забирали худобу. У нас віялку забрали. Коні були, коней узяли. І зерно забрали.

— *Згадайте 32-й рік. Урожай тоді був?*

І.К.: А хтозна, що не було нічого. Наші батько й мати їздили, змітали десь поліву по тока́х. У нас не було нічого, а там хоч по тока́х було.

— *А в хату заходили вашу?*

І.К.: Заходили! Дивились скрізь, що нахо́дять, те й беруть. Зерно забрали, порося було — порося забрали. Ну, що їм треба було, те й забрали. Це у 32-му о́сінню було.

— *Розкажіть, як люди голодували.*

І.К.: Ой, мої рідне́нькі, ви якби знали, стіки тоді люде́й померло, як їх возили во́зиками! Страшно! Положуть... як ото у Клочків дітей багато, батько сам умер, не знаю, хто його одвіз. Всі діти з голоду померли. Це не по сусідству, ці далі були.

А цей, шо у нас по сусідству — цей поїв, сам поїв дітей. Не знаю, стіки там їх було, дітей, ну а жінку вже він зарізав і з'їв. Ше не доїв її. А нашій матері сусідська баба каже: “Ходім провідаем Семена!”. Пішли вони, а він сидить на лежанці, а дівчина на пічі. Одна дівчина була, осталась, Марія, а ті — хтозна. Она плаче (а їй було годів одінадцять або десять, ота́кечки, невелика). А та баба Оля каже: “Ну шо (забула, як його по батькові), справився?”. “Справився!”. “А шо, в тебе наче шось чи пахне, чи воняє?”. А він: “Та... нема нічого!”. А та дівчина як заплаче на пічі! “Не плач, не кричи!”. А тоді ж та баба до пє́чі (тоді ж у пічі готовили). Та каже: “Шо в тебе тўтечки чавуні в пє́чі, шо ти вариш?”. “Та... мнясо”. “Шо за мнясо?”. А дівчина: “Папка мамку зарізав, так... варе. Каже, шоб і ти їла, а як не їстимеш, і тобі те буде!”.

Ото они побачили, заявили там комусь. Прийшли, забрали, і те м'ясо забрали. Та він і него́жий був такий... А дівчина — не знаю, де її діли, і дівчину забрали. Вона так плакала! “Я так боялася, — каже, — і не спала, кричала”. А він каже: “Не кричи, і тобі те буде!”. Забрали і дівчину, і його́, і я більш не знаю, де они їх діли. Оце і все, шо я знаю.

А у нас хлопці ше були — Хведько́, Илько́, ше хтось із хлопців, так заставили їх... На чердаку́ самі ноги та голови лежали. Так они його́ поскида́ли, яму викопали десь на городі, та поодно́сили, чи поодво́зили... Та закопали, та і все. У нас хутір був невеликий — Горівка. Кабічівка була поділена на два хутори, а тоді вони з'єдналися.

— *Багато люде́й у селі вимерло?*

І.К.: Ой Господи, багато! Ну в нас ніхто не вмер, всі ми осталися. Батько та мати їздили, нам добували сміття, ми точили та драли. Корова в нас була, буряки. Вони десь у Росію їздили, у Кантамірову. Кантамірова в нас са́ме ближче була.

Г.Т.: Бабуся мені теж розказувала про голод. Були у неї брати, братів розкуркулили. Вони й зажиточні були такі: ну шо, есть пара волів, пара ко́ней — це вже щитався куркульо́м. Ну, їх вивезли куда-то... Говорили,

в ярók. А в який там ярók їх вивозили, ніхто не бачив, не знає, ну вивезли в ярók. Усі їхня дítвора повмирили, а два брáти вернулися в село. Ну, приходили до бабусі сюда. Ну, бабуся чим могла, кормила, ну всьо равно ж — два мужики, треба ж чимось накормить, а своя сім'я ж, десять дítей! Ну, они так же ото ходили-ходили, так і повмирили. І похоронили їх — у рядно замотали, закопали, та й усе.

І.К.: Самі ямку викопали — батько та ще хтось, не знаю, хто. Один умер, і дрúгий умер, позакопували. Нема там уже того й місця, і хреста нема. І ніхто й не шукав.

— *Яка причина голоду?*

І.К.: Цьогó вже я вам не скажу. Я ж була ще малá, не знаю, як його і сказать.

— *А хто заганяв людей у колгосп?*

І.К.: Ну, я не знаю, такі ж, чи вони, може, приїжджали, чи свої такі були, шо заганяли. Ну і вихóдили (із колгоспу. — **І.М.**), і уп'єть ухóдили. А увійшли — так уже й жили. Ну оно ж і в колхозі не було нічогó. Ну як уже стали в колхозі, так уже ж добували, хоч давали по 200 грам та по 100 грам, нам по 200, дítям по 100 грам якого-небúдь зернá. Грóшей не получали, і не бачили. Ото шо сам собі викохаєш та продаси — так ото і було. Може, хто й получав, а з жінок ніхто не получав, а ми робили за трудовні.

Г.Т.: Саме бiльше получали 100 кілограм зернá, а їх треба нам розтягнúть на весь год.

І.К.: Та коли й дóвжен останешся! При отчóтному вичитáли: “Ти дóвжна!”. Та за шо ж я дóвжна, як я й копійки не получала?

Г.П.: Ми училися уже в школі, і як буквар розкриваєш, наша бабушка казала: “Оце анцiхристи!”.

І.К.: У нас у селі була церква, так її розібрали, у Мáрківці зробили клуб із церкви. А у нас розібрали церкву та зробили дом якийсь на тóму місці, і ніхто там не жив, не можна там було жить — кажуть, і дзеленчить, і брязкотить. Чи це правда, чи ні — не знаю. Прáзники дома празнували всі, а в цёркову ж ходiть було далеко. А як хтось умре, так у Меловé їздили, і в Кантамiрову ж оцю їздили, у Росію — “печáтали”.

І.Т.: Я розкажу про 46-47-й роки, цю голодовку я сам переніс. Ну, наприклад, такий факт. Приходе сусідка. А ми менші були — я і Володя, менший брат, лежимó пухлі. Ну, сусідка: “Ганно, та закопай ти їх, я он своїх двоiх закопала, та і все”. Ну, а я ж чую — лежимо з Володькою. Думаю: “От радiсть яка: закопають, не будеш мучиться, харашо!”.

Ну, мати ж не закопала. А оно якраз... Весна рання була, мати винесла нас у бушлатах — италiянцi відступали, так там залишили. Укутала, посадила нас під сонечком коло хати. Ми удвох були. Сидимó коло хати, сонечко пече, і вилазять букáшки, “коровки божі” називають їх, красні,

ми їх ото беремо і їмо. А они ж таки противні — я до цих пір пам'ятаю, як тіки букашку побачу, і запах — все, ото 46-47-й рік припоминаю.

Ну мати не закопала. Якийсь там десь буряк, потім почалась верба́, кашкі з верби — цвіте, почали ми жувать, їсти “сонечко”, і пішло, пішло, пішло. Не пропали, живі залишилися ото з Володькою, не закопала нас мати.

— *Чому був у ці роки голод? Неврожай був?*

І.Т.: Та все вмісті — і неврожай, і хабс, і не сіяли. Орали коровами. Оце я ж поганяв корову, а шо ти коровою напашеш? Ми оце ж малі були, так я держав корову, а ті підганяли, а корова — це ж не віл, она ж не приучена: ме-е, бе-е! Ой, страшне діло! Зцеплювали по дві пари корів, ужасне діло!

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Кризьке

Гу́ра Анастасія Федорівна, 1908 р. народження

Помню, у 29-му году вивозили людей багатих. У колхоз люди боялися страшно йти. Так які бідні — вони всі йшли в колхоз, а які були дужче багаті... Ну які там вони багаті, як там дві парі волів, коняка, та хіба то багатий? Так ото ж ті люди не хотіли йти в колхоз, і проклинали, і їх, тих людей, виражали куди-то там — чи на Соловки, чи куди там вони їх виражали? Вивозили їх відсіль, щоб не мішали колхозу.

А тут же люди пишуться в колхоз, і вступають, і вже началі й работать. У 29-му вже колхоз організувався, маненький колхоз ше, ше не всі були, не так, як тепер. Так люди, які пішли в колхоз, так і осталися там. А мого хазяїна (чоловіка. — **І.М.**) назначили в Луганське на машину — це ж уроді пришлють машини на колхоз, його шóхвером назначили, а потом він приїхав уначалі 30-го года. Приїхав же із курсів з тих, а тут же казали, шо ти будеш шóхвером у колхозі. Ну він пождав-пождав, машини немає, а так — хтозна-шо ж робить?

Він же і колхоз такий слабий. А потом один друг його каже: “Я був у Кантамирове, так там єсть така організація, там приймають шохверів”. Кантамирове — це у Росії, тут недалеко, кілометрів 35 чи 40 від Марківки. Так мій хазяїн поїхав у Кантамирову, на роботу поступив, на машину, і мене туди забрав. І діти в нас уже були — одна була 28-го рожденія, а одна 27-го. Поспішили. Так ото я була в Кантамировім у тридцять першому году.

А до нас люди приїжджали звідси — так ото ті люди, які тут були у тридцять першому, второму, так дуже плохо було. Розказували, шо так плохо, шо, кажуть, люди вмирали од голоду. А в кого було яке-нібудь золото чи сребро, чи шото там таке, так у Кантамировім приймали його і

давали за те ж добро їм пшоно, там таке, то крупа якась така — вобщім, закупляли. Це не у Кризькому, а в Кантамирові — крижчани тудя при-ходили і міняли, у кого було за шо. А як ні за шо було, так і вмирали.

Оце шо я знаю. Це ми в Кантамирові три годи жили, а тоді переїхали в Марківку; а там, у Марківці, начинався МТС і зганяли тудя трактори, машини...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Гурина Ольга Степанівна, 1927 р. народження
(дочка А.Ф.Гури)

У голод на вігонах збирали водорості земні, їх називали “галушкі”, і от збирали ті водорості. У кого було молоко, так ото варили ті “галуш-ки” і їли. То було спасеніє. Тоді з лободи листя товкли і їли.

Тоді одна жінка розказувала, шо у їх по-сусідськи жила бабуся одна одинока, і вони до неї один раз пішли, дітьми ше, а вона лежала на кроваті і гризла свої руки, пальці гризла — голодна була. Они побігли по домах і батькам своїм розказали. А батьки ж, видно, так не ходили один до одного і, може, не знали, шо вона така голодна, шо пальці свої гризла. Пішли до неї, понесли їй поїсти. Так вона раз поїла — і вмерла, того шо шось дуже багато їй принесли: і молоко, і коржики, і ото вона вмерла.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Кúрячівка Бондарівської сільради
Пугач Клавдія Андріївна, 1920 р. народження

— *Який був урожай у 1932 році?*

— Був урожай, ну тоді ж його брали і десь одправляли, кіньми одвóзили. А шо воно за така жизня була, шо не можна було нічого ні доказать, нічого... А люди прямо на ходу мерли, мерли страшно. Там такі мужики були... Ми отам жили (показує в сторону. — *І.М.*), так його на возик поклали, і тягнуть його на кладбище, він уже... Боже! Та його не можна розказать, то страшне діло було! Я все знаю...

Було, в хату ввійде, а ти там, було, перемиваєш (посуд. — *І.М.*), так воно ту водичку пилó. А діти... Та й дітей їли своїх! Так і було.

— *Багато таких випадків було?*

— Багато, страх, оце вся слободá мерли. Я все понімаю, як було. Мерли люди, мерли. Люди були здорові... Зараз вони вже не такі, а тоді люди здорові були, такі жєнщини були, мужчини здорові були.

Не давали нічого, забирали.. В хату ввійде — і забирає. Барахло по-забирали все... Такі були, брали, активісти. У мене кохта була біленька, так вони й кохту з мене зняли. І хліб, і барахло брали, шо не було — чи

одіяло, чи шо там, забирали все.

— *А куди дівали?*

— Ну, кому треба було, тому й брали. А люди з голоду вмирили, дітки вмирили, страшне вмирили дітки з голоду!

— *У вас люди ходили міняти?*

— Ходили. У Чортків (прикордонне з Україною російське місто. — *І.М.*) їздили, макушки там міняли. А тоді на горі чорненькі такі збирали, їли люди, якось спасалися. Дерево їли, з берестка листячко. Я все пом'ю, все знаю.

Ховали на кладбищі. Віриють там як-небудь, укинули його, у чо́му він ходив, у то́му і вкинули.

— *Пухлі люди були?*

— У-у, і не кажіть! Сидить воно, бедненьке, сидить, і вода в його біжить, ножечки пухлі!

У хату ввійдуть, шо не було — забрали.

— *І люди мовчали?*

— А шо ви скажете? Такого права не було. Увійдуть — і ти нічого не скажеш. І беруть, шо в тебе у сундуці, який був наряд — вони все забирали. Шо ви скажете? Нічо́го ви не скажете. Оце й усе.

— *І худобу забирали?*

— Усе, шо не було, забирали. Шо хазяїн придбав — забрали. Тоді ж воно букарі були, плуги були, са́ділка була, машини були, молотарки були, все стародавне було. Молотили, ціпа́ми били, рожні перебирали, це я все знаю. Я, було, рожён як переберу — так ніхто не перебере, як баба Клавка перебере. Забрали весь інвентар.

У 33-му у нас мати були, брат був, сестра і я. Троє нас було, мати була вдова. Батька вбило ще у 17-му году, як война була, і мати осталася із трьома. Ну ми якось не голодували, нічого казати. Корова в нас була. Гребліся... Жіта багато сіяли, ми жили як у степу. А тоді дід Митро́ яму викопає та туди заховає. А ми... Мелничку зробив дід, а ми намелемо... Ночю змелемо, ночю й поїмо. І так ми й прожили.

А в людей і діти, і батьки мерли — не було ж нічо́го. Балакали... Кажуть, шо їли своїх уже дітей. Оно ж голод був, воно не чу́чувало, шо воно таке.

— *Варили їх?*

— Та Бог святий знає! Так балакали, шо і дітей їли. Жаб ловили, їли люди. І вмирили од то́го. Там мужчина наївся і вмер. Кажне ж спасало свою жизнь... Все їли. Було, підуть в очеретá, та очерет уже молоденький їли, воно солоденье́ке було. А тоді вже лопу́цьки зачали вже — бур'ян такий, отаке завбільшки, рясеньке воно. І ото рвуть було і їдять. Бур'ян який не є — їли, картошка дика, бокланці, і гарáшечки такі проявлялися. Все їли. Вимерло дуже багато людей.

— *Половина села вимерла?*

— Вимерло, вимерло, вивозили людей. Страсть Божа була! Під'їдуть підводою, заберуть, поскладали... У тюрми їх позабирали. Хіба вони багато жили? Отепер ми багаті, хата яка! А то з крейди хатка була. А як нас жило 13 душ, а хата невеличка, так ми і долі спали, і на пічі. Сінця настелять, ряденечком прикриється. А тепер багаті. Увійдїть у хату, шо там: подушок отак і одїял, а тоді — де там те одїяло? Тоді прями, та вал укинуть на піч, та ото й спиш. Отак жили ми...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Тарабановська Катерина Єгорівна, 1921 р. народження

— *Де Ви народилися?*

— Я народилася в Курячівці, совхоз “Нова Україна” Марківського району.

— *Ви пам'ятаєте 33-й рік?*

— Помню, голод був великий. Щавель рвали ходили, їли, збирали жабрій по землі. Ну, страшне було! Люди мерли, падали. І в нас двоє вмерло.

— *А хто у вас помер?*

— Братик і сестричка.

— *І скільки років було братику?*

— Братику чотирі, а сестричкі — два. Пухлі були. Сім'я наша велика, сімейна, було нас десять душ дітей. Батько та мати одні нас снабжали. А тоді ж, у Голодомор, умерло двойко. А ще один погіб у войну.

— *Ваш батько працював у колгоспі?*

— Працював у колгоспі, уже ж і колгосп був. Конюхом коло скотини, коло коней, а мати по хазяйству, і дояркою була, і хліб пекла у колхозі.

— *А батько вам розповідав, чи він у колгосп сам пішов, добровільно?*

— У колхоз? Добровільно сам пішов. Так трудно було, шо не дай Бог! І то як у колхоз пішли, то, може, і спаслись трошки... Стали видавать потрошку.

— *А у вашому селі були люди, які не хотіли йти в колгосп?*

— Були.

— *Їх заставляли йти в колгосп?*

— Заставляли. Є сами йшли, а є... Ну хтозна, шо воно буде, як воно буде? Боялися люди й не йшли. А так більш сами йшли.

— *А в 33-му році їм давали якийсь приварок?*

— Давали. Пайки давали. Варене давали, це як ідеш із котелком — получаеш... Ну, на сім'ю, по черпачку. А тоді ж уже лучченько...

— *А в 33-му ваша мама не ходила міняти їжу на продукти, чи нічого було міняти?*

— Та нічого було міняти.

— А люди ходили, міняли?

— Ходили.

— Нікуди не їздили на заробітки?

— Не, цього не було. Тут поблизу в Завод (конезавод. — **В.А.**), ото кой-хто там ходив, так ото там давали пайку більше. А так не чула, щоб оце виїжджали, бросали.

— Ви пам'ятаєте, як людей багато мерло? Їх ховали по-божому?

— А хтозна, оце вже я так не скажу. Я знаю, шо батько збив ящикок, одного одвіз на кладовище, захоронив сам, тоді друге ото позаду — дєвочка, чи сестричка, тоді ту так похоронив. І все.

— А в 33-й рік ви збирали рослини?

— Качани з кукурудзи товкли у ступах.

— А з тварин?

— Горобців ловили, їли, варили “галушки”. Зімою там ловили куріпок, ставили сіточки.

— А вже у 33-му році влітку колоски дозволяли збирати?

— Та ні, колоски забороняли. А ми збирали так ото, тайком, заборонялося збирать. Я не ходила нікуди колоски збирать, не. Так ото ходила по степу... оті “жири” по крейдяній горі збирала.

— Якщо батьки помирали і діти залишалися самі, їх кудись у приюту відправляли?

— Не, це вже, може, после. А так не помню, щоб відправляли. Залишалися так, якось виживали.

— А в 33-му році люди між собою були дружними, допомагали якось один одному? Сусіди, рідня?

— Якось допомагали потрошку. Багаті, канешно, мало помагали. Я знаю оце, шо нам багаті на перехраненіє давали кой-шо, тряпкі якісь. Боялися, щоб у них якцо заберуть, так щоб залишилось.

— Хто забирав?

— Та хтозна? Такі ж ходили, забирали — комуністи, у багатих. Ну шо, як вони ж багаті, і землі побагато, і овець держали побагато, скотини.

— Багато було таких у селі?

— Та ні, не очень. Оно ж село невеличке було, хутір. Було дворів скіки, так ото їх вивезли десь... “Розкулачили” — тоді так називалося, і не знаю, де вони. Їх вивезли, сім’ї їхні вивезли. І они ото ж десь по городях пороз’їжджалися.

— А церкви у вас у селі не було? Ходили в сусіднє село?

— Та в нас далеко. Оце сім кілометрів саме ближче, Курячівка.

— Не ходили ви?

— Не, не, не ходили... Це знаю, аж як паску святить, так ото носили, вона ж далеко, як в неї ходить, автобуси не ходили тоді. А багатенькі то млин держали, то скотину...

— У селі млин був?

— Да, двоє, два вітряки, кажись, було.

— І довго вони стояли?

— Довго.

— А потім що, розбили їх?

— А хтозна, де вони — чи порозбирали, чи де... Вже колхоз став, що стали мельниці... Стали вже... в кого є що, молоть стали, возить на мельниці... А вітряки так геть порозбирали.

— Як Ви думаєте, чому був голод? Це пов'язано з колективізацією?

— І засуха була, і колективізація. Як воно і зараз робиться, так і тоді. Тепер хоч якось можна. А тоді хоча і запаси робили, та забирали ото і давали бідним потрошку. А у нас нічого не було, якась десятинка землі та одна конячка.

— Як Ви думаєте, скільки людей у селі померло? Багато?

— Нє, так, у кой-кого. Такого голоду страшного не було.

— Це Ви вже в школу ходили в 33-му. А в школі вас годували?

— Нє, нічого не давали.

— По деяких селах розповідають люди, що затіркою кормили.

— Да, нам варили, було давали.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Селище Марківка

Шейко Олена Леонтіївна, 1914 р. народження
(сьогодні мешкає в селі Парневе Євсузької сільради
Біловодського району)

У 33-му батька посадили. Був головою, та посадили. А тоді колгосп підписався, що він хліб роздав... мукú роздав голодящим, пухлим оддав. Випустили. А мати вмерла у 33-му од голоду. Батько як був головою, так де пухлі були, він мукú давав. А они приїхали: “Де мукú дів?”. “Ну... роздав”. А тоді батька забрали, а ці люди підписалися, що нам же він, пухлим же, роздав! Та він просідів півтора місяця, та випустили.

— А сусіди ваші голодали?

— Та голодали! Куди... мерли! Це побіжиш до сусіда, а він уже лежить... Голодний лежить, уже умёр. Ну, та куди! Багато, багато померло! Сусіди мерли, і далі...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Просяне

Чала Ганна Олександрівна, 1924 р. народження

(Оповідь веде Наталя Челапко). У селі Просяному Марківського району Луганської області зосталося дуже мало людей, які саме жили в

1932-33 роках. Переважно це люди, яким на той час не виповнилося ще й шести-семи років.

Заходжу до хати однієї похилого віку бабусі. Порадили сусіди, говорячи, що Олександриха усе знає і про Голодомор розповість усе. У хаті затишно, пахне любистком. Я вітаюся, називаю своє ім'я...

— *Розкажіть, будь ласка, про Голодомор 1932-1933 років. Ви тоді тут, у селі жили?*

— Я народилася у 1924 году. Тут жила в Голодомор, тут і зараз живу. У 32-33-му від голоду вмер мій батько (плаче. — *Н.Ч.*). Він саме тоді йшов до Кантемировка, на шиї в нього висіли гроші, щоб купити нам поїсти, і по дорозі вмер. Найшли його під стовпом. Нас осталося шестеро дітей, меншому ще й двох год не виповнилося. “Витягувала” нас матір. Всі ми були пухлі, поки не отелилася корова. Так пережили зиму, а там весною бур'янець начав рости. Так ми і вижили.

— *Що ви їли? Чи траплялися випадки людоїдства?*

— Їли ми усе, що попадалося під руку. Спочатку це була мерзла картошка, по горі собирали під весну гарашки — гриби. Їли бур'ян, лободу. Сушили березики, потім товкли їх у ступі, добавляли води і пекли лепасики. Часто рвали листя свекли, проварювали його у воді, обмочували у муці з листя різного і пекли. А випадків людоїдства я не пам'ятаю. Знаю, що ходили чутки про таке і в нас у селі, та я цього не бачила, відповісти не можу. Тоді ж хто що міг, те і їв. Було, ми з сусідськими дітьми ходили до Хрещатого по бурячки. Щоб ніхто не бачив, ходили вночі, зато утром було що їсти.

— *Вмирало багато в селі?*

— Вмирали сім'ями. У мене у сусідів вмерли діти, а потім і батько з матір'ю. А ось інша сусідка, Ніна Громенко, тоді була у Луганську, а її чоловік тут. Так він розказував, що його два брати і сестра вмерли від голоду, попухли. Так мати сказала, щоб батько поховав їх біля хати у ямі. Тому стало жалко дітей, він вирив яму у саду, в рядно їх замотав, так і поховав.

Траплялися випадки, коли йшли невідомо звідки діти, просили їсти. Хто що міг, те й давав. У мене матір дала поїсти дитині, років десяти-одинадцяти, а вона вийшла за двір і біля хвіртки і впала. Вмерла. І таких було багато, все по селу блукали, а тоді йшли далше. У селі було легше вижити, у нас тут бур'янець був, хоть шось їли, а у городі й того не було.

Записала Н. Челапко 2005 р.

Челапко Наталя Василівна, 1929 р. народження

— Я Голодомор не помню, мені тоді було три годи. Знаю те, що роз-

казувала мати. Я тоді у неї була єдина дитина, і у нас була корова, тож ми вижили. Батько мій ще у двадцятих годах работав у магазині, і йому туди, бувало, привозили розпарки, які ніхто не купляв, так він їх у скриню ховав. Мати все сміялася з нього, а він казав: “Підожди, прийде ще время, шо і розпарки нужні будуть”.

І от у Голодомор він ці розпарки міняв у Кантемирово на хліб або зерно. Було, він договориться з хлопцями кантемирянськими і виходе на Ковалеву гору, шо вище села отам, і там вони і мінялись, щоб ніхто не бачив і не чув нічого. У нас дома хоч і була корова, та їсти всьо равно не хватало, так батько ходив у ліс за жолудями, назбирає і тікає додому. А за те, шо ходив за буряками у Хрещате, раз його на конях поганяли. Думали, й не виживе. А їли усе, шо під руку попадало, в основном це були берестки, з них і муку робили, і кашу.

За ті года у нас у селі вимерла ціла вулиця. Наша ще якось держалась, а там, де зараз провулок Миру, була вулиця Лигутівська, так там усі вмерли. Шоб граки тіла не клювали, селяни позакопували їх під хатами, а те, шо у їхніх хатах було, покрали.

Ще тоді і заставляли зерно косить. Косили жінки косами, бо чоловіків у селі майже не було. Було ще з п'яти часов дід Назар, Шматків дід, виганяв усіх на поле, жорстока була людина. І таких предателів по селу було багато. Мати моя крапа у жменю зерно і несла додому у скриню, а дядько Марко, Маркіянів батько, прийшов з кочергою до нас і почав бити по скрині: “Одкривай її, я знаю, шо ти зерно воруюеш!”. Прийшлось усе оддать.

А якщо була б жива баба Векла Соломіїнкова, вона б розказала, як вони з матір'ю з'їли дитину...

По селу йшла дівчинка, її ніхто і не знав, бо по селу ходило тоді людей невідомих багато. Ну, Векла і позвала її до себе у хату. А під вечір матір м'ясом нагодувала, та шось ходила-ходила та й зайшла у погріб, а там рештки людини лежать. Тоді ніхто цьому значення не дав, та після обходили бабу Веклу стороною, поки вона і не вмерла.

Моя сім'я вижила, а от багато рідних померло. Страшно... Страшно тоді було!

Записала Н. Челапко 2005 р.

**Село Скородна́ Тишківської сільради
Дейко Євдокія Миколаївна, 1922 р. народження**

- Де ви народилися і де проживали?
- Родилася у Скороднівці, під Марківкою... Батько у нас рано вмер...
- Як ви пережили голод 33-го?
- Тоді мати ходила у Марківку... Тоді там столова була, так помий

носила та нас годувала... Під Марківкою построїв совхоз столову, велика була столова, й ото ходила мати і брала ті помії, і ми їли. Це в 33-му.

— *А людей багато мерло в 33-му?*

— Ой! Та скіки їх померло, та не дай Бог! Померло багато. У мене були... І братік був, і сестричка була... Померли. І у братіка були двоє діток, а они бросили їх, коло мами, коло нас оце із сестрою, та пішли в совхоз, а та дівчинка Кірюшку колише, та їсти просе... А мама тоді: “Ой дочечко, та ніхто вже нас не порятує!”

— *Як цих людей хоронили? В яму заривали, на кладовищі, чи так?*

— Де прийдеться, там і заривали. Чи в ярки вивозили, чи Бог його зна, де. Страшне було. І після війни я добра не бачила.

— *А в 33-му як люди виживали? Рослини, може, якісь їли?*

— Якийсь жабрій рвали по буграх і їли. Качани сухі товкли та їли, з берестка листя сушили та їли.

— *А якщо діти залишалися сиротами, не було у вас тут приюту?*

— Не було.

— *Так ото, бродили, поки не помруть?*

— Да. Так ото ж брат із жінкою бросив дітей — двойко, маненьких, одного в колісці ще колихали, а самі пішли в совхоз себе спасать.

— *Тут є цвинтар?*

— Отам, під Скалівським. Там оно, край ліса.

— *І немає там братської могили, де хоронили померлих од голоду?*

— Нема.

— *Церква була в селі?*

— Не було. Церква була аж у Тешковому та у Литвинівці — отам, у Бруківці.

— *А дозволяли під час збору врожаю збирати колоски?*

— Збирали... Та ганяли, не давали.

— *Хто ганяв?*

— Об'їждчики.

— *А люди людей їли?*

— Не чула.

Записала В. Аннусова 2005 р.

Село Тишківка

Мамай Марія Пантеліївна, 1915 р. народження

Тоді так було. Началі заганяють у колхози. А тоді... Я помню, як приїхали... що у нас там було у горщечках — квасолька, та ще шось — усе чисто забрали. Забирав актів — такі вибрані були, комсомол і ще там якісь були. Они позабирали все чисто, не оставили нічого. Шо було —

все забрали: квасолька, горошок, зёрно, харчі. Хліб они забрали вперед (раніше. — *І.М.*) увесь, “під мітлу”, не оставили й жмені — забрали усе. А тоді шо й осталося у горщечках, і те забрали.

Та Боже! Стіни пробивали, шукали ж, де хліб. Люди ж ото так у сараях перегоражували стіни і засипали туди. Вони там розвалювали, розбивали, і все забирали, до жменьочки, ніде нічого не оставили.

— *А люди закопували зерно в землю?*

— Закопували, ховали, і ми ховали. У нас на городі тоже — викопали яму, у мішки зложили, і там знайшли. Ходили щупами отими ширяли-ширяли, і те все вибрали, все чисто. Тоді забрали всю одєжу. Шо в нас було? Кожухи, тоді шубейки там суконні, ну таке ж ото було — приятне, дороге. Тоді ж така мода була. Забрали й те, забрали! Я прийшла із “вулиці” (гуляння молоді. — *І.М.*), на міні була юпка отласна, міні батько з Кантамировій привіз к Паски, кохточка — і те забрали.

Забирали, понімаєте, грабили, забирали все чисто. Машинка в нас швейна була — забрали, усе чисто. Облагали здорово налогом, поняли? А платить же чим? Там вони чи за налоги забирали? Ну грабили, забирали. Ой, та не дай Бог!

Тоді чом ми вижили? Ото ж як у нас усе забрали — і худобу забрали... Було в нас три парі... шість волів, дві корови, пара коней, тридцять овець, і таке там — гуси, индіки, 22 десятини землі було, поняли?

— *І хто це все обробляв?*

— Самі обробляли, худоба ж то була!

— *Сім'я велика у вас була?*

— Тринадцять душ, дітей було дев'ять. А тоді... при непові (неп — нова економічна політика. — *І.М.*) дали у кредит инвентарь германський — плуги, букарі, сівалки, віялки дали, шо зёрно переганяли. При непові це діло було. І все це забрали — тільки Господи благослови, все забрали. Батько ж не хотів у колхоз, поняли? Так ото ж облагали великим налогом. Тоді й хату забрали, вигнали нас у бур'яни. Тоді ще Голодомору великого не було...

Ми пішли у Кантамирову, у Росію, оно ж ще тоді границі не було. А батько познакомився з експедітором, тільки ж колхози організовували, і батька взяли сторожом на експедицію. Тоді експедітор получав зёрно і дав батькові пшениці. Так ото там ми вижили.

У тридцять першому году ми з старшим братом поїхали у Казахстан. Наші хотіли, щоб перейшла туди вся сім'я, у Семирикі, так три місяці волами їхали. Киргизи налітали на їх, ну дід наш такий здоровий був, заклепав отак косу, як рубель, та тоді як махне косою! А вони як кров побачили — і пішли, і ні разу їх не обобрали.

А ми в Казахстані з братом зіму пожили... А переїжджать туди не було надобності — і там же колхози, тоже починався вже голод. Дід

нам дав грошей, харчів на дорогу. А тоді як приїхали — 250 кілометрів пішком ішли. Де можна було проїхати — волами, верблюдами їхали. А тут погранотряд, якраз китайсько-монгольська границя, так тоді ми з киргизами, і два руських було, поїхали на другу станцію, якраз строївся Турксіб — Туркестансько-сібірська залізниця. Так там ото ще були такі із комишів станції, ми там і ночували, там тепло було. А як відтіля — ми вже їхали волами. Їхала хвѳра — хліб возили на посів, і ми сіли туди нагору, і поїхали. Приїхали на станцію, уже на Семіпалатінськ ходив поїзд, Алма-Ата, і ми поїхали. І з нами їхав якийсь агроном, і заболів брюшним тїфом, і його з поїзда зняли. А ми заховались подалі на полки, і нас не побачили, а то б і нас зняли.

А як ми приїхали додому (приїхали ми в Кантамирову), а батьків уже звідти міліція вигнала, щоб здихали на Україні. Вигнали назад, з міліцією, ночью. Они приїхали, а хати ж нема. А тьотка в нас була солдатська вдова — “білі” розстріляли дядька Романа, тьотчиного чоловіка, батькової сестри. Так тьотку оставили в кухні як солдатську вдову. Так ото ми приїхали до тьотки, а скіки нас душ! І голод начався. Як начався голод — Боже, шо ж робили! Люди уже їли і кішок, і собак, ой-ой-ой!

Ну, а ми так вижили. Була колхозна коморя, і в неї було сім’я з прядива. Так хлопці полізли туди, дірку провертіли, та наточуть сім’я, та насущим, та трощикуєм, тіки ночью їмо! Та тоді збирали такі “кашки”, по вигонах росли, збирали та їли. Ніхто в нашій сім’ї не помер. А по дворах — кажен день вивозили повні брички. Везуть — ноги висять. Чорбула́х у яму обшу — і всьо!

Нам Господь дав, шо ми якось зуміли, понімаєш? Ну і ми вже пухлі були. А тут батько у нас пішов до черниць, а в черниць коровка була. Це монашки, дві сестри, такі, заміж не ходили, а молилися в церкві. Батько до їх пішов пособлять, вони вже старі були, і в їх корова була. А як коровка отелилась у їх, вони начали з нами поділяться, і ото ми поодтухали, Бог дав.

Так у нас з голоду ніхто не вмер... ні, хлопчик маленький вмер. А Олексієнки — дванадцять душ було, так двоє осталося — дівчина і хлопець. Вони пішли у Росію, у Кантамирову, буряки відтіль носили. І ми буряки носили, совхоз “Комунар” там був, і там буряки садили, і ми ходили ночью по буряки. Ой, та нас як там закрили в хаті... А була директором москвичка Щукіна, вооружонна. Та нас як захватили на ямах, на тих буртах, та вона нас забрала усіх (там нас було четверо чи п’ятеро жінок) і погнала нас, і закрила у тому сараї. Це за Кантамировим, у совхозі, за ці буряки.

— *А в Кантемировім не було голоду?*

— У Кантамирові не було. У Росії хліб був. У Росії ж не було голоду, тіки Україна голодала.

А я така ж добра була! Дід нас беріг (охороняв. — *І.М.*), тоді пішов, а нас накинув (закрив двері на засув. — *І.М.*), я бах! — шибку розбила, у вікно виплигнула, одкрила, і ми втекли. Утекли ноччю, отак бродили — і ярки, і все, і ото прийшли додому.

А Олексієнки померли — уся сім'я, тіки двоє осталося — Митька і Наташка. Вони з нами ото буряки збирали, і їх забрали й заставили у совхозі робить, худобу годувать, ото вони й вижили обоє.

— *А хто в селі ще вмер тоді?*

— Та Боже! Та вимирали — пусті хати були. Оце Олесієнки всі померли, тоді Мироненки померли всі, це на нашій вулиці, усі чисто, до душі померли, тоді Климєнки померли, тут же тоже. Мироненки — такий парень був, Ваня, красавець! На балабайку грав. Ой, Боже! Уже дивлюсь — везуть, уже вмер! Тоді Мідвіді тоже вимерли, одна душа осталася. Та в нас душ триста умерло з голоду! Сусідні села — оце рядом Скородна́, і далі — всі повимирали. Та Боже, повимирали села! Коли люди вмирили, то так плакали та їсти хотіли! Якраз у нас дід умер, просив їсти, а в нас нічого не було.

— *Як ви думаєте, хто зробив голод і для чого?*

— Та зробив голод хто? Сталін! Для чого? На Україну він шось був злий — чи дуже умні люди були тут, працьовиті... Самі робили, все було своє...

Я помню і двадцять первий год, голод тоже був. Тоді у нас неврожай був. Це в тридцять другому був урожай, так його забрали, а в двадцять первому году був неврожай. Отакий ячмінець поріс (показує, що невисокий. — *І.М.*), так його руками рвали, пр'аниками молотили. Тоді у нас було багато волів, так ми два воли з'їли у двадцять первому году, та й осталися. А в кого не було волів, худоби, так багато померло тих людей.

Одна жінка дітей їла своїх. Я питала в сусідки: “Як Параска поїла дітей?”. А вона розказує: в неї хлопчик був, такий жирненький, так вона його в піч положила, спекла ще живого і з'їла. Прибігла дівчинка (їх троє було) та питає в старшенького: “А де Серьожка?”. А він каже: “Мама його з'їла!”. А мати взяла та і його з'їла, а дівчинка втекла. Ото вже вона “потірялася” (збожеволіла. — *І.М.*).

Страх Божий, шо було! Я ж кажу: везли, і везли, кажен день везли. Заставляли возити. Хто вже лежав, не піднімався — і того вкидали і везли, забірали і кидали в яму. Це все на моїх глазах було.

Записала І. Магрицька 2004 р.

МІЛОВСЬКИЙ РАЙОН

Село Калмиківка Стрільцівської сільради Кононенко Ольга Олександрівна, 1923 р. народження

П'ятеро в нас дітей було. Трудно було, ну не померли — ні батько, ні мати, і ми не померли, всі вижили. Корова була. Трудно було, невиносимо, ну а вижили. У Росію їздили мінять — барахло возили міняли. Ранше ж у матерів були шарахв'яни, кохті, платки різні — кашамирові і такі. І ото складе у вуз'ол — і туди. А відтіля тоді то хліба, то пшона, то буряків нанесе, і проживем трохи. Так, гляди ж, і вижили.

— *А чому, як ви думаєте, у Росії все було, а тут — нічого, хоч Росія і недалеко?*

— Ну, здавна-давно чогось оця Україна яка-то мучениця була, а в Росії голоду не було. І вже у 47-му у нас голод, а в Росії не було! А тут голод був, трохи мої оці не померли з голоду. Народилось (дитина. — *І.М.*), так макухи купим, та нажую у соску, і сесе, та годую макухою. У 47-му тож трудне було.

А до війни трудніш було. Мати готували: борщ варили з буряка — буряк кришили, робили квас, і з того квасу, щоб кисленький борщ був.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Пасішник Анастасія Федорівна, 1924 р. народження

Шо я знаю? Великий голод був. Людей багато померли. Ходили на Новоспасівку... Та даже коні дохли, а ми їх брали та їли. Багато людей погубло!

А ми малі були, ходили на гору гарашків збирати — як гриби. А хлопець один кричить: “Дайте, дайте хлібця!”. Дивимось, уже вмерло на степу.

Було в нас троє дітей — сестра ще, і брат, і батько та мати. І пухлі ми були, ну якось пережили. Їли кропиву, і на горі... Хтозна-шо воно таке... прямо як лапті... І ото ж ми назбираєм, і в ко́го корова єсть, так у молочко кинем. І скіки б ми його не варили, воно однаково — слизьке і слизьке. Їли ко́ру, берестки обдирали, траву всяку їли. Багато померло, а хтозна-скіки...

У нас була корова, вона нас рятувала. А в кого не було, в тих не було абсолютно нічого.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Суслова Мотрона Яківна, 1921 р. народження

У 29-му колективізація почалася. Почали заганяць у колхоз, і були такі, що... прокляті... зборанія — називали “сходка”. Наших батьків таскали на ту сходку, заганяли в колхоз. А ми ж не знали, що воно за колхоз, який він, колхоз, що воно таке представляє собою, не хотіли йти. Розкуркулювали куркулів, і такі що середняки, і такі що бідняки. Так забирали не то — і горох на горіщі постягали та позабирали.

Куркулів вивозили на яркі. Прямо у степ вивезуть, забирають у їх усе з хати, що є. Хата остається пуста, їх виганяють на ярки. Які раніше знали куркулі, що буде переворот, они продавали волів, в’їжджали по городях, а ці ж, біднота, пооставалася тутечки, та середняки.

Ну й що? В колхоз не пішеться — значить, він “враг”, в його починають забирать хліб, чи хоч предлагать, щоб він вивозив, своєю конячкою щоб одвіз у Меловé. Одвезе туди раз, другий раз уп’еть (знову. — *І.М.*) заставляють. А він не повезе своєю конячкою — це уже він “враг”. Начинають коло його захожуваться. Забрали конячку в колхоз, корову забрали живосилом.

Хоч оце і в нас: осталося п’ять душ дітей, і батько вмер у 32-му году. І ми осталися сироти, і нас розграблювали — не то, і кукурузку з горіща, і горох повитягали. Це наші активісти робили. Вони ж поступили в активісти — такі, як і ми. У колхоз заставляли писаться, так із району являлися люди такі, що предлагали, розказували, що буде так і так, ну ми-то малі були, а батьки не знали, що воно таке. Як можна писаться в колхоз, як не знаєш, що це таке?

32-й і 31-й був неврожай, бо в нас уже нічого було сіять. У 33-му — Боже мой! Не то вмирили, а дохли! Дохли на ходу! Це без брешеш. Лічно я бачила: мій батько на возику привозив такого, що він уже доходив, а він привіз. А мати напекла таких ладичків — із кори та з листя, а все одно ж йому дали, і бурячка. І такечка одгодували. Це Іван Васильович був, Хроськин брат.

А є, мерли... Такі, що коніну їли, і они вже не видержували. У Мусіївці матері моєї племінник, так рідну матір свою з’їв. Це без брешеш, це точно. Йому годів 18 вже було. Матір мерту вже він розходував. Це я од матері вже чула од своєї.

Ой, хай Господь храниць! Я ж кажу, 33-й — який тіки трудний год був! Іде-йде чоловік, доходе. Упав — і все...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Морозівка
Громакова Любов Василівна, 1920 р. народження

Голод був страшний. Лободу рвали, та бересткі драли, та товкли, та лободу варили, та ладики пекли. Як колхоз став — не стало нічого. Хтозна-шо таке було, шо не було нічого.

До 37-го году пошти таке тяглося, а тоді в 37-му в нас председатель був, із Миколаївки, хороший, і вродилося, і сказав: “Дам по 5 кілограм пшениці”. Ми не повірили, кажем: “Брешете, хоч Ви й начальник”. А він каже: “Дам!”. І дав.

А тоді голод такий був — не дай Бог! Устали з матерею вранці — нема ніде нічого! Так ми свиріпи нарвали, трави, зварили, попили юшку і лежимо. І брат уже в мене пухлий був — Саня і Ваня. А Митя був з 18-го, той уже у полі був, там хоч зátірку робили, варили і давали.

— *Люди у вас умирали?*

— У-у, та людей везли брiчками! Вириють яму та по 50 душ кiдали. А бабуся наша вмерла, так у нас iще батько був, так сам яму вирив і заховав. Людей мерло — не дай Бог! Ну не було нічого!

А які були... Чи “куркулі” їх називали? Забирали картошку в їх, усе чисто, і люди мерли. А в нас нічого не забрали. У нас батько остався в дев’ять год без батька, і в нас нічого було брать. А в сім’ї нас було семеро дітей, і мати його, і сестра сліпа, і мати і батько.

Люди по дорогах лежали. Ми в школу йшли, і вмирав... із Кабiчiвки... Рóзова сорочка, парубок такий! Пóки він, манушка, мучивсь, не дай Бог! Прямо на дорозі, під тином у людей. Було, було, знаю все!

— *Мiняти ходили у вас?*

— Ходили. Я з матерею ходила аж у Лiзнú (село Лозно-Олександрiвка Бiлокуракинського району, на кордонi з Росiєю. — *І.М.*), тут за бугром. Носили сорочкi, рушники полотнянi носили мiняли. Все було! А принесем то кукургúзи у вузóльчику, то мукiчки, то ще чоó. Був і там голод, ну не так, як у нас. Там оно, знаєте, хутiр був, може, iм легше було розжитись?

— *Хто у вас помер у селi?*

— Отутечка... Хата ось уже розбирається, так усi померли, осталися двi сестрi й брат, а тi померли. Моргунови — Юхим, по-батьковi не знаю.

— *Чому голод був, не знаєте?*

— Не знаю, відкiля воно взялося. Не давали нічоó людям. Самi не сiяли, а колхоз не давав. А як воно було — Бог його знае...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Медведєв Іван Іванович, 1923 р. народження

— *Як організовувалися колгоспи?*

— Якій йшли в колхози, а які не хотіли, тих розкуркулювали і на Соловки одправляли. Забирали худобу, сівалки. А хто й сам, по согласію йти — і коней, і сівалки оддавали, все оддавали. От, при мерно, мене розкуркулили... Торги називалися: у центрі чоловіки стоять і показують — чи там пальто, чи плаття, хто скільки, хто більше дасть. Так оце такі були торги в те врем'я.

А як колхози організовувалися — я знаю, що організовувалися ці сходки, щоб у колхоз здавали все по добру. Хочеш у колхоз — давай! Конячку, волів і сівалку здавали в колхоз. Якій не хотіли в колхоз йти, у їх забирали, а їх на Соловки вивозили. Хліба палили, стоги запалювали, дома палили куркулі...

Як зачали колхози організовувати, ходили забирали хліб. Мій батько був у комісії оцій, і сестра його, батькова, тоже була в комісії.

А в 33-му я ходив по полі і збирав колоски з матір'ю. Обминали пшеничку, товкли і їли. І пухлий був такий!

“Кашки” на вербі були, збирали і їли, і на берестку були такі цвітки. А потом по вигону збирали таке... не знаю, як і сказати — таке, з землі виходило, ото їх варили і їли.

Знаю, що тьотка моя, батькова сестра, од голодовки померла. Сусід, Медведьов Іван Макарович, тоже вмер. Їжачків їв — лучче м'ясо, чим свинина. Бабаків ловили і їли, а більш такого... ні кошки, ні собаки не їли. Були, ну то, на верно, померли з голодовки. Нікому ховати, з совета висилали людей, яму рили. Гробів не робили, а вкидали просто в рядно і в яму. І все, по п'ять — по шість чоловік вивозили на кладбище. Ішов-ішов чоловік, серед вулиці упав, тріпнувся — і готовий.

Був у селі такий випадок. Зарізали одні корову. М'ясо жінка поставила у грубу. Голод же невиносимий! Поставила вона м'ясо у грубу, щоб на ранок же м'ясо було. А дитя їхне устало, чавуна розкрило, витягло кістку з м'ясом і гризе. А мати ж чує, що щось плямка, та як схватилась! А воно сиділо коло груби і гризе м'ясо. Вихватила цю кістку із руки і по голові! На ранок усі знали, що Погончиха вбила свою дитину.

Записала З. Сікорська 2001 р.

Село Мушівка Стрільцівської сільради Лазуренко Федоска Іванівна, 1907 р. народження

Ми на хуторі жили, а у слободі, казали, люди як мухи падають.

... Була весна — дощовита та холодна, падала скотина. Так ото трохи осталися люди на хуторі г'ожі. Приїдуть, заберуть дохлу скотину — і в яму, “закидайте!”. Ті поїхали з хутора, а хуторяни одкидали, помили і їли. Отак у 33-му було.

А в мене хлопчик був, другий год було Іванові, так ми те м'ясо довго

не їли, а тоді зварили, поїли, а на другий раз його вже немає. Не було нічого, я й не знаю, як ми осталися.

А земляночка була... Оце хата, а оце сіни, а тут викопана землянка. Та воно як занесло, так ми сиділи, тиждень не виходили: двері сніг забив аж до потолка. А сусіди отут були, так вона прийде, та прогórне сніг, та принесе нам або бурячок, або картошин штук стіки. У нас на хуторі ніхто н вмер. Одна баба до сина йшла, зімою, так та умёрла. А у слободі багато вмирили, так звідси виїжджали туди, щоб не було порожніх хат. Картошкі в нас були, кукуруза була, буряки.

Матвіївської Гальки батьки у слободі жили, там Яроші були, так вони дітей своїх поїли.

— *Ви ходили шось вимінювати?*

— А шо мінять, як вони у мене все забрали? Своє начальство... І одяг, і їжу. У мене в 33-му багато всього було, так забрали. Чоловік, вроді, пшениці набрав відро там десь, так они прийшли, я покі у Біловодське долізла, а вони прийшли, все забрали. Кукурузи в мене багато було, картоха була — усе забрали із погріба, у мене все було.

А у слободу ходила, так там люди мертві по вулиці лежали, і біля кантори.

— *Що у вас із погріба забрали?*

— І картошку, і огірки, і баклажани, і яблука. І обкладали налогом. А чим платить?

— *Хто забирає усе в людей?*

— Свої. Їх уже немає. З кантори ніхто не ходив, а такі, прости, Господи, як Дреєв був, председатель... Аферисти!

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Новомикільське Стрільцівської сільради Гончарова Анастасія Тимофіївна, 1914 р. народження

Село наше Новонікольське, а так — Безбóжнівка дрáжнять. Тридцять другий рік був урожайний, ну урожай той забрали, ми не знаєм, куди. Кудись поодвóзили. У нас були дедушка, бабушка, мама, папа, і братіки. Ті померли два, а один остався.

Люди біля нас кругом були небагаті, бідні були. Сусіди в нас не вмирили. З другіх дворів умирали, а у нас — не.

Ми товкли свіріпу, бур'ян разний, отой бур'ян, шо перекотипóле. У нас було дві коровки... Був горох, квасолька — отим ми вижили, усі в нас так вижили. А в селі — вмирили. Підуть гарáшків, там, на гарáшках, і вмруть. Пухлі були люди, совсім пухлі. Оце біля нас була піка́рня, ото туди приходять, упаде — і вмере, упаде — і вмере. Ото ж їсти хоче, а йому дадуть там трошки поїсти, а воно поїсть — і вмира. І з другіх селищ багато ходили.

... У людей забрали хліб. Куди його одвóзили, ми не знаємо. А в кой-яких людей була пшеничка, так забирали, кудись везли.

— *Кого у вас розкуркулювали?*

— Та вони були й небагаті — корова та два бики, і все, та чоботи поганенькі — ото він “куркуль” був. А який він куркуль? Не куркуль він, ну називали “куркулями”: не хотів уступати в колхоз.

— *Ходили у вас люди міняти одяг на харчі?*

— Ходили, ходили туди, на Дёркул. І наші люди кой-які ходили, і моя мамка ходила. Она була нітошницею, хороший товар був у неї, так разів скільки ходила міняла пшенички, на Росію.

У нас тут була баба Наташка, її вже нема. Так кажуть, що вона дитину свою з’їла. А чи правда, чи неправда це — не знаю. А поговóрка була така, що з’їла.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Півнівка Зориківської сільради Медведєв Іван Савич, 1912 р. народження

У 32-му урожай був хороший, ісключительний. Так вони ж обкладали (податком. — *І.М.*), забирали хліб десь, кудись, а нам не було. Голодували, страшно голодували.

У матері нас було четверо, і всі вижили, потому що корову держали. А голод такий був — страшєнний. Мій батько вмирав у ці роки. У нас хліба пошти не було, а ходили забирали. Були такі, що називалися “комітет незаможних селян”, все в людей забирали. Люди пухли од голоду, вмирили сім’ями.

У конський завод нас посилали, двома кіньми, в Старобільськ на парторги вчиться — возив я його. А він міні приказував: “Не ночуй у полі, у селі, а то і кóней поїдять, і тебе з’їдять!”. Понятно? Такий голод був.

І в нашому селі був такий голод... Мій батько ўмер. Я ходив на курси трактористів у Морозівку, і там грóшей не давали, а ми перевдівались у дрúгу фуражку, у дрúгі штани, у все дрúге, і щоб нам ще давали хліба. Один пайок — кіло двісті на цілий день, з утра. А його тіки раз получиш, більш не дають. Так робили так: перевдівсь я у твою кожушіну, щоб не признали — і за хлібом.

Люди пухли... Сусіди наші померли з голоду.

... Я у Морозівці перевдівсь у дрúгу шапку та получив хліба не кіло двісті, а кіло шістсот. Додому приніс, а батько ж умирає з голоду. Ну, думаю, як же йому хліба дати? Давав хліба — він уже не їсть його, пухлі руки і ноги. Був він інвалід Семьóновського полка і інвалід Ленінграда-Петрограда, там був. Так і помер батько...

Записала І. Магрицька 2004 р.

**Прядка Марія Іванівна, 1925 р. народження (М.І.),
Прядка Тетяна Іванівна, 1921 р. народження (Т.І.)**

М.І.: Восьмеро було в нас. Батько рано вмер, у 29-му году, а нас мамка виховувала. Такі голода́ були, шо не дай Господь!

Т.І.: У 33-му году люди дошли на ходу.

М.І.: Робили, і ніде не брали. Таке зёрнечко було... Погладим, а не вобьєм. Зёрна було багато, волами возили в Зоріновку, здавали государству. А тоді вже змололи мукі, дали нам по оклуночку в колхозі, чи по два пуди? І ото перве ми покуштували хлібчика. А то робили у полі, затірочки наварять отакий казан, розділять нам, і робимо, і ночуем там ціле літечко, дома і не бували (це у 46-му году).

Т.І.: Шо я знаю? Сусіди он — якраз поруч, у їх тоже було багато дітей, вони приходили до нас у вишенькі і собирали. Розгортали листячко і шукали кісточкі, і їх розлущували. І як вони не розлущували, а вони од голоду померли. Верочка була, ще якась була — двоє діток було, померли. Он сестра є, можете до неї піти, вона розкаже. Це у 33-му було.

Ходили й половку вибирали. Ми хоть і малі були, а ходили, берестяне листя обчухрували, сушили його, а тоді натовкли і ладички пекли. А які вони? Зелені. Зелені і їли. Ну остались живі, не повмирили.

Наша мамка їздили десь мінати: набрали полотенца вишиті, рушники, скатертя побрали. І привезли нам шо? Пшонця трошки і сухариків. Десь же було, а в нас не було. Не нада такої життя нікому бачить, як ми бачили!

Не крали нічого ніде. І в колхозі робили — і люди, і ми ж, хоч і малі, а всьо равно там же були. Ну брать нічого не брали! Од голоду багато померло — і старики, і деточки вмирили.

У мамки була корова. Сіна не було, а солома. Выглядает, коли прійде. Закип'ятить мамка молочка із водою, поділе, а нас восьмеро було; а хлопці старші — їм більшенько, а ми менші — нам мёншьенько. Оце таке.

... По-моему, цей голод зроблений був.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Рубан Ольга Павлівна, 1921 р. народження

У голодовку шестеро дітей було. Важко було...

Садок у нас був замічательний, до одного кореня прищеплено чотири сорти яблук. А тоді садок одібрали, бо був серед колгоспних земель.

Батько й мати в колгоспі од зорі до зорі, а ми, шість душ, дома як могли. Дедушка займався вихованням, усіх беріг нас, докупки стягував — це батьків батько. Дедушка умер у 33-му році, ще в погрібі були буряки. А вже після — хуже нам стало без дедушки.

Пасіка в нас була. Мамина мати доглядала її, і цим самим усі ми

вижили. Нарвем бур'яну, усе те, що має стебло — лопуцьки, молочай, свиріпа, марківники, листя обірвемо корові, а цей стовбур із медом з'їси. Так ми вижили, вся сім'я. Правда, пухлі були, особливо пухла була мама. Ноги пухлі, як накачана. Сидить ото, і ножки як чувальчики, і ручки як чувальчики. Пухла була мама.

А тоді нас здорово виручало в харчах, що жили коло річки. А воно дощі й дощі, а дно крейдяне, воду для млинів спускали, залишались ями, а по тих ямах ми ловили рибу. Були краснопери, в'юнці, верхоплавки, маринки. Наловили риби і в корито насипали, спішимо ж повиловлювати. А батько й мати йдуть із роботи по кручі та й дивляться, що ми там шиборчимося; а нас там шайка. Спускаються до нас, а коло старої хати й горить уже, і чавун кипить, і риби вже наміто. Так они так раді! Наварили самої риби...

Доводилося, і їжаків їли, і ховрахів, суслик його ще називають — завбільшки як криса, сіре, шкірка в нього поцятана, сива, а по ньому чорні крапельки. Як розмальоване, красиве. Я сама їх не ловила, а ловив хлопець. Такі, як я, пололи буряки край села, а він над річкою (називається Попова гора) ловив нам, а ми за нього пололи. А він кричить: “Тобі уловив! Тобі уловив!”...

Записала З. Сікорська 2001 р.

Хапалова Марія Кирилівна, 1923 р. народження

Багато людей мерло в 33-му. Знаю, що зімою ми з мамой возили на санках людей мертвих. Дивимось, не видно нікого у дворі. Мама пішла, а їх чи два, чи три чоловіка мертвих було. Она каже: “Ходім, доця, санки возьмемо й одвеземо їх на кладбище!”. Ну й одвезли туди. Там яма була, ми витуряли їх із санок. Удвох ми з мамой, нікого більше.

У мене було ще два брата, дедушка і бабушка померли у 33-му году. Як ми самі осталися, тоді був голод. Це було напровесні.

Їли листя з дерев, і лободу їли, тоді шось по горі збирали, не знаю, що оно там таке було, таке ото зелене, як жабуридня. Ми його собирали, мили, варили і їли. Ну а ще ж організовували общественне пітаніє для людей, раз у день, так ходили їсти.

Мама моя їздила в Росію, привозила патоку. Якийсь завод же гнав, а вона привозила патоку. Бабаків їли, їжаків їли — вкуснейше м'ясо! А тоді ж почалася весна, уже ж почалася зелень, тоді вже стало легше. Картошка... Багато померло людей.

Всі саме ті, що організовували оце все, що це просто вредітельство, саме ті, що вина їх була, они потікали всі з села. Они в Ленінграді всі очутились, і всі стали занімать високі должности.

Записала З. Сікорська 2001 р.

Село Стрільцівка

Великоцька Тетяна Володимирівна 1925 р. народження

Я добре пам'ятаю голодовку. Голодовка почалася весною. Люди вмирили з голоду. У нас був дядько, який був вивезений із сім'єю як куркуль. Вони жили в землянці — троє дітей, батько і мати. Дядька звать було Величко Варион Абрамович. Досіділися вони до того, що стали вмирати з голоду. Діти, два хлопці, пішли просить милостину, а Варион Абрамович кинувся йти до свого брата, до мого батька, щоб спастися, щоб не вмерти з голоду.

І він ішов увесь день — дорога до нас була десять кілометрів. Він не дійшов до нас з півкілометра, у ярку заліг і став умирати. Сусіди побачили, там якісь люди, і сказали. Ми поїхали з батьком возиком. Положили. Він уже не балакав, був полумертвий. Ми його привезли додому, стали напувать. Думали: може, він молочка хоч ковтне, щоб урятувать його від голоду. Але він уже не ковтав, декілька годин полéжав і захолюнув. Ми його возиком одвезли на кладбище і похоронили.

А хлопці його десь пішли просити милостину і не вернулися, десь загинули. Осталася жінка із дівочкою, Тоня її звать було. І вона взяла цю дівчину і десь тоже пішла — і нема. До цих пір нікого нема. Весь рід їхній пропав.

Тепер другий випадок. У нас по-сусідськи жила жінка із дитиною, Паша дівочка була. Она попросила у батька в нашого накидку, щоб піти уловить риби, бо нема нічого їсти. А була весна, тёпло. Батько дав їй накидку. Тоді через деякий день батько каже: “Піди возьми накидку у тьотки!”. Я зайшла в хату... Тьотка лежить серед хати і не обзивається. Я гукаю: “Тьотю, тьотю!”, а вона не обзивається. А на плиті стоїть чавун і ворушиться кришка — накрите фанерною кришкою. Я підійшла, підняла, а там — жаби. Она не змогла риби вловить, а наловила жаб і хотіла їх варить. І наклала вже у грубу, коло груби лягла і вмерла. Я прийшла додому, сказала батькові, що тьотка Санька не обзивається. Коли пішов — а вона вже й холодна.

Тепер я розкажу за Знойка Петра Логвиновича. У його була велика сім'я. Начався Голодомор. Первий умер дедушка, батько оцього Петра Логвиновича. Потім умер Андрій, Яким, Іван — хлопці, такі були, на год — на два старші од мене були, оце три сїни. Осталась одна дочка Надя. Чого вони померли?

Я скажу причину всього Голодомору. Ми жили там, за річкою. От приїжджають... приходять у красних дві дівчини — у красних пов'язках, і два хлопці. Це була “красна мітла”, я добре пам'ятаю. От они почали у нас шукать хліба. Они в мискі заглядали, і в столи, і в хаті, і на горіщі, де тіки не лазили! Шукали хліба, ну в нас не було нічого їсти. Вони даже ломом довбали землю в кімнаті. Подовбали землю — шукали хлі-

ба. Завалили грубу, заклали у духовку лом і вивернули ко́мін, щітали, що там, може, захований хліб. Але ніде в нас не було хліба, ніякої зернинки не було.

Вони довго шукали, шукали, і скрізь нічого не нашли, і пішли. Оце причина Голодомору, того що людей оббирали, забирали до зернинки, валяли ко́мини, плиту, все завалили — шукали, думали, що в нас десь є зерно, але в нас нічого не було.

Ми зривали з берестків листя, сушили і пекли такі коржики. Ми осталися живі, вся сім'я, бо в нас була корова. Корова отелилася, мама надіє молока (нас було п'ять душ дітей), поділять по кру́жечки молока, з бересткових листків напечем коржиків, і припиваємо молочком. І ми залишилися живі. Але оці, що Петро Логвинович був...

Тьотка Машка — жінчина велика була, у неї такі ноги попухли, такі страшні були ноги, як відра, з голоду, вона елі передвигалася. А потім узяла... Уже стали такі маненькі яблучка, она взяла і напекла яблук у чавуні, поїла і зразу вмерла. Яблука — вони отру́йні. Она голодна, она зразу й померла. Їх не ховали на кладбищі, нікому було хоронить.

У їх був хороший великий садок, і стояли п'ять груш, високі-високі груші. Отам виривали малесеньку ямочку, туди їх клали по череді, хто вмирав, накривали рядниною, і насіпали таку велику могилу.

Нам було... Мені вже восьми років було, іще страшно було в садок заходити, коли дивлюся — рядом 5 могил. Недавно ми з тими хлопцями бігали на вулиці, а вдруг они лежать у могилі...

В активі набирали молодьож — молоді дівчата і хлопці, які лазили по горіщах. Їм було таке заданіє — лазили по горіщах, по хатах, даже і в столах, і скрізь, як б́удто би вони шукали “ізлишки хліба”, ну ніяких “ізлишків” не було. Забирали все — що найдуть, усе забирали. Ну в нас нічого не було. Були вони ілі комсомольці... Я цього́ точно не скажу, ну молоді люди. Од селського совета їм давали заданіє, і вони ходили по дворах і вишукували.

... Петро Логвинович мав корову, она була ялова. Він прийшов до батька і каже: “Я продав корову і буду купувать бурячки у людей, щоб урятувать сім'ю від голоду” (у нього ж діти були і жінка). Батько йому не велів, каже: “Ти заріж корову, посоли м'ясо, і будеш... Хоч хліба нема, нема нічого, так м'ясо буде”. Но він не послухав, продав корову. Кинувся, а він за ті гроші і буряка ниде не купе.

І так і почалася у його трагедія, началі вмирать у нього батько, три сїни — Іван, і Яким, і Андрій. А залишилася Надя маленька, така, годіка два було, я пам'ятаю. Він узяв Надю і пішов десь. Він пішов на Донбас, він там урятувався на Донбасі сам, і дівочку спас. Знаємо, він був живий, являвся, сюда́ приїжджав. А діти померли...

Записала І. Магрицька 2004 р.

НОВОАЙДАРСЬКИЙ РАЙОН

Село Безгинове Гречишкинської сільради
Новиченко Анастасія Василівна, 1915 р. народження
(сьогодні мешкає в місті Кремінна Луганської області)

У 1932 році мені виповнилося 17 років, ми жили в селі Безгинове Новоайдарського району. У сім'ї було троє дітей, я — найстарша. У школі вчилася дуже добре, тому й довірили мені вести курси лікнепу, де я вчила тих, хто не вмів читати. А після учительських курсів стала працювати вчителькою.

Сім'я наша дуже голодувала і надіялася лише на той хліб, який я отримувала в школі. У матері, що тяжко працювала в колгоспі, попухли з голоду ноги і руки, а на роботу йшла, бо звідти нишком приносила колоски пшениці і давала молодшим дітям їх жувати по зернятку. Ще збирали жолуді, пшінку копали (в неї жовті квіточки), півники. За щастя було мати в хаті висівки або буряки. То ми їх тоді так наїлися, що й до цієї пори їхній запах переносити не можу.

У сусідів у селі Безгинове молода мати не могла вигодувати немовля, бо голодувала сама, і так з ним поруч і померла. А дитинка виросла, бо її підгодовували всі, і вже після став той хлопчик інженером. Прізвище їхнє Кришталь.

Записала О.Черкашина 2006 р.

Село Вовкодаєве Колядівської сільради
Бондар Марія Єфремівна, 1924 р. народження

Знаю, що голод був, хліба не було, плохо жить було. А хтозна, хто його зробив, голод — чи Сталін, чи Ленін? Не знаю. Я знаю, що голодовка була неможлива.

— *Чому стали люди голодувати?*

— Хтозна, я точно не знаю, а це мій батько казав, що викинули в океан багато хліба. Вредительство було.

Люди вмирали з голоду, їсти нічого було. Городи не садили, тó[го]шо люди слабі були, картошину не мог ніхто посадить її для себе, і так же і жили, одне по одному. А вже як картошка стала, тоді вже люди менше

мерли. А тоді людей багато з голоду померло, багато.

— *А як ваша сім'я вижила?*

— Наша сім'я жила... Голод був гарний... Я в батьків була одна — батько, мати і я, так що ми осталися живі. Була корова в нас. Батько був хазяїн, у дворі була трава; корову ми держали, і ото коровою ми вижили: молоко їли, сир робили, і вижили. Багато людей померло, дуже багато померло з голоду.

Балакали люди, так, одне по одному, що кажуть: отой і отой зарівав дитину свою, і з'їли. Оно ж ішло по людях... Таке було тіки в однім дворі.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Конопльова Євдокія Євсейна, 1919 р. народження

— *Що ви нам'ятаєте про голод 33-го року?*

— Та що його поминать? Голодний, як собака, був! Сильний голод був. На ходу люди падали. Мій батько в 33-му умер з голоду. Мати лежала пухла. А я тоже... Ходила за председателем слідом, а він нічого не виписав, і так і пропав батько без їжі без ніякої.

А ходили на гору, там були льону скирді. Брата убито — парторг забив прикладом за льон. Ну їсти ж хочеться! Так я тікала, та упала, кажу: “Я піду геть!”. А він каже: “Я не піду! Шо буде...”. Ну, він його прикладом начав бити, чувал однімав-однімав, а він не дав. Так і пропав братік тоже.

— *Сусіди вмирали?*

— Хто вмів потягті шо-небудь, ті ще живі оставалися, а ми шо? Ми ж усі пухлі оставалися, і старі, батько і мати. Братік у мене тоже — він погиб, сáмий менший: пішов кóней годувать, там давали по стаканчику крупы, і воно пішло, ще нетрудоспособне було, і помер.

— *Чому настав голод?*

— Я не знаю, шо воно зробилося, шо не стали давать нічого. Було їду, поставку везу в Старобільське волами, оставляю матір — вóсімдесят год матері, і двоє дітей. І їм треба їсти. Ото кіло випишу чого-небудь, а шо ж його? І сама, думаю, на четверо суток їду! Зляпає баба ладичків. “Та ви, — кажу, — хоч у затишку...”. Ні топить нічим було, нічим нічого. Береш той ладичок та сюди ховаєш і їдеш же — każde крало по пазухах, ніззя сумочки бросать. Оно і в сумку класти нічого було, а ото сюди положиш... Положиш, по крихті витягаєш та їси. Та не дай Бог!

— *Люди пухли від голоду?*

— Пухли. Пухли. Я ж вам кажу: я сама як колода була, мати лежала на пічі пухла, не дай Бог! Ну мати не вмерла од голода, ще таки жила, а батько, нещасний, умер. Жалко!

... Я пішла до председателя в кантору, а він — тікати! Утік та додому.

Я тоді — додому. Заходю в хату, а він скорій у хатинку (тоді не було прихожих, хатинкою звали). Він туди скорій. А вона (його дружина. — *І.М.*) ходє, така во! (показує, що товста. — *І.М.*). “Жізня хўжа, а кохта вўжа!”. Та тобі-то так! Ти ж не пўхла, нічо́го! Хоч би її там чєрви викинули! (хреститься. — *І.М.*).

— *Предсідатель був місцевий?*

— Наш, назначений був, наш. Його і судили за те, шо він здівався з людей... А вона напекла хліба, хліб лежить на столі. Кажу, хоч би накрила! Якби зараз, я б, може, хоч випросила, а тоді мені якось було совісно. У сїті тоже — чи пампушкі, чи шо там... Та чи тебе б удавило, ти ж знаєш добре, шо ми ж їсточки хочемо! Так она ж як дратує: “Жізня, — каже, — хужа, а кохта вўжа!”. Так сама як гарба́, не дай Бог!

— *Ви чули, щоб людей їли?*

— Була в нас одна жєнщина, там аж, на ярку́. Було в неї двойко́ дітей, ну голодні, не дай Бог! Так вона поїла дітей. Ну не стало ні її, ні дітей, нічо́го. А так бїльш не було, не чуть було.

— *Чому голод був, як Ви думаєте?*

— Ну як вам сказать... Ну яка власть була, хто руководив тоді? Це ж не вчора діло було... Хто воно руководив? Чи Сталін, чи Ленін?

— *У 32-му році врожай був?*

— Був. А людей душили голодом. Шо ж, підєш, щоб виписати шо, а він тіка куди-небудь: “Я зара прийдў!”. Ждєш-ждєш — немає. Підєш додому, а она каже: “Та він же в канторі, він дома не буває!”. Ну, ото ж і все... Ховавсь, як собака од мух. Ну, його́ чортї взяли́, зогна́ли його́ дєсь, чи в Сїбірь, чи шо, так здох. А вона...

Голод був страшній, дамочка, страшній! Страшно люди падали на ходу. На ходу впав — і готовий, і все. А шо ж, це ж голод!

— *Хто підбирав людей мертвих?*

— Хто їх там підбирав? Хто як-не́будь дїбуляв, так ото й хоронили на томў, на кладбищі. Мій братік, старший мене був, він тут на участку робив, так він приїхав та похоронив батька, а нам привіз (це знаю, як сьгодні) дві хлібини хліба і пшона кілограма два. Та каже: “Глядіть не наїдайтеся ж!”. Ну, ми ж пухлі! Так ми ото хватаєм і пшоно те, і хліб той хватаєм! Ну, він плаче, батька жалко. Він же не голодний-то, там давали їм пайок, так він ото й нам привіз...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Дмитрівка

Макогон Мотрона Калістратівна, 1914 р. народження (М.М.),

Супрун Клавдія Марківна, 1921 р. народження (С.К.)

С.К.: Голод у нас був страшній. Бур'ян самий їли і все.

М.М.: То лободу, то бересткі, то жабрій собирали, та товкли, та кор-

жики пекли. А в людей і цього не було, того що вони вже не могли ходити, пухлі були. Прийде, просе, а що ж я дам, як я сама коржик спекла?

С.К.: Весь щавель переїли, і на поле люди ходили, тих гаврашків вилувлювали та їли. І кішок їли, і собак, що тіки... Хто що мог, де що вловить, те брали і їли. Скільки у нас тут людей по нашій вулиці було — усі пусті хати осталися, всі померли. Вимирали сім'ї.

М.М.: Оце що були Назаренкови — усі чотири... Оце ж Харитіна осталася, а чоловік умер, і чоловікові сестри — із голоду. Вона ж молодша була, вона дитинку взяла і пішла в Луганський (у Луганськ. — *І.М.*). Так вона осталась жива, а ті поодмирили. Їх у ряднину замотали, прикопали тут же. Тоді ні кладбище не шукали, нічого. А так — умирали, і все.

Я знаю, оце ж Назаренків Степан, саме цієї Харитини чоловік, прийшов: “Дайте хоч бурячка!”. Та де ж він, той бурячок, як оно розживе́шся... Хто тоді його давав? Як хто десь шось розжився... І так він і погиб. Ну я й не знаю, де він погиб?

Я знаю, оце ж Гапка... Були на полі, і она хотіла перейти через грейдир, і її машина вбила, а ті пооставалися. Вони вже негожі, а на роботу гнали, гнали. Робили за “паличку”, за трудовень.

— *Чому був голод? Може, був неврожай?*

М.М.: Не, повні винбарі хліба були.

С.К.: У нас тут була... Називалася “зерновка”, од господарства. Півно хліба! І у винбарях і сало, і мука, і все. Мій батько був сторожом оце тутечка. Оце прийде той же кладовщик, одкриє, що йому треба — набрав і пішов. А ти стоїш коло його — ніхто тобі не дає нічого абсолютно. Люди крали, туди лазили.

А я в школу як ходила, так де церква була, там було засипано півно пшениці. Так ми оце як перерва, дівтора ж уся біжимо туди, і щелі які там єсть поміжду бálкам[и], продóвбуємо, пшеничка сипеться, а ми її всі собираємо, а в школу біжимо, там же печка і плитка, насипаєм. І вчителі вже нас не ганяли, нічого. Оце жаримо і їмо ту пшеничку, ото тим тіки й жили. А якби не та пшениця, то подошли б усі.

М.М.: Урожаю були повні винбарі, а ніхто не давав.

— *Хто зробив голод, як ви думаєте?*

С.К.: Та хто ж? Правітельство тоді таке було. На поле ідуть люди, у бутилку молочка з дому вóзьме, а тоді пшенички туди насипе — тут же зразу бригадир вітрусє, п'ять год тюрми дають. Там они, люди, і дохли в тюрмі всі. Нікому нічого не давали, просто таке було тоді вредітельство, і більш нічого. Ну що можна сказати?

— *Хто ходив забирати в людей по хатах, пригадайте.*

С.К.: У 33-му вже нічого було забирати.

М.М.: Ходили ж такі... Клим... Забирали. Я знаю — ходили, забира-

ли. Ми придбали... У нас буряки були в погребі, квашена капуста — усе забирали. А за то забирали, шо в колхоз не йшли, а вони як у наказаніє забирали. Оце Клим Іванович був, а тоді Машка Боклажкóва. Їх німці побили, хоч не їх, а мужиків. Жінкі це робили, а мужиків забрали та побили, це при німцях.

С.К.: Ті ж поліцаї, які тут були назначені, поприходили, позабирали цих людей — наші ж люди знали, шо вони були активісти, і їх забрали туди в Айдáрь (селище Новоайдар. — *І.М.*) і там їх постріляли. Може, це і правильно, того шо вони з людей здівáлися, так вони ж жили! Од-бирали в людей, де в ко́го шо не було, а люди вмирали.

М.М.: Забирали ті, шо ходили... Наприклад, у мене, у вас заберуть, а туди, вродє, в совет повезуть, а там розтягнуть... Вони собі його розтягнуть, а в нас — забрали.

— *Людоїдство у вас було?*

С.К.: Такого у нас не було.

— *Скільки людей тут вимерло у 33-му році?*

М.М.: Та вимерли всі люди із голоду, а яка молодьóж — хто в гóрод пішов, там пооставалися.

С.К.: А до колективізації нічо́го жили, держали і волів, і коров, і все, дітей багато було. У мого батька нас п'ять дóчок було, і всі ми вижили.

М.М.: У нас теж ніхто не вмер, того шо бурячок був, то ходили жабрїй рвали, такий бур'ян тягли, товкли, коржики пекли, щавлю, із берестків листя сушили, товкли його та їли.

А тоді пішли наші батьки в колхоз. Як уже забрали в нас усе, пішов батько у колхоз, а нас було четверо дітей. І осталися. А батько й каже: “Чóртови ми дураки, чо́го ж ми ранше не йшли в колхоз?”. А із колхоза батькові дали телятко зразу. А люди не хотіли йти, казали: “Це ж ми чóртові душу оддамо!”.

С.К.: Це ж наш батько розказував, шо... Це був ще його батько, так була й пара волів, і корова, і саме той год купили і сівáлку, шо сіять зéрно, і плуг. Уже ж уроді підкупили, а тоді оце у колхоз сказали, шо йти, забрали, приїхали все. А тоді він побув, той колхоз, недовго, розбігся, розтягли уп'еть (знову. — *І.М.*) хто шо мог, а тоді уп'еть почáли в колхоз уже собирать...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Колядівка

Коваль Уляна Іванівна, 1921 р. народження

(сьогодні мешкає в селі Олексїївка цього ж району)

— *Як ви жили до колгоспів?*

Жили індідуáльно. І воли в нас були, і садїлка була, знаю. Сіяли...

Це я ще маленька була... Коровка була, жили як положено, хорошо ми жили. В їх були і коні, і молотілка була, а їх розкуркулили, забрали все в їх чисто. Хіба тоді куркулі були? Як молотілка була... Вони все самі робили собі... Там коняка... Їх розкуркулили, у бричку дітей покладали, зв'язали... Це я сама лічно бачила, як хлопця в'язали, у бричку кїдали. За що це їх тákечка розкуркулювали? Шо вони? Які вони “куркулі”? Вони самі робили, вони самі трудилися своїми ручечками, все своїм трудом робили. У їх велика сім'я була, дітей було багато, самі все робили.

— *Куди їх везли?*

— На бричку в яркі вивóзили, а тоді вони осталися живéнькі, тіки мати осталася, і дітки пооставалися, а дядько, їхній батько, я й не знаю, де він дівся?

— *Це ж не одні вони такі були?*

— Багато таких було!

— *Чому люди стали голодувати?*

— Тридцять третій голодовку я знаю. Ми тоді в Колядівці жили. Яка я була?.. Я знаю, шо голодовка була страшна, і наші мати... У нас була солічка, так носили в конний завод солічку і міняли кінське м'ясо: коняка чи здохла, чи заріжуть тáмечка, і вони принесуть м'ясця, і наші варили мати, і ми осталися живі, а нас п'ятеро було. Оце я знаю.

А сусід... Діти я не знаю, де їхні ділися, а чоловік жінку зарізав і в печі жарив, а голову в колóдизь укинув. Оце по-сусідськи в нас, оце я знаю, оце таке було.

— *А він нормальний чоловік був?*

— Ну, нормальний чи ненормальний — я не знаю, який він був, а оце було в нас.

А ми ще міняли, барахло носили, міняли — чи сорочкі, чи рушники, чи скатертину, кохті; все носили. Мати в оцей совхоз, шо отуди (показує в сторону селища Новий Айдар. — *І.М.*)... Там люди вроді жили трошки лúченько. Міняли. Принесуть там мисочку зёрнечка, ілі кукургу́зки ото принесуть... Оце ми вижили.

Качани товкли оці, з берестків листя драли, та місили і їли. Та не дай Бог було! А тепер жить — не треба й умирать, харашо зараз жить! Тіки плохо, шо один... А зараз непогано жить!

— *Як Ви думаєте, хто зробив голод?*

— Не знаю, хто це робив такий голод. Знаю, шо зёрно в людей забирали. Ну в нас зерна не брали, а корову забрали. Нас п'ятеро дітей, а по-сусідськи, отак через ярóчок — сусід узяв нашу корову. Він удвох із жінкою жив, дітей не було, а в нас забрали корову. А чога вони в нас забрали, я не знаю.

А ми під тинкóм сидимó, у свиткі поскручувалися. Батьки ж на ро-

боті од зорі до зорі. А коровка йде побіля двору, та “му-у-у!”. А ми станемо та плачемо, а вона коло нас стоїть. А баба каже: “Це шось “поробили”, напевно, що корова не йде додому” (ну, вона коло нашого двору стане і плаче). Так ото було, я знаю. А за людей я не знаю нічого. Знаю, що сусіди вдвох жили — і корову забрали.

— *Можє, ті сусіди були в начальстві?*

— Ні, вони не були в начальстві. І родітелів у їх не було, і дітей не було.

— *А Ви маму на “Ви” називали?*

— “Ви”, і тато — “Ви”. В нас Боже сохрани на “ти” казать, та Ви шо? Були батьки в нас “Ви”, і мати — “Ви”, так і було.

— *А батькам щось давали за роботу в колгоспі?*

— Поїсти давали. Хлібця, було, я не знаю, по скільки вони їм давали, у кладовій получали і давали хлібця, а вони нам несли. На полі кашу варили. А сусід був такий... трошки ненормальний, так він одняв хліб. Ми ж ходили получать, там дівтору пошлють, а ми йдемо, так він у нас хліб одняв, той хлопець.

Ой Господи, шо було! Та не дай Бог, шо було!

Записала І. Магрицька 2004 р.

**Шапка Мирон Іванович, 1914 р. народження (М.І.),
Шапка Олександра Пимонівна, 1920 р. народження (О.П.)**

О.П.: Як голод був, я ще була мала. Оце знаю добре, шо отут позад нас ще було два хазяйства, жилó дві хаті, так одна дєвочка вмерла з голоду, така маленька. Піду, а она у вікні стоїть, і вже опухла, і каже: “Я їсти...”. А шо ж я тобі дам їсти, як я і сама їсти хочу? Не було нічого, дітки! Нічого не було — ні хліба, ні до хліба.

М.І.: Шо я розкажу? Я розкажу то, шо кулáчили (розкуркулювали. — *І.М.*), гра́били оцих людей. Дві парі волів там було — це вже “кулак”. А братів — і по три брáти було в сім’ї. Сім’я велика була, а який же він “кулак”? Лошадь була і дві парі волів, і їх розкулачували, виганяли на яркі, висилали у Сибір, чи хтозна-куди їх висилали?

Я, наприклад... Батько помер з голоду, бабушка ще осталась жива. Бабушка по́сле померла з голоду, а ми остались: сестра осталась, я, мать осталася живими. Я був конюхом. Батько з голоду помер, а я конюхом був. Коні падали страшно як. Шо воно?.. А потом їх обливали і заривали, не давали їсти. А я конюхом був, так ото як пропаде, так кусок конини принесу — ото тим і жили. Мати і холодець варила, і все готовила.

А зерна повні амбáри були — не давали... Льон, просо...

О.П.: Отут були сім комóрь, і всі засипані зерно́м, а не давали.

М.І.: Льон, просо було, усе, насіння. Раньше ж за́нималися прядивом, сім’я було. Общім, плохó було.

— *А по сусідству багато вмирало у 33-му?*

М.І.: Багато! Ну, оце до концá оцьо́го посьолочка, ось оце хáток стіки — багато померли. А як виживали? Були гарбузи там, буряки, задр́жались, ото ті виживали. У кого — як...

О.П.: Отут був хутір вище нас, Шулъгінський, і там у мого батька був знакомий, він як-то командував усіми людьми як сáмий старший, і було, на мого батька каже: “Пімін Макарович, бери чувал і йди, ми назсипа́ємо тобі, хоть по місці, я організую”. Так батько ото піде, так він, було, усих хуторян зозв́е і каже: “Несіть по дві мисочки!”. І ото вони нанесуть, і ото півчувáла. Жаліли людей. І принесе оце дід, наш батько, сюди, ми й крупічки надерем, і натовчем, і... Ну й вижили.

М.І.: Государствені амбарі були, там оно позасипано було зерно́м, зерно́ було, на токах́ був льон. Так оці люди голодаючі ото ворували, щоб прожити мінімум жи́зни своєї.

— *Не чули, щоб людей їли?*

М.І.: Сусіди дитину свою з’їли, молоді ще. Я не знаю, чи пёрва це дитина була, — з’їли. Голодали страшно як. Я й не думав, шо я виживу.

О.П.: Голодали, і вмирали. Може, і їли. Чи воно тоді догляда́ли один в о́дного, чи шо? Зділи — так зділи. Нема його́ — кажуть, умёр з голоду. А Бог його́ зна, де він дівся? Ніхто не знає.

— *Де і хто ховав людей?*

М.І.: На клáдбищі, хто мог. Хто де... Ховали й на огороді, і в дворах, і в сараї. Нашу бабушку заховано у сараї, того шо нікому́ було виносить.

— *Хто винен у тому, що був голод у 33-му році?*

О.П.: А Бог його́ знає! Я тоді ще мала була, не знала, хто це такий винуватий. Це ж уже прожив вóсімдесят год, так знаєш: ото такий-то, ото такий, той туди д́ха, а той — туди. А тоді шо ж? Наше детство́ було таке: їсти хочеться, плачем, та й усе.

М.І.: Було, значить, таке. Була й крупа, була всяка — і кукурузяна крупа... Лошадям трусили. Так у мене бригадір із рота вигорта́в. Я взяв жменю́ в рот, а він іде за нами... Ми вдвох із двоюрідним братом коню́хами стали, як батько вмер. Батько був коню́хом. Так ото таке було. Не давали, і все. Крупа була, все було.

О.П.: Ото піде, ко́нім дає, тр́суть крупу, а сам оце ж у жменю́ возьме крупи, та засипе, а бригадір із рота вигортає, ко́нім висипе або волам, тваринам. Ко́ней жаліли, а людей — ні. Людям було плохо́ сильно, і нікому́ було (жалітиса. — **І.М.**) — ні мер ніяких, нічо́го.

— *А люди хотіли йти в колгосп?*

О.П.: Ну, які — хотіли... Ми, наприклад, согласилися зразу, пішли в колхоз, і робили в його́му до краю. А є такі, шо не хотіли. І заставляли їх, насілували, а есть такі, шо побросали, і ніхто нікому́ нічо́го...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Олексіївка

**Підгорна Парасковія Васиївна, 1912 р. народження (П.П.),
Швачка Анастасія Іванівна, 1922 р. народження (Ш.А.)**

Ш.А.: У 33-му году в іюні місяці померла в нас мати, нас осталося троє, батько — четвертий. Мати покі жива ж була, ходила на роботу, брала й менé, я воду підносила людям. Тіки з-за то́го брали, шо їсти нічо́го не було. Ну, колхозу спасібо, льону хоч потрошку, ну виписували (у 32-м году), макуху давали, — оцим піддержували.

Мати ходила, покі ще жива була, мінять у Луганське, за вещи. Тоді ж були іще гроші, шо носили, серéбряні (показує на шию. — *І.М.*), за серебро міняла. Скіки сил було, ходила, а тоді вже не стало в нас матері, мати з голоду померла. А батько повів у прийми нас, а в тієї матері тоже четверо діто́к з голоду вмерло, і чоловік, вона одна осталася.

Та його й не надо розказувать — плакать хочеться...

— *А по сусідству багато людей померло?*

— Багато, багато, і даже поховані вони були не на кладовищі, а в садку у матері.

П.П.: Нікому було ховать — усі голодні, не вірис, і ті вже негодні. Так вони прикидають, притрусять, і все. Такого найдуть, щоб як-небудь відовбать ямочку.

— *Не їздили людей мертвих збирати?*

Ш.А.: Хто там буде їх збирать, як люди пухлі були, як колодки! Тоді вмирили кажен день.

Оце я знаю, скіки славилась Україна багатою! Так треба б отих “заснять”, щоб показать, як видушили людей живосилом (говорить про сьогодення. — *І.М.*).

— *Хто тоді це робив?*

— Та хто ж? Правітельство, рядові люди не зроблять цього. Не така ж то наша страна була бідна. І по ці пори... Безробіття... тоже. Чого воно, безробіття? Невже́лі у нас у стране робіть нема кому? Роботи хва́те! І тих же й зараз... Хто собирав на похорони нещасні ті рублі, хто забрав? Той Кравчук, той Кучма, той Лазаренко, і так же все коло їх!

— *А ви чули, що ходили по хатах комсомольці і все в людей забирали?*

Ш.А.: Чуть — чула, а еслі б не забирали — не зробили б советської власті.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Штормове

**Крб́хта Іван Іванович, 1921 р. народження (І.І.),
Крб́хта Ганна Остапівна, 1924 р. народження (Г.О.)**

І.І.: Ми жили у Польщі, ми лемки. Нас привезли сюди у 45-му році,

і ми в перву очередь жили́ у Дмитрівці год. А тоді з Дмитрівки переселили нас сюди, на німецьку калону. Отут німецька калона була; німців, правда, уже не було, самий ото зброд такий. Ну і начали тут жить. Строїлись, і так і досі строїмось і строїмось.

— *Чому вас сюди переселили?*

І.І.: Та казали, шо усе буде у вас, там і хати єсть, та все готове. Приїхали сюди, так тут на волах, на коровах робили. Я як прийшов у 45-му році, зразу сів на трактор, і на тракторі робив і робив, пока аж на пенсію не пішов. У сорок сёмому году тяжолий год був, а тоді стало потрошку лучче, лучче.

— *Люди голодали?*

— Голодали...

Г.О.: Нам виписували потрошечку макуху, давали, а людей богато з голоду померло.

— *А врожай був?*

І.І.: Врожай був хороший, а їсти нічого не було.

— *Хто із ваших сусідів помер?*

І.І.: Наглу́ски померли, батько й матір.

Г.О.: Богато померло. Богато судили наших людей — ходили колоски собирали, і за ті колоски судили. І по 12, і по 8 років давали. Поймали, шо пішов насобирав колосків, піймали і одправили хтозна-де, і не судили.

— *Що ви готували їсти?*

І.І.: Собирали якісь по ярах цвіти, вони пахли так, і там була якась картошінка, ото ходили викопували і їли. Макуху потроху давали.

А про 33-й ми не знаєм нічого.

Записала І. Магрицька 2004 р.

НОВОПСКОВСЬКИЙ РАЙОН

Селище Білолуцьк

Байбарацька Ксенія Данилівна, 1919 р. народження

Голод 33-го помню. У нас була коровка, а по-сусідськи в нас... Сусіди якраз через одну хату, так не було корови, і дітей багато. Ми їм давали молоко, та шо оно, одне молоко? Тоді нічого не було... На деревах оце все листя пооб'їдали, ото ж сушать та товчуть, а тоді кльоцики ото делають, а воно не держиться. У кого ото коровка була, ті вижили, а в кого корови не було, ті померли всі, померли з голоду.

Ну а ті сусіди, значить, ми ж їм носили молочка, ну хіба ж наносишся, хіба ж ти піддержиш, як і в самих четверо! А тоді діти померли в їх, а батьки ще ходили, пухлі ходили, то вони тих дітей поїли, своїх дітей. Я не помню, а сестричка старша була, так вона каже: “Я, сестричко, своїми глазами бачила, як вони тих дітей їли”. Ото таке було.

Їли тоді з берестків оце листя, потом з липи, потом кора з липи, она така липка, ото як у бересточки добавиш, так оно ото держиться, тоді ті коржики. І буряки були столові. Оце ми цим і жили. А тоді папа каже: “Дочечки, ідіть за вгород, — каже, — там така травичка гарна, я оце напався”. І ми тоді пішли з сестрою, полягали та пасемося. І оббирали нас, і молоко витаскували з хати. Було, мама йде віяти на тік, а ми спимо. Прийде мама ночью, а вікно витягнуте. Глечики стояли з молоком у тому... А вони повитаскували, повипивали молоко, а глечики побросали.

Маму звали Євдокія Юхимівна, а папу — Данил Яковлевич.

Записала З. Сікорська 1999 р.

Василенко Агафія Олексіївна, 1919 р. народження

Колективізацію я харашо помню. Коней було пара, забрали, пшеницю на посів тож. Так папашок (батько. — *І.М.*) застрадався і вмер. А Гришка Кіріченко був председателем. Ходили по селу, просили йти в колхоз. Ну хто хотіли, пішли, а багато не хотіли, так ті здавали коров та коней. А ще хто не хотів, в тих усе продавали, а їх самих вивозили на ярки.

А ще був актів, трусили муку та пшеницю. Так ото як пройдуть, гад,

так і павутину позабирають. Кума Дунька тоже в активі була. Заробила я колись на затірку муки, а вона прийшла й забрала. А ще об'їждчик Антон Яружній був, так той ганяв батожарою по полю нас. Ну, ото така жизнь у нас була.

Записала З. Сікорська 1999 р.

Ковальова Віра Петрівна, 1922 р. народження

Голодували всі. Дадуть отак макушини кусок на день, ото й усе. І живи як хочеш. Так бур'яном жили: лопуцьки рвали, ото разна трава, таке їли. Забўдьки рвали, їли, тоді козельки рвали, тоді оце... Кугу рвали в озері, очерет рвали. Отакі понаростуть, підемо понариваємо, і їли. Ото так і жили. Багато померло, та було лежали... Щавель та кору драли їли, сушили, товкли. Один умирав, і пальці гризе на собі, з'їда — і кончається. І ото ж яму вириють, закопають, ото і все. Ідеш, люди лежали як снопи по землі. Страшнє було, хай воно тіки не вертається!

Записала З. Сікорська 1999 р.

Романенко Юхим Васильович, 1920 р. народження

Голодовку помню чітко, бо вчився у п'ятому класі. По дзвінку з уроку вже не бігали, як оглашенні, бо сил мало було. На великій перерві човгали на вулицю. Стояли і дивились через паркан. Дмитро Круподеря, Федір Приколота, Аркадій Бондар, Олексій Ткаченко, Тимоха Зінченко — худі, бліді... А по вулиці раз по раз ідуть то підводи, то гарби. Тільки не снопи в них, а люди мертві, скидані, як снопи. Везуть їх мимо школи на кладовище неподалік школи.

Про що ми думали? Не може точно сказати, мабуть, про те, що так і треба...

Додому зі школи ходити далеко. Від Білолуцької школи-двоповерхівки до домівки в Романівці було довгих і важких сім кілометрів. Пам'ятаю, одного разу отак доповз додому, а батько вже прийшов із роботи і зажурений сидить за столом. Розповідає матері, а я слухаю:

— Сьогодні був у селі Григорій Іванович Петровський (тоді його називали “всеукраїнським старостою”). Чим годують людей, питав у нашого начальства. А ті нічого не сказали про голодування селян, навіть показали йому кучу зерновідходів — мовляв, є що їсти. Сам Петровський не побував у жодній селянській хаті...

Батько мій колись, до революції, батракував у багатія Гопки. І то, за його словами, були не найгірші часи. Після громадянської війни і сам став непогано господарювати, міцно став на ноги. Того вечора, сидячи голодним за столом, сказав:

— Ех, повернувся б дід Гопка та цар Микола, то я б їх у п'ятки

поцілував!

Пам'ятаю, як через декілька днів після того в колгоспі здохла чергова худюча конячина. На неї всі накинулись із ножами та сокирами. Хапали все, що можна було, навіть нутрощі. І все це зі сваркою та бійкою... Страшна картина!

Їсти варену дохлятину довелось і мені...

Записав В. Каплунов 1999 р.

Село Булавинівка

Бахмет Павло Федорович, 1917 р. народження

1. У 33-му году люди погибали. Було все забрано, із горіщів вибирали і квасолію.

У сім'ї нас було троє — батько, мати і я. І ми спаслися. Батько був у середняках. Так тоді називали: бідняк, зажитошний і середняк. Худоба в нас була — пара волів, пара коней. Це до колективізації, це єдинолічне время. Ну, так і хазяйнували. Плуг був, совмесна була сівалка, косарка. Сходились сусіди, два чи три, купували, у кредит брали, і тим обробляли. Це в період непа все було, а з 29-го году пішла колективізація. Усі ішли (у колгосп. — *І.М.*), а як зажитошні — тих розкулачували. Середняків не розкулачували.

Батьків дядько... Батько був бідний, сторожем коло церкви був, а брат його дуже багатий був. Кажуть, що робив кондуктором і навчився грамоти, ще змолоду. А цей так і оставсь у бідності. Той відкрив лавку (магазин), мельниця — вітряк був, кабак держав (кабаком називалася торгова лавка водкою), отим він зацімався. Хліборобством не зацімався. Діда розкулачили. Один син помер, а з другим сином його вивезли у ярки. Старі померли, а син, коли вже було розрішення, приїхав до нас, перебув, а тоді виїхав у Харків, робив на заводі ХТЗ.

Голод почався чому? Я Сталіна, наприклад, не обвиняю. Був приказ одкрити коморі, бо робочий клас тоді голодував. А оці, кому дали в період непу волю, вони зажилися, постройіли коморі і засіпали хліб у коморі, і не продавали до опредільонного время. Робочий клас голодував, ну й був приказ одкрити коморі. А розкулачували месні (місцеві. — *І.М.*).

Батько запріг коня, поїхав у Воронізьку область і за барахло, за одьожу виміняв чувал квасольної мукі. Отим ми доживали. Ходив актів і вигрібав усе.

Умирало люди — звозили на бригаду, копали общу яму і хоронили. Умер Ганнов Іван. Він був дуже хитрий: була свиня і корова, а сім'я вся померла. Ходили буряки міняли — ішли на Новопсков, і дальше йшли.

... Чоловік жив над річкою, бідно, тіки рибу вони їли, а тоді обезсилів,

не став рибу ловити, сам помер. А сім'ї було четверо їх, і він помер, а жінка осталася. Вона різала його і варила. А як дознали, повідомили на владу, приїхали, її забрали і дітей, і більш вони у село не явилися. Його звали Свиридон Передерій.

А ось сусіда... Я був на курсах трактористів, а воно холодно було. У куркульській хаті... Хата неотоплена була, ну а зацікавились там. Підійшли до груби і гріємося на перериві. Забіга сусіда: “А ти, Павло, чого тут?”. “Та я отак і отак”. “А я оце за буряками ходив, за що-то міняв у Новопскові”. Ну і нагрівсь там, постояв і пішов. Пройшов там кілометра півтора і умер, прийшлося нам і хоронити його — виганяли курсантів.

— *Хто йшов у актив?*

— Ішли бідніші. А в 33-му вони перші й померли, і їм прийшлося те.

Було, святили паску ми. А вони, комсомольці, з факелами — понамотували тряпкі, в мазут повимазували, і тут ходять з охрестами кругом церкви. А церква була огорожена красиво: стенка здорова була, а вони моталися тут, пісні радянські співали, матюкалися, своє шістьво робили протів релігії.

Хрести... Одного нашого, булавінівського, найняли, і він поліз на цю висоту і познімав. А тоді з церкви зробили клуб...

Записала І. Магрицька 2004 р.

2. Осінь 1932 року нічого поганого не передвіщала, урожай був вище середнього. Наш колгосп імені Сталіна вчасно зібрав урожай. Усі комори колгоспу, гамазі були засипані пшеницею, ячменем, просом, вівсом, насінням. Люди надіялись на ситу зиму. Та у вересні, жовтні ніхто не видав колгоспникам і зернини. Але поки було тепліше, люди збирали гриби, кисліці, жолуді, сушили й товкли їстівні трави.

А коли настала зима, почалися випадки смерті, часто страшної та масової. Роботящі люди залишилися без запасів, до яких звикли при індивідуальному житті до 1929 року. Надіялись, що радянська влада, сози і колгоспи нагодують справжніх трудяг. Надія швидко зникла, все було колись вивезене або заховане представниками радянської влади.

3 січня почалися повальні сімейні смерті. На нашій Можайській вулиці не залишилось і третини жителів. Трупи кожного дня звозили на бригаду, складали на вози, на цвинтарі рили траншеї теж безсилі й голодні люди. Часто з траншей виглядали руки і ноги покійників. Від безсилля траншеї рились неглибокі.

Помирати почали восени, а особливо — в грудні 1932 року, і вмирали аж до літа 1934 року. Пам'ятаю, що я вже навчався на курсах трактористів у січні 1934 року, і до мене зайшов земляк, чоловік років 50, Лисенко Григорій. Показав, що розжився бурячків у Новопскові. Та коли

ми йшли додому на вихідний, ми побачили його мертвим біля дороги між селами Писарівка і Риб'янцеве. Сумочки з буряками вже у нього не було...

**Зі слів П.Ф. Бахмета записала його односельчанка
Л.Золотарьова 2004 р.**

Шевченко Олександра Олексіївна, 1920 р. народження

1. Батьки мої були: Шевченко Олексій Григорович, мати була Шевченко Марія. Сім'я в нас була велика, нас було восьмеро дітей — синів було два тіки, хоть братів, сестрів було нас шестеро. Жили ми середньо, батьки були дуже трудяги, і нас приучали до цього. А тоді як явилась оця колективізація, стали згонять людей, а люди ж не знали, що далі буде, і вони суперечалися, не йшли.

А тоді у 33-му году дійшло, що люди мерли, на ходу падали. Де на пічі находили, на крваті, під крваттю, долі — гибли люди. Доходило до того, що... Це зимою ше було терпимо, а підходила вже весна — люди розлагалися, старалися ж їх якось заховать, а нікому було заховать, хоронить, були всі люди слабі.

Моя сестра була старша, із 14-го году була вона, Мярхва Олексіївна, вона була санітаркою, і она боролася за те, щоб отих людей, які погибли, захоронить, бо підойде ж літо, вони розлагатимуться, вонь буде, — вона за це біспокоїлася. Далі... Там один мужик був, Ліверін Гарасім, тоді мій брат явився з армії, уроді був такий, що можна було хоч яму викопать. Так воно ж не яму, а страшно!..

І ця сестра моя запрягли волів у гарбу із Ліверіном Гараськом і поїхали по селу ізбирать оцих мертвих. Ну, проїхали вони — де там під плетенем, де просто на дорозі, де в хаті, — де були мертві, всих вони збирали і звозили в одну яму. Один день привезли, накїдали — 47 душ укинули в одну яму, і кїдали ж одне на одного.

Ну, я була... Ше ж не понімала, а подруґа моя (зі школи ми йшли): “Ходім подивимось!”. “Я боюсь, я не піду!”. Вона мене потягла, насильно. Я подивилася там на те: ну лежать же, і одіті, обуті, і голі, і всякі там лежали. Я після того не могла ні їсти, ні... Страшно для мене було!

Хоронить, закідать ту яму тоже нікому було. А брат мій прийшов з армії, ще був він вроді при силі — Михайло, і вони ото пішли, закідали ту яму, тих 47 душ, і мій брат тоді оцього злякався і поїхав (а з армії прийшов — його принімали, десь могли принять на роботу, а тоді трудно було поступить на роботу), і він поїхав у Луганськ, там поступив у завод, шохвером він там був. А вперед (раніше. — *І.М.*) брат старший поїхав тоже у Луганськ, поступив у завод “60” — вроде він як военний тоді називався. Так ті брати мої були там, і трошки і нас спаслі, полу-

чали там по карточках. І шо не доїдали, батько повозочку беруть і їдуть тудя в Луганськ. Привозять відтіля там то сухарик, то хлібінку, то там... Даже браті́ — не курили мої, вони привезли табачку, і те тут дорого було. Людина хоч і голодна, а як воно куре, так все оддає за те.

Мій батько збирали на степі якісь “пужарики” (гриби. — *І.М.*), то салату ходили копали по лісу — отаким переживали.

Був такий момент. Поїхав мій батько... Солома там була кілометрів за десять у степі, ну і они дознались, шо там у солomé є зёрно. Батько взяв санчата, поїхав тудя ж, до тієї скірди, а там уже була Кашуба Параска Мусіївна. І вони з нею розмели сніг, зробили там тічók, і ось цю солому перетрусювали. І навитрусювали вони шось більше трьох чувалів зёрнечка удвох із тією бабою. Їхали відтіля. Їх перестрів... як председатель вроді чи колхоза, чи совхоза, чи парторг — я вже не можу цього сказати. І оте зёрно узяли в них, і розв’язали мішки, і розсіпали по степу, не дали їм.

А тоді була отут скірда — льон був, немолóчений. Могли б із його ходить люди, спасатсья, вібить отого льону. А льон — воно таке, як олія, там же жир у йогому. Спалили ту скірду, а людям не дали.

Голод був спеціально зроблений! Если б же могли, так люди б спасалися. Те б там десь знайшло кукургузіну якусь у степі під снігом, все равно б же спаслися!

Я була ще дитиною, чула, шо в одних було троє дітей, і він був, хазяїн, батько ж і мати. І діти погибли. Діти вже лежали мертві, і він уже умёр, а вона його різала на куски, варила і їла... Це було.

Записала І. Магрицька 2004 р.

2. Сім’я наша була багатодітна, але в 1933 році вижила. Тому шо наш тато Шевченко Олексій Григорович, 1888 року народження, будучи в німецькому полоні у 1914-1916 роках, багато чого навчився. Він кинув взагалі пити і курити. І навчився німецького господарювання, економії. Умів сушити картоплю й інші продукти і ховати на “чорний день”. Ми вижили, навіть корову видержали.

Весною 1933 року мені вже пішов чотирнадцятий рік. І прекрасно пам’ятаю катастрофу, яка почалася в березні. Люди зовсім обезсиліли, а з хат уже пішов страшний запах від непохованих трупів. Голова сільради прийшов за мою сестрою Шевченко Марфою, їй пішов двадцятий рік. Прийшов прохати сильніших і здоровіших людей збирати і ховати невідомо коли померлих.

Моя сестра кожного вечора зі сльозами на очах розповідала, шо люди лежали на городах, у погребях, на горищах, у хагах, хлівах, у садках, просто на вулиці. Сестра розповідала, а її саму трясло, як у пропасниці. Десять днів моя сестра Марфа з напарником Шелестом Гарасимом

Мусійовичем і ще двома підлітками збирали і возили в загальну яму на місцеве кладовище померлих. Порахували, що зібрали вони 47 чоловік — 17 дорослих і 30 дітей. За свої 84 роки я багато пережила, а жадливішого ніколи не бачила.

Сніг розтав і природа оживала красою. Жити й радіти, надіятись на краще. Та хто залишився живим, ходили, як примари, їли травичку, яка почала з'являтися, і листя з дерев. Це видовище не передати і не описати...

Зі слів О.О. Шевченко записала Л. Золотарьова 2004 р.

Село Ганнусівка Кам'янської сільради Поволоцький Іван Микитович, 1927 р. народження

Пам'ятаю, як люди лежали в бур'янах, нікому було хоронити. У нас сім'я була здорова, вимерли всі, один остався я і сестра. Я чую, батько з матерею говорять: "Іван хоть і вмере, ладно. Так старший, Вітька, хоть би остався живий!" (а мій брат Вітька був з 23-го года). Ну, я зразу змикітив: "Десь шось надо той...". І ми пішли, там село є Сольбоне, од нас три кілометри, од Ганнусовки, пішли. А якийсь старичок каже: "Пішли, хлопці, зо мною!". Одвів нас, там Красна гора, він достав десь лопатку, ми вирили таку ямку, наносили того... Почали відром воду лити, гаврашків (ховрашків. — *І.М.*) виливати, а тоді варити й по кусочку їсти. Тоді гаврашків було багато, зараз їх немає.

А це весною було, жито вже колос випускало. Дід забрав нас із відром, ми почали жито рвать. І він строго-настрога приказав: "Хлопці, й одного колосочка не беріть!". Ми назбирали, дід нам став по півколосочка давати. А якби більше, то ми б пооб'їдалися і там би й померли, бо ми пухлі були. Там би й осталися. Я й не знаю, хто той дід — ні фамілії не знаю, нічого. Каже: "Йдіть додому, подивіться, чи рідні ваші живі?". Ну, я пішов, а батько й мати криком кричать: "Де ж ти був?". А ми, напевно, там з півмісяця кочували. Ну, так і вижили.

— *Хто винен у голоді?*

— Та дедушка Ленін, по-моєму, чи той... Сталін. Воно спеціально було зроблено, все в людей забрали. Сталін винуватий во всьом, по-моєму. Ми ж оце малі були, пацани, воно нам тоді не доходило. Переїли і коней, їли і берестки. Хоть і трудно було, а вижили. Страшний голод був! Голод був зроблений, можна було б не голодувать.

Росіяни... оце Росія, Бондарево від нас, від Ганнусівки, сім кілометрів, так ото були в матерів ліжники, рушники, всяке таке — виносили туди. А там дадуть чи кусочок хліба... Росія не голодувала. От же, прямо рядом, так хто дебелиший, хто на ногах держався — і ото всі рушники, все там — усі кинулись у Росію. Ото наміняють трошки, і ото осталися

живі. А росіяни... зовсім рядом же, а жили непогано.

— *Сусіди ваші вмирали?*

— Ой-ой-ой, та в мене три сестри повмирали, так ми їх поодтягували подалі, не ховали, нічого. А де вони подівалися — чи собаки потягали, не знаю. Люди всі були пухлі. Оце йдеш — а їх ряд лежить по дорозі, хтось руку протягує — їсти ж хоче, та так і вмирає. А шо ж їм дадуть, як усі голодні? Страшно, не пережить такого...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Донцівка

Киянова Анастасія Павлівна, 1912 р. народження

Аби вижити, доводилося вибирати між голодною смертю або ж тюрмою — в разі, якщо попадешся на краденому. А соціалістична власність добре охоронялася, тому багато односельців було засуджено то за качан кукурудзи, то за пригірщ зерна, виколупаного з сівалок. З п'ятьма качанами кукурудзи попалася і я, але голова нашого колгоспу “Більшовик” Д.Г. Макаренко захистив, не дав на розправу “вовкулакам”. У сусідньому колгоспі “Перше травня” засуджено було багато, бо голова був менш чуйною людиною.

А померло того року людей багато. Мертві тіла лежали там, де заставала смерть. Одного чоловіка ми поховали з подругою під кручею, навпроти кирпичного заводу. А масове поховання знаходиться поблизу МТФ №3, де в силосну яму звозили людей і пригортали.

Записала О. Мельник 2000 р.

Недовесова Уляна Семенівна, 1925 р. народження

Жили ми тоді тільки за рахунок своєї праці. У хазяйстві були пара коней і пара волів. Ми тоді жили індивідуально. Тік був спільним, і ним користувалися всі. Ще й до сих пір у декого під дворами лежать шестигранні валки, витесані з дикого каменю, якими молотили пшеницю і які тягали по току пара коней.

Але ось прийшов переворот. Це потім уже стали називати жовтневою революцією. І ось тоді появились “комітетчики” (члени комітетів незаможних селян. — *І.М.*). Це були люди з нашого села, які жили на одній вулиці з нами. В основному це були люди бідні й безземельні, але найбільше в ці комітети пішли п'яниці, лодарюги, які ніколи на землі нічого путнього не робили і за скотиною ніколи не ходили.

І от як дали їм владу і нагани, то вони почали, як тоді казали, розкулачувати. Почали з того, що прийшли до нас у хату, відкрили скриню й забрали наші свитки й кожухи та інші речі. Потім поодягали все це на себе і поначіпляли зверху червоні банти, і нагани. Потім позабирали

коней і волів і поодводили в колгосп, а так як у колгоспі тоді були такі ж хазяїни, як і “комітетчики”, то за зиму багато скотини похворілося й попропадало, а ці нові хазяї побачили, що нарobili лиха, та й повтікали до Луганська на заводи й фабрики.

Багато людей не хотіло йти до колгоспу, а хотіли жити й працювати для себе та своєї сім’ї, але їх поставили в таке становище, що вони змушені були піти до праці в колгосп.

Записала З. Сікорська 1999 р.

Риб’янець Ганна Карпівна, 1920 р. народження

— *Коли почався голод і чому?*

— Це ж розкуркулювали у 29-му, 30-му, це ж виганяли, а вже тридцять хторій — уже починався голод. Ми жили на П’ятигорському, на хуторі. Попереїдждали сюди, ми саме послідні. Ось сусід жив, у його дванадцяттеро дітей було. Голод страшний був! Голод. Діточки мерли, порозбрóдилися — голі, босі. Ми як відтіль привезли — ну шо ж ми, дамо там шо раз-два поїсти...

А тоді і в нас голод оказався. Уже в нас усе кончилося, уже батько купив лошада — і на Вороніж. Привезе, дівтора йдуть такі — милости-ни просить на Вороніж. Відтіль возили і крупу, і сухарі, і пшеничку, ото туди возили послідне лахмоття. Батько набере підшалників, кохтів, а я плачу (ще ж дурна!): “Нашо ж Ви мій підшалник узяли?”. А сама їсти хочу! Так ото я знаю, шо голод був.

Уже ж у школу зачали ж ходити, хто змог з дівтори з такої, а хто пухлий... Ото таке занятіє було в нас, плохе-розплохе. А вже 35-й — уже зачали давати, уже ми голоду пошти не знали.

— *Умирили люди?*

— Оце я, глядіть, забула. Я знаю, шо отут двоє дітей пухлі лежали, і померли зовсім. Оце я знаю. Тоді не пускали нікого з села, страшно ловили дітей... Було таке, шо й різали, голод есть голод. Казали на третій бригаді, шо зарівав свою дитину батько. Мерли люди. У кого більш було лахмоттячка — це не секрет, те й возило більш на Вороніж. Оце ж такі дівчата, як я, трошки, може, на год старші, підуть, та й кажуть: там нам пиріжки дають, там нам і те дають, і те, а я плачу: “Пустіть і мене на Вороніж!”.

— *Чим мати вас годували?*

— Було таке, шо молошне варили — рвали щовель, проявиться там шо на городі, і все. Закислювали молоко. Корова добра була, молоко, кисле — саме главно. А то рвали — і бур’яни рвали. Було нарвуть, насушать, а тоді спечуть тих ладичків. А вони ще ж ходять просити, а мамка: “Ой, мої діти!”. Та тому, шо просить, ще й дасть пампушечку.

А в кого корови не було — ото ж тобі і все. Їдем на́ поле, діти, вартуємо кругом пшеницю, щоб не різали ж, дівтора, а нам дадуть то насіннячка пайочок, то там по 200 грам хлібця дадуть, а ми ж ідем заробляти.

Ото таке було, страшно було! Не доведи Господи нікому!

— *Який голод був страшніший — 33-го року чи 46-го?*

— У 33-му. У 46-му не мерли з голоду. Хоч і трудно було, но не мерли люди, пухлих не було. А в 33-му, було, пухле йде, йде, упаде — і все...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Кам'янка

Височин Євдокія Романівна, 1924 р. народження

У тридцять третьому голодали і вмирили, це я добре пам'ятаю. Невеличкі ми були. Колись пішли ми на кладбище до діда і до баби, вони померли, а там жінчина прийшла із “Колоса”, колгоспу. І вона отак на гроб сіла, обняла хрест, і там і вмерла. І лежала вона там хтозна-скіки, ми ще й боялись надвір виходить. Вона прийшла просто на могилу до своїх батьків, лягла і вмерла.

Знаю, як тоді люди вмирили, валялися по вулицях, тоді їх збирали і на возі кидали. І завозили в коморю, кидали в коморю, а тоді яму копали і ховали. І знаю, як одного діда беруть, а він каже: “Братці, та я ще живий!”. А йому кажуть ті, що забирають: “Та однаково ти вмереш, а тоді ще за тобою завтра їхать!”. І кинули і того діда, і поховали.

А їли все чисто: ходили збирали по кладбищам жабуриння таке зелене, і по горі збирали жабуриння, і ото варили і їли. Збирали щиріцу, там зернечко дрібненьке-дрібненьке, ото ми його збирали і варили. І на другий год ми його вже назбирали чотири мішки, його якраз уродилося. Наші батьки ходили міняти у Вороніж.

Людей у нас померло багато. А один у нас дід отам жив, так умер, і ходили жінки ж ховать його. А мода тоді була — воду становили у чавуни, і в піч, гріли. Вони затопили піч... ні, кинулися до печі вигрібать, а там дитячі кісточкі — він поїв двоє дітей своїх. Оце я знаю.

І наша мамка ходили у Вороніж — міняли рушники, сорочки, шарахвани, а відтіля буряки привозили, картошку, зёрно там чи муку — хто як давав. І ті вижили, шо ходили міняти.

У нашій сім'ї було 14 чоловік, троє вмерло в голодовку. Корова в нас була, вона нас врятувала. Батько зразу вступив у колхоз, подав заяву. Ковалем був батько. Нас було сім дівчат і два брата.

Помню, заїхали два мужики і жінчина, вони чи партійні? Вобщім, комуністи вони були, так розказували. І ото ходили по хатах, штрика́ли, де хто шо поховав. Вони і знають, шо тут зёрна немає, а ходили штрикали все чисто. І ото забирали — і платки, і шарахвани, і все чисто. Тоді

платки були, шалі великі такі — зелені, красні, і по їх хрести білі чи чорні, і ото вони все забирали і винесли. І стіни штрикали — зерно там було поховано.

У нас був піджачок якийсь дитячий, один на всіх. Як куди йти, так надівали. І те забрали. По горіщах, по погрібах лазили, кругом. Клуні, сараї, все чисто. Оце на горіще залізуть, порозкидають — і поїхали...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Калашник Ганна Василівна, 1925 р. народження

“Трино Василівно і Ваша сім’я, добрий день!

Кланяюсь від Кам’янської землі і щиро дякую за замітку “Не забуваймо історію”, за згадку про тих людей і малечу — дітей, хто хотів їсти, хто жить хотів, хто в полі слухав пісню жайворонка й перепела, пасучи волів на розмежку, хто слухав увечері пісню на 12 голосів і хто помер з голоду, і ніхто за них не заступився.

Прочитала — і краще б не читала: плачу за людьми і згадую оті ноги, голови, руки, що я бачила в рундуці, вони знову перед очима...

Я, Калашник Ганна Василівна, жителька села Кам’янка Новопокровського району, була очевидцем Голодомору 1932-1933 років. Голод я ніколи не забуду. Голод страшніше війни: солдати заїхали у двір — чи на ніч, чи дньовка, а в сумках сухарики, сахар, консерви, ось і балалайка заграла, і пил піднявся — пляшуть, 35 раз по кругу в присядку, були й такі. А голод — це страх, це лихо, я пишу і боюсь, як згадаю. Уже мало, ну ще є живі люди, які про це пам’ятають. Розповім і я, що знаю про 1932-1933 роки.

Ми з сестрою прийшли погратися до Каті, сусідки, а вона сидить на полу (тоді кроватів не було, а був із дощок піл, спали на ньому). Каже Катя: “Сідайте коло мене, це моя мама вчора вмерла, ліжником накрита”. Ми посиділи коло її мами і пішли додому, куколки не наряджали. Пішли на другий день, а вона каже: “А оце сьогодні і тато вмер...”. Лежить на другому полі. Плаче Катя, а ми просимо, що ходім до нас. Дали їй цибулину. Вона зразу її з’їла, бо солі не було ні в кого.

Дивимось у вікно з сестрою, бачимо: біля двору стоять воли, запряжені в рундук, і на ньому людей мертвих повно, хто в чому — і босі, і ноги висять, головами куди попало. Заходять три мужики в хату, беруть Катиних батьків — і на цей рундук, зараз уже нема таких рундуків.

Плаче і Катя, і ми. Іде в хату Катин дядя — голосу нема, шепотом каже: “Катю, вдягайся, підемо до нас”. А ми — додому.

У сусід Рубанів ще жива Таня — теж, як і я, стара, так у них умирає тато, а остається шестеро дітей. Днів через три умирає Стьопа, а днів через п’ять умирає Уля. Наш тато ящички збивав (їм іще й по року не

було), і вдвох із нашою мамою понесли на кладовище. Камінці поставили у виді пам'ятничка, є й зараз камені стоять на кладовищах.

У нашому ж колгоспі “Вільне життя” був такий випадок. Одні батько з матір'ю (прізвища я забула) поїли своїх двох дітей. Прийшла міліція, двоє чоловік, і питають: “Де ваші діти?”. А мати подає їм сумочку з кісточками: “Ось наші діти, ми їх поїли”. І батько перший почав кусати свої руки, і мама — тужать і кусають свої руки...

Зараз у мене сусідка Ліда, я її питаю за їхніх дітей. Тоді, вона каже, було в них шестеро дітей, а вижило двоє — вона і Маня. Каже, і гірчаки вже повиривали, і козельки, і петрів батіг, і одуванчики. Усі мерли, в кого коровки не було.

А від нас недалеко бабушка жила, іде і нам каже: “Дівчата, дайте кішечку, я вже своїх поїла”.

А наш дідусь набрів у лісі на їжаків, знав, як вони нори утеплювали — бугорочок зверху. Приносив їжаків, горобців дома ловив решетом. Коні колгоспні дохли, а дідусь ділив — одрубував бабам, але коней було мало. Весною запрягали замість коней корів.

Нас, дітей, було троє. Пішов тато у Ворошиловград з мужиками найнятися на роботу. А там роботи нема. Сидять у знайомих, поки помії зі столової винесуть. Вони похватають головки з риби, посмоктали і знову сидять. Тоді вернувся додому. У колгоспну коморю залізли з мужиками вшістьох, по два відра прогірклої пшениці вкрали, їли ноччю. Як воно закипить, ми просимо: дайте!

Пішов тато вішаться. Баби побачили — вговорили: “Ти ж не один голодний, переживай”.

Бере бабушка за руку Ваню босого (він ще живий), і подалися вони на Кантамирову. Залізли на поїзд, у діжки з-під солідолу, чоловік 85 наших. Бабушка там, у Кантамировій, і пряла, і шила, а Ваня пас гусят, телят. Вернувся в нових ботиночках, і м'яч резиновий у руках. Каже: “Приказав дідусь Ленін, щоб діти гралась резиновими м'ячиками, а не самошитими, з тряпок”. Ми раді. Досі згадую: якби не пішов Ваня до Дону, умер би.

Каже бабушка: ідемо, уже захляли. І на лавочках сиділи... Уже у Вані й слинка з рота біжить. Іде жінка і каже: “Что вы сидите? Заходите в любой дом, вы с Украины, у вас голод! Заходите”. І ми пішли з Ваньєю в хату, поздоровкались. А хазяїн обіда, біля двору підвода стоїть. Зразу хазяїн сказав: “Садитесь за стол рядом со мной, режь хлеб, — на жену озався, — и съешь щи”. Ми зраділи, хлопець спочатку їв самий хліб, а бабушка штовхнула, щоб і борщ їв.

Розвиднилось їм в очах. А хазяйка говоре: “Уже вечер, ночуйте у нас, дом большой. Что вы умеете делать?”. І другого дня відвела до жінки. Бабушка шила, пряла, в'язала, даже і хліб пекла, бо хазяйка на роботу

ходила. Бабушка двічі була в Росії, і дочку свою брала, і всю оставшуся жизнь всім казала: які добрі люди — росіяни, молюсь за них, щоб жили довго та ще 22 роки!

А сусід Альоша прийшов і каже: “А як вас звать, дівчата? А де моя мама?”. Забалакується, голодний, а такий роками, як і ми — 6-7 років. Тоді пішов у поле, ми бачили, а додому не вернувся, у бур’яні знайшли вже його кісточки, та по штанцях угадали.

А бабушка-сусідка побрела в Тернівку до рідні, дали їй у вузлик терну, ніч, її нема. Чує дідусь Макар — гавка лисиця. Узяв палку і пішов. Бачить, бабуся та лежить нежива, а вузлик роз’їла лисиця. Та вони і лисиці ж тоді були голодні... А дід узяв вузлик і привіз бабусю. Де він її поховав, я не знаю.

Ось черга й до мене. Як не їси буряк — завтра помреш. Пішли наші на город, а я на піч — їм лущини з картох і буряк. Поїла — і під піл. Думаю, як смерть прийде, мене не знайде. Ось прийшли мої з города, а мене нема. Бабушка туже, бо вже й мама захворіла, і мене нема. Гульк — я під полом (кроватьі такі). Та й каже: “Вилазь, я дам макушки”. Я й рада, що макушки...

Ось ми під хатою сидимо, іде дядя чужий. Ми підбігли до нього: “А що у вас у ящичку?” (чамайданчик звався). Він на нас глянув, розкрив — хлібина. Ми мовчимо. Дістав ножичок складний і відрізав нам обом, грам по сто. Каже: “Винесіть мені водички!”. Ми винесли і бігом мамі дять хлібця, бо вона лежить.

А тоді ще такий випадок. Вийшов дідусь із хати, падав сніг. Стоїть коло хати мужик. “Ну, — каже, — ходім у хату”. Той дивиться і не балака. Щось насипали в миску, ріденьке, й огірків поклали. А вночі чуємо: по хаті ходє, падає. Засвітили каганець, а він всі кармани набив огірками (діжка була в хаті, бо в погребі крали). Дідусь каже: “Та я ж тобі дав би додому, і поведу тебе”. А йти кілометрів два. Аж ось ідуть воли понад ним, і посадив його дідусь. А ввечері почули, що баба й онучка при ньому померли, а дочку свою він пішов шукать, а хата стояла порожня.

Та в Кам’янці людей вимерло — тьма! Бабуся казала, як умер один її родич, він лежить, його нарядили, а ніхто не йде — не так, як тепер.

Сьогодні пішла до старішої баби, чим я, і ми порахували голодоморців (баба ця жила тоді під горою, а від нас недалеко), там хат 17 перещитали — 72 чоловіка вмерло. Цілі сім’ї вимирали по 6-7 чоловік: то коров не було, то не отелилась. Та півдня щитали — і Семен, і Дорощ, і Антон, і Федора, і Геронтій... Ще далі під гору — там було 12 хат, а померло 66 чоловік. Один на городі вмер, понесли спілого терну, у рот діти напхали, він ожив. А тоді десь забрів і не вернувся. Далі село (наш колгосп) — ще 22 хати, помер 91 чоловік. Та є, що і хат там зараз нема, і місця того, а люди були і вмерли. Ще до містка — 92 чоловіки. Це я

порахувала саме по своєму колгоспу, а цих колгоспів було в Кам'янці п'ять, тих уже не знаємо, хто де жив і скільки сімей вимерло.

А той дядько, що поїв своїх дітей, він з'їв і жінку, у погрібі зарізав, а тоді й сам умер у дворі дома.

А ховали померлих від Голодомору на кладовищі під горою, ярк довгий рили лопатами баби й мужики, діди, клали вповодж — кого в кожусі, кого у свиті, кого в чому.

Сьогодні мені та баба стара — Гречко Г.П. — розказала, що її брат Фрол і внук років 14 назад у кузні зварили два хрести і поставили над тими мучениками-голодоморцями.

Ще хочу написати про активістів.

Коли ходили по дворях і коров з дворів забирали у колгосп, мій батько в совхозі крив соломою сараї. Побіг мій брат до нього, розповів. Тато — за сокиру і в контору: “О, гади, зараз же коров розведіть по дворіх! Хто брав, той хай і приведе, іначе — вирубаю!”. Тоді вони всіх 14 корів розвели по домах. Усі мого тата боялися, баби згадують.

У Приколот залишилась одна баба стара, сліпа. Явились ці активісти лінійкою, кінь запряжений, самі у кожанках, і кажуть: “Виводьте коро-ву! Ми комісари од власті”. Ця жінка, що не бачила ніколи білого світу, пішла за сарай, оправились у фартух, набрала, підійшла до них і давай їх, і коня, і лінійку обкидать кізьяками! Ці комісари — од двору, травою обтираються і пішки на центр, а хлопчиків двох попросили, щоб коня в центр доправили з лінійкою. А баби слідом, раді були, що Маня провчила комісарів...

Являються активісти з свого ж села: “Давайте на посів — просо, насіння, кукурудзу”. Люди ж держали — відро чи два. Почали биться, не давать. А мій брат, у другий клас ходив, вихватив ширячку, плаче і як шимонув одному прямо в матню! Так вони всі чотири подались на центр. Ось ідуть дерез два дні активісти — баби, на них нові валяночки, кожушки. А за ними слідили жінки, що вони, активісти (3 підводи, 7 баб і 4 мужики), майнули по хуторах Степне, Копанки, Ганусівка. Тато дома остався, у совхоз не пішов, і на них: “Ах ви гади, понаряжались!”. І зразу на Санька (чий, уже забули його прізвище), і з його кожуха дубленого рукав відірвав. А тим активістам сказав: “Розвезіть, де забрали, іначе видушу всіх”. Тато питав людей, сказали, що повернули назад. Він не повірив, пішов по тих хатах, а там мертвеців з хат повиносили, і рівчак нікому рити. Жінки тужуть, падають. Не описать, що робилось над людьми! Свої становились хамами.

Раніше в нашому селі за рік народжувалося по 77 діточок здорових, а тепер — двоє, і ті жовті та сині...”

Цей лист надійшов у 2005 р. до Луганської обласної філії Асоціації дослідників голодоморів в Україні

Село Литвинове Новобілянської сільради Безкішкіна Єфросинія Федотівна, 1916 р. народження

У нас по сусідству жила сім'я Неласових, так їх розкуркулили і виселили в землянки, там вони всі померли — батьки і четверо дітей. Залишилась одна дитина, Аня.

Ще пам'ятаю, як наші дедушка й бабушка, і дядько, й тьотка од голоду померли — тут, у селі.

— *А чому люди голодували?*

— Та того що викачали хліб та вивезли за ґраницю, а тут і колхозники тоді подохли, і індивідуали (індивідуалісти. — *І.М.*). А тоді розкуркулювали їх... Так мертві підряд лежали, як снопи. Багато, багато тоді померло! У Литвиновому тоді багато хат було, а тепер нема нічого...

Записала І. Магрицька 2007 р.

Неласа-Монакова Ганна Євгенівна, 1925 р. народження (сьогодні мешкає в Москві Російської Федерації)

“Я, Неласова Анна Євгенівна (по мужу Монакова), родилась приблизительно в 1925 году (точной даты не знаю) на хуторе Литвиново Старобельского округа Белолуцкого (сегодня Новопсковского) района Луганской области.

Родители мои: отец — Евгений Платонович Неласый, мама — Ульяна Макаровна, урожденная Василенко.

Помню дедушку — Платона Михайловича, его дочерей (сестёр моего отца) Лукию Платоновну, Прасковью Платоновну, Евдокию Платоновну, Серафиму Платоновну. С нами в семье жила тётя Серафима — тогда она была ещё несовершеннолетняя.

Хутор наш насчитывал около 100 дворов, улицы располагались лучами, в центре хутора было два колодца с журавлями, на большом расстоянии от друга, называли их почему-то “мырскими”. У этих колодцев стояли длинные корыта, из которых пастухи поили скот.

Улицы имели названия. Одна из них — центральная, на которой была школа, называлась “Город”. Она уходила вверх, к балкам. В балках было много цветов, кустарников. Мне запомнились цветы “ветренец” и “воронец”. Теперь я знаю, что этот лекарственный цветок называют “уклончивый пион”. Был шиповник, терен, глід (или боярышник). Вторая улица называлась “Крейдянка”, т.е. “Меловая”. С одной стороны были меловые горы, которые тогда мне казались высокими. Мы бегали на эти горы, собирали там окаменевшие “пальцы” и играли ими, а из мела вырезали различные фигурки (это было уже после смерти моих родителей). А ещё в меловых пещерах гнездились шуры, очень красивой окраски птичка, мы за ней охотились, так как нам сказали, что она

поедает пчел.

С другой стороны в конце улицы были огороды и сады. Дорога вела в лес, и назывался он “Коробцив”. В этом лесу после раскулачивания мы жили в землянках, где умерли мои родители и братики и много других людей. Третья улица называлась “Сидоровка” и вела в луга и лес “Довгий” и слободу “Белая”. По пути к слободе было ещё то ли село, то ли посёлок Софиевка, мой отец и другие хуторяне ходили туда на рыбалку, а молодёжь ходила купаться. Четвертая улица называлась “Голопузивка”, где мы и жили. Помню дом с длинным высоким крыльцом (оно мне всю жизнь снится). Сколько было комнат — не помню. Помню большие сени, чулан и комнаты — три или четыре. Помню жёлтые ставни, большой огород, разделенный дорожкой на две половины. На одной половине недалеко от дома “клуня” (рига), куда складывали снопы и молотили цепами. А потом появилась веялка, которой провеивали зерно. Насколько мне помнится, она была куплена вскладчину. За клуней, ближе к саду, была пасека, почему-то не в саду, а около сада. Огород, где росла картошка, мелкие помидоры, лук и капуста, на которой мне почему-то запомнилась роса. “Крыныця”, а дальше сад. Начинался сад с малины и каких-то кустарников, а дальше, с одной стороны — груши. Запомнился “бергамот”, а с другой стороны — яблони всяких сортов. Под яблонями трава. Дальше шли сливы и тёрён. Со стороны фасада дома проходила дорога, которая вела на село Козлово. Через дорогу опять огород, где росла кукуруза, а в конце огорода — вишнёвый сад. Тут же, у дороги, стояли “коморы” или, как бы их сейчас назвали, “хранилища”. Они принадлежали людям, жившим на этой улице. В них хранили зерно.

Когда у нас на пасеке качали мед, сбегалась вся детвора, отец всех угощал парным медом (так его почему-то называли).

Жили мирно, дружно. Сеяли хлеб, выращивали огородные культуры. У нас была и бахча, было подворье, где держали скот.

Помню дедушку — с окладистой бородой и в валенках, в доме всегда были люди. Дедушка Платон Михайлович был кос-топравом, это знание он передал младшей дочери Серафиме Платоновне (я узнала об этом, когда в 1972 году побывала в г. Рубежном, где она жила с семьей своего сына Лени). Мне бросилось в глаза, с каким почтением относились к ним люди из окружения. До конца дней своих буду жалеть, что не расспросила её о многом, ведь ей во время трагедии было 17 лет.

Лиц родителей почему-то не помню. Отец, наверное, был добрым и умелым, он мастерил нам, детям, человечков на ниточках и других зверюшек, делал деревянные ложки из дерева груши, я почему-то это запомнила. И ещё, когда он шел по хутору, то раздавал конфеты, ребятня к нему тянулась. Когда к нему приходили друзья, он пел (наверное, хорошо). Запомнила песню “В саду при долине громко пел соловей, а

мальчик на чужбине позабыл всех друзей... позабыл, позабросил...". А еще он учил неграмотных хуторян грамоте в "ликбезе", так это тогда называлось.

Мамочка моя вся в домашних заботах, трое маленьких детей и работа в колхозе. Когда родился младший братик, то его хотели назвать Алёшей, а я лежала под люлькой и требовала назвать Ваней, так моего братика и назвали. Когда мама уходила на работу, братиков отводили в ясли, они плакали, и мне их было очень жалко.

А потом наступила самая страшная пора жизни нашей семьи. Дедушки, наверное, уже не было в живых, это, наверное, был 31-32 год. Весной пришли люди — "комсомольцы". Угнали овец, забрали лошадь, увели корову (корова была, как говорили, "половой" масти). Мама кричала, плакала, мы все трое держались за подол её юбки и ревели. А потом выгнали нас из дома...

Как мы добирались до леса "Коробцив", я не помню. Но помню, как мужчины рыли землянки, помню, что там было, наверное, пять землянок. У нас была одна землянка на две семьи: мамина сестра Мотя, ее муж Маркиян Трембач, и у них тоже трое детей.

Лето пережили, никто не умер, перезимовали. Наверное, было кое-что из продуктов, немного зерна, муки разрешили взять. И то в наши землянки наведывались какие-то люди, чтобы отобрать последнее. Родители складывали все в кучу, сажали нас, детей, сверху и просили нас кричать и плакать, и иногда эти люди не выдерживали и уходили.

Наступила голодная весна 1933 года. Мы выловили и поели сусликов, ежей, змей — всё, что попадалось, ели всякую траву — лебеду, листья липы, бересту... От зерен травы щиряцы острые чешуйки шелухи застревали в заднем проходе, и мы, дети, палочками выковыривали их друг у друга.

Когда в хуторе падал скот и его вывозили из хутора, люди из землянок ходили за падалью. Запомнила конину, она была очень жесткая, мама варила её в чугунке, потом и это кончилось. Помню, мама посылала нас, детей, в лес за щавелем. И если удавалось залезть на дерево в гнездо сороки или другой птицы, то это был праздник, яйца мы съедали сырыми. Помощи не было ниоткуда никакой. Правда, иногда тетя Марина — жена папиного брата Антона — приносила кое-какие продукты. Антон погиб в гражданскую войну, жили они в хуторе Крывноносив, это уже в Воронежской области, куда мы, дети из землянок, ходили просить милостыню. Отцу там говорили: "Евгений, у тебя золотые руки, уходи!". Однажды он попытался с тетей Серафимой уйти, но их задержали в Студенке и вернули (это мне рассказывала позже тетя Серафима). А потом он заболел и уже никуда не мог идти.

И наступил страшный голод. Первым от голода умер братик Коля.

Сколько ему было лет — не знаю. Но отчетливо помню его смерть от голода. Около землянки лежала куча хвороста, он упал на неё и умер. Я плакала. А потом умер дядя Маркиян, потом тетя Мотя. Старшая дочь Фекла и её ровесница тетя Серафима ушли из землянок и остались живы. Кстати, дядю Маркияна и тетю Мотию раскулачили за то, что у них был “млын”, или ветряк. Когда я была в 1972 году в Литвиново, он еще стоял, такой белый, не разрушенный, но уже не действующий.

Часто думаю: почему с нашими семьями так поступили, за что выгнали из домов, за какие преступления обрекли на голодную, страшную (страшнее не бывает!) смерть?

Около землянок валялись, разлагались трупы, хоронить их было некому. Помню девочку одну — наверное, старше меня, звали ее Маней. Она ходила на костылях, у неё не было одной ноги. Подошла она к нашей землянке и умерла от голода...

Смерть моих родителей произошла, наверное, в июне 1933 года. Мне было семь с половиной лет. Я пошла на хутор, это расстояние примерно в пять километров (я не раз туда ходила одна), зашла к бабушке Палажке. Это мамина мама, она жила с младшей дочерью — тетей Кылыной, моей крестной, муж её — Павел Яровой, он с детства был сиротой и жил у дяди. Дядю выслали на Соловки за то, что у него была крупорухка и жил у него батрак — племянник Павел. Но они и сами жили впроголодь. Корова у них была. Тетя Кылына болела и скоро умерла.

Я пришла к бабушке. Что я ей говорила, не знаю. Она налила мне в бутылку молока, и я пошла в лес в землянку. По пути забралась в чей-то огород на улице “Крейдянка”, нарыла молодой картошки.

Зайдя в землянку, я увидела свою мамочку, лежащую на лохмотьях с распущенной косой, по лицу ползали вши, живот в буквальном смысле прилип к спине. Я стала лить ей в рот из бутылки молоко, но оно не проходило, а только булькало. Я плачу... Отец говорит: “Дочка, ей это уже не поможет...”.

Я все это помню, как будто это было вчера... Спать легли с отцом рядом, я и братик Ваня. Дверь в землянку осталась открыта. Утром солнце светит... Отец стал бредить (теперь я это поняла) — говорит: “Дочка, загони волов в хлев!”. И стал хрипеть. Я прошу: “Тату, не храпи!”. Он умер на второй день после мамы... Мы с братиком остались вдвоем среди мертвых родителей. Сколько это продолжалось — не знаю.

Я опять пошла в хутор. Кто и как их похоронил, не знаю... Я опухла от голода, братик ещё больше. Нас забрали в ясли. Братика положили на земляной пол под печкой. Он умирал, с его опухшего тела сочилась жидкость. Я сидела рядом, он скрипел зубами и просил огурчик. У меня его не было и никому до нас, детей, не было дела. И он умер. Его завернули в одеяло, цвет этого одеяла до сих пор у меня в памяти. Похоро-

нили его рядом с “яслями”. Этот дом, ранее принадлежащий “кулакам”, которых тоже выгнали из села, был в овраге — там, где брали глину. За три дня — три смерти! А я выжила...

Видимо, так было угодно Богу — оставить меня жить на свете за моих дорогих родителей и братиков-мучеников. Этот ужас и все эти страдания мне пришлось пережить в восьмилетнем возрасте.

Всё, что я написала, — истинная правда. Ничего не придумала. Да такое и нельзя придумать нарочно. Такое не приснится и в страшном сне...”

**Цей лист надійшов у 2007 р. до
Луганської обласної філії
Асоціації дослідників голодоморів в Україні**

Село Макартетине Осинівської сільради Калиновська Євгенія Микитівна, 1915 р. народження

У ті роки я жила на хуторі Сухому, це поблизу Макартетинового. Під час колективізації колхоз назвали “Димитрова”. Багато людей жило на хуторі, у голодні 1932-1933 роки померло більше 15 сімей.

У нашій сім’ї було шість чоловік — батько, мати і нас четверо дітей. Жити було важко, варили суп, кидали туди трішки квасолі, варили буряк, осот, рвали листя з берестка і пекли зелені “галети”. Збирали мишій та одходи з проса змітали на полі.

Весною, коли розтавали вигони, збирали “галушки” зелені, варили їх, кидали у молоко.

Важко згадувати ті роки, як могли пережити голод, холод. Тож хай те время не вертається.

Записала А. Кобзар 2000 р.

Крупіна Олександра Кузьмівна, 1907 р. народження

Мала я чоловіка і чотирьох дітей. Усі наші діти померли з голоду, а чоловік, коли стали дозрівати хліба, пішов до поля, щоб хоч що-небудь з’їсти — колосочок чи зернинку. Більше додому він не повернувся. Тоді колгоспні поля добре охороняли. За це він був засуджений і, мабуть, десь загинув.

А під осінь уродила картопля, тож поїхали міняти її у другі села на зерно.

Записала А. Кобзар 2000 р.

Латишева Олена Феофанівна, 1917 р. народження

32-й год такий був важкий! Не було й крихотки нічого їсти. Сиділи голодні і літом, і зимою. Була корова, було й телятко, зарізати нікому.

Ніхто не хотів — не давали. Моє собствене — і не трогай! Ну, мамка якось убила молотком його, і сама трохи не вмерла там. А сестра саме старша пішла заміж у чому стояла, а нас оставалося четверо — хлопець, сестра, мамка і я. І голодні ми! А тутечки, Бог дав, коровка прокинулася і зачали ми продавати (молоко. — *І.М.*).

Тут просо було посіяне, ми пішли з мамкою, назбирали молочко, і пішли-пішли...

У колхоз ми поступили в 33-му. Забрали все — і волів забрали, хліба була коморя — забрали, нам нічого, ні грама не дали. Не тіки ми, багато людей у селі, ну я не ходила. Вириють ото яму, звозять і вкидають мертвих. Оце я знаю, це точно було.

А у 33-му нас записали в колхоз — мати, я і брат ще горбатий був. Стали ми робити. Стали хліб пекти, одгодовувати, ну шо вже одгодовувати, як люди вже мертві! Багато й осталося, а багато й померло. Ну нам Бог дав коровку, так ми вижили. І до 37-го году так було: хліб родив, сіяли, ну потрошку, а в 37-му хліба уже дали.

А хто в колхоз записався, коров пооддавали — і померли тим же слідом. Сусіди вмирили: сусідка вмерла і подружка — багато вмерло.

— *Хто забирав у людей усе?*

— Та свої. Була в нас і овечка, і ягнятко. На піч заліз брат — такий горбатенький був у мене, заліз і те ягня взяв, і каже: “Ну не беріть!”. І свої, собственні, наші. Та знаєте, вони не так чужі брали, як свої. І хліб же приїхали позамітали, де осталося, там із колосочків на горіщі. Лізли і змітали, забирали. Свої! Як зараз, так і тоді.

... Казали, шо продавали на базарі холодець з ньогтями, ну я цього не бачила, цій брехні я не хазяїн.

— *Скільки людей тоді вимерло у селі?*

— Хтозна, воно ж тоді нам не доходило. Багато померло, багато! Кідали... Ото ж хутір Сухий, там і коней, і людей кидали; сестру Рильського кидали, й інших. Тоді велике село було — чоловік 700 було, так дві треті точно померло. Тоді хата на хаті була, а тепер...

Ми ходили міняти... Баба Ївга розказувала: одна вмерла, фярвочку (сорочку? — *І.М.*) наділи, а друга пішла ноччю стягла та однесла, там же ж і проміняла ту фарвочку. А та й каже, Стефанівна: “Глядіть же, й мертві ходять міняти!”. “Як?”. “Та, кажуть, Ганна ходила фярву міняти”.

Ходили збирати “галушкі”. Як сиро, так воно росте — таке, як печерічка росло, так його збирали. Риженьке, як холодець. Тим і виживали. І в кого молочко є, так у молочко клали. І з берестка товкли листя. Усе їли, і липу.

І це ж не один год: у 29-му СОЗ начався, у 30-му — колектівізація. І як пішло, як пішло...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Соловійова Ганна Лук'янівна, 1914 р. народження

Колективізація в нашому селі розпочалася після 1930 року. У перший день у СОЗ написали близько 30 заяв, і представник району удивився такою масовістю. Назвали наш совхоз “Нове село”. Усім працюючим видавали по 10 кг муки на місяць.

Я у 1932-1933 роках працювала телятницею. Була не замужем. Жила я з батьком, матір'ю і двома меншими братами. Старша сестра була замужем, їм там було ще важче, тому вона приходила до батьківського дому, а батьки ділилися з нею, чим могли.

Татко доглядав коней, запарював їм корма, тож хоть трішки вигадували й собі поїсти.

У 1933 році татко помер. Трун не було, і ми розобрали піл (ліжко) і зробили труну, щоб було по-людськи. У той день хоронили четверо людей, і всіх клали в одну яму, без трун.

Важко було, дуже важко, хай таке лихо не повертається!

Записала А. Кобзар 2000 р.

Село Можняківка

Абрамова Олександра Іванівна, 1923 р. народження

Нас було шестеро дітей. Мати їздила десь далеко, собирала картошку гнилу вмісті з помьотом кúрячим, а тоді ми її товкли і пекли з неї коржі. Це я знаю харашо. У нас усі були живі, а сусіди вмирили. Багато вмирало, ой-ой-ой, стіки вмирало! До того, що й ховать нікому було, отак умирали.

А ми якось вижили. Возиками возили на кладбище, і підводами, всього було. Нічого не було їсти. Ото привезе мати, натовче, а тоді пече, а ми їмо. Траву їли — козелики, щавель. Мати все винесла, ми голі ходили...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Зубахін Григорій Федорович, 1908 р. народження

Я багато прожив і можу порівняти: луччого життя, ніж до колективізації, не було. Майже в усіх був кінь, повозка, гарба, воли, а ще корова, вівці. А гусей було — тисячами переганяли на ярмарку в Сватове. Он Луньки Шепилової батько, Данило, змолоду наймався пастухом пасти овець. Пас до тисячі голів. А які ярмарки були в сусідньому Білолуцьку біля кирпичного заводу! Життя було багата на Україні.

Тоді ми вірили Сталіну більш, ніж собі. Це зараз ясно, що Сталін спеціально організував голод, щоб більше вимерло українців. Хто ж більше в Росії “воду каламутив”, ніж українці?

В ті часи я був міліціонером. Міліції давали завдання перехвачувати людей, які несли їжу з Росії. А ще в села, що вимирали з голоду, завозили людей на поселення з Росії. Мені прийшлося їздити в Іванівську область, де набирали сім'ями сотні людей для Білолуцького району. Не пам'ятаю, чи агітували там людей, чи ні, та все робилось по рознарядці. Я сам супроводжував такі сім'ї з Росії в Климівку, Яровівку, Романівку тодішнього Білолуцького району. Та кажуть же, що люди предполагають, а розполагає Бог! Не допомгла ні рознарядка, ні міліція, бо ті іванівці як побачили, що тут голод, то всі повтікали — хто додому, хто на Донбас.

Як міліціонер, я був присутній на судах, де судили людей за колоски, а засідатель Лукашов Іван зачитував постанови: одправити осуждєнного на строїтельство каналів. Ми з ним жили рядом, через декілька хат. Якось я накосив біля річки очерету на ремонт криші хати, а Іван перестріває і каже: “Гляди, за очерет судитимуть!”. Отакі були порядки...

Чи знаю померлих? Он на Каряківці (вулиця неподалік) жила сім'я Павла Михайленка, всього 15 чоловік. Жінка Галька, сини Данило, Мишко... Інших не помню. Жили там, де зараз Сабила Іван. В голодовку померли всі п'ятнадцять.

Записав В. Каплунов 2000 р.

Каплунова Валентина Кузьмівна, 1920 р. народження

Моє дитинство пройшло на тій частині Можняківки, який називався Макітрівкою. Разом з Василенківкою і Заморівкою це були планкі південної околиці села, які я найбільше знала. Це моя мала батьківщина, і я пам'ятаю багатьох її людей та їхні долі після тяжких років колективізації і Голодомору. Правда, з роками стерлись у пам'яті деякі імена.

На Василенківці при колективізації чотири двори великої родини Запорожців вивезли на Соловки. Туди ж вивезли вісім чоловік сім'ї Василенка Савки, шість чоловік сім'ї Ткачових. На Макітрівці така ж доля спіткала Каюду Тараса та сім'ю Мірошника Тимофія (шість чоловік).

Період колективізації змінили роки Голодомору 1932-33 років. На Макітрівці вимерла сім'я Шейка Макара (4 чоловіки). У Тарасенка Никифора з п'яти чоловік сім'ї жінка і дочка померли з голоду, а сам Никифор замерз, ідучи голодний з роботи. Сини вижили і виїхали на Донбас. Померли всі чотири чоловіки в сім'ї Мірошника Стефана. На Заморівці трагічною стала доля багатодітної сім'ї (дев'ять чоловік) Терника Стефана Пилиповича. Батько, мати та одна донька померли з голоду в 33-му році. Самий старший син служив у Червоній Армії на офіцерській посаді, тому зумів вирвати з лап смерті інших братів і сестер — двох взяв до себе, а ще трьох улаштував у дитбудинок.

У часи Голодомору люди їли “копитці” (корінь і листя), віяли просяну солому. Полову змішували з різними корінцями, кропивою, жолудями і пекли коржики. Ловили птахів, жаб. Хто міг, їхали міняти одяг на їжу в Росію або наймалися на роботу там же, а звідти привозили буряк або гарці зерна (гарець — приблизно 5 кілограм).

На початок колективізації на Макітрівці, Василенківці і Заморівці жило 177 чоловік. Після колективізації, розкуркулення і Голодомору на цих вулицях залишилось, за моїми підрахунками, 66 чоловік (37%). З тридцяти трьох дворів залишилися заселеними лише одинадцять. Інші двори розорили в 30-х роках: пустили на опалення дерев'яні огорожі, дахи і дерев'яні зруби будинків і сараїв. Все це згоріло в грубках контор колгоспів, сільради, школи, дитсадка. У 40-х роках дійшла черга до фруктових дерев на знищених обійстях — їх також пустили на опалення.

Записав В. Каплунов 1992 р.

Каюда Марфа Устимівна, 1907 р. народження

У мене два менших брати, Демид і Василь, в голодовку пішли в Росію по хліб — за Серебрянку, на Ольховатку, та так в дорозі і померли. Може, їх з'їли... Все тоді було. Он розказували, в Серебрянці дівчина ходила в садок. Мати вдома все говорить їй: “Заріжу і з'їм тебе”. А в садочку ця дитина хліб не з'їсть, додому оддає і няньці каже: “Мамці оставлю хліб, щоб зі мною з'їла”.

Старші брат і сестра, Федько і Феня, померли з голоду вдома. І батько мій, Устим Олексійович. Іще б пожив, та також помер з голоду вже в тридцять четвертому.

А я з двома доньками вижила, спасибі жолудям та полові. Чоловік, Полікарп, приносив усе, що можна було їсти, з луків та поля. Весною 33-го з-під снігу на луках назбирав кілограмів п'ять кукурудзи. Там міліція і забрала його. Судили, дали п'ять років, по одному за кілограм мерзлик качанів. Десь на стройках одбув півстроку, бо робив добре, й одпустили раніше, в 1937-му. Того ж року забрали його знову без усяких пояснень. Так ми його більше й не бачили. Один лист був з Півночі, і все.

Діти якось після голодовки на Новий год у школі вивчали вірш, і розказують:

Ми ходим круг ялинки і співаєм враз,

А наш любий Сталін дивиться на нас.

А я дітям кажу: “Чорти б йому повилазили!”. Дочки: “Чого?”. А мені після голодовки та арешту чоловіка вже нічого не страшно було, кажу: “Та ви ж голі й босі із-за нього, щоб йому на патреті повилазило!”.

Записав В. Каплунов 1988 р.

М'якоход Марина Сергіївна, 1980 р. народження

(Запис зроблено на основі розповідей її прадіда —

Калиновського Володимира Андрійовича, 1922 р. народження, та матері — М'якоход Ганни Володимирівни, 1973 р. народження)

“У 1933 році моєму дідусеві Володі з роду Калиновських було дев'ять років. У його сім'ї було п'ятеро дітей: чотири сини і дочка. Прадідусь був найменшим. Коли почався голод, старші діти поїхали на Донбас і поступили працювати на завод. Батько прадідуся Володі, Андрій, зліг від голоду й опух. Мати вирішила спасти найменшого сина від смерті. Зібрали те, що можна продати, і подалися з сином на Воронежчину. Ішли пішки. Як уже не було сил, то заходили в найближчу хату і просили притулку. Люди бачили голодних жінку з дитиною і залишали їх на ночліг, запрошували до столу. Одна жінка навіть дала на дорогу коржиків із жолудів. Через два місяці дібрались до Воронежа. Там вони виміняли за одягу хліба. Це спасло їх від смерті.

Мама мого другого дідуся Володі з роду Маняхів, Оксана Дмитрівна, у 33-му році мала трьох дітей і хворого чоловіка. Намагалися вижити, як могли. Прабабуся Оксана з кропиви пекла коржики. Ішла з роботи на полі й приносила в пазусі пригорщу пшенички. Одного дня в полі всіх обшукали і вона прийшла додому без нічого. Діти просили їсти. Прабабуся Оксана вийшла на вулицю, сіла на поріг і заплакала. В цей час щось зашелестіло в кущах. Придивилась, а то великий їжак. Підійшла, взяла його в руки: “Їжачку, любий, прости мене, мені діточок спасати потрібно”. Зайшла до хати і кинула їжачка до печі. Тільки затріщало. Цього вечора було у хаті свято!

І коли прабабуся була вже старенька, вона часто розповідала моїй мамі, яке смачне м'ясо в їжачка. А в кінці скаже: “А може, воно було смачне, тому що ми були такі голодні?”

**Цей запис В. Каплунов
передав до Луганської обласної філії
Асоціації дослідників голодоморів
в Україні у 2004 році**

Онопрієнко Марія Амосівна, 1924 р. народження

Пам'ятаю, багато було людей пухлих, голодних, багато було сльоз. Тоді мені було десять год, но ето я все помню. Люди людей хоронили. Дітки пухлі були, умирали, і діди, і баби тягали корітами у садки і хоронили своїх діточок. І бабусь, і дідів, і матерів, ето страшно, ужасно — не передать.

Дуже багато людей умирало. От Слюсарів Савка похоронив свою матір, по соседству. Вивіз у садок і в садку закопав. І багато такого було.

Ходили міняли барахло на врожай у Росію, там було все.

У 33-му году в нас дітей було всього троє. Їли ми бур'ян — козельки на луках собирали, очерет — отакі шпичаки, лобода, кропива, разну траву ми їли, варили. Йожиків ловили, їли. Корови в нас не було. Батьки були бідні, переїхали з Кавказу.

— *Не чули, щоб людей розкуркулювали?*

— Чула, вивозили на ярки, багато вивезли. Їх називали куркулями, а вони люди не були ніякі куркулі, просто були трудолюбимі. Було в них потрошку паю, волів, то кобила була, ну все це в їх забирали. Самі землю обробляли.

Страшно вспоминать, які були люди пухлі, голодні...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Тарасенко Іван Митрофанович, 1906 р. народження

У 1932 році приїхав у рідне село Можняківку з Лозно-Олександрівки (сусідній район). Починалась голодовка. З осені 32-го року по літо 33-го їздили, хто міг, у Росію по харчі. По дорозі додому ховались від активістів, які зустрічали людей з оклунками і відбирали їх.

Люди мерли, як мухи. Мій сусід, Шепилів Данило, вмер на полі. Дійшов до скирти соломи, шукав зернинки пшениці, та там же, під скиртою, і вмер. Сім'я Кузнецова Павла вимерла майже одночасно з ними. Їх усіх укинули в погріб і там засипали землею. Брати Павла, Петро і Юхим Кузнецови, померли з голоду по дорозі в Росію.

Сім'ю Сабилі Арсентія Максимовича вигнали з власної хати як розкуркуленого. Син тільки-но женився. Цей Арсентій з дружиною, сином і невісткою померли з голоду...

Щоб вижити, їли все. Коренева Параска на городі лопатою вбила мишу. Дома з'їла її і не відчула ніякої огиди. Жаб їла Мірошник Параска Федорівна.

Записав В. Каплунов 1988 р.

Село Новобіла

Апраксимова Марія Садоківна, 1926 р. народження

(Батько — Телегін Роман Ілліч,

мати — Апраксимова Марія Іллівна)

Батько в нас був нерідний, діти зведені. В сім'ї було п'ятеро дітей. Мені було в 1933 році сім років. Жили з дідусем і бабусею. Щоб не померти з голоду, носили різний одяг у Росію — міняли на хлібні сухарі, навіть на буряки. У батька від голоду помер син, у матері — сестра Таня та її донька Мотя. Тьотя Таня померла під містком, а Мотя у погребі.

Пішли в могилу найкраще, найкоштовніше, що є в нації — гени ро-

зуму, здоров'я, милосердя і справедливості, людяності і відваги. Обривався вічний живий ланцюг покоління. Українському народові було завдано удару, якого він ще не знав і не чекав.

Записала О. Богачова 2006 р.

Винник Марфа Вавилівна, 1928 р. народження

Жили в лісі Зруб, дідусь побудував там хату. Жили страшно бідно. Батько, Авил Федорович, поїхав на підприємство, привіз один раз грошей, а потім поїхав та й загинув від голоду. А нас залишилося шестеро дітей.

Був у селі актив, який ходив і забирав зерно. Пам'ятаю, на горищі знайшли пригірщ квасолі, і ту забрали. Шукали і штрикали палками. А ми збирали колоски. На горі була вишка, де Московський ліс, там сиділи наглядачі. Не давали збирати. А як побачать нас, гнали з гори кіньми.

На світі весна, а над селом нависла чорна хмара. Діти не бігають, не граються, сидять у дворах, на дорогах. Ноги тонюсінкі, складені калачиком, великий живіт між ними, голова велика, похилена обличчям до землі. Обличчя майже немає, самі зуби зверху. Сидить дитина і чогось гойдається всім тілом назад — вперед. Скільки сидить, стільки й гойдається. І так нескінченно одна пісня напівголосом: “Їсти, їсти, їсти...”

Записала О. Богачова 2006 р.

Винник Микола Олексійович, 1928 р. народження

(Батько — Винник Олексій Андрійович,
мати — Винник Євдокія Кирилівна)

Було в нас п'ятеро дітей: дві дівчинки і три хлопці — Катерина, Микола, Федір, Марія, Володимир. Мені було три роки, Марії — два, вона померла з голоду. Я був пухлий. Пам'ятаю, виліз надвір і почав їсти з калачиків “пуговички”.

Бабуся і дідусь померли. Ходили по дворах і забирали все. Пам'ятаю, батько зробив млинок, так прийшли й побили батька. Їсти було нічого, а зерна були повні коморі. Сторож сторожував їх, сам помер від голоду. Врятувало нас те, що батько пішов у радгосп, там були вівці, передавав нам пляшку молока. Там він одержував пайку, а ми ділили.

Записала О. Богачова 2006 р.

Владимиров Тимофій Савелійович, 1917 р. народження

(Батько — Владимиров Савелій Андрійович,
мати — Владимірова Марія Тимофіївна,
брати — Іван, Яким, Ягор, сестра — Раїса)

У господарстві нашої сім'ї було п'ять гектарів землі, чотири воли, корова, свині, п'ять овець, гуси, кури. У Новобілій було десять сотень, вулиць не було, ми жили в четвертій сотні. У сотні було приблизно 100-120 козаків. У селі на той час жило 10000 чоловік, землі було 17000 гектарів. Працювало чотири школи, я ходив у школу на території четвертої сотні (біля церкви на другій бригаді). Колгоспів не було, садили все на своїй землі. Техніки не було, тож всі культури садили вручну. Коли з'явилися сівалки та інша техніка, її розпродували. Брали люди хто за гроші, хто в кредит. Ми взяли плуг, сівалку та інший інвентар у кредит. У цю техніку запрягали волів, так і обробляли свою землю.

У 1931 році, коли з'явилися колгоспи, то всю живність і техніку здавали в колгосп. З цієї причини свої городи люди не обробляли, сіно та соломку не заготовляли. Скотину в колгоспі чимось кололи, і через деякий час вона дохла. Голодомор почався в 1933 році. У городах посаджено нічого не було, у погрібах було пусто. А в сусідній Новобілій (у Росії) було все — зерно, хліб, худоба, землі були оброблені, люди тримали худобу.

У ці часи було організовано групи, які називали “актив”. Вони ходили по дворах, забирали зерно, хліб, крупи, муку та все інше, що було в людей. В актив вибирали передовиків з колгоспу. Сіяти та збирати врожай не вміли, землі обробляти не вміли, тому люди і помирали з голоду. Бувало, що їли листя з дерев, траву та різну зелень. Ми ходили в Росію заробляти буряки, зерно та крупи, тому наша сім'я (діти) вижила. Батько й мати померли, бо їжу залишали дітям.

Записала О. Богачова 2006 р.

Волчихіна Ганна Максимівна, 1921 р. народження

(сьогодні мешкає в селі Можняківка цього ж району)

Народилась я в Новобілій, там же і голодовку пережила. За нашою Новобілою за два кілометри було російське село Верхньобіла, там голоду не було.

Моя мама в'язала хустки з білої вовни. Якось весною наклали їх у візочок і, голодні, поплентались на Воронежчину міняти їх на продукти. По дорозі назбирали на полі минулорічну вимерзлу картоплю. Перетирали її в долонях і їли. Та сил було мало. Мама зовсім ослабла. У Верхньобілій я зайшла у крайню хату. Двері були відчинені, а в хаті — нікого. Зате на столі лежала справжня хлібина!

Ми були віруючими, і я добре знала, що красти не можна. А тут із-за голоду як біс поплутав. Я схопила ту хлібину і бігом з хати в поле до матері! В неї вже й сил не було сварити мене.

Платки потім поміняли на муку та крупу в сусідніх воронезьких селах. А та хлібина, похожа на згорнуту білу й пухнасту мамину хустку, ось уже сімдесят років стоїть у мене перед очима. Вона ніби докоряє за мій дитячий гріх — не можна красти!

Тільки чий гріх більший — мій дитячий чи тих, хто довів нас до такого?

Записав В. Каплунов 2000 р.

Курило Зоя Яківна, 1924 р. народження

(Батько — Курило Яків Герасимович,
мати — Курило Ганна Григорівна)

Дітей у нашій сім'ї було троє: Зоя, Шура, Олексій. У 1933 році мені було 9 років, жили ми в колгоспі “Шлях”, через це й вижили.

В колгоспі давали по пуду на душу муки на місяць. Раніше ми тримали корову, свиней, коней двоє, воли, — усе в нас забрали. Їсти нічого не було, сиділи голодні. Батько помер взимку. Весною рвали кропиву, з берестка драли листя, товкли, робили мукичку і пекли ляпашки. Збирали і заготовляли на зиму, до Різдва не вистачало. Бідували, що не можна розповісти: їли лушпини з картоплі, дохлих ягнят, дохлу рибу. В селі був млин, було посіяно жито, але не можна було підходити до поля.

Запам'ятався один епізод. Ішла жінка років 35-ти на Новобілу міняти барахло на їжу та й присіла біля поля нам'яти колосків. Їде той, що збирав померлих, та й забрав її, кинув на підводу, яка була переповнена мертвими, ще живу, і повіз на кладовище. А в неї була така довга коса, що аж з воза звисала. Везе її, а вона просить хоч шматочок хліба...

Записала О. Богачова 2006 р.

Лобур Домна Олександрівна, 1924 р. народження

У нас у сім'ї було дев'ять дітей, троє померло відразу після родів, двоє від кору, тому нас залишилося п'ятеро. Батько і мати працювали на тракторі, заробляли мало, тому що після Першої світової війни грошей багато не платили.

Коли я ходила в третій чи четвертий клас, почався страшний голод. Пам'ятаю, що вивозили багато мертвих, особливо дітей. Мої два брати померли від недоїдання, залишилося нас троє. Я була саме старша, батько хворів.

Прошло багато часу, який тягнувся дуже повільно. Люди помирили

на очах, їх вивозили і закопували, як якусь скотину. Не стало вистачати і нам харчів, які батько десь приховував від влади. Було дуже страшно і голодно. Люди — діти, новонароджені, старі і ще молоді помирали не тільки від голоду, а ще від якоїсь хвороби. Проти неї не було ніяких ліків. Бувало і таке: піде мати на двір, надере кори з дерева або чогось іншого назбирає, і ми те їли. Люди пухли, синіли, падали. Бувало, йде чоловік чи жінка, тоді раптом впаде і помирає, тому що не було сили ні йти, ні говорити. Траплялися іноді випадки, що матері їли своїх померлих дітей.

Я вам розповім, як мати вбила свою дитину — для того, щоб вижити самій. Це мене настільки вразило, що запам'ятала на все своє життя.

Недалеко від нас жили чоловік та жінка. Коли почався Голодомор, чоловік покінчив життя самогубством, щоб не страждати, а жінку з дитиною залишив напризволяще, дитині було всього дев'ять місяців. Пройшло небагато часу, як мати перестала годувати дитину, бо в неї не було молока. Вона була у розпачі і вбила свою дитину для того, щоб самій вижити. Але після цього випадку вона прожила всього три місяці, захворіла на кір і померла. Так не стало молодій сім'ї.

Невдовзі у нас захворіла мама, від голоду в неї стали спочатку пухнути ноги, я дуже боялася залишитись одна. Батьки хворіли і не знали, що робити далі, бо вже не підводилися з ліжка. Але все ж таки знайшли в собі сили, щоб пережити ті скрутні часи.

Записала О. Богачова 2006 р.

Максименко Марія Костянтинівна, 1926 р. народження
(дівоче прізвище Бутко)

Народилася я 6 жовтня. Проживала в селі Новобіла, вулиця Миронівка. Нас було в сім'ї четверо дітей, троє (Векла, Іван і Василь) померли в голод, осталась я одна, найменша. Батька нашого, Бутка Костянтина Федоровича, забрали працювати в село Світле, там він і жив у бараках. А я з мамою, Бутко Ориною Матвіївною, жили дома у своїй хаті на Миронівці.

Їсти було нічого, я ходила на гору, там збирала “бабки” — така трава, носила додому. Мама сильно охляла від голоду, і батько через людей переказав, щоб ми йшли з мамою до нього жити, там хоч щось було їсти. Ми з мамою залишили свою вбогу хатину і те, що в хаті було (залишилось якесь баракличко) і пішли до батька. Мама була слаба від голоду, а я мала — мені було сім років, я вела маму. Дійшли ми до гори, мама лягла, а я сиділа біля неї гралася, мама не могла далі йти, у неї не було сили. Вона підніметься, я її проведу іще метрів п'ять, вона знову лягає,

і так ми йшли двоє суток. Прийшли ми до батька, він нас нагодував, пожили ми в нього довгенько, а звідти прийшли ми всі троє, батько теж із нами. Прийшли, хата наша обросла бур'янами. Із хати все, що було, хтось забрав, осталися одні стіни.

Записала О. Богачова 2006 р.

Орачов Іван Тихонович, 1921 р. народження

(Батько — Орачов Тихін Сергійович,
мати — Орачова Наталя Семенівна)

Дитинство моє пройшло у лихолітті Голодомору. Тяжко жилося, але вижили. Та біда не ходить одна. У 1937 році батько Іван Тихонович був репресований і висланий на Далекий Схід. Додому він не повернувся, там і помер. Залишився Іван Тихонович жити з матір'ю, бабусею та меншим братом Василем.

Записала О. Богачова 2006 р.

Попова Марія Василівна, 1927 р. народження

(Батько — Самарцев Василь Панкратович,
мати — Самарцева Варвара Тарасівна)

Було у нашій сім'ї шестеро дітей, а в 1933-му залишилось троє. Батько робив конюхом, а мати коровами орала, наймалась до людей. Жили в колгоспі "Мологов". Мати заробляла макуху, кусочок хліба, ділила порівну на всіх. Мені було вісім років. Узимку збирали жолуді, варили. Від голоду попухли батько і Рая. Батько вижив, а Рая померла.

Пам'ятаю, як везли на кладовище рідних, копали яму, розгортали рядно та клали їх до купи. Люди мерли, мертвими були вкриті дороги, поля. Хто де притулювся, там і зостався.

Причиною Голодомору було вивезення зерна з України врожаю 1932 року до останнього кілограму внаслідок пограбування селян бригадами активістів, колективізацією, розкуркулюванням. Внаслідок повного виснаження організму померли мільйони людей.

Записала О. Богачова 2006 р.

Рибалко Серафима Іванівна, 1921 р. народження

(Батько — Запорожець Іван Григорович,
мати — Запорожець Домна Фоківна)

У сім'ї нас було семеро дітей. Мені тоді, в 1933 році, було 11 років. Пам'ятаю, як в голод помер наш татко. Він возив зерно в Кантамирово. Одного дня в'їхав у двір і помер. А після нього померла сестра, ще тільки почала балакати. Були в нас коні, корова. Коней забрали. Виживали

як могли: їли жолуді, товкли їх, рвали кропиву. Не бачили куска хліба. Вижили, бо була корова. Зараз мені 85 років, а голод ніколи не забути...

Записала О. Богачова 2006 р.

Теплинська Таїсія Петрівна, 1953 р. народження

Незабаром відзначатимемо сумну річницю — 75 років тому в Україні лютував голод. Голодомор 1932-1933 років забрав життя восьми членів нашої великої родини.

Розповідала мені про це моя бабуся. Помер мій дідусь і шестеро його дітей, ще їхня тітка. З чим можна порівняти горе моєї бабусі? Досі не можу збагнути, де знайшлися сили в її маленькому тільці, щоб жити далі і ростити трьох дітей, які вижили після голодовки. У другій бабусі в сім'ї за один день померло п'ятеро дітей. Мати перехрестилась, а сліз не було, тому що сама вся була пухла, голодна і хвора.

Приходили з обшуками. Не показували будь-яких посвідчень, нічого не говорили, а лише вигрібали все їстівне. Взимку масово стали помирати. Мертвих ховали там, де застане смерть. Без труни, ледве прикидавши у рівчаку. Бо на той час люди вже були знесилені голодом, що не вистачало сили викопати могилу. Здебільшого ховали рідних у неглибоких ямах. А навесні, коли зійшов сніг і земля осіла, із тих могил стриміли підняті до небес руки. Хто вижив і ще якось тримався на ногах, ішли на цвинтар і присипали шаром землі ті поховання.

Записала О. Богачова 2006 р.

Шлапакова Ніна Петрівна, 1923 р. народження (дівоче прізвище Кравченко)

“Мы жили в селе Новобелая Белолуцкого района. Моего батька звали Кравченко Петро Степанович, маму — Кравченко Мария Архиповна.

Нас раскулачили, все забрали и выгнали с хаты. Батька арестовали и забрали в тюрьму. Нас осталось мама и пятеро детей. Марусе было 20 лет, Шуре — 15, мне — 10 лет, Васе — 5, Гале — 3 года. Нас поселили под горой в завалюшку.

Мы очень голодовали. Мои сестры повмирали голодной смертью. Я ходила собирать, хто что дасть. Принесу гнилую картошку, а сестры не хотели брать, говорят: “Спасай маму и брата”. Так я выжила, а их похоронила у свого дома у ямку. Выкопала, укутала у рядно и довезла на коляске до той ямки.

За батьку мы ничего не знали.

А когда началась война, то меня вызвали у военкомат и сказали: “Ты пойдешь защищать Родину?”. А я им сказала: “Нет”. Тогда мне сказал

военком: “А твой батько — враг народа”. И я пошла. Всю войну была на передовой.

Года два тому назад батька реабілітували в Україні и прислали мне, что он был арестован незаконно”.

Цей лист передала у 2007 р. в Луганську обласну філію Асоціації дослідників голодоморів в Україні Н.О. Петрова, дружина брата Н.П. Шлапакової

Село Новорозсош

Чала Ганна Петрівна, 1923 р. народження

Голод такий був у 33-му. Люди падали, на ходу падали. Іде чоловік, упав і вмер, нема його вже. Отакий голод був! Їли травку разну, всяку зелень їли, щоб спасти свою душу, ну не спасли оце душі. Це в 33-му году отаке було. І, значить, воно тяглося аж до 47-го. Їли жолуді з тих, із дубків, жолуді їли люди, а це ж дерев'яка! Они тоже мерли, люди страшні, душу ото так свою спасали.

Записала З. Сікорська 1999 р.

Село Осинове

Андрущенко Василь Йосипович, 1921 р. народження

Сім'ю нашу розкуркулили в 1932 році, відібрали хату, тому ми жили в людей, хто нас пускав до своєї оселі. Нас — це діда, бабу, батька, матір і троє підлітків. На “ярки” в заайдарівському степу вивезли в самісіньке лютування голоду — ранньої весни 1933 року. Батько підрядився робити в Новопскові, а ми жили в землянці. Спочатку померли бабуся та дідусь. Мати з двома сестричками в травні йшла до батька в Новопсков і померла в дорозі біля Заайдарівки. Там її хтось і пригорнув у ярку.

Про те, що вмер батько, я дізнався від сусіда, котрий сказав, що його повезли вже на Новопсковський цвинтар. Прибіг туди, а там рівчак довжиною метрів з 20, повний трупів. Шукав, шукав батька, але й так і не знайшов. Заридав та й подався додому. А через місяць померли й сестрички.

Сьогодні доглядаю за могилою батька, котру нагорнув на тому рівчаку, де знайшли свій останній притулок разом з ним багато жителів району.

Записала О. Мельник 2000 р.

Місанова Любов Володимирівна, 1925 р. народження

Ми жили спочатку тут, в Осиніві, коло річки. Батьків моїх вигнали на Тівішівку — може, кілометра два звідси. Ми там жили всі. Батьків,

дідів наших повиганяли геть із села, так як колись називались куркулями. Забирали в їх усе, незважаючи на маленьких, на старіх, забирали все до грами.

Ми дуже-дуже голодували. Як зимою — нам дуже важко було. А як зачнеться трава, ми ходили просто па́стись, нам нічим було вижити. Батька нема, мати опухла, а старшого брата забрали на Фінську війну. Осталися ми: мати стара, і ми двоє, брат менший мене.

А ми переживали так. Підемо на лу́ки, вода тіки спаде, ми забрідимо, ловимо рибу. Приносим ту рибу — ні каплі олії нема. Мати положили на суху сковородку, спекла, ми цю рибу їли. Тоді зачала́ рости така квасолька, жовтеньким цвіте, ми рвали, і мати нам варила супи. Як про́йде дощ — ходили ми на гору і збирали там... Після сирості таке скачувалося, в віді якогось живого чогось, но не черви, і не жуки, а такі, як яблука сухі, отак сворачувалося. І ми принесли́ додому, і нам мати варила.

А люди в селах умирали — так і по двоє, і по четверо, і по шестеро в одну яму клали. Обідів ніяких не було. Дуже-дуже важко було; ну хто був крепкого покоління, ті вижили діти, а які були слабші, ті померли.

У мене був дід дуже багатий, у його скотини було багато, і ми жили... У нас квасолі було багато, ще не забрали, не вспіли пролізти кругом, і ми тією квасолею так: оце мисочка — на сутки. Ні картошини, ні буряка, ні за жарки, ні лу́ку — ні в ко́го не було цього. Так ото, зваре мати ріденький супик, і всьо. Ми поїли вдвох, і все.

У 33-му їздили наші сільські мужчини... Як би вам сказати? Ну як язичники, знали хорошо, як коли хто жив, що в них було. Наші батьки, щоб віжити нам, копали ями. Викопають на городі яму і заховують — чи мішок, чи півтора мішка. Не те пшениці, а хоч ячміню, ілі гороху, аби тільки додёржаться до нового врожаю. І як підемо ми в ліс...

Тепер мо́лодьож балакають за танці, за пиво, а ми не знали, що це таке, ми нікуди не ходили, нам гроші не давали вольно. А ми ходили в школу... Один шахтьорський галош... Лилі колись шахтьори у тридцять третьому, тридцять второму году, і возили до наших продавати, і ми купляли. І еслі куплять ці галоші — на всю сімню одні. Ідеш у школу в одному́ ла́птю, а в одному́ галоші — ні чуло́к, ні штанів, ні плаття...

І коли мені сполнилось десять год, я пішла... Отут за річкою в нас жили́ багаті люди, Вишнякі́ їх називали, і ми туди ходили, збирали яблука в їх, годували їм свиней... Вони, які були главні — ті втекли, як розкуркулювали, а сімні їхні (ще в їх не позабірано було) — вони приходили за мо́лодьжою, і мо́лодьож вся ходила. Вони нам як запла́тять за 2-3 дня 10 копійок, ми були без сознання раді. І отут річка єсть (ось у нас у конці огорода), ми через цю річку плавали. І оце так: хазяйка, до якої ми підемо — Анютка її звали — вона нам винесе відро яблук і кине на воду. А яблука ж не тонуть, пливуть, і ми приженем на цей берег із

братом ці яблука... Ми там гній носили, нанімалися.

І вони, молодичі... Мужиків їхніх позабирали, а молодичі породили дітей, а няньчити нікому, і вони нас нанімали няньчити дітей. І оце як віняньчиш, як уже стане дитина ходять, они нам тоді набирають на юпку, на кохту. І тоді ж не було, а шили черевики, оце як опóраний сапог, і ще ззаду пришивалось вушкó, і вірówka натягалась, і ми обмотували ноги, щоб ці черевики не спадали...

У 33-му... Іван його звали, Татарченко, він не видержав голоду, удавився — повівся. І коли його знімали, я була рядом, по сусідству. А вмирили так: було їде, їде пухле, сили нема, воно у дворі впало — і все. Ну їх тоді не одівали, ні купали, а соберуть, як є підвода — положуть на підводу, а нема — так возили на возиках. І скіки їх там буде душ, ото яму викопують, укинуть — оце вам і погребеніє було...

— У 32-му був урожай?

— Урожáї такі були — не передать! І цей хліб вивóзили. Як підеш нагору, колосся піднімеш... Ноги пухлі, сам пухлий, ну їсти ж то хочеться — їдеш... Як тільки назбираєш пучечок... і як тебе нагонє... Нá поле їздив об'їждчик, він на лошаді їздив, — він тебе ще й батігом одпоре, і кричить: “Чого ти сюди прийшла?”. Це ж колхозне вже було.

А скотину наших батьків — коров, телиць — це все забрали, і з хати все підряд забирали. Ліжники (оце шо зараз половики стелять на пол) — ми ними вкривались, ми на них спали, це готовилося своїми руками: пряли мати, і нас заставляла. Крутили вéтош, заставляла она нас мочить прядиво. Зараз його курять, зараз наркотіки од його, а ми тоді вибирали — ми не знали, шо це таке. Скаже мати, шо оце вибирайте, оце оставляйте, — ми так і робили.

Винóсили, на дорожку складали, снопики в'язали такі. А в'язали із березки таке... Скручували перевéсла і складали рядом. А мати як прийде з поля, тоді ми тянемо до річки, мочимо його. І для того, щоб пошити собі юпку чи кохту, спочатку помочуть, тоді витягнуть, битáльня називалася, тёрниця. Поб'ють, потруть, тоді такий камінь — у кожного у дворі був і за двором. Становишся і треш ногами цю коноплю, щоб она була м'ягка, щоб у неї пілі не було, і її тіпáли, витрусювали, мікали і робили мичкі, і пряли.

Так я ще до прядки не доставала, а все рівно садовила мати, того шо вона одна не могла — і на рядно надо, щоб укрити, підослати, на столі заслати, і штани пошити, і сорочку пошити, і косинку пошити. І ще й мати в мене рукодельна була, ще й вона ві́шиє нам хрестичок отак — іззаду на косинці на полотняній. А вона така груба! І ні мила не було...

А стірали ми... Оце мел, шо зараз білим ми, грудки — у кожному дворі він був, і ми на річку ходили, брали його вместо мила. І милися, і стірали ним. А вошей скіки було — це не передать, у головах! Прийде

ж мати з роботи — дряпаєшся, чухаєшся, і всі дітки! І мила не було до самої війни. Як війна заступила, стали воєнні проходить, лікарі стали нам душового мила давати. Лишаї на нас нападали, чирякі нападали — ми такі ні вмиті були, нічого...

— *Хто забирав у вас ліжники?*

— Свої, свої люди. Було важко і страшно. Як здаю — аж сознание тіряю, яке ми пережили!

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Піски

Андрюшенко Варвара Єфремівна, 1925 р. народження

У ці го́ди я ще в школу не ходила. А мій брат двоюрідний у Проїжджій був у коморах завскладом, він там отим всім завідував. І ото ми, бувало, посилаєм нашу бабусю Лену, щоб вона що-нібудь принесла нам. І оце вона як іде відтіля, ми біжимо через виги́нь, отам, знаєте, де я живу? Біжимо зустрічати її — що бабуся несе? Бабуся несе кусочок макухи — більший і менший, а ми з братом малі були, так бабуся оцей кусочок макухи ділить нам. Така добра була, що хтійзна! Дядько наш хоч і добрий п'яниця був, ну а за людей дбав, і за нас дбав.

Жили ми бідно. Батько і мати робили на якихось роботах, ну заробітку майже не було. У батьків була хвороба пропасни́ця, так у дворі в нас копи́ця була сіна, вони там лежали, а ми доглядали. Бабуся старá була в нас, оця батькова мати, баба Лена, так ми і її доглядали, годували.

У нашому роду в той час жила сім'я нашої тьотки Марини, бо приїхали з Уралу, а батько їх прийняв. І от у голодовку цю умерли тьотчиних троє дітей, і наша одна — Поля. Вони поховані отам, на кладовищі, в Булавинівці.

Було дуже бідно. Ну, як сказати, хліба... так воно якесь не хліб, а хтозна з чо́го воно було — то з лупі якоїсь, то ще з чо́гось. Отим і питалися.

За урожай я щось і не дуже знаю — чи урожай був, чи не було. Не знаю. Ну знаю, що хліба не було, не було, все це було в амбарах, там усе спасалося. Людям видавали потрошку.

А старші люди... От моя свекруха розкаже, як її посилали... Як ранок, її посилали збирати мерців. І оце вона іде по селу, заходе в хату. Хто ще трошки живий був, так казав: "Ольгúшо, дай мені кусочок хліба!". А хто вже "готовий" був — його забирали, на підводу складали і вивозили на кладовище.

Голодні всі були! Не було ні городині, нічого не було. І через те люди умирали. Ну а діти — діти, ці особливо голодували. Нічого, ніякої ні помісті не було, ніхто не помагав. А ми жили тільки благодаря тому,

що в Проїжджій дядько був у кладовій, так ото нам то макушки дасть кусочки, а так більш нічого.

Напровесні почали люди копати салатú, жовта така, цвіточка, вона й зараз є. І цією салатóю питалися. Вона вкус і запах має ніби картошка, і знаю, що наша мамка як пішла, накопала, ми наїлися і через те хворали. І лікарі заборонили, бо вона ядовита. А ми ж ще малі, наїлися з жадності — воно ж пахне картошкою, ми її наїлися і через те хворали.

Наша мати дуже хворала, а був лікар, я забула, як його прізвище, той лікар мамку нашу вилічив. Тоді всі слабі були і голодні. У нас город поганий, пісок, так нічого не було — ні картошки, нічого. Оце як де батько заробить, принесе, тим ми й питалися.

Тоді й не знали — чи колгосп є, чи нема, бо голодовка, так всі голодували страшно. І холод був, і голод, все було. І не пам'ятаю таких, щоб не голодували. Більш чи менш, а всі голодували. Оце на нашому краю — усі: Ткачénкова сім'я, наша сім'я, далі там. Оце мати моя, свекруха, розкажує, що в кожду хату заходили, а вони, каже, або вже лежать мертві, або... Мати наша непогано жила, свекруха, так просять: “Ольго, дай мені кусочок хліба, я зараз... видужаю й піду робити!”. Ну а де ж мати вóзьме той хліб? У городах не було нічого, бо не було його чим садити, ні ухажувати не було кому.

Було, колоски збирали, а людей ганяли, штрахували, і били! Всього́ було. А люди одинаково ішли. Отам у нас за Гамалією, за Гамалією зразу було поле, і туди ми всі бігли — я з братом, тепер Ткаченкови, дівтора, всі ми бігли збирали колосочки. Обминали ці колосочки, і ту пшеничку зразу ж і їли. Ну це вже напровесні. А зимою страшній голод був, і холод був.

Били, щоб не збирали, а ми таки все рівно́ — тільки оце прийде стóриж, десь заховаться... А ми отам, коло Гамалії єсть така доли́на, ото ми в ту долину заховаемось. Я ж бачу — він пішов, стóриж оцей, а ми зразу шуг! Бігом — і збирати колоски.

Пережили...

А хто винуватий? Хтозна... Серед народа — так воно чо́гось і не чути за таке, хто це винуватий. Бо всі голодні, так їм не до то́го, щоб балакати про це. Не пам'ятаю, щоб ко́гось видвигали люди чи обіжались на ко́гось.

Записав І. Кава у 2003 р., розшифрувала І. Магрицька

Андрющенко Марія Федорівна, 1927 р. народження

Знаю, як була голодовка. Ми виїхали геть на Вороніж, милостиню просить. Батько й мати на повозочці нас повезли. Братік у мене був старший, з двадцять четвертого году, а я меншенька була. Братік ішов ззаду за повозочкою, а я сиділа на повозочці.

Приїхали ми у Вороніж. Там ходили ми милостини просили. Тоді погубились од батька й од матері. Дві неділі чи три ми ходили без батька й без матері, й ніззя такого казати — і вошву (вошей. — *І.М.*) годували, того що голі й босі були. Тоді батько й мати на квартиру там стали та й кажуть хазяйці: “Хазяйко, як отут ходитимуть дітки, Альоша і Маня, двойко їх ходитимуть, так питаєте, як їх звати”.

Ну, ми зайшли милостини просить, а она ото ж так глянула (а она хворіла, та тьотка), глянула та каже: “А вас як звати?”. А братік у мене був такий дужче несміливий, а я сміленька й тоді була, кажу: “Мене звать Маня, а братіка — Альоша, і ми погубились од батька й од матері”. А вона каже: “Знаєте що, сідайте йдіть у сарай, батько й мати... (А воно чи весною, чи осінню було, це я вже не знаю, ну знаю, що холода були). Батько й мати ваші в мене на квартирі, і они ночують у сараї”. А оно дощі та холодина така... “Ідіть у сарай, сідайте й сидіть у сараї, поки батько й мати прийдуть”. Милостини вони ходили просили. І ми ходили милостину просили.

Батько й мати прийшли і стали... Ото ж туди, а ми сидимо. Ну, она попросила там посудіну, нас помили, покупали, так же ми в сараї і ночували.

Тоді поїхали ми аж за Дон — Донецька область... ну, вобцім, в Козаччину поїхали. І там на квартиру стали: була бабушка, був у неї син Вася, і дочка Поля була. І ми там стали на квартиру, а бабушка каже... Бабушка старенька була, без ноги. Та й каже: “Знаєте шо, Федя і Дуняша? Дуняша буде у мене за роботніцу дома, нікуди не ходитиме, а ти, Хведя, будеш ходити, у тебе тут багато роботи буде — сараї, свининці... Будеш обуву шить (батько був сапожник у мене)”. Ага, — каже, — шо не ходи, милостини не проси, — на матір.

Ну, бабушка була хароша, пішла по сусідах. Она сама на машинку шила, по сусідах назбирала — в того сорочечкі, в того штанці, поперешивала нам. Она нас побрала, як своїх рідних унучат.

А тоді прийшов приказ... Ми, ма[бу]ть, із год тут жили... Це я точно не помню, ми приїхали сюди в тридцять п'ятому году вже. Уроді прийшов приказ, та й кажуть: “Українців із Росії вигнати, у кого документів нема!”. Батько приїхав сюди. Раз, а тут Лісенко був. Може, знаєш Володьку Лісенка, так його батько був председателем совета. Батько прийшов сюди, а він каже: “Знаєш шо, Хведю, іди сюди. Вже тут у колхозі становиться нічо́го, ідіть і живіть. Я документи не дам”. Батько приїхав туди і каже: “Документів не дають”. А бабушка й ка[же]: “Ну знаєте шо, побудьте ще, може, таки ж оно шось наладиться?”. Побули, а они: тіки українців геть!

Ну, ми приїхали сюди. Приїхали, батько став робить конюхом у сільпо́, а мати стала робить у колхозі. А я пішла у школу з братіком. Ото і все.
Записав І.Кава у 2003 р., розшифрувала І. Магрицька

**Бублик Марія Харлампіївна, 1910 р. народження (Б.М.),
Костенко Оксана Йосипівна, 1910 р. народження (К.О.)**

К.О.: Який був тридцять третій год... Ой-ой-ой-ой-ой, не дай Бог! Шо оно тіки було нам! Люди лежали по дорогах мертві, з голоду померли. Це ж тридцять третій год, послали хлопців наших багато на тракторі вчиться, і они як вивчилися на трактористи, та робили, а їм тоді вже начали давать їсти — макушки давали, тоді маґари давали, кашу варили на полі, а мій чоловік та й принесе й міні теї каші, недоїсть, та принесе, та кусочок макушки принесе. І діток двоє в нас було, у детсадік прийняли. Як він став трактористом, так тих деток приймали у детсадік уже, а то не приймали.

Чула, як холодець варили люди з людей, а люди голодні купували, так нюгті з рук попадались у холодці. Так отоді знали, шо це з людей холодець. Да, ото таке було. І батько мій умер з голоду.

... Піду до річки та отих “черепах” (річкові молюски. — *І.М.*) наберу із мулу, та принесу додому, та їх як почистю, а там отака галушечка маненька в тій “черепащі”, це вже, щитай, м’ясо ми їли. Накопаю, намію в річці у рёшеті, принесу додому, наварю її, вона гаряча така гляди добра, і як квасоля. А як захолоне, таке... не крутнеш. Ото в мене такі були харчі в голодовку.

Б.М.: А я робила на тракторові, і в мене напарник був Гриша Чумак. Так ми не голодні були. Ми кукурузу садимо, чи пшеницю, і у сумку насипем пшениці, у радіатор кинем, звариться — і їмо. Ми не голодні були з Гришою. Наїмось пшениці, вона розвариться... А тоді кукуруза підспіла, кукурузу ламали та в радіаторі варили та їли. Я на тракторові, на комбайні робила, отаким ми ото так питалися.

А в нас по сусідству тьотка Мелашка була, она носила оті “черепахи”. А мої дівтора бігають за мною та кажуть: “Маню, іди до річки, налови м’яса! Тьотка Мелашка лове м’ясо, та яке добре!”. А я кажу: “Ой Боже, мої ви братіки! Та ви знаєте, шо то за м’ясо? Та то жаби!”. “Ні, ні, не жаби, ні, м’ясо добре!”. Так они од того м’яса в тьотки Мелашки вимерли діти, а наші таки остались.

К.О.: І до того я висохла, до того я висохла, шо вже така була страшна! А не пухла, мабуть, “черепахами”... І жива осталася.

Б.М.: А тоді корова отелилася, і забрали в колхоз волочить, і мене з нею. Ви волочили коровами?

К.О.: Оно в голодовку... У тридцять третьому йшли дощі, а бур’ян такий ріс здоровий, та лобода така листата. Та я як начухраю, та як на-

місю, та як напечу тих “галетів” (коржі з трави. — *І.М.*), та їм. А воно ж бур’ян!

— *А хто в цьому винен, що люди голодували?*

К.О.: А хтойзна-хто... Ну хто, як не правітельство українське? Хто ж? Хто тоді був при владі? Сталін же був! Він тіки тих, чорних, годував та спасає, а наших трахтористів ото годував макухою.

Б.М.: Ну він же грузин, а жінка єврейка, ті жили хорошо, а наші мерли од голоду.

К.О.: Це Сталін таке робив! Як здох, так Корніївна так плакала! Ами хрестилися, шо хоч здох проклятий. Корніївна знаєш як плакала за Сталіном! (сміється. — *І.М.*).

— *Де людей ховали?*

Б.М.: А на кладовищі. Викопали... здорова-здорова могила, і хрест, та ото там одна, а тут же дві ямі закопали, дві ямі повних, а всього було три ямі.

К.О.: Таку яму викопують — як погріб, і тим людям дають по кілу хліба. Так ото вони копали ями, а то нікому було копати. Так їм ото хлібця дадуть, так вони й вириють могилу таку, як погріб, і ото без трун, без нічого, у кого яке лахміття там, замотають його і ото кладуть, і кладуть, і кладуть...

Ми йдемо з тьоткою Тетяною із Закотного та кажем: давай зайдем подивимось! Зайшли ми, подивились. Дітки! Отак яма неповна була людей, без трун! У рядна позамотувані, хтойзна-хто? Ну ми ж знали: тоді й Савка Кисілів умер, Харитина, і отам на Хвилонівці багато померло тоді людей. А ти Катьку Антонову знаєш?

Б.М.: Та я отака була, у школу ходила, а кажуть, шо десь ділася. Десь ділась у Ріжків. А як її звали? Я її знала, і бачила. Так ми ж голову найшли в колодізі, дітвора кидали палки та й побачили.

К.О.: Так її зарізали, а голову в колодізь вкинули, а дівчину ту з’їли. Вона ж уже була замужом за Ріжками, она з Миколєнкова хутора.

Б.М.: Я чую, бабі кажуть: “Десь ділася, десь ділася”. А тоді голову найшли в колодізі.

К.О.: Один чоловік пішов на Донбас, а жінку з дитинкою бросив дома. А дитинка така... мабуть, чи було два годи, чи не було. І жінка бросила ту дитинку дома та й поїхала до чоловіка. А той хлопчик — я його й зараз у глаза бачу, як він ішов у красних штініх, ішов у нас по вулиці туди, та зайшов до Солоненів, до баби Варьки та до діда Йвана, а дід Іван уже лежав з голоду такий... уже не ходив. Зайшла та дитинка, а він каже: “Бабо, давай заріж його та з’імо!”. А баба ото ж дивиться, та взяла ту дитинку, та й вивела надвір, і воно пішло. І бідненьке, там на Бугаївку зайшло, там десь лягло і вмерло. Ой!..

Уже й зіма, і сніг, а коники пасуться на тому, на полі, та там, бедні,

попадали, там ото й погибли. А люди ходили із відрами та з сокирами, та рубали, та ото м'ясо те їли.

Б.М.: А ми з подругою, з Христею, пішли на бригаду. Ігнат був бригадіром, застріг коней і каже: “Їдьте, — каже, — отут за Онищенками волочить!”. Ми поїхали, волочимо. Ну й шо ж? Попадали наші коні, і ми тягали їх за хвости, і за вуха, і як тіки ми їх не тягали — ні! І плакали там коло їх... Кажем: ні, ми нічого не зробим! Пішли на бригаду, бригадірові сказати. Поки прийшли, а люди те м'ясо розтягли, і не досталось нам і м'яса. Ото таке ми переживали. Було їм за тих коней! І в тюрму посажали, судили, повмирили...

К.О.: У мене було двоє діток. Малє взяли, а більшого не беруть, так я ж буду там полоть, і дадуть же мені їсти, та й дитину ж погодую. Пішла туди на ніч, і бригадір там ночував, Варивон Картівський. Навариш затірки — густої, о-о! І дали нам повечерять, а зранку повставали, а жінки кажуть: “Чого она прийшла з дитиною? У нас тож діти, і ми своїх поприводим сюди. Іди додому!”. А дома шо? Нічого нема.

Тоді таки прийняли і ту дитину, і Шуру прийняли у детсадік. І забрали ми їх... Дорогенький синок! Такі бедні! Ето скілети скілетами, як рибинка оселедчик — таких діток позабирали... ну хоч живих! А там було, шо умре дитина у детсадику — матері не кажуть чи батькові, заріють там десь у рівчаку. Це ж Кáтриного хлопця ж зарили десь у рівчаку за хлівом. Ото таке було.

Записав І.Кава у 2003 р., розшифрувала І. Магрицька

**Бублик Марія Харлампіївна, 1910 р. народження (Б.М.),
Костенко Оксана Йосипівна, 1910 р. народження (К.О.),
Бублик Олександра Лаврентіївна, 1922 р. народження (Б.О.)**

— Як почався голод у 32-му році?

Б.М.: У колхоз загаяли, а люди не хотіли, тоді їх оббирали, забирали худобу, все, і загаяли в колхоз. Тоді почався голод. Хліба не давали нам. То все ми міняли — ходили за гряницю, у Росію. Там був хліб, а у нас не було. До того домінялися, шо вже ні за шо купувать. То поїли картошку, буряки, все поїли, а тоді вже нічого їсти було.

І зачали пухнуть люди і вмирать. Мерли страшнє! Такі ями викопували, як погребá, і півно накладали, і собаки ночю тягали. У рядно закутають, і повні ями накладали. Оце так було.

У нашій сім'ї всі були живі — батько, мати, двоє малих і я, більша. Нічого їсти було, і попухли батьки та матері. А сусіди... Сусідська жінка ходила у річку, ловила “черепашку”, збирала та варила, і дітвору годувала. А в нас двоє манєньких було, так они прийдуть та зачнуть мене просить: “Маню, налови мені м'яса!”. А я кажу: “Та ви знасте, шо то за

м'ясо? Та то жаби!”. “Ні, ні, не жаби, ні!”. Ото таке було.

Ну, мати послала батька по жолуді у ліс. Він привіз жолудів, намолв на мельницю. Зачалá мати ліпить ці коржі, а воно розсипається, не держиться. А вона пекла-пекла, та об землю як кинула: “Брешуть! Як можна з жолудів пекти коржі? Ні, не правда!”.

— *Багато людей померло?*

— Ой, страшнє! Тут у нас на кладбище дві ями таких, як погребі́, і ото повні понакладали! Єсть на одній хрест, а на одній — немає. Не написано нічо́го — так, хрест і все. Оце я шо знала... Усі люди були пухлі і мерли з голоду.

Б.О.: Кажали на бригаді, шо ми находили голову в колодязі. Я і знаю, і бачила ту жєнщину. Ми малі були, а в колодязь укинули голову її, так витягали її з колодязя.

К.О.: Из лободі пекли “галети” та їли, та з берестка. Як начухраєш листя — ох, кріпкі “галети” такі, не кришуться! Та їли.

— *Хто винен у голоді?*

Б.М.: Сталін, хто ж винуват! Сталін їсти нам не дав, а робить (у колгоспі. — *І.М.*) заставив. Актів такий був, ходили все забирали. У сумочці шо було — і те забрали.

К.О.: На насіння там оставляли сумочку, і те позабирали на горіщі, повитягали ці “актівці”.

— *Хто були ці активісти?*

Б.М.: Та їх уже нема, померли: Кость Зіньців, Корніївна — собака була, проклята!

— *Вони були з бідняків?*

Б.О.: Корніївна — з багатого двору, вони, Хвилоні, багаті були, а ті — такі, як і ми.

Б.М.: До колхозів ми багаті були, а в колхозах — усі бідні, не було нічо́го. Правда, мої батько та мати попухли, сиділи, а в нас корова отелилась, так ото живі остались. А то поїли буряки і картошку — і нічого було їсти. Ходили за гряницю міняли за тряпкі, на Вороніж.

Б.О.: Там барахло хароше приймали — рушники такі повишівані носив батько, оце за те й виміня було, там чи мукі... Ну хто шо дасть. І картошку... Сорочкі такі полотняні, повишівані в матері були. Мати вмерла, сорок сорочок було, рушники були красиві, повишівані. Ото тіки, — ка[же] батько, — за те й виміняєш. Картошку батько приносив, муки пуд принесе. У сусідніх селах теж був голод, а Вороніж хоч і недалеко, а не було там голоду. А в Ростовській області був. Невістка в нас із Ростовської області — тоже розказувала, шо там був голод.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Бублик Олександра Лаврентіївна, 1922 р. народження

Началась голодовка з тридцять второго года. Сім'я-то була багата, розкулачили, забрали все. У нас мати вмерла, дітей скіки осталося, на ерки (ярки. — *І.М.*) хотіли везти, ну не повезли — через матір. Це ж у 33-му вивозили на ерки. Похілько Марко Стефанович — сім'ю ж ото його повезли, там они й погибли. На Дубівець вивозили, де Булавинівка. Одбирали все. Один Никанор утік, а ті погибли там. Ходив мій дід сюда, поки живий був, казав, багато людей там повмирало, закопали, там їх погубло немало. Голод був голод, зробили “харашо”. Активи (активісти. — *І.М.*) забирали послідню зернину в людей.

— *А хто в активі був? Присилали, чи свої?*

— Свої. Там Дорка була Обрізана, тоді баба Ганна Дудничка, тоді Онисько Український... Ну, обцім, шайка йде, шукають, і в хаті довбають, і надворі, і в сараї.

Мати ж померла, так батько нас повів... На степі заробляли на затірку, а там і осот їли, і козельки, як пололи. А як уже в жнива — ловили гаврашкі хлопці. Гаврашкі, та затірку, та “галети”. Чотири кіла колосків насобираеш — кіло муки дадуть. Берестки ж ото собирали та товкли літом, а зимою качани голі і шолуху їли — хто шо. Буряки на “галети”... Ну вижили, видержали. А багато повмирало.

— *Були випадки, щоб людей їли, дітей?*

— Там ото Лісовицькі жили, так хлопчика з'їли. А отам, де построївся Богдан, Книшкі жили, так вони, казали, невістку з'їли. Там садки були, і діти голову бачили. Кудись вона ділася, і хтозна-як... Може, ще хтось з'їв, люди не знають. Ото двох ми знаємо.

А хто зробив отаке горе? Хтозна... Хтось же його зробив! Таке ж не скрізь було! Оце Воронізька область — тут же й недалеко, а наші їздили ж туди міняти рушники на врожай. Їхала з Ростовської області Іванова жінка, так і там, каже, голод був страшній. Неврожаю не було, а вивозили все, забирали, розкулачували, забирали все, шо було. Людей везли на ерки, на Соловкі. Врожай-то був, так усе позабирали. Як у колхоз не записався — його осудять, обкладали (податками. — *І.М.*) так, шо він із голоду вмирав. Під'їдуть, заберуть же те, шо придбав.

Було ж, на степі сіяли, садовили, а їх обкладали... Їм надо було писатся... сами винуваті. А ці багаті в колхоз записались, їх з колхозу викидають, вивозять їх на ерки. Ми ж багаті були, в нас забрали все. А батько повіз на Сватову зерно, заставляли везти, день і ніч везли на Сватову, вивозили. Приїжджа батько з Сватової (матері ж уже не було), а баба каже: “Нас з колхозу викинули!”. Так він ногу переступив через поріг, та ні сюда, та ні туду, перелякався. Це ж з колхозу як викинули — це вже везимуть на ерки. Батька ж надо посадить в тюрму, а кому

ж везти? Нас шайка дітей, а баба стара була. Саме старший брат був — умер, воспаленіє льогких, ко́ней пас у колхозі, ночтю на коса́рці за-снув і захворів, чотирна́дцятого году він був. Умер. А через врем'я ото мати вмерла, мале́ осталося...

Було таке, шо приховували зе́рно. Був чулан у одних такий запуще-ний, і вони туда зерна насипали, досками замаскирували, а їх на ерки повезли. Вони хату замкнули, а вони знали, шо їхне зерно. А на квартиру туда поставили врача Сенча́. Той жив і не знав, а дід прийшов та сказав, шо отак і отак, там є зерно. Ну й вони ж узяли, повертіли дірку до зер-на, наточуть, стіки їм там надо, а тоді цей же Сенча намеле. Пекли вони хліб, а дід прийде з ерків, вони йому хлібину дадуть. Ото так і прожи-вали... А однаково повмирала — ті, шо на ерках. Більшість повмирала на ерках, не спаслись.

А двадцять первий — двадцять второй... Люди казали, голод такий був! Так і людей їли, кажуть, валялись по вулицях, і людей їли — страшне́ було. А в сорок шестом — сорок сідьмом був голод, ну не такий.

— *Як ховали людей?*

— Тут їздив один, збирав мертвих. За день у нього норма була десять чоловік, і ото йому кіло хліба давали. Як не хватá, він і живого одвезе. Иван Кала́їн тут був. Сиділа там, у конторі, уже така доходна́, а в нього не хватало — дев'ять є, а ще десяте, так він її взяв, ка[же]: “Тобі вже все равно!” Кажуть, шо живу повіз. А тут дядька одного бачили в ямі живого, ка[жу]ть, не знаємо, хто його вкинув. Яма була ще пуста, а він лежить і отак руки розкидав у ямі — живий же... Чи сам, чи вкинутий, це в голодовку було, так я перелякалася. Пішла через кладовище, ото й побачила...

Записав І.Кава у 2003 р., розшифрувала І. Магрицька

Ладик Федот Тимофійович, 1919 р. народження

Розказать за Голодомор... Він нача́вся в тридцять другому році, уже не було шо їсти. Год був урожайний, усе було, його ви́брали все та поз-давали, а люди залишилися без нічо́го. Ну і давай... Їсти нема, і люди хо-дили й на Вороніж, і кажуть: там урожай. Такий урожай був, як і в нас.

Ну й шо ми... Тридцять другий ще так, терпимо. А на тридцять третій уже почали люди мерти, шо називається! Їсти нічого. Ходили отам, де помолочено було, полóва на́ полі, так вивіва́ли там — за день навіє ста-канів два, і спасались оцим са́мим.

Уже мені було... Слава Богу, трина́дцять год доходило, як оце ж було... Уродило прекрасно — усе, а людей повивозили... У нас яр оцей аж під Кара́яшник він іде, оцей шо у Пісках вода тече по йому́, його

називають Дубівіць — бо колись, кажуть, тут були дубки. А тепер вийнищили його...

(Аудіозапис обіравався. — *І.М.*)

Записав І.Кава у 2003 р., розшифрувала І. Магрицька

Солонина Галина Антонівна, 1918 р. народження

Я учителька піщанської школи, сама прожила всю життя в Пісках, пережила багато дечого.

Голодомор... Спочатку получилася неприємність у нашому селі. Все це були люди, які робили зло. Началася підготовка до колективізації. Було завдання не робити колективізацію. Ну, бідне населення, в якого мало землі було, це п'ятерік землі був, більше не було. Сім'ї були великі тоді, дітей побгато було. І колективізація заборонялася.

Зигуля Іван Якович, який у нас робив головою райісполкома — він сам із бідняцької сім'ї, був член комуністичної партії. А потім оказалось, що він став трошки на сторону не туди, куда треба. І в 29-му році, коли була колективізація, коли перша весняна сівба була колгоспна, він пригнав підводи, щоб забрати посівний матеріал. А жінки не дали. П'ять жінок, сусіди (я тоді жила в центрі) — це була Онищенко Марина Іванівна, Рижко Одарка Федорівна, Братань Параска Іванівна, Іващенко Любов Романівна. Оце були жінки, які готували зерно для посіву. Коли Зигуля приїхав, пригнав десять підвод, а вони взяли це зерно прибрали, бо ще небагато вони навіяли. Прибрали, закрили амбари, забрали ключі з собою і пішли по домівках.

Послали посланця у степ. Председатель колгоспу був Лобанов — “двадцятип'ятитисячник” із Донбасу тоді був. Як його звали — я забула. Я Іван Яковича гукаю: “Шо це за банда зібралась?”. А він каже: “Та хтозна, чи ми банда, чи ті бандіти? От шо це за підводи стоять?”. Десять підвод стоять, дожидаються. Погрузили хліб на вози і виїхали в напрямку Новопскова.

Незабаром приїхали люди із степу, разом з гінцем. Старшим тут був председатель бідняцького комітету Чубарь Никіфір Самсонович, він і організував хлопців: “Ви запрягайте волів та коней і доганяйте обоз, який повіз наш хліб, та поверніть його назад, а ми будемо охороняти те, що залишилося.

А ввечері отой же Чубарь, який очолив погоню, був арештований, а незабаром арештували і всіх, хто приймав у цьому якусь участь. Через деякий час відбувся суд, який виніс вирок: чотирьох к розстрелу, трьом — по 10 год, одному — 5 год, одному — 7 років. На цьому й кончилося.

Оце називають “бунтом”. Но бунту ніякого не було, оце я очевидець.

... Зробили прививки від дизентерії: мужчинам — поголовно, у нас,

у Пісках, що називається, жинка́м і дітям — на малярію. Ми ж у школі були, оце до обід половина учнів лежить, малярія тріпає. В другій половині жара. Ці піднімаються, а тих тріпає. А тоді стали мерти. Це було у 32-й — 33-й рік.

До нас привозили у 34-му році із Росії 40 сімей. Оце ж як вимерли оце люди, так нам привезли 40 сімей. Із-під польської границі, із Тарнаруди тож привезли 40 сімей.

— *Було тут людоїдство?*

— Знаю, шо Бахти́на Льо́ню з'їли. І з Мико́ленкова хутора тут сім'я жила в нас, отут, де Щербонóсиха зараз живе, так ті мати й дочка з'їли ще одну дочку́, сестру. Оце я тіки два таких случаї знаю. Так оці, шо з'їли, вони не ходили на роботу, Іващенко́ви. Як хлопчик пішов туди до них, — він ходив просити, — пішов, і з хати він не вийшов. А оці з'їли дочку́, так вона на́ полі, дочка́ менша, робила, получала ж хліб, і матері хліб додому передавала. А друга дочка́ ногами не ходила, як оце ось я не ходю, так вони з'їли ту дочку́. А тоді обна́ружили, шо вони з'їли і в колоді́зь бросили кісткі́. А як колоді́зь чистили вже послі, так ото обна́ружили.

Знасте, у мене залишилося в пам'яті, і назавжди, шо просто штучно це було зроблено. Хліб скрізь був. Церкві́ були засипані хлібом, вивозили хліб. А тіко оце мерли через оцю хворобу. Дизентерія́ була така — неви́носимо, стра́шне́ було! Оце тут була церковна школа, так вся була заложена самі́ми мужчинами. Тоді ж у суду призна́лися, шо зробили спе́ціально́ голод, щоб люди вмирали.

Так оце в мене осталося на всю жизнь, пока я й буду жива́.

Як на роботу підеш, там же шось получиш, а як не підеш на роботу, так і не получиш.

Копали сала́ту, варили як квасолю, рвали листя з берестків, обдавали (окропом. — *І.М.*), а тоді обкатували... Качани товкли з кукурузи, мололи їх, так обкатували цим. Лóбоду варили. Трудно́ було тим, у ко́го не було коровчи́нки. У нас з мамою́ була корова, так ми оцих “галетів” хоч і напечем з берестка, так ми наробим сметани. Коровку здо́їли з утра, сметану запустили — є обідать. Ув обід здо́їли — на вечерю є. А отим трудно́ було, у ко́го не було корови. Так ото старалися ко́жен іти на роботу, там же получиш шось з'їсти.

Ми ходили... троє нас ходило на роботу. Ми жили в одній сім'ї — мама і сестра їхня. У них син був у тьотки, а тут я була. Так ото тиждень тьотка на роботі, тиждень брат двоюрідний, тиждень мати. У школі́ нам готовили їсти, хліба́ давали кусочок. Утром варять коли куліш. З усякого куліш варили, і да́же з проса варили, і сто грам хліба. І в обід то́же самое́, борщ варили з капусти, і то́же сто грам хліба́ давали. Більше́ не давали, а оце 200 грам.

Як люди умирали, так знаю, що ями копав Іван Митрофанович. Їх більше возили отуди, на пісок. Отут на оцьому кладовищі в одній ямі ховали, так казали: “Хоч би загорнули яму!”. А отам, на піску, — там дві ями з оцими людьми. У мене там дядько жив недалеко, так ото дядько вмер, там похований. Тоді, може, ви знаєте, Альошка, Бистряком звали, був він робочий тутечки, так його сім’я вимерла.

Більше люди виживали тим, що їли зелень. Труднощі й труднощі. Ну мені чогось кажеться, що це воно було визвано спеціально.

У нас ота вулиця, що понад річкою, так та вулиця пошти вся вимерла. І вони чим жили? Оті ракушки витягували з річки й ними жили. Ота вулиця дуже здорово вимерла. А чого воно? Може, це дуже здорово вредило для людини, я не знаю. Раз уже вони охляли, не пішли на роботу — все. Ті, що ходили на роботу, ті виживали, а той, хто охлявав, так ті повмирало. Хто ходив на роботу, ті всі вижили.

Записав І.Кава у 2003 р., розшифрувала І. Магрицька

Чумак Григорій Денисович, 1914 р. народження

Я пам’ятаю, як голод був, так мати піде на вгород, з берестків листя начухрають, коржиків напечуть. Тоді... Лупа́ із проса, ото коржики пекли, тоді лобода така здорова була — із тієї лободи. А тут Іван був, там на базарі жив, так йому дадуть кусок хліба, так він людей на кладовище... Де зараз сокорі (осокори. — *І.М.*), так яма викопана. Ще люди не кончались — він укида́в туди, живих людей укидав, пухлих, елі-елі живих. Страшне́ було!

На тракторі робив, учився в Новорозсоші, нас 35 чоловік училося. Їсти нічого було, так ми ото... Отут Марія Кушачка... зёрнечка вкраде, сумочку пошиє, у радіатор покладе...

Гаврашків ловили. О, я б і зараз їх їв! Їх як обчистиш, у відро вкинеш — білий такий, митка́льний (миткаль — відбілене тонке полотно. — *І.М.*). Хараше м’ясо із харошого! Вони кулі́ги виїдали, де пшениця...

Та шо ти! Голод, холод, скіки людей погибло!

— Чому голод почався?

— Колись, як колхози тіко началися, так я ніколи не забуду... Там, через дорогу, де зараз Денис Наумович, шо комісарив, живе, так помню, банда їхала. Це мені було сім год, ми чéреду па́сли. Чуть зорька — вони їдуть на верблюдáх, на ко́ніх. І начали́ до його, так він заліз кудись. А дід тут жив, а у волості сторожував, вони його привели і тут убили, на дорозі, того шо він не мог витащить того з двору. А Денис Наумович, шо комісарив, так його як витягли з хати, порубали на куски, за двором. Це був 21-й год.

А урожа́ї наче все время були хароші, хліба. Було, везуть, везуть у Старобільське...

Я помню, як тіко колхози начиналися, так отут жив Роман, бістáркою їздив, нам на їдока возили... Як навозіли нам коло двору зёрна кучу, нігде дівать було його. Не знаю, скіки душ сім'ї тоді було? Батько, мати, дітвори штук шестеро чи семеро було: оце я, Кирило, Петро, Якуша, Марія, Стефанида. У 33-му ніхто не помер: їли з берестка листя, лободу.

Так ото такі діла були — голод, холод, нищета́ була, страшне! А сусіди отут обоє померли. Сироті тут жили, там тож померли, оце один двір, другий двір; Кучмі — нема теж, померли, оце за нами жили. Багато померло!

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Риб'янцеве

Калмикова Марфа Кирилівна, 1920 р. народження

За нашим городом жили Овчаренки, котрих перед голодовкою вислали на Круту балку. Це в степ від села на дванадцять кілометрів. Там померли їх батько і мати, а шестеро дітей повернулись до своєї хати. Найстарший, Мотроні, було 14 років, і я з нею в їхньому садку їла молочай. Так одного разу там і померла вона під деревцем. Привезли возиком її до хати, а на долівці п'ятеро вже мертвих її братиків та сестричок лежать.

Записав Г.Власюк 2000 р.

Несвіт Анатолій Костянтинович, 1925 р. народження

У сім'ї нас було п'ятеро. Батько в ту зиму навчався в партшколі, і дома його не було. Мені було лише 7 років, а братам та сестрам від 6 до 13. Помирати люди стали в селі наприкінці 1932 року, а найбільше померло взимку 1933 року. На всій нашій вулиці живих залишилося, крім нас, дві родини. В одній чоловік був головою сільради, а в іншій молода сім'я без дітей, обоє працювали, тож і їм удалося вижити. А 14 хат за-лишились порожні, без людей.

За те, що батько навчався в партшколі, нашій родині на місяць давали 10 кілограмів борошна, завдяки чому ми й вижили. Мати ж працювала в колгоспі, товкла макуху скотині в коморах. А щоб нічого жінки не винесли, їх замикали, а потім обшукували. Мама ховала кусень макухи за пазуху і просила вартового, щоб випустив надвір. Мати сховає макуху під вербою, а сестра Маруся вже знала, де її відкопати. Увечері ж розварювала мама її у воді і давала нам ту юшку пити.

А в колгоспних коморах було хліба повно, у Новопскові величезні ворохи його лежали просто неба. У нас не було і солі. Та спасибі сусідці, бабі Лукерії, що їздила в Кременіне санчатами по сіль і звідти привезла й нам трішки.

Не забуду ніколи, як у сусідській хаті помирала якась жінка. Хто вона і звідки, ми не знали, бо поселили її в хаті куркулів. Вона страшно тужила днями, її плач чую й зараз, бо вона серце моє дитяче роздирала до самого денця. Так, плачучи, вона й померла.

У колгоспі конюхом працював хлопець років п'ятнадцяти. А коней годували борошном. Так той хлопець і з'їв жменю, за що бригадир став засипати хлопцю рота борошном, доки не задушив на смерть.

А мертвих по селу збирав божевільний возом, запряженим кіньми. Посадить він поруч себе мерзлого мертв'яка, дасть йому віжки й регоче. Назвозять у комору мертвих, а коли збереться їх чоловік 20-30, то тоді рили яму і скидали туди мертві тіла.

Весною трошки стало легше, з'явилися бруньки на деревах, травичка. А влітку пшеничне поле охороняли об'їждчики і не давали нічого. Наша мама, ризикуючи життям, коли-не-коли приносила пригірщ зерна, що зуміла вкрасти.

Записав Г. Власюк 2000 р.

Шаповалова Олександра Олександрівна, 1912 р. народження

У голодовку я була вже заміжня й жила з двома дітьми та чоловіком у свекрів. Після Різдва помер свекор, у піст — обоє моїх діточок. Чоловік повів продавати корову, а сам ледве тримався на ногах. Намотав на руку налігач і повів. А ввечері корова притягла його мертвого за руку додому. Згодом померла й свекруха. Так і залишилася я одна-однісінька.

Записав Г. Власюк 2000 р.

Село Рогове Заайдарівської сільради Ільїнов Василь Данилович, 1907 р. народження

Спасався я від голодної смерті, завербувавшись в Алчевськ на роботу. А пухлий від голоду вже був страшенно. Відставши від гурту таких же бідолах, добирався самостійно, пройшовши пішки до залізниці у Сватовому. По дорозі пошматував ножем дохлого коня, склав у торбу, тим і харчувався в дорозі.

Зі Сватового сів “зайцем” на потяг до Дебальцеве, але з півдороги мене викинули провідники з вагону, а вже на іншому доїхав до Алчевська. А вербовщик уже мене “списав” тоді як померлого в дорозі.

І все ж я вижив. А на заводі годували добре, досхочу, тож і пішов на поправку, вижив. Повернувся в село, коли голод уже стих.

Записав Г. Власюк 2000 р.

Село Танюшівка
Іваніско Варвара Яківна, 1919 р. народження

У 31-му году в колхозі в нас не дали нічого на трудовень, жили тільки з городів. Ну і 31-й, і 32-й, і 33-й ми їздили в Росію по буряки, хоч наші батьки їздили по буряки. І в селі багато померло оце, дітей особливо багато.

Лободу їли, ноги пухлі, все, і діти вмирали. Врожаї були гарні, у нас у церкві повно було хліба, а нікому не давали. І ото ходили лободу ми рвали і там разні бур'яни, шпичаки, як колись казали, і оце ми їли. А в Росію їздили буряків купувать, мінять. Возили всяке наші, як сказать, тряпки ми возили свої, рушники тамечко, платки, покривала, шо в кого було, і міняли їсти.

В нас у сусід два хлопчики були, і знаєте, їли лободу і такий бур'ян, і опухли здорово, і померли з голоду. У колхоз пішли, ну в колхозі нічого дать, не дають нічого. Ну й они померли з голоду. Ховали тоді так, без труни і без нічого. Ото одвезуть, ямку викопають, і все, отак ховали.

Багато, із села багато тоді пішло на шахти. У селі мало тоді людей осталось. А вже у 34-му в нас стали платить, стали давать, стало лучче.

Записала З. Сікорська 1999 р.

Індиченко Іван Іванович, 1922 р. народження

Голодомор такий був. Спочатку розкулачування було. Кулаків розкулачували, виганяли з хат у ярки, туди от. Передохли люди, на ходу дошли! Жили на бур'яну, ото бур'ян — “бáбки” та “пердун” (шо не надо й казать). Рогіз у тому, у лимані...

Робив чоловік задурно, не давали нічого, решитільно. Це все Сталін робив, гад, деспот. Руський дурак назначив грузина Жугашвілі, назначив господствувать от цим государством. Як він іздох, тоді стали трошки лучче жити.

Записала З. Сікорська 1999 р.

ПОПАСНЯНСЬКИЙ РАЙОН

Селище Калинове

Седінкіна Клавдія Степанівна, 1923 р. народження

“Я, Клавдія Степанівна Седінкіна (дівоче прізвище Шепель), 1923 року народження, під час Голодомору жила в селі 13-та рота, тепер Калинове Попаснянського району Луганської області, що біля Первомайська. Первомайськ ми тоді називали “рудником”, тобто шахтою (“Альберт”, за радянської влади — “шахта № 1”). Мій батько, Шепель Степан Семенович, 1879 року народження, працював шахтарем на руднику. А родом він був із колишніх слобідських козаків. З дванадцяти років батько був “саночником”, згодом — коногоном, потім — “з обушком” (тобто рубав вугілля). Таким чином, він до 1933 року віддав шахті 40 років трудового стажу.

Родина в нас була велика: батько, мати і дев’ятеро дітей (сім дівчат і два сина). Маму звали Олена Мусіївна Шепель. Вона була із селянської родини, її дівоче прізвище — Вертепа). 1880 року народження.

У 1932-33 роках по всіх домівках нашого села (яке простяглося на

*Шепель Степан Семенович,
1879 р.н., батько К.С. Седінкіної*

15 кілометрів вздовж річки Лугань) ходили люди (по 3-4 чоловіки), яких називали “хлібозаготовкою”. Це були представники з села — мабуть, “активісти”, та незнайомі представники влади. По хатах, на горищах та на городах вони шукали прихований хліб. Серед них був дядько з великою гострою залізякою, якою перевіряв свіжу землю по дворах. “Наші” у цій групі ходили як спостерігачі, або провідники. Ті представники влади, яких водили по хатах, у розмові часто вимовляли “што”, пам’ятаю, що за очі їх селяни прозивали “штокалами”. До нас не заходили, бо ми вважалися не селянами, а родиною шахтаря.

Ми жили на кутку 13-ї роти, який називався “Ханжонівка”. Через три дома від нас жила родина Левченків (чоловік із жінкою та двома дочками). По-вуличному їх чомусь називали “Микади” — мабуть, за маленькі та розкосі очі. Чоловік був інвалідом, ходив на дерев’яній нозі. Хатка в них була бідненька, і під час обшуку в Микадів на горищі знайшли схований мішок (два відра) пшениці. Увесь наш куток зібрали на мітинг, де об’явили ганьбу Левченкові, який “ховає хліб у той час, як десь голодують люди”.

До речі, ганьбу проголошували і свої, і “штокали” (тоді ми російську мову і слово “позор” ще не знали — все це для нас було дивним). Пам’ятаю, що я не розуміла ситуацію, але мені чомусь було соромно за сусіда Левченка, який “ховав”. А ще було дуже боляче за нього — бо він стояв перед усіма і плакав.

Після цього зібрання батько з переляку, як тільки повернулися у хату, дістав сховану на горищі коробку з царськими грішми та спалив. Коли мати узнала, то довго плакала, бо разом з “катеринками” згорів золотий хрестик, який їй, єдиній доньці, колись подарував ще батько.

Життя ставало гіршим, село почало голодувати. В нашій родині в кожній дитини були свої обов’язки. За дванадцять кілометрів у Кадіївці (тепер це Стаханов) була шахтарська їдальня. Мама домовилася, щоб старші діти туди носили молоко. В обмін нам давали сухарі. Пам’ятаю, мати говорила старшим: “Дивіться, що берете”, бо нерідко сухарі давали цвілими.

Я, десятирічна дівчинка, ходила на “рудник” за хлібом по картках. На кожного “їждівенця” в родині шахтаря давали по 400 грам, а на батька як на шахтаря — 800 грам. Хліб цей чомусь нагадував великий чорний чобіт. “Хліборізами” були чоловіки, вони брали ці величезні чорні круги і різали, як виходило. Білого хлібу ніколи не було, а всередині попадалися горох, кукурудза, овес та ще щось, хрустке на зубах.

До магазину на шахті № 1 мені треба було йти десь два кілометри. Іноді в черзі в магазині так мерзла взимку, що після повернення мені відтирала ноги. Чим ближче до магазину, тим страшніше було йти. Влітку по обидві сторони дороги лежали люди. Це були жінки. Вони лежали обличчям на дорогу, у світлих хустинах, простягнувши руку. У декого з них обличчя були покладені на долоні, щоб дотягнутися губами до хлібу, якщо дадуть...

*Олена Мусіївна Шепель, 1880 р.н.
мати К.С. Седінкіної*

Магазин був на пригорку. Тут, на підйомі, люди лежали в кілька нерівних рядів головами до дверей магазину. Очей у цих жінок майже не було видно, вони начебто були прорізані ножом. Обличчя опухлі, сірі... Ніколи не забуду очей однієї жінки. Вона дивилася на мене так, що навіть зараз я бачу її погляд, і коли даю милостиню, пригадую ці очі. Жінка лежала у другому ряду, у білій свитині, великій світлій хустці. Я переступила через когось і поклала їй трохи хліба.

Іноді хліборізи, коли отримувати хліб приходила дитина, замість того, щоб відрізати цілу хлібину, звільнялися від “довісків”. Ось одну таку скибочку я і поклала тій жінці. “Звідкіля ви?” — питаю. “Сватівські ми”, — тихо-тихо відповіла вона. (Сватівський район у нашій області — це сільськогосподарський, північний район). Тоді вже були чутки, що у Сватовому виють вовки і живих людей майже не залишилося. Інші жінки сказали, що йшли до нас, бо “люди на шахтах хліб отримують”.

Жіночка, якій я дала хліба, лежала ще кілька днів. Потім її не стало. Одна жінка з місцевих сказала, що “їх кожної ночі вивозять у ями”. І дійсно, кожного дня люди лежали вже інші. І досі не знаю, чому серед них не було чоловіків і дітей.

А потім прийшло горе і до нас.

Батько наш брав на роботу хліб, але не їв, а повертаючись додому, пригощав нас із молодшою сестрою тим, що “приніс від зайчика”. Ми його завжди чекали: “Татко, а зайчик Вам нічого сьгодні не дав?”. Мати за це ображалася: “Степане, ти ж працюєш!”. Але ми цього ще не розуміли.

Через деякий час батько почав хворіти, його перевели на поверхню сторожем якоїсь старої шахтної копальні. Коли він занедужав остаточно, лікарі направили його з “вібраційною хворобою” у Харків, бо тільки в столиці лікували хворобу Паркінсона. Його хлібні картки забрали, мабуть, до харківської лікарні. Так у серпні 1933-го ми залишились без батька.

Незабаром вночі до нашої хати під’їхали двоє чоловіків. Один із сільради, другий, якого прозивали Урда, був прийшлим (він розмовляв по-російськи, все рибалив, біля річки його і знайшли мертвим, бо спився). Постукалися, кажуть: “Із сільради!”. Мати відкрила. Вони увійшли до хати, мовчки стали викидати всі речі з шафи. Винесли два батьківських ліжка, шафу, вузлик, у який мати склала білизну, щоб відвезти до батька в харківську лікарню. Всі родинні речі поклали на візок, до якого прив’язали нашу корову. Забрали маму і поїхали в ніч.

Усе це було без пояснень, ордерів тощо. Ми — п’ятеро дітей (бо четверо дорослих вже працювали в інших місцях) — усю ніч прокричали на печі. Захрипли так, що втратили голос. А нашу маму вивезли у 14-ту роту (це Троїцьке), висадили вночі в степу і сказали, щоб вона в селі

більше не з'являлася і що тепер вона не має права голосу. Думаю, що мама навіть не знала, що це таке. Вранці до хати прийшов чоловік із сільради і сказав, щоб ми йшли в маленьку забуту хатинку десь далі по нашій вулиці. Цей флігельок раніше належав розкуркуленій родині. Не знаю, якими багатіями були ці куркулі, але хатинка була маленька, низенька, із земляною долівкою, шурами та мокрицями...

Мама ховалася в тітки, вночі приходила до нас. А в нашій старій “розкуркуленій” хаті пробіли через вікно двері і швидко до першого вересня зробили школу для 1-2 класу. З часом її перебудують, але школа стане такою холодною, що працювати не буде, і люди рознесуть її по камінчику собі на будматеріали.

До батька в Харків з'їздила старша сестра Тоня. Про “розкуркулення” вирішили не говорити. Тоня бачила батька, який схуд, погано ходив, а коли побачив “гостинця” — затрусився і, озираючись, швидко з'їв. За словами Тоні, люди, які мали змогу, позабирали своїх рідних із лікарні додому.

Мати швидко приготувалася в дорогу, гроші збирали, мабуть, усією родиною. Приїхала в Харків до лікарні, але батька вже не знайшла. Не змогла знайти і його могилу. Медична сестра порадила спитати в конюха. Слова цієї людини мати довго пригадувала: “Мила моя, де ж ти знайдеш чоловіка, якщо ми їх кожну ніч возимо як дрова!”. Він розповів, що в лікарні годували хворих раз на добу гарячою водою з пшоном. Кожен день десь викопували велику яму, а вночі роздягнених померлих грузили, накривали брезентом та вивозили до цих ям. Він же порадив матері сходити на місце цього поховання, знайти велику свіжу могилу, взяти з неї землі та відвезти на рідне кладовище. Мама так і зробила. Лише через два тижні прийшов із Харкова лист про смерть батька.

Від голоду того страшного року нас врятувала мама. Вона не вміла читати та писати, але була мудрою людиною, яка самотужки підняла дев'ятьох дітей. Річ у тому, що, крім нас, на Ханжонівці “розкуркулили” ще Руденків. Це була інтелігентна російськомовна родина начальника найближчої станції Ірміне. Люди розповідали, що він з'їздив до столиці, і йому все повернули та на місце поставили.

І наша мама зробила так. Вона змогла зустрітися з самим Петровським і отримала документ із вимогою до нашої місцевої влади повернути хату і всі речі впродовж 24 годин. Правда, нам не повернули ні корови, ні хати, ні відібраних речей. Поїхати знов у Харків добитися правди не було вже ні грошей, ні знань. Зате сільрада нас більше не чіпала, а шахта дала хлібні картки.

Кілька років ми жили по чужих кутах, бо розкуркулених ніхто не хотів до себе брати. Лише через шість років за пільговими цінами шахта виписала будматеріали на нову хату. Гроші заробили старші діти. Мама

сама керувала будівництвом...

За десять років, з 1933-го по 1943-й, моя родина загубила всіх чоловіків. Батько загинув під час Голодомору. Молодшого брата, Василя Степановича Шепеля, “трійка” скинула в шурф шахти № 1 за відмову підірвати шахту під час війни при відступі. Останнє, що чули від нього свідки — “У мене ж п’ятеро дітей. Шахти не буде, а чим я буду дітей годувати?”. Усе це ми узнали лише тоді, коли отримали документ про його реабілітацію. Весь цей час мама чекала зниклого Василя. Мій старший брат Микола Степанович Шепель загинув під час боїв під Барвенкове на Харківщині.

Усі чоловіки моєї родини лежать у слобожанській землі. І ні в кого немає своєї могили...”.

**Цей лист К.С.Седінкіної
передав її внук Тарас до Луганської обласної
філії Асоціації дослідників голодоморів в Україні 28.11.2007 р.**

СВАТІВСЬКИЙ РАЙОН

Село Барикине Містківської сільради Якуба Дар'я Степанівна, 1918 р. народження

У нас трое дітей было — три сестры нас, батя без наги был, а мама адна работала. Мы сразу пашли в калхоз, и саседи тоже. Никто у нас ничевó не забирал. По дварах хадили, но в нас нечево брать было: как нас трое, а мама адна рабила. А тада ж не давали ничавó с калхоза. Шо с кармана принесёт, тем и кармилися. Всё ели — и метлічку по выгину шмаргáли да пышки пекли...

Люди умирали отútэчки, а отам у нас, на той старане, ото за радниками — там был пасёлачек, хáтак десять, наверна, Лисичáнка — так звали её, дак аттуда прямо брычки привазили, на кладбище яму выкапали, туда йих пакйдали.

И у нас пухлые хадили. У нас ниhto в симье не умёр, пухлая старшая сестра была. У нас каровка была, мы с каровки жили. И у саседей каровки были. Зажиточные люди в нас были отам, на краю аж — Гаманы звали йих, йих павывóзили кудасть, не знаю.

А на той старане хахлы были, а мы русские. Уже там нема́ никавó, там самóе вже такие, шо панаежжáли, стáрых нема́ вже. Одинакава вми-рали скрозь, скрозь голод был. У саседей не вмира́ли, а падружка адна вмерла́, отам жила́ прóбта астановки, Гнидины были ани, дак пухлая была́ бедная, и умерла́.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Верхня Дуванка Соболь Марія Осипівна, 1929 р. народження

У 1932 році отака пшениця стояла в нас, отакі великі колосся, а нільзя було взять. Люди пухли й мерли, а нільзя колоска було взять.

І ми, помню, як несли братіка хоронити, у такий квітчастий платок труна обгорнута. Ото несла сестра, а мама ішли, плакали. А отого зерна (мені так пахло воно!), шоби з'їсти, і нільзя. Мама кажуть: “Не ходи, доцю!”.

Ой, так історій стіки! Семдесят чоловік померло. У кожній хаті п'ять-шість чоловік мерли. Оце мертв'яки лежать, наче дрова. І плакати навіть не плачуть. А людина хоч і жива, так виснажена до основи. А той хам — гладючий, отака морда, і ото: “Нільзя колоска вирвати!”. А як він мене: пах! — я ще й зараз ощуцаю.

А ото бабу Дуньку... Ну це вже в 47-му году було, вона принесла кілограм чи два буряків, так її посадили на сім годів у тюрму.

Записала З. Сікорська 1996 р.

Село Гончарівка

Заярна Марія Пилипівна, 1924 р. народження

Їли листя з берестків, товкли і їли. Збирали ту “божу локшу”. Шо було мати принесе, купе, тим і годували дітей. Коржики пекли. Мати ходила вимінювала муку, кукурудзу, пшоно. Варили кашу, куліш, а тоді коржики пекли. А як не хватало, то “божу локшу” збирали по полю, таке воно по полю росло, і варили. А тоді берестки товкли, пекли з них коржики. У нас усі вижили, мати у нас була хороша.

А у сусідів мерли. Як умирали — то закопували, де хто, чи на кладовищі, чи в садочку, чи так. У мого батька була сестра, в їх було четверо дітей, і всі померли. Були такі люди, у яких були запаси, так забрали ж! Воно ж тоді була колективізація — позабирали, повимітали. Даже зерна послід був, і той підмітали. Ото таке було.

Була сестра, так то було... Як загубила я її — думаю: от мама скоро прийде, а я не найду її. У нас у городі було жито. Ну, а вона туди в то жито залізла і сидить. Нахилила колосок і вищипує те зернечко, і їсть. А я кажу:

— Ну, воно ж іще молоде, зелене!

— А я їсти хочу, ви ж мені їсти не дасте!

Воно ж не понімало: де ж я його возьму, як нема! Не дай Бог такої голодовки!

Записала З. Сікорська 1998 р.

Котлярів Іван Васильович, 1916 р. народження

Ховрашків їли, понімаєте? Сусліків. Таке вилізе на землю, ловили його. Надуєш, шкуру знімеш, а м'ясо те їли. У сім'ї нашій двоє осталося, а було десять. Разні корні їли, товкли. Я вже чималий був, на роботу ходив. У 32-му й 33-му году... у кого була квасоля, у кого горох був, прийшли, позмітали, позабирали, все чисто було забрали. У одного дядька пара волів була, конячка, коровка, здав усе чисто в колхоз. А тоді у 33-му вигнали його з хати, а він, чоловік, пропав під забором. Були такі комуністи, шо прийде отак: “Здесь, — каже, — закопано!”. Усе за-

бирали. Його, чоловіка, не считали ні за що, що він пухлий, їсти хоче. Тіки надо забрать від його все. Отаке було...

Записав М.Чорнопиский 1997 р.

Крохмальова Наталя Іванівна, 1918 р. народження

Я пухла, як колодка, ходила. Ноги лопались і живіт. І вода бігла без кінця. І ото ми там жили, до шляху ближче. По шляху люди йдуть, падають і мруть, лежать на шляху мертві. А люди проходять, і оце як так і надо. Ото так було.

А тоді я у колхоз стала ходити полоти. І там 300 грам хліба за день давали. І я ото, думаю, піду. Яка там з мене робітник був, Боже!.. Візьму сапочку і не потягну тієї сапочки.

Отак я і жила. Ну і пухла всю дорогу була, що ж там ті 300 грам!.. Ото ж запущена була така, страшна. А тоді було собрание на третій бригаді, і там старий тік був. Запалили полову, а солома стоїть. А полова та горить. І там кругом тока уже посадили буряк сахарний, такий уже здоровенький. Казали: “Ідіть, ідіть на собрание”. І я пішла. Побачила той буряк, уже прорваний, як і положено. Ну, а я ж побачила, осталась там ночувать у куріні. Всі ж розійшлися по домах, а я осталася. Думаю, ночуватиму тут у куріні, а полова горить... Так я їх як наїлася тих буряків! Воно ж голодна була, з сил вибита, совсем же без сил. Буряків тих як наїлася...

І я як заснула в отім куріні... Понос на мене напав... Поприходили на роботу люди. Як глянули на мене... А я мокра лежу. І ото кажуть: “Не лізьте, там Наташка лежить у куріні”. І воші по мені лезять... (плаче. — **М. Ч.**). Прямо ото лезять воші по мені. Ото баби балакають: “Уже Наташці всьо”. І я зразу одтухла тоді. Кожа на мені висить... (плаче. — **М. Ч.**). Тоді вони ж балакають: “Наташці вже всьо, вмре, вмре вже”. А я думаю: “Ну вмреш — то вмреш”.

Вони ідуть полоть, а я думаю: як я буду лежать у куріні, мені ж і не дадуть і 300 грам. Отож і хана мені буде. Вони дивляться, шо встаю і сапочку в руки беру. А вони до бригадіра кажуть: “І вона йде полоти”. “Ну тоді знаєте шо, дайте їй... хай хоч вона отдельно поле от людей”. Я ото полола, всохла. А тоді прийшла додому вже ввечері.

Прийшла додому, а у мене мачуха була така, як змія, ух, така у мене мачуха була!.. Невиносімо, страшно вам розказувать, як гадюка. Оце вона на тім світі, і мені нема гріха, шо це я так кажу. Дивиться на мене, думала, шо оце ж вона не прийшла, оце вона вмре, оце її не буде. А я ж прийшла жива! Ну а шо, воно ото ж ні мила, нічого не було, я ж грязна була. Прийшла, ні теплої води немає, уже темніє надворі. Я прийшла, налила водички, трошки себе обмила, оце у воді самій холодній випо-

лоскала. Утром, воно ж і сире, ще не висохло, а я уже мокре оце так надівала. І... пішла на роботу. І вижила.

А тоді... Ви знаєте, уже й баришня стала. Така ловкенька була. До мене уже й хлопці чіплялися. А я гола, ну куди ж мені? Мачуха заїдала. Ну куди ж мені діватися?.. Поїхала скирдувать сіно з одним дядьком. А як розплакалась — так, як оце зараз. Кажу: “Дядя Гаврило, шо мені робить дальше, я не знаю, — кажу, — уже годи мої такі, і я гола, боса, і шо мені делать?”. А він каже: “Наташа, ти знаєш, до нас приїхав вербовщик із Донбасу, — оце, каже, ти завербуйся на год, аби тобі дали паспорт (оце ж у колхозі не давали паспортів). Получиш паспорт, поробиш там, тоді куди хочеш, туди й поступиш”...

Записав М.Чернопиский 1997 р.

Нижівська Степанида Юхимівна, 1911 р. народження

Померло скіки людей! Скіки я людей прибирала мертвих, скіки я дітей ховала мертвих! Жила я на шляху, Ковтуни жили, сусіди, збоку. Василь був, шестеро в нього дітей, у Михайла було четверо. У Василя осталась одна дівочка, а ті померли. А я годів п’ятнадцять мала. Так я оце було піду край села нашого, там був ото молочай такий здоровий, а я оце оберемок візьму, а сама пухла, не підтягну я себе. Піду, як нарву отого молочаю оберемок, принесу, уся поз’їджена, так кров іде. Оце таке було.

А я отой буряк як кину їм (дітям. — *І.М.*), так они до цурочки поїдять. Вони то і з листям, з усім поїли, і лежать. Днів через два піду загляну в хату. Та в мене тоже ж четверо, два брата і дві сестрі вмерли. Пішла, они лежать, подубли, посініли всі, і лежать одне до одного. Де ротом притулилися кусати, так і задубло.

Ну шо ж робити? Там сусід один, уже вмер, старий уже був. Я прийшла, кажу: “Дядьку Ларион, давайте їх де-небудь поховаємо, бо вони ж вонятимуть на весь план”. Там збоку копанка, і вона обвалилась отак, води не було. Так ми їх туди, закидали. І матір їхня вмерла, і її туди. Оце така життя була.

Повесні на поле ходили, сестра в мене не дуже пухла, но ходила на поле з коровою. Сіяли, так ходили з пльоткою, щоб ніхто й зернини не з’їв. А вони у труси оте зернечко ото повкидають, а потім зернину в рот укине, ото тим і жили. Їли траву, листя, “божу локшу” рвали. Врагу не желаю такої локші! Ото таке на землі черв’яком чорне тягнеться, ми підемо ото нарвем його, і їмо так. А як буряк був, ми ходили туди. Скіки там людей померло! Бурячок з’їси, та так гарно!

Записав М.Чернопиский 1997 р.

Тарануха Олександра Степанівна, 1921 р. народження

Ну шо, голод був. Їздили по хліб батьки. Їздили й у Старий Оскіл, вобшем, далеко їздили. Їздили і у Дніпропетровську область, ну, вобшем отак ішло воно. Бувало так, що хліба не привезуть, картошку привезуть, щоб ми не подохли, отаке було.

Люди дохли, їли конятину, собачатину, все їли. І листя їли, і якусь винайшли “божу локшу”, на горі таке було, чорті шо воно там було. Підеш, назбираєш, і ото вариш. В кого коровка була — кидали його в молоко, варили, ото таке було, страшне було...

У нашій сім'ї умер один хлопчик, вмерла бабushка старенька, тоже пухла була. А дедушка пішов із дому, взяв те, шо на смерть, і пішов... Ну він далеко не пішов, він десь або в Сватові... Ото його обобрали, на йому був кужух кріпкий, так, як пальто було. І він усе-все забрав — те, шо на смерть, і їсти ж нічого було... “Я піду, піду, може, десь шо випрошу”. А ми йому казали, шо не ходи...

А папаня їздив тоже по хліб. Там він тоже захворав здорово, він хліба не привіз, тіко картошку і все, а сам тіки-тіки живий приїхав, ото таке було, страшне було...

І в 47-му тоже ж у нас голод був. Тоді вже і я їздила по хліб, їздила у Дніпропетровську область. Там наміняли ми... Возили барахло кой-яке поміняли на кукурузу. Ну, в голод було дуже тяжко привезти ту кукурузу. Як начали везти, на кожній остановці таких поїздів не було, тоді ж на товарняк сідали. Ото зверху на вагони, посідало нас сім чоловік з Гончарівки, їздили... Посідали... Дош, сніг, страшно було... А ми ж голі були!.. Щитай, штанів же не було, голі були... Посідали, позамерзали. Одна одного гріє, а шо ти нагрієш, як воно таке було...

А потом там поміняли. Станція Байково, ми повставали, там поміняли. Ту кукурузу ночами відтіля везли, на кожній станції міліція забирала... В Харкові ми ото стали; пересадка була. Погрузилися, в Куп'янку приїхали, у Куп'янці хотіли забрать у нас хліб. А тоді з нами, хоч вона і не з нашого села, була ще одна, у неї був брат на другому поїзді проводником. Він побачив і нас посадив у Куп'янці, а вже нас як посадив у Куп'янці, ми уже тоді полегшено зітхнули, бо вже недалеко.

Ну привезли ми в Сватово, приїхали ми ночью. Одне кричить: “Спасайте!”. Сила була вуркачів, шо міліція була, шо вуркачі були!.. Страшно було. Ну куди ж нам заховаться?.. Од станції провулочок єсть, свету нема там, і ми в те темне місце. Дерево було, під дерево, то там поклали свої чувальчики. Ага, ну кому ж іти в Гончарівку, за десять кілометрів від станції? Ну а я сама молодша була, кажу: “Я піду”.

Два часа ночі. Оце послав би мене, я б зараз не пішла. Я боялася б. А тоді страху не було ніякого. У два часа прийшла я сюди, в Гончарівку.

Запрягли коров, тоді ж нічого було запрягти, запрягали коров. Поїхали, забрали і привезли ми ноччю те зерно. Тоді вже ми дожили. Тоді вже хватило нам якраз, поки врожай був, і дожили ми.

Ну, вобщем, трудно було. На кладовище мало везли, а отак в городі чи під садочком, чи в садочку. Чи прямо на городі, оце де межа городу, отам ховали, а на кладовище мало везли... Шо його везти... Було так: кой-хто таку труночку зробить, а кой-хто умогає, положив, закрив, отаке було... А є таке, що лежало вже довго, таке нільзя було й узять. Десь ото у садочку лежало, ніхто його не бачив, або де в ерку... А тоді, поки хто вже наскоче, так ото на місці прикидали землею. І воно якось тоді і жалости ж не було, не було жалости на людей, ніякої не було жалости. Голодний ходиш, умер — значить, умер. Трудненько було нам, трудненько, дітки, було...

Записав М.Чорнопиский 1997 р.

Тарануха Петро Григорович, 1913 р. народження

... Не було ні хліба, ні до хліба. Я тоді в Росію їздив по хліб, купував, міняв, свої рубашки послідні оддавав. Ну, голодовка була страшна.

У сім'ї у нас усі вижили, а в сусіда всі померли, я вже забув, як його хвамілія. Ну, страшне було... Кой-які повиживали, а кой-які... Ото перед весною збирали траву кой-яку і їли. А такого не було нічого. У кого була коровушка, ті якось вижили. А хліб увесь забрали. Крали здорово.

А малим діткам давали хліб. Оно нільзя назвати його хлібом — таке, як кусок глини. А тоді ото возьме, пожує, у тряпочку зав'яже і тягне. Ото так годували дітей.

Записав М.Чорнопиский 1997 р.

Яшбѡва Марія Мартинівна, 1912 р. народження

У 1933-му році голод був сильний. Здихали люди... У сусідів п'ятеро дітей здохло, і батько й мати. Невістка осталася і син остався. Фамілія їх Котляр. А що їли? Їли листя з вишень — макуху закручували і їли...

Записав М.Чорнопиский 1997 р.

Село Кузємівка

Діулїна Галина Кирилівна, 1922 р. народження

“Підходить весна 1933 року — це був найстрашніший голод. Дід іде в радгосп “Комсомол”, щоб прожити як-небудь, там руками сіяли поле. Бабуся Настя пішла до дочки й зятя, до Янголенкових, а прабабуся, 105 років їй було, і сестра Ніна, якій пішов чотирнадцятий рік, і я (тоді мені пішов одинадцятий рік), залишились в обідраній хаті, схожій на сарай.

І ніде нічого не було — правда, була діжка буряків наквашених і півчувала висівок. Як бути? Їмо цей буряк, додаємо висівки, суху щирицю — збираємо на полі, так і живемо. До кінця зими і це закінчилося.

Приходить наш дідусь, їсти в нього нема нічого. Заночував з нами. Ми з сестрою спали на печі, дід на лежанці, а бабуся на полику. Вона вже була погана, марила і просила хліба, а його ж нема. У цю ж ніч вона померла. Це був кінець лютого. Ховати нікому, всі люди голодні, худі, пухлі вже появились. Дід збив як-небудь дошки і кришку. Поклали бабусю Саню у труну, винесли в сіни і поставили під стінку.

Сестру забрали в дит'ясла, а я осталась одна в хаті, та прабабуся в сінях у труні. Я виходила часто, заглядала в труну і бачила, як бабуся вже почорніла. Потім прийшов дідусь навідатись ще раз і виніс бабусю в погріб, йому пособив сусід Єфименко Кирило.

І знов пішов дідусь у радгосп, а я живу сама, ніхто нічого мені не дає, бо нема ніде нічого, люди вже всі голодні. Не знаю, чим я жила... Квасом та буряк у квасу, тоді ходила збирала щирицю, кору з липи товкла у ступі, обмакувала водою і все це пекла прямо на плиті.

Потім якось сільрада розпорядилася і бабусю вивезли на кладовище і зарили.

Підійшла весна. Дідусь Гаврило захворів і не міг ходити, якось добрався додому, ліг на ліжко і каже: “Дітки, я всього чотири дні полежу і помру, поставте мені тільки кружечку кваску”. Я поставила. І він так і не торкнувся до того квасу, пролежав чотири дні. А на п'ятий прийшла з ясел сестра Ніна і осталась. Ми з нею лягли на лежанці, а дідусь на полику. Чуємо, як дідусь захрипів, потім заклекотіло в нього у горлі і потягнуло йому ноги. Я трохи піднялася, глянула, а він уже помер.

Я запалила пічку, порізала гарбуз із корою і насінням (один залишився в погребі), усипала туди жменьку висівок, щоб пом'янути дідуся. А дідусь рядом лежить мертвий. Я не боялась, але якось зачепилась за його ноги, він увесь заворушився, і тоді мене взяв острах. Я вискочила з хати, пішла до сусідів. Тітка Пріська почула, що помер дідусь, сказала чоловікові: “Кирюхо, кум Гаврило успокоївся, піди хоч йому повипрямляй ноги і руки, а то він так і захолоне”.

Дід Кирюха все зробив і посидів, поки прийшла тьотя Мотря, бабуся Настя і Ніна. Нарядили ми дідуся у спідне полотняне, поклали на лавку. Я пішла в сільраду попросити, щоб зробили труну. Голова сільради — Ананченко, він із Преображенної родом. Дуже здивувався, коли почув, що помер дід Соболь — він же ще недавно був здоровий, рум'яний, міцний. Але його голод звалив. Ананченко дав два чоловіки, вони збили труну, запрягли биків і повезли тихенько на кладовище. Людей нікого не було, ішли тільки тітка Мотря, бабуся Анастасія і Ніна, та з сусідів бабка Пріська та її дід Кирюха, вони були з нашим дідусем куми. Знаю,

що ніхто не плакав, усі мовчали. Але коли діда вивозили з двору, я залишилась одна в сінях і так сильно кричала за ним!

А потім тітка Мотря і бабуся Анастасія пішли знову у Квітківку, сестра Ніна пішла в дит'ясла няньчити дітей, а я залишилась знову сама в порожній великій, схожій на сарай, хаті.

Уже прийшла весна, майже розтанув сніг, стали просихати доріжки, в артілі почалися польові роботи. А голод з кожним днем усе більшав. Люди їхали в поле пухлі, худі, страшні, і така ж була худоба. Свині дохнули з голоду, інша худоба теж дохла, але воно не пропадало — люди тягли додому, варили і їли, але це які там працювали, а які не мали доступу до дохлятини, ті самі здихали. От пішов хтось на роботу, десь на дорозі вмер, або просто в колгоспному сараї, перекинувся у кінські ясла, там і помер.

Тим, хто міг працювати в колгоспі, давали по 200 грамів їжі: пріла кукурудза і “віка” з вівсом пополам, варили все це у великому котлі і розливали по одному ополоничку, воно таке ріденьке, що казали: “Один лове, другий гоне”.

Мою сестру взяли в няньки, а я в ляльки вже велика, а в няньки — мала, от і сиділа в тій страшній хаті одна. Піду до сестри, вона мені трошки крихіток збере в соточку та молочка туди підмішає з водою та якось у вікно викине зі сторони садка, я візьму, сховаюсь у кущі, вип'ю, а соточку залишу там же, в кущі. Ніна забере і ще через кілька днів скаже, щоб я прийшла. А кожного дня таких ласощів не було, тому що сестра боялася, щоб її за це не вигнали з ясел.

А ще в яслах була біда — діти мерли кожен день з голоду, бо їх збирали по селах і по лісах, а вони вже були пухлі й не виживали.

Що ж мені робити далі? Уже стало припікати сонечко, я вийду, сяду на призьбі і сиджу. Мені треба йти до школи, та я вже не могла ходити. Одного разу вчитель Іван Володимирович Чухрай спитав дітей, де Галя Соболева, і послав узнати. Прийшли дві дівчинки, а я сиджу на призьбі проти сонечка, уже дуже погана — вже не було сили від голоду. Слідом за дівчатами прийшов і вчитель. Він сказав, щоб я йшла до школи, бо там почали варити затірку. Узяв мене за руку й повів до себе в хату, дав мені малесенький коржик і трошки супу, сказав, що на сьогодні досить, а то я можу вмерти.

Стала я ходити до школи, до третього класу, стала їсти затірку, а вона така ріденька-ріденька, що ніяк не можна було там нічого впіймати. Навіть склали пісню: “Сидить баба у кутку, варє затірку рідку. Іван Владимирович біга та свистить — нічим затірку мастить!”. Цієї їжі не вистачало ні мені, ні дітям. Діти почали пухнути.

Було й таке: вийдемо на перерву, повсаджуюємось під школою проти сонечка, а у клас уже не всі вертались. Учитель питає: “А де Борковсь-

кий Іван?”, а ми відповідаємо: “Він під школою сидів і помер”.

Одного разу я надумала піти до рідної матері в Наугольнівку, це за 12 кілометрів. Пішла раненько, до вечора дійшла, але мене там нічого не порадувало. Мати десь поїхала виміняти хліба, вітчим на заробітках, а в хаті самі діти — чотири хлопці отцеві та двоє хлопців і дівчинка були сукупні. І вони такі ж голодні, як і я. На другий день я пішла додому.

Прийшла втомлена, голодна, переночувала у своїй хаті. Опухла зовсім, очима нічого не видно. Прийшла сусідка Луценко Катерина, я підняла голову, але нічого не бачу. Сусідка злякалася, принесла з дому маленьку тарілочку пшонця — грамів двісті, і муки стільки ж. Сказала, що треба зварити, але їсти потрошку. Рази три чи чотири я це варила, а душа так хотіла все зразу з’їсти! Потім я ще ходила до школи, учитель мене жалів і підгодовував.

Одного разу я гуляла в саду в сусідки, у тітки Каті з їхньою дочкою Меланкою, і побачила, що на кожному вікні в залі лежало по кусочку чорного хліба. У неї стояли на квартирі трактористи з Нижньої Дуванки, і їм кожен день давали по 500 грам хліба, от вони і клали кожний окремо свій кусочок. А я ж голодна, і мені так хотілося хліба, от я і вкрала один, поклала в кишеню і побігла додому. Закрила двері на засув, залізла на піч і почала їсти цей хліб. Боялася багато з’їсти, щоб не померти. А втриматися не могла — щипала, щипала по крихті, поки весь не з’їла.

А коли трактористи прийшли з роботи, один із них побачив, що хліба нема. Меланка сказала, що тут була сусідська дівчинка-сирота, мабуть, вона вкрала. Тракторист підбіг до наших вікон і так стукав та лаявся, сказав, що все одно мене уб’є за цей хліб. Я перелякалася й сиділа на печі, поки не заснула. Спала цілих дві доби. Тоді прийшла Ніна і відвела мене до школи.

Інколи після школи я няньчила хлопчика голови сільради. Їхня бабуся за це насипала у фартушок вареної “віки” і давала кружечку молока, це була для мене підтримка від смерті.

Одного разу ходила я по городу, збирала, що знайду — то мерзлу картоплинку, що засохла на сонці, то травку, яка почала з’являтися — це були продукти, які їли в голодовку. Чую, мене хтось кличе. Це моя бабуся Настя. Вона мені була як мати, виховувала мене з шести місяців. Бабуся розповіла, що її вигнав зять Микола — сказав, що і так їсти нічого, а ще теща тут сидить.

Пішли ми з бабусею в хату, натовкли у ступі сухих груш. Те, що мені давали за няньчення хлопчика, — кружечку молока і скибочку хліба — ми ділили з бабусею пополам, і Ніна інколи давала ще крихти хліба.

Через кілька днів уся в сльозах прийшла до нас тітка Мотря — бабусина дочка, її теж вигнав чоловік із дитиною двох років. Тітка запропонувала бабусі йти з нею на шахти, а дочку Таню залишити на мене.

А потім щоб я однесла дитину батькові і не казала, що знаю, де тітка з бабусею. На другий день вони поїхали, а я залишилася вдвох із двоюрідною сестрою.

Сиджу я в пустій хаті з цією Танею, а їсти нема нічогосінько. То моя Таня ходила ногами, а тепер уже не стала й ходити. Схудла, все тільки на ній обвисло капшукками. Що робити? Взяла я покійного діда Гаврила речі полотняні й понесла до Люльченкових, за що тітка Лідка дала буханочку з висівок і трошки самих висівок. Поїли ми це, а дитина ця їсть — аж труситься, де впаде крихітка, вона бере й несе до рота.

Ну що далі робити? Нести я боюся, бо мене там у Янголенок можуть побити, і сиджу далі. Іду десь між люди — може, хто щось дасть. І до школи не пішла, бо не можна кинути Таню. Коли я виходила з хати, вона сиділа в ночвах на землі, плакала й тихенько гукала: “Таню, Таню!”, бо вже голосу не було. Вона вже не була схожа на себе, мені її так було жаль, що щемило серце. Прийшла сестра Ніна, вжахнулася і подумала: може, її візьмуть у ясла, де вона працює? Але її не взяли, бо вона з іншого колгоспу і сільради. Завідуюча порадила віднести її до батька, інакше вона помре від голоду. Уже пройшло два чи три тижні, як мені її підкинули.

Другого дня взяла я Таню і пошкандибала на одній нозі (бо п’ятка наливала) у Квітківку — це три чи чотири кілометри від нас. Ідемо полем, і обидві страшні, худі й голодні. Бачу, починають “козельки” вилазити з-під землі, тільки одне листячко. Вирвала я те листячко й поділилася з Танею. Вона з’їла і ще ручки простягає, просить іще...

Підійшла до хати, а заходити боюся. Сусідська тітка Дунька Гусачка, побачивши нас, каже: “Неси в хату, ніхто тебе не троне, ти тіки ввійдеш у кухню, а там кровать, посади її на кровать і тікай”. Я так і зробила. Дядько Микола мене побачив, але не побив і не кричав, а тільки спитав, де Мотька і баба Настя. Я зізналася, що вони поїхали на шахти.

Мені так хотілося їсти, і в них на плиті варилася гичка з буряка з молоком, та вони мені нічого не дали, і так я знову пішла у свій хутір додому.

На другий день я пішла до школи, а вчитель знову став мене підготовувати — вранці і ввечері, я їм стала допомагати няньчити Нелечку і ще дещо робити по господарству, що було в моїх силах.

Уже починали садити городи. Іван Володимирович узяв наш город і посадив половину собі, а половину нам — картоплю, цибулю і гарбузи. Я ще не наїдалася, була дуже слаба, піду в город і то там, то там вийму з ямочок картоплю на нашій половині, спечу у грубі, а бувало, що й сиру з’їм. А коли картопля зійшла, в нас були порожні кубахи. Учитель здивувався, і я зізналася, що це я повиймала картоплини і поїла. Він похвалив мене за те, що я зізналася.

До врожаю ще було далеко, і люди лопатами копали поле, голодними кінцями й волами обробляли, як могли, садили, що могли, бо й насіння не було — все поїли. У колгоспі якось поля засіяли, але чекати врожаю довго і тяжко голодному. Зате наросла трава — кропива, лопуцьки. Їли й корені з лопуцьків, листя з липи. Ловили і їли ховрашків, інших звірків, яких ніколи раніше не їли.

От і я пішла копати корінь за хутір, і раптом наткнулася на їжачка, зраділа дуже, вкотила його в мішок і пішла подалі вигоном, щоб ніхто не відняв у мене того їжачка. Принесла додому й думаю: як же його зарізати? Спробувала заколоти вилами, але чи сили в мене не було, чи, може, просто вила не лізуть у їжачка. Кинула я його під грубу і закрила, щоб не пішов. А потім надумала й пустила їжачка в грубу, вкинула туди соломи і заткнула скраю. Запалила, він запищав — і все. Обсмалила його, помила, розрізала й побачила, що це їжачиха, бо в ній усередині було шестеро їжаченят. На їжачку прямо хороше сало! Я зварила, їла-їла, трошки сестрі залишила й понесла в ясла. Вона теж недоїдала, там теж був голод, діти мерли кожного дня.

Якось ми дожили травою, буряком до нового врожаю. Але дожили не всі, багато-багато померло людей. Настав 1934 рік, почав достигати хліб, пішла картопля молода, колгосп почав косити хліба, де трохи дозріли. Насушили зерна, намололи, давали потрошку, щоб люди відразу не вимерли. І все одно — хто був зовсім виснажений, той помер після вживання першого хліба. Але я вижила, бо мене сильно підтримав мій учитель, царство йому небесне.

І коли стало вже з хлібом краще, коли вже пішла нормальна косовиця, намололи гарного борошна і дали на трудодні, дали патоки, і ми пекли медяники хороші, і моїй сестрі теж дали на її заробіток. Борошна у нас був повен сундук. Тоді й картопелька пішла, і гарбузи, але я найбільше любила коржі з пасльоном, і тоді я вже поправилась.

Але ще розуму не було хазайнувати, тому сусідка, баба Пріська, було приготує своїй сім'ї та мене ходить гукає по буряках: “Галю, Галю, іди, детка, я тобі борщику всиплю!”. Я йду, і вона мене нагодує вареним.

А потім уже під осінь пішла я до школи, і мій учитель узяв мене в няньки. І до школи ходила, і Нелю няньчила. Він був дуже добрий — і годував, і вдягав, і заставляв учити уроки”.

**Ці спогади Діуліної Г.К.
були передані Сватівською райдержадміністрацією
в Луганську обласну філію Асоціації дослідників
голодоморів у Луганській області в 2004 році**

Село Містки

**Несма́шний Петро Іванович, 1913 р. народження (Н.П.),
Несма́шна Наталя Гнатівна, 1912 р. народження (Н.Н.)**

Н.П.: Ми не попали під розкулачування, а люди, які не хотіли йти в колхози... Їм не дали участки землі, ну їх тоді началі так душить! Вони й не куркулі були, а просто не хотіли йти в колхоз. Вони обробляли свої участки, а як осінь — вези хліб, стіки вони там намічають... До того довозілись, що вже самім нічого... Значить, до їх їдуть і забирають.

А цих, що читалось... що вони були куркулі, цих зразу забирали і гнали, у ярк вивозили, а мужиків забирали, а жінок і дітей у кручу десь вивозили... Розруха така, не дай — не доведи!

33-й год уже не було нічого, люди жили хто на лісті, хто на пеньках, що з качанів кукурузи. Ото ми так переживали 33-й год. У 30-му годі дали зёрна добре — 25 пудов на їдока, хто робив у колхозі.

Я був із стариками, дедушка і бабушка, а я був трудоспособний, у 30-му годі робив, і оце я заробив стіки... Руками віялось, віялкі крутили, і зёрно те получали — це 75 пудов ми получили. І вже тридцять вторий год — ходили збирали, а то, що було на посів, не дали. Вивезли весь той хліб, що причитався.

А вже 33-й год — то вже був такий перелом, що страшній! Люди ходили, які пооставались... Їсти ж нічого... Збира́ то шкуринкі, а буряк у кого є — то це було діло велике.

Голодять стали саме більше у 32-му і 33-му. Лазили, змітали по горіщах, щоб у людей не було нічого. Комсомол — оце був актив такий, оце вони ходили змітали. Район тоді був у Містках, його перегнали геть, а тут поставили руководством бідноту́. Предсідатель селського совета і весь актив був із бідноти, оце вони одёжу забирали, що їм наравилось, тоді ні в кого нічого не питали. У людей позабирали ступи, оті мелнички, що руками крутили, камінючки, і які були приспособленія, щоб де там зернину яку знайшов та розім'яв. Усе забирали, воно там лежало у селському советі, у дворі. Забирати дотла, щоб не було нічого.

Так люди переживали... Хто вижив, а хто погиб. Людей возили, як снопи: ішов-ішов, упав... Там діда найняли, він копав ями, а їх збирали та возили. А хто їх щитав — нам до щоту не було, бо я робив на полі, ми там і жили, через те що натовчеш чи зёрна, та звариш кутю... Ми ото так переживали. Я у тридцять першому годі вже жонатий був, і жінка там суцїствовала.

Умирало багато — сім'ї, їх як начать зараз щитать... Це із Крейдянки скіки їх погубло! Як умирали, так і по вулиці лежали, їх збирали і возили. Був дід у нас Романенко Микола Павлович, йому хліба давали, він копав ями. Там викопали — чи троє вкинули, чи четверо, а перегодь він іще заготовля ті ями, а їх привозять, цих людей, збирають і туди вклада-

ють. І діти вмирили, і взрослі вмирили, пухлі — стіки хоч!

— *Було тут людодіство?*

— Було. Отам нижче, де живе Михайлівська Надька, там жив Бережний Антон. До їх упросився ночувать один, вони його зарізали, посоліли. Було таке.

Н.Н.: Та його не надо й згадувать: і голодні, і холодні, і босі, і... Не дай Бог! Дожились, шо вже голодні, і мама старенькі, і діти малі. Я пішла міняти... На мені були бúrочки, і калоші новенькі були, а одна молодиця каже: “Дай мені бурки й калоші!”. Вона й заплатила гарно. Я розулась, оддала їй, а вона дала мені пообмотувать ноги тим... кропив'яний чувал. А я й Рудівки не перейшла, вони розірвались. Ну шо ж робить? Я скинула з себе шарахван (спідниця. — **І.М.**), пообмотувала ноги, прийшла.

А як поїхали в Полтаву... Люботін, станція на дорозі (де тільки не були!), а там кажуть: “Не їдьте на Кобеляки, а то там і вас приріжуть!”. А шо ж нам робить? Було всьогó...

Так люди вмирили! Іде-їде, упав і кончивсь. Пішла я на той край, на рódину, іду відтіля... Іде відсіля дядько, упав. Я: “Дядю, а шо вам, дать помощь?”. А він: “Дай міні, детка, капельку водички!”. Я кричу: “Тьотю, тьотю, винесіть води!”. Вона по́ки винесла води, а він і вмер. Підтягли ми його вдвох, і самі ж безсильні, під двір — будуть їхать ізбирають та в кручу вивóзять. Та не дай Бог!

А вже як діждали літа, та пішли на́ поле, а там отакий осот — просо полоть, так ми отак кучу нарвемо́, падаєм, а рвемо. По́ки сидимо́ — мо́чі нема полоть, осот цей по́ймо. Ну шо ж? Хоч є сила, хоч нема — давайте ще рвать! Рвемо та плачемо. Приїжджають до нас на лінейці начальники якісь та й кажуть: “Ну як ви тут, дівчата?”. А ми плачемо у крик. “Не плачте, лучче буде”. “Та коли ж лучче буде? Ми ж помрем!”.

Кажуть, із берестків листя гарне на ла́дики. Начухра́ла з берестків, засушили, намняли муку́, напекли. Ну шо ж воно? Таке ото, наче худобіна оправиться — не воно! А мама й кажуть: “Знаєш шо, доцю, лучче будем умирать, чим таке їсти, воно ж негоже!”. По́ки був бурячок у погрібі, одріжеш хоч скибочку, а нема — просе, плаче. Присів уроді оддыхать, і вмер у дворі. Ну шо ж, і лежить, по́ки приїдуть заберуть.

Мене саму́ трохи не з’їли. Прийшла до нас одна молодиця, такий на ній платок гарний! А ми вже двох чоловіків пустили — дядько і тьотка, і ми ж голодні були, пухлі. Приходить парень до нас, проситься, а в нас уже єсть. Пішов він у сарайчик і вмер. ...Приходить молодиця, на́пнута платком тьоплим, такий клетчастий, і хлопчик із нею отакий завбільшки. А ми кажем: “Ми пускали людей, думаєм, шо може, ми помрем... може, нас люди будуть спасать, може, ми когó спасемо́”. Ото по́ки бурячки в погрібі були, одріжеш хоч скибочку, і не чистиш, з’їв — і все, і

більш нічого дать.

Заходе молодиця, а ми кажем: “Уже у нас осьдечки трое”. Вона й пішла. Пішла вона до сусід... А ми по воду ходили туди вниз. А тут бабушка така була, та каже: “Занеси їм сушки (у нас садок великий був), занеси сушки сусідам”. Я понесла. Я думала, що вона двері буде, хазяйка та, зашіп’ять, а вона так поза мною, та двері нашіпну́ла, та зразу на мене так... почепилась, отак придавила, а дядько синові каже: “Яг’ор, подай ніжик... на томú... на ко́міні”. Він подав. А тут спасателі прийшли мене спасать, і вікно вибили, а вона на міні вісе, я давлюсь вже, а вона од мене не одірветься. Двері зняли. Коли в хіжку — а вона, та молодиця, зарізала... І груди пообрізувані, і оце повірізуване скрізь (показує на ноги. — *І.М.*), і вариться на плиті — у чавуні лежало — чи сире, чи варилося. І хлопчик зарізаний. І отака діжка вже засолена людей.

Їли, їли людей. Це шо ми самовідці, а то ж було всьогó.

... Я їздила у Полтаву, в Кобеляки, Люботін — там я була, міняли тряпкі. У мене був батьківський наряд гарний, так продавали, міняли. Одна тьотка: “Я оцей шарахван у тебе возьму та кохту (у мене кохті хароші були, таке все нарядне було), а більш не буду”. І дала мені і макушінку, і мукічки там дала, ну, вобшім, хто шо дасть. Тоді: “На, детка, назад, ти ще молода, може, виживеш та будеш жить. А я і в одному́ буду ходить”.

Я зараз усі стежкі бачу, де я ходила...

Н.П.: Урожай тоді був, ну а хто це так руководив, шо все вивóзили? А чому це так робив наш керівитель Сталін — не знаю.

Н.Н.: Люди з голоду вмирили, а ми тоже ідемо́ пухлі, падаєм. Возик такий був, так нас зібрали там несколько жінок, шість чи скіки, ага, того поки вівезем на кладовище — уже гукають ідуть: уп’еть той умёр. А нас назначили возить на кладовище, так ми вивóзим, та й самі попадаєм, лежимо...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Селище Нижня Дуванка Ковтун Марія Степанівна, 1918 р. народження

Усі сім’ї постраждали від голодовки. Вмирили сім’ями. Їли лободу, людей. У сім’ї помирав батько, його закопували, а ночю розкопували, варили і їли. А люди помітили, що сім’я не пухла, а це нормальна, просліділи за ними й узнали, шо вони батька їдять.

У ступу із дерева насипали, шо єсть — пусті качани з кукурузи, малу варену картошку, сухе листя товкли, просівали, як муку. Пекли на плиті ладики, або “танцюрики”, і це була їжа на цілий день. Наливають води, розведуть якусь мукічку та варять бульйон.

Із картошки зрізали кожуру, а потім садили цю кожуру в землю. Сто-

рожили, щоб сусіди не викопали, бо люди тоді були дуже злі.

Голодовка у 47-му була менша. Їли один раз на день. Миш було — аж не можна, скрізь лазили. Люди їздили в інші міста області, щоб поміняти шось на пшоно. Я оділа воєнну хворму, щоб мене не займали, і поїхала у Сумську область. Там виміняла один кілограм пшона і привезла в пазусі, щоб не вкрали.

Записала З. Сікорська 1997 р.

Крикунова Надія Іванівна, 1949 р. народження

Коли я запитувала маму про свою бабуню, вона розказувала, що бабуня померла в 1933 році в голодовку. Вони жили... Їх було четверо: моя бабушка Ганна, моя мама Євдокія Дмитрівна, її сестра Василина і вітчйм. Вітчйм був не дуже доброю людиною, яку крихту — ховав, а мама, що спече, то крадькома давала своїм дітям. А сама голодували. А в 1933 році дуже великий голод був, по їх розповіді. І вже дождалися пшенички, а молоть її ще не можна було. І трошки потовкла її — вона була ще недозріла, пшениця, і жолудок був голодний, і вона потовкла її, трошки поїла, і захворіла жолудком, і померла. І осталося оце ж двоє сиріт — мама тринадцяти років, а моїй тітці було вісімнадцять років, вона була старша.

Почала моя мама поневіряться по людях — у результаті того, що рано стала сиротою. Мама точно не знала, де могилка бабусі. Вона каже: “Десь тут, ну де саме, я не пам’ятаю”. І ми до цього часу ухажуєм, і маму нашу поховали біля тієї могилки.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Ржевська Ангеліна Іванівна, 1926 р. народження

Розкуркулювання — це трагедія великої кількості людей. Мій прадід мав хату, двоїх коней, три десятини землі, і дітей. Його розкуркулили, зимою посадили на бричку і вивезли в поле. Він ночью прийшов до нас і просить дочку:

— Галю, пусти, я ж замерзну!

— Не можна, бо й нас завтра вивезуть.

А люди в полі вирили нори та позамерзали там. Як весною пахали поле, знайшли багато кісток. Розкуркулювали тих, хто й не був куркулем. Позабирали все, а сім’ї повимирали. Жителі села від розкуркулення тікали на Донбас, на Урал. Ніхто з “куркулів” назад не вернувся.

... Весною 33-го году в село привезли пшеницю, людям сказали, що треба скопати кілька соток землі, і дадуть сто грамів пшениці. Дві пухлі дівчинки по сімнадцять год пішли копати та й померли там; нічого вони не получили...

Записала З. Сікорська 1998 р.

Семистяга Олександра Сергіївна, 1912 р. народження

... Та в нас у 33-му всі пострадали. У нас і кору їли, лопуцьки, гарашки збирали — гриби. І ми вже пухлі були, а тоді з бойні приносили кішки. Мама їх помие, посіче на начинку, а тоді супчик зваре. Отак ми і спаслись. Були і такі, що вмерли од голоду. Одна сім'я так аж п'ять чоловік умерли.

Записала З. Сікорська 1997 р.

Смалько Микола Дмитрович, 1909 р. народження

Тоді таке творилося: оцей міліціонер Дуля і ще Медведєв, Фанько Столяревський — ото кого рішать, того й розкуркулюють. А в нас куркулів не було. Які були, потікали, а остались хазяїні. У того сім'я велика, роботяща, а той хорошо трудився, і був, конешно, достаток. А як стали в колхози зганять, усе забрали — і худобу, і птицю. А вона, бідна, реве, голодна!

Несколько сімей погрузили на підводи і кудись повезли, більше ніхто не вернувся. Не знаю, чи в Сибір їх вислали, чи ні. Знаю, що вузли зносили на підводу. Ніхто не вернувся, крім Замоти, той вернувся перед войною, а тоді став при окупантах старостою.

Записала З. Сікорська 1997 р.

Тарануха Анастасія Петрівна, 1914 р. народження

У тридцятім году почалась колективізація. Хто хотів іти в колхоз, хто не хотів. Багато не хотіло. У нас у батька було двоє коней, і косарка, і плуги, і борони — все в колхоз усупілили, забрали. Ми були середняки, а куркулів розкулачували, в кого була мелниця там, олійниця, тих вислали в Сибір. У Шаповалівці жили мої родичі, Рибалки, їх усю сім'ю вивезли в Сибір. Правда, бабушка жила в нас старенька, ми її забрали, бо вона — родичка. А тих усих повисилали, а все в їх забрали, чорті-де вони його діли?

— *Хто забирав?*

— Ну ці ж совети, які вже прийшли к власті, послі революції це ж воно було, після 17-го году почали організувать. А ще перше — сільське хазяйство було індивідуальне, і дуже запало, і вони тоді наділяли землю — одбирали в панів і давали наділи. Коли наділ дали, тоді треба за цю землю вивозити зёрно, платити. А тоді вже колективізація, забрали у людей все — позабирали і волів, і коней, і всей ремонент, який був к землі — плуги там, все.

Ну тоді став колхоз робить... А тоді ще ж забрали з горіщів і зёрно. У нас тут баба одна лазила, так її трохи не кинули. Вона була партійка,

активістка, і лазила по горіщах, як лишне... Та лишне — не лишне, а згрібали і забирали на сів, на посів, потому що колхоз організувався, а де ж сімена? Не було ж? Не було. Мені вже було 16 год, я вже в колхозі тоже робила, коровами волочили.

І почему це голодомор, діти? Во-первих.. Було, правда, і вредітельство трохи. А було таке, що не був урожай, не вродило. Вони й не дуже посіяли, і неврожай. І тоді став голодомор.

У колхозі давали таку баланду, що тепер і цуцик би не їв. І по кусочку хліба. І були люди пухлі, на полі даже валялись, бедні, пухлі. Це в 33-му году. У нас у Дуванці, було, і сім'ї вимирали. Вони совсім бедні були, а тоді ще й неврожай, і нічого не давали. Наш батько нас держав, ми не голодували. Дві корови було, потом виміняли жита (за що батько виміняв — не знаю). Батько робив у колхозі. Сіялки були, водили коров, коней, і сіяли.

У нас було сім душ дітей, мама, дедушка був. І дома приробляли, землі в їх було більше, чим у другіх. А я була ланковою на буряках, а одна прийшла пухла — Комарєва Олена, а ми завели її в курінь, і вона там умерла.

Умирили люди од голоду. Ховали на кладбищі, біля батьків. У нас не було такого великого доху, щоб багато вмирало. Ой... Один наївся отруйної пшениці. Він тракторист, а їсти хочеться, і він наївся. Його роздуло, і він лопнув, умёр.

Було, їли конятину — дорізали і їли. А шо, як голод? Голод — не тьотка. Таке діло.

Їздили у Дніпропетровське люди, міняли тряпки на харчі.

... Колхоз як організувався, а сіять нічим було. Так лазили по горіщах і збирали. До нас тоже полізли, ну ба́тя заховали сундук, закопали. Було, закопували. А тоді хоч і посіяли, ну в 33-му був дуже поганий год, дуже голодували люди.

Шо їли? З берези листя збирали і пекли коржики: найде макушки, і ото коржики пекли. Забúдьки їли. Виливали гаврашків — такі маненькі, у землі, і ото водою виливали і гаврашкі їли, ну вони не противні. Собак їли, які справні. Ото таке діло. Так воно і зараз таке вже є — собак б'ють і їдять...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Шевченко Василь Михайлович, 1927 р. народження

Голод був страшний. Хоть я і боєц партії, ну отрицать історію — це нікому не дано.

Був у мене батько, нерідний. Первого батька Сталін вислав туди аж, на Соловки, у тридцять сідьмому. Рідного.

Возили фураж із Сватове, а були ж такі, що під оцю марку — ну, і собі ж хватали. А їхали ж бричка́ми у Сватову, із Сватового в колхоз привозять. А хлопці ж голодні, сім’ї ж то голодні! Ну, сумочку й візьме. А активісти ж то були... Був порядок такий, що ти попавсь — давай, суд там не розбиравсь, давай на Сватову, а з Сватове в Столипінське. Багато вислали! Це ж у мене батько — один і другий, дядько один і другий, і всіх вислали. І кой-хто ще й остався живий. Прийшли десь у сороко́вому, тіки такі вже прийшли...

Ви представляєте, що таке були лагерьа? Я в сорок шестом году попав... Нас послали в Горловку на встановленіє шахт, так була імені Сталіна шахта така, а тоді Сталін все бросив тудя встановить. Ну й що ж ви думаєте? Їдемо за продуктами додому — осюди ж, у Дуванку — взять там картошки. Давали нам шахтьорських кіло двісті, а які на поверхності — цим давали по восьмсот грам.

... Батько нерідний у мене був бригадіром. І там у нас свинохверма була, а голод є голод, і на цій свинохвермі свині дохли, і їх там... катли здорові такі, і їх там варили. Од істошенія дохли — нічим було годувать. Вони ж плодились, як черва́, це десь весною. І ото він мене візьме тудя, наряд роздасть, там які пухлі — не пухлі, у поле ж повезуть.

— *Люди голодували, тому що неврожай був?*

— Урожай-то був — з тридцять второго на тридцять третій, так його ж убирать нічим було. По суті, кіси з грабкָами, це важко тягать її, і ото вручну мужики, що вони там накосять? А бабушкі такі, наших годів, може, молодші, в’язали у снопи, снопи у копни, і потом — якщо удасться тобі колосків нарізать та заховать десь, а тоді вечіром прибіжить же та забере, намолоте й ото кашу зваре, і дітвора, бідняжка... Ну шо? Пухлі, животики — м-м! Ну, а в мене ще терпімо було чого? Знаєте, батько був бригадіром, так там кой-яку ще й дотацію давали.

Багато вмирало, і пухлих багато було. Оце тьотка Настя живе моя, і в неї тьотка, Черничіха, ну, її чоловіка і сина погнали тоже на Соловки, а в неї дітвора була, дівчата, а їсти ж то нічого, так вони пухлі ходили. Ну вона вижила, баба Марія. НКВД ж тоді було — то страшна організація, ото тіки аби писульку яку. А там — чи анонімна, чи не анонімна — іди сюди! І оцю бабу Марію — тіки черк! — і тудя. А она: “За шо?”. “А Ви отам шо казали, у колхозі?”. Ну, голод, шо ж ти хочеш?

— *Як ховали людей?*

— Була така спеціальна команда, шо забирали і вивозили на кладбище, і якщо в состоянії були викопать яму, ото тудя, а то ховали понад дворами. Іде-іде, бідняжка, всьо! В одну яму всіх зсипали. Були безімянні люди, які шлялись, — іде-йде, упало, і все, їх підбирали.

У Новочервоній були такі случаї, шо людей їли. Я не помню його фамилію — він і живий довго був. Це ж я вже робив у райкомі партії,

так знаю його. І матерів їли, старух, ну таких мало було. Я один такий случай знав, і то, це нелегально. Це ж я робив там, так мені старожили розказували. А сам я, наприклад, я того парня знав, ну він такий... послі того, напевно, помішався — ото такі діла були.

... А батько повів мене, ка[же]: “Ану ходім, синок!”. Заходим же на свинохверму — запах м’яса. Він достає сіль (у батька всігда в кармані була звил рукоятка, а там сіль) і каже: “На, синок, солі, давай їж!”. Свиня дохла, ну оно ж обварене у котлі. Це не тіки один я там був, туди лізли, як мухи. Я ж голодний, мені сім год було. Ми-то не були пухлі.

Було таке, шо кой-які сім’ї жили непогано. Отут у нас був Альошка Пересунько, він председатільом колхоза був, так мою бабушку — мамку оцій тьотки Насті — садовили у погріб. Укине у погріб і закрива їх. А за шо? Ну, вони ото прийдуть на бригаду, ну шо ж? Ну дай же шо-нібудь поїсти! А він такий був — м-м! Жостокий був, вобщє! Таких же і виби-рали в руководство.

— *Що люди казали про причину цього голоду?*

— Ну це ж, бачите, це я ж уже дошэльпавсь (додумався. — *І.М.*) коли? Ну як це так? У нас тоді багато з Дуванки виїжджали... Лисенкі такі були... на Кубань. Там лекше було, і голоду не було, і вони спаслися. Усі сім’ї, які поїхали туди, уже з 33-го на 34-й вони приїхали додому сюда, і вже тут, у нас тоже вже тут началі ж давать пайки, і проче-прочє.

Причина голоду — іскуствєна. Це мені коли вже дойшло? Один раз ішли з сусідом за сєлом, я й кажу: “Дивись, Андрій, яма!”. Туди — а воно... пшєничка осталась, там ото таке... Ну воно, видно, ілі в діжках була вона, ілі в мішках, шо все-таки просипалось. А скільки вона була там, лежала — це неізвесно. Люди ховали, бо був урожай. А були такі, Левадні, — ті вобщє голоду не знали. Вони занімались розбойом. Оце вони, потом іще тут Тєстови, під шлях ходили вони оббирать людей. Люди ж їхали на Сватову, а вони їх там... Пронька такий був. Грабили людей — свинєй там чи ще шось. Вєзли такі, шо во власті були. Смєкалість була в їх...

— *Людей багато тоді померло?*

— Ну хто їх тоді учитував? Може, старші і знають, но я цим вопро-сом не занімавсь. Знаю, шо багато, багато. Це нада піднімать докумен-ти, а де вони? Їх і документів нема. От в чом біда наша!

Із Троїцького райкому партії Бєдзюк один розповідав, шо там вими-рали цілі сєла, так чорні прапори вивіщували.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Петрівка Чирка Килина Іванівна, 1909 р. народження

Що розказувать? У голод ходили актів, вибирали, розкуркулювали людей, у кручу вивозили. А тоді ходили... Ото тих повивозять, у кого млин був, та сіялка, та віялка — ну, куркулі. А як іде із кручі просить... Вони ж ходять просить, так як даси їм ладиків, так завтра і тебе розкуркулять. Прийдуть — і терен із горіща позмітають, і все забирали у людей, а людей у кручу вивозили. Ну, мене не вивозили в кручу: я ж за бідного пішла, і не вивезли мене.

А так — голод був, мабуть, годів восім. Уже й война началась, почали гарно жить... А тоді почали тіко жить, і вже хліба наїлись, а тут зразу й война, і ото і хліба не наїдались. Не так, як зараз — булку купиш, она аж блищить. І кажуть: погано жить! “Погано” зараз жить...

А тоді ж полотно було, пряли. І полотно забрали, і прядіво вивезли. Знаєш прядіво? Прядіво сіяли люди, тіпали, ламали, ткали, білили полотно, сорочки шили, а вони позабирали його усе. Актів такий назначуть, десять душ, виберуть, а вони ходять — жінкі, бабі, мужики — молодьбж. А хто їх там пригласав? Оце був Артем на Баглаї, Рябій, так усе позміта — і квасолу, все з горіща.

Та почали люди... шоб його поганять. І біжать — з кочергами, з чаплійками, і його гнать, а він тікав. І його в очерет як загнали, і не знаю, де він дівся. А тих, шо організували, шоб ганять його, так тих посадили, они й не вернулись. Три душі посадили, а двадцять душ гнало. У кажну хату забігали: “Убирайся, будем гнать!”, “Убирайся, будем гнать!”. А шо воно було — хтозна... Таке, не дай Бог!

— *А урожай тоді був?*

— Урожай повсігд́а (завжди. — *І.М.*) був. Не такий уже і врожай здоровий, а повсігд́а і пшениця родила, і картошка родила, усе родило. Там один год засуха була, а однаково картошку родило, не було так, шоб голод — та не вродило. А пшениця... У Св́атові во́рох насіпали, а невкрита, і вона курить... Погнила, а люди з голоду вмирали.

Люди дома вмирали. А такий мужик молодий... Коне́й запрягають, дають йому кіло хліба, він їде понад пл́аном і збира́ людей. Ті ходять: “дай, дай, дай!...”, перекинулось на дорозі і вмерло! А він їзде підбирать, йому дають кіло хліба за те, шо підбира́. А баба Невмива́йчиха лежить на печі (воно ж печі були, х́ати соломою криті, не було такого, як зараз), а він тягне її за ноги, а она каже: “Синок, я ще жива, а ти мене тягнеш!”. “Я не буду дру́гий раз заїжджать, міні хліба не дадут кіло!”. Та було не дай Бог!

Ну у войну люди хоч і голодували, ну не так, більше крали — вороха́ стояли... У нас тут не було здо́рово і воєнних.

Їли собак, і людей. Один там парень був сліпий, він нам родич, так Пріська Колодькова убила його і ладики пекла — ото ляшки, а кісткі викидала. І кажуть: “І Пріська умёрла, і Івана з’їла”. Було, і собак їли. А як літо, так гаврашків багато було. Так ото гаврашків наловлять, і жаб їли, усе люди їли. Та не всі. Та і у войну тоже ж не всі голодні були, в кого є де — украде.

У Ждάνову (зараз Маріуполь. — *І.М.*) їздили міняли: возили полотно, сорочки, рушники — це ті, шо в людей брали, а возили мінять, актив. Тамечки 12 душ, на Баглаї 12 душ, на Крейдянці 12, на Боднені 12, і ото по двінадцять душ, і ходять забирають. Їм давали хліба потроху, чи шо вони їм давали, шо вони ходили?

Ну і які жінкі... Прийдуть, а жінкі кажуть: “Нашо оце прядіво скидати?”. А вони прядіво скидають з горіща, і забирали. І терен позмітають, і квасолу. Терен тоді не закручували (не консервували. — *І.М.*), а на горіщі. Він посохне, а його позмітали. І терен, і квасолу позмітали — усе позабирали, дочиста забирали.

Уже як почали́ лучче жить, так стали кукургузу закопувать, і ми сундук закопували. Уже і нічо́го, а однаково... Тоді почали́ такі люди ходить, уже оббирали, які голодні...

У 33-му у мене знайшлася дитина, так у 33-му саме більший голод був. І так, мабуть, годів сім чи восьми — голодні й голодні люди були.

— *Хто винен у голоді?*

— Та шо ж я знаю, як я буків не знаю... Люди грамотні — може, вони й знали, може, й читали, а я — як баран.

Куркулі — ті в хаті не мерли, їх вивозили в кручу. Які вискочили — може, рідня була або... ті поїхали. Вивозили й на Сібір куркулів, і ті живі осталися. Оце Мироненкова Варька тут була, розказувала, шо на Сібірі жили люди. Там ні хатів не було, нічо́го, а в лісі куріні робили і в лісі жили, там і зайців, і ще там шось ловили, їли, і хліба їм давали потроху. Верталися назад — оце ж Мироненки. А які вони були куркулі? Оце Чиркі... Хата була нічо́го, соломою крита, а раньче хата й хатина, полів ні в ко́го не було. Оце на весь Багла́й (хат 50 там було), так тіки в одних був пол, і залізом крита, а то хат гарних не було ні в ко́го.

А оце Чиркі — їх було сім душ, осталися без батька, без матері: Юхим, Явменій, Василь, Арсентій, Микола, Палажка, а Явменій самий старший, руководив — вони ж пололи, які більші, а які менші — нянчили дітей. Як розкуркулили їх... Млин же в них був, а в кого сіялка була, тих в перву очередь розкуркулювали. Млин — це ж знаєте — на бугрі, становлять його, і крила в його. А раз млин є — розкуркулили, і

вивезли їх, і не питали ні в ко́го. А як у кого одна корова була та пара волів — тих не розкуркулювали.

Раньше ж сіяли: чувал почéплять на себе, а тоді пшениці туди відер двоє всиплють і беруть відтіть, і сіють.

А один сіялку купив, і віялку вже купив хто, і млин зробили, уже два млині́ були в нас на Баглаї — тих зразу, в перву очередь розкуркулили. А хто їх там направляв, не знаю. А Чирок як повивозили в кручу, так зразу хатина завалилася, а хату люди розвалили, спалили, воно дерев'яні були хати.

Як люди помирали, плакали, аякже... Вони на дорозі люди мруть, тіко плакать ніззя, щоб бачили, у хаті або крізь тин стоїш дивишся, як забирають. А як бабу ту тягли, так як ба́би кричали, три ба́би. Той тягне, а ті ж кричать. На бричку кинув, а тоді — у кручу. Круча була висока і глибока, їх туди у кручу покидали, пригорнули — і все, чи ти жива, чи нежива, та не дай Бог!

Оце ба́бі розказують: погано зараз жить. Погано! Хліба увóлю, і гроші платять. А тоді хто ж нам гроші платив? Я ще й на книжку наклала, і пропали всі, нема на старість...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Преображенне Остапенко Олександра Петрівна, 1911 р. народження

Голод нача́вся у 33-му. Іде людина по дорозі, упала і кончилась — з голоду. Отак було. Було таке, шо ходе-ходе, упаде, у рівчак укинуть, загóрнуть, і все. Ну голод був, усі люди були голодні.

У 32-му був урожай, ну забрали. Ходила “буксирна бригада” і забирали, і по́слід перевівали. Зёрнечко яке було — заберуть, а миші́й останеться — оте ми їли. Брали, а куди дівали — хтозна, не знаю. Приходили... і коров забирали. Була в мого батька (плаче. — *І.М.*) теличка тілна, і ту забрали. А прийшов один чоловік та й каже: “Хай дівчина надіне на себе шо лучше та геть із дому йде!”. Один із тієї “буксирної бригади” був чоловік добрий, Кравцов Савостян, царство йому небесне! Прийде, злізе на горіще — там чи кукурузка є, чи шо? Та каже: “Дітки, кідайте отуди на підшивку! (а він скидає ж). Кідайте на підшивку, — каже, — то хоч, — каже, — на первий день буде вам”.

Ото такий був голод — хоч і було, та забрали.

Люди “божу лóкшу” збирали та їли, трава така, як куші́рь жаб'ячий, — ото ми збирали і їли. Траву — і щиріцу, і свéклу їли, усе їли — аби поїв.

Мій батько... уже й глаза посоловіли, ну якось одволóжили його: на нього кинулись, усе йому́, усе, шо вóзьмеш, усе батькові. І спасли.

А сусіди вмирили — не дай Бог! Моя тьотка по томú, по лавка́х ходе, шо-то шука, тоді долі ляже, лежить-лежить, тоді уп'єть (знову. — *І.М.*) встане, шука, поки й кончиться — отака голодна була, не було нічого.

— *Хтось збирав мертвих людей?*

— А хто їх ізбирав? Ніхто. Ото ж упаде (а раньче заборів не було, а рові були), у рівчак, загорнули, та й усе, — отак було. Багато, багато людей померло!

— *Не чули, щоб тут людей їли?*

— Такого не чула... Ні, чула! Терещенко був, жінку здів свою, свою жінку здів, а діти остались манєнькі двоє, так у колхозі вже вони були як патронівані, уже як колхоз став.

Ходили, носили послідню тряпку — може, хто картошину дасть. Ходили по хатах: у ко́го там картоха є. Так ото тряпку кине, дай мене хоч картошину, — каже.

— *Хто був у “буксирній бригаді”?*

— Горбоконі були, Коляка був Максим... Та їх нема нікого вже! Тоді Лахма́й був такий, ходив у “буксирній бригаді”. Вони тоже були бідні.

Голод закінчився у 33-му. А тоді вже стало легше. Уродила картошка, жито, в кого посіяне було.

... А ще пригадую таке. У діжечку — проса... не пшона, а проса, і в глину закопали у сарай. А сусед побачив і заявив. Заявив, і прийшли, усе чисто забрали в їх. І коровку забрали, ну все забрали у їх. І шупа́ми шупали, як нашупали — і забрали. Усе забрали, і тряпкі забрали. І по горіща́х лазили, скрізь, у кого шо було — забирали зє́рно яке. І картоху забирали — усе!

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Рудівка

Михайлівська Марія Іллівна, 1913 р. народження

З чо́го йо́го нача́ть?.. Організовували колхоз. Сохрани і помилуй! Поперва́х плохо́ було, коні дохли, годувать нічим було. Кладбище зробили. А потом стало лучче. І заступив, кажуть, Брежнев — харо́ш був чоловік... А у 33-му голодали, бур'ян їли.

Я мало́ю була, виконувала норму — коровою, так як премія, давали мукі, кукурузи, куруру́зяні ла́дики робили. А тоді вже не було нічого, не стали давати. А мукі давали кілограм, а то й то́го менше, та ото тоді бур'яну́ наварять та ла́дики роблять і вка́чують ту муку́.

— *Тоді врожаю не було, що люди так голодували?*

— Був урожай, був. Пололи пшеницю, все, ходили полоть жінкі, вивозили бур'ян. Був урожай, я людям на давали. Вивозили, хтозна-куди вивозили. Багато людей нас голодало, даже на роботу йде — там 300

грам давали хліба, такий чорний-чорний. Дадуть той кусочок хліба, і йде вона на роботу, і ноги полопані — тече вода, пухли ноги, і йде за ті 300 грам. І даже таке було, що на місті — там же, де робимо, і там вона смерть получа. Отаке було.

Оце наші сусіди живі були, а дальше — там, на Гетьманівці, там мерли. Картошка ще не виросла... Це хто посадив, так виривають, а вона отакісінька. Рие і їсть, варять і їдять.

— *Хто забирав хліб?*

— Хліб був, хований був. Наїжджали відкілясь, і били людей. Жінкі там такі були, кричали за цей хліб, так їх і били, і гнали. Оце нема, а я знаю, винбарь (амбар, комора. — *І.М.*) там був, у винбарі, і ще в чомусь. Забирали!

Ховали людей на кладовищі. Яке вже вмерло — забирають і скидають, без труні, без нічого, на лахвёт. А друге підскоче: “Беріть, у мене живе ще, ну воно дійде. Забирайте!”. Отаке було. Землею загórнуть, ото і все.

Мій батько, було, возив... Шо мама придбала... Це ж ранше полотно було, пообтикають полотёнца, і ото забирав батько і їздив. І наміняє лляної мукі, із неї нічого не спечеш, крім ладиків.

— *Чули про людодїство?*

— Чула. Оце й недалеко, на слободі, у центрі, одна сімейна жінчина зарізала мужика. А в мене подруга була, каже: “Могó дядька зарізала отака-то”. І зарізала, і познаходили в неї у чавунах м’ясо, і її осудили. І жива осталась, і вернулась. Довго вона була осуджена.

Умирала і діти, і дорослі, ну, мерли...

Пóлемо ми у степу, іде чоловік. А ми кажем: “Заходьте до нас полоти!”. А він: “Е, дорогенькі, я би й там дополов, а йду додому, елі-елі йду”. До вечора ми добулі на роботі, ідемо, біля нашого горóду той чоловік уже мертвий лежить. Оце таке було. Пухлі були, не дай Бог! Жалко було, думаєш: може, й міні прийдётся? Жалко було, і плакали.

Не знаю, скільки вмерло людей — чи півсела, чи менше? Це була така голодовка, шо сохрани й помилуй!

— *Який голод був страшніший — у 33-му чи в 47-му?*

— У 33-му. У 47-му було вже трошки не так, менше вмирало.

— *Чи добровільно люди йшли в колгоспи?*

— Попервах не дуже добровільно, а тоді обжили́ся, стало лучче, лучче.

— *Були заможні люди, кого розкуркулювали?*

— Були, оце й через хату були. Розкуркулили, і з хаги вигнали, і они в сара́ях перебували, до людей просилися, а потом повиїжджали. Десь у степу землянки, кажуть, копали, і жили там. А чоловікі на Донбас пішли. А тоді вже на Донбасі обжили́ся, забрали сім’ї свої і стали вже

жить нічого.

... Ідемó ж на степ волочить, а вони худі, коні, страшні! Ну а воно ж сили й не було ходити. “Ну сідайте на коні верхи!”. Так я сама оце сідала, не тіки я сама, а всі. Їдемо, а на йóму ж сидить ніззя, кістка отак тобі врізається, і все. Та й упала — навпроти лісу доїхали, і впала. Кажу: “Куди там сидить на йóму? Лучче, кажу, вестиму”.

Рибу ловили, ну це не всі. Раньче була лихорадка, і оце я й сама лежала, хворала, і не їла нічого. А мій батько хвалиться одному: “Не їсть нічого, шо з нею?”. А той: “А шо ж вона, бажá шо-небудь?”. “Риби, — каже, — свіжої”. І мати ходила на ту сторону, а вони ловили — їм нічим жить булó. І виміняла мама риби — за молоко. Виміняла, принесла, ізжарила, так я одну зділа, і ту б зділа, та думаю: оставлю ж батькові і матері! Оце отаке було. А тоді й відужала.

Записала І. Магрицька 2004 р.

**Село Чепигівка Містківської сільради
Палієнко Марія Данилівна, 1924 р. народження**

Я знаю, шо була голодовка, шо лазили по горіщах, скрізь, шо в кого було. Було там зёрнечка — і те позабирали, не оставляли нічого. Вибирали таких — актив, вони лазили скрізь: і по горіщах, і в борщі заглядали, у каstrулі, і позабирали все. Там шо зварилося, і те з каstrулі забирали та геть висипали, а їсти не давали.

Організовувалися колхози, а люди не йшли в колхози. Я ще малá була, багато не розкажу.

Дожили́ся, шо нема ніде нічого. Буряк був, і ми той буряк квасили, так ото вітягнем, погриземó... А мама ходила у поле. Скирдї стояли, так она із соломки навіє, принесє... Як наскочуть оце, актив, і те забирали. Нас було двоє дітей. Була в нас корова і телиця, забрали в нас і корову, і тьолочку, не оставили нам ніде нічого, оцей же актив. Я не знаю, яким путьóм ми вижили? Отим буряком жили.

Знаю, шо люди вимерли. Більше вмирало дорослих. Оно знаєте, дорослі все старалися дітям шо-нібóдь дати, ото діти, може, ще хоч трохи й вижили, а дорослі мерли й падали. Як мухи падали, не дай Бог!

— *На кладовище возили людей?*

— Хто там їх возив на те кладовище! Ото де впало — там ото в садку, та й лежало так, пóки й розтягли його. Не дай Бог було!

Записала І. Магрицька 2004 р.

СВЕРДЛОВСЬКИЙ РАЙОН

Село Карпове-Кріпенське Дар'їно-Єрмаківської сільради Круглов Володимир Костянтинович, 1925 р. народження

“Мені в голодні 1932-33 роки було 7 років, але я добре пам’ятаю ці дні, коли проживав зі своїми батьками в селі Карпо-Крепінка, тоді це був Ровеньківський район Донецької області.

Нас у сім’ї було троє дітей, батько і мати. Жили ми в той час, як і всі селяни, бідно. Та запам’ятався мені ось такий випадок.

Наша мама готувала сніданок — пекла коржі з потовченою дрібною картоплею у лушпинні з висівками. Раптом у хату заходить здоровенний чоловік — наш сусід Киринос Василь Васильович, у якого була сім’я, більша за нашу, і всі вони вже були пухлі від голоду. Той сів біля столу, на якому стояла тарілка з коржами, і він так витріщився на неї, що мати, звернувши на це увагу, підсунула йому вже повну тарілку і запросила їсти пишки. Було видно, з якою жадібністю він спорожнив її, від чого ми, діти, побачивши порожню тарілку, почали плакати. Та мати пообіцяла ще спекти коржів для нас. Трохи посидівши, цей чоловік почав вставати, щоб іти додому. Але підвестися не зміг, тож мамі і мені довелося допомогти йому, а після того я по кучугурах довів його до їхньої хати. Згодом я почув, що цієї ж зими цей чоловік помер від голоду.

Голодомору 1946-47 рр. я не знаю, бо в цей час після закінчення війни продовжував служити в армії в місті Відні. Але знаю, що в цей час солдатів з-за кордону в Союз не відпускали, бо там був голод”.

**Цей лист від В.К.Круглова
надійшов у 2004 р. на адресу Луганської обласної філії
Асоціації дослідників голодоморів в Україні**

СЛОВ'ЯНОСЕРБСЬКИЙ РАЙОН

Село Калау́с Трьохі́збенської сільради
Чіхачова Єфросинія Андріївна, 1914 р. народження

— *Был у вас голод в 33-м году?*

— Да был, здорова был. Да и памирали, всё на свете.

— *Чем питались вы?*

— Да кой-чем. Качанки с кукурузы талклі́, прасева́ли да пышки пякли...

Записав О. Крамаренко 2004 р.,
розшифрувала І. Магрицька

Сорокіна Марія Василівна, 1922 р. народження

Усьо́ мы знаем. Мне десять лет была, ма́ма с па́паю жи́ли. Па́па сапо́жничал, сапагі́ шил, у мастя́рско́й шил, и до́ма шил. А тада́ ж уже го́лад стал прахади́ть, у 33-м...

У 33-м гаду́ э́здили, атнима́ли у нас пшани́чку, ува всех атнима́ли. Зака́пывали е́ё у ямки, прята́ли — де хате́ли, там и прята́ли. А ани́ хади́ли, штыка́ми шшу́пали, иска́ли пшани́чку. У каго́ на́йдутъ — забира́ли. У нас не́ была пшани́чки, сасе́ди к нам приня́сли спаса́ть, прятать. Ана́ у нас на чердаку́ лежа́ла, ани не пале́зли.

Ну, мы жи́ли небага́та, трое́ дете́й, ма́ма умерла́, а па́па ади́н аста́лся. И шо́ ж? Эту́ друго́ю, ма́чеху, узя́л он, а нало́ги накла́дали ба́льшие, и на па́пу (он сапо́жничал), налажи́ли на ево́ ба́льшой нало́г.

— *Люди умирали у вас в 33-му году?*

— Ой Бо́же! У сапе́тку накі́дають... С го́ладу умира́ли — и дете́и, и ста́рые, всякие умира́ли. Пу́хлые были. Сапе́тка — эта́ как карзи́на, плетёная, на па́дводе. Накладу́ть, и у рядна́ загарта́ли и зака́пывали, на кла́дбищу вази́ли.

— *Вы не слышали, чтобы тут людей ели в голод?*

— Ета́ я не зна́ю, у нас е́тава не́ была.

— *Кто из ваших соседей умер от голода?*

— Да у нас на у́лице Севрюко́вы усе́ вымерли, вся семья́ вымерла

— трое детей, отец и мать. А так ат голоду умирали па сялу, я ж ищё небальшай была. Не дай Госпади, сохрані и памілуй!

— *Записывали тех, кто умер?*

— Кто там будя записывать? Там уже и бугарочкав нема, ничаво.

— *Как вы считаете, кто виноват в том, что был голод?*

— Да свай всё делали, хтозна-каго винить? Кто щас винават — усё паразвалили, парастянули, паразакрали...

— *Голод был искусственный?*

— Ну канешно! Зярно ж была! У нас тут был дед Якав. У него была мельница, и через мельницу и лошадь была в ево. И ево забрали — и канцов нема, без вести. Всё наши делали, свай...

Я ж не даказала. На папу налажили налог, он не расплатился. А ани к нам пришлі — наши, наши пришлі к нам в квартиру, аписали всё, и в квартирe всё распрадали. А ми стаим, трое детей, и папа с другою жаною стаить над печкаю, и нам негде притулицца. Даже падушки, и рядны, и зипуны, и всё на свете, рушники паснимали, шкахвы, сталы. Наши всё. Их уже нема — Панченко Антон, их много было, ани все уже папамерли.

На церкви калакала паснимали, у Данец пакидали. Эта не в 29-м гаду, ишшо раньше.

У нас карова была, ана нас спасала. Ели жибрей — рос, сабирали ево, талкли и пышки пякли, у каво есть малачко — дабавляли. Малачай, качанку талкли и пякли пышки. Страшна вздумать, нехай Господь хранить, не дапустить до этага, што как мы жили.

**Записав О. Крамаренко 2004 р.,
розшифровала І. Магрицька**

Село Кримське

Рай Володимир Васильович, 1925 р. народження

Забирали все у 33-му — комуністи, комсомольці. Хліба в нас не було, нічого було брать, уже колгоспи були. До нас не приходив нікто. Хоч врожаї, хоч неврожаї — нічого нам не давали.

Голодали в нас; не вмирали, а голодать — голодали. Якся виживали — бур'яном, товкли у ступі, жабрий називається, і їли. Ото тільки й було спасеніе весной, як акація цвіте. Цвіти оті... Ото налупишся їх, отаке пузо! Ховрашків їли.

Голод був іскуствений, щоб люди повіздыхали.

Корови в нас не було. Була корова одна на все Кримське, і ото по очереди дадут корову на три дня, на четири, тоді другі забирають.

**Записав О. Крамаренко 2004 р.,
розшифровала І. Магрицька**

**Село Кряківка Кримської сільради
Кряківцева Дар'я Полікарпівна, 1914 р. народження**

— *Как колхозы организовывались?*

— Сначала ані гна́ли люде́й у калхо́з. А патом відим, шо вже и раскула́чивають, и пашлі́ усё, каму́ хатéлася. Багáтых у нас не была, жи́ли сре́дне. И пабая́лися, што раскула́чивать бу́дуть, выганя́ть нас, а патом зача́ли вже гнать. Сабра́ли правле́ние, сганя́ли у кучу́ винтари́ (інвентар. — *І.М.*), худóбу, усё. Пашлі́ как у семью́ у каку́ю, вот. И рабо́тали ско́льки гадо́в у калхо́зе. А патом утэ́та ж... Зача́ли разъеди́нять па калхо́зах — наш калхо́з у тот калхо́з, тот — у тот калхо́з...

Ані нас не мно́га раскула́чивали, хади́ли па двара́х. Ну ані не так штоб, а дабраво́льна сганя́ли, штоб рабо́тали кучка́й.

— *В 32-м был урожай?*

— Тады-та был уража́й, а дава́ть нам не дава́ли на труда́ннї. А мы хади́ли по́ палю́ збира́ли каласкі́. Муравьи́ кучки́ настру́жать — и мы те́м-та и пита́лись. Ну што вам ишшо́? Хто рабо́тал, не тру́дна была пережива́ть го́лад, а каки́е не хатéли рабо́тать, зéмлю не хатéли абраба́тывать, сва́й пайкі́ бра́ли, те атделя́лись.

— *А в 32-м году забирали у людей хлеб?*

— Забира́ли. Ну не так што дюже и галадава́ли.

— *Умиряли у вас люди?*

— Нихто́ не умира́л. Ані хади́ли па тех людях... Ну, ска́жем, у нас уча́стки были, ну зерна́, всё... И парабóтаются — ані: “Дава́й!”. И плóтють же. И те́м-та ж и выжива́ли. Ну ме́ртвых у нас не была. То́льки таки́е были, бе́дные, што не хатéли рабо́тать.

— *Были дети, взрослые пухлые?*

— Не, не была, не была. Ва́ всех у нас де́ти были, во́ всех, ну не пу́хлые. У нас мно́го была: у маво́ папы́ было́ че́твера бра́тьев, и пять дачере́й была, и никто́ не пу́хлый, никто́ не по́мер.

— *А скотину у людей забирали?*

— Ані ж абье́дина́ли, свади́ли у кучу́. Каро́в не отбира́ли. Каро́вы у нас всегда́ были, у кучку́ не сганя́ли нас. Мы не пастрада́ли в го́лад. А умира́ли лентяи, хто не хатéл рабо́тать.

— *А в соседних селах умирали с голоду?*

— Я не слы́ха́ла. То́льки те прапада́ли, хто рабо́тать не хатéл.

— *Почему не хотели?*

— Та таво́ шта ло́дыри, ло́дыри всегда́ были.

**Записав О. Крамаренко 2004 р.,
розшифрувала І. Магрицька**

Село Оріхове-Донецьке Кримської сільради Кононов Іван Дмитрович, 1908 р. народження

Помню, калективизація почалася, почали раскулачивать. А ми папали в 10 працентав. Был такой указ — 10% раскулачить крестьян и сгнать их у каллектив. И вот мы папали в эти 10%. А кулаков выгнали, выселили их. Аtpавили на станцию их, пагрузили и в Сибирь аtpавили — три сямей таких была багатых. А нас, 10% — таких сямей пять было, шта раскулачили. Эта уже не кулаки были, а крестьяне рядавые. В эти 10% наша семья папала.

Значит, нас не выселили, а забрали всё — и скатину всю, и хлеб забрали, инвентарь, ну всё, раскулачили. Но не пасадили. Эта была начала колективизации, 28-й год.

— *Как начался голод?*

— В 32-м гаду хлеб (эта уже был калхоз)... хлеб вывезли весь. Был хлеб, уражай был хароший. Хлеб вывезли весь на станцию.

— *Кто забирал хлеб?*

— Из сельсавета упалнамоченные были. Были упалнамоченные из праизводства, с района, с шахт назначались люди. Шахтеров передавых аtpавляли в деревню хлеб выметать, выгружать, штоб не асталась ничево. Ну и люди уже начали галадавать и начали умирать даже.

— *Много у вас умерло?*

— Нет, не многа. Челавека три у нас умерла с голада.

— *А всего сколько было людей в деревне?*

— А всево была душ 150. Умерли две женщины и адин дитёнак умер. А пухлые были пачти все.

— *Чем питались люди?*

— В аснавном мука была... Жибрей называли, трава такая. Ана такая калючая растеть, и у стяпи её гонит ветер. Эту траву сабирали, сушили, талкли и сеяли, и с этой муки делали пышки. Эта самая лучшая трава была. Листья рвали. У нас была четвера детей, и все выжили. Карова у нас асталася, её схаранили. А сабирали всё.

Хлеб вывезли, жить была нечем. Люди ишли на рудник, а рабочие палучали паек.

— *Все могли выйти из села и пойти на рудник?*

— Нет, калхоз не апускал; нада справку иметь, а паспарта нет, люди без паспарта. Люди были как скот в хазяйстве.

— *В 32-м году ходили по дворам и сабирали хлеб?*

— У багатых забрали па дворам, вычистили. А вже у бедных хлеба не было. Брали б, ну нечева была. Люди прятали, ямы в сараях рыли. Ну была такая бригада арганизована, челавек 10 из балышова села. Эта были камсамольцы, калхозники, аружие у них была, абрезы. Бригада

эта иска́ла хлеб. При́дет, капа́ет, ширяет, нахо́дит, забира́ет — и всё. Кагда́ нас зацепіли в эти 10%, так всё бра́ли в ха́те, забира́ли всё. Эта был 32-й год.

Карто́шки была ма́ла, её не забира́ли. Зерно́ забира́ли. У нас аста́лась каро́ва, мы спрятали.

Люди пашлі́ на рудник, ка́кие магли́ хаді́ть, и там ані́ міла́сти прасі́ли по двара́х. Эти аста́лись живы́ми.

**Записав О. Крамаренко 2004 р.,
розшифрувала І. Магрицька**

**Село Сокільники Кримської сільради
Резніков Микола Єгорович, 1921 р. народження**

Помню, вже був колгосп, хлі́б возили на станці́ю. У 33-му було недої́дання. З голоду в нас не вмирали, і пухлих не було. Голодувать не голодували. У нас була своя корова. Мати їздила в Ка́дівку (сьогодні це місто Стаханов. — *І.М.*), міняла які́сь вєщі́ за муку́; батько робив у колхозній сапожній мастерской сапожником.

У нас у 47-му році бі́льший голод був, чим у 33-му, потому що після війни була розруха.

**Записав О. Крамаренко 2004 р.,
розшифрувала І. Магрицька**

СТАНИЧНО-ЛУГАНСЬКИЙ РАЙОН

Село Верхньобогданівка

Євсєва Віра Єгорівна, 1926 р. народження

(сьогодні мешкає в селі Тернове Новоолександрівської сільради Біловодського району)

- *Чи пам'ятаєте Ви 33-й рік?*
— Та хай оно тільки не вертається! Пам'ятаєм.
— *Де ви проживали на той час?*
— У Богданівці, Станично-Луганський район.
— *Із ваших близьких, рідних не було померлих?*
— Де там не було? Ховали. Ну шо, як я ще пацанкою була, це мені сім год було. Так-от...
— *Мама розповідала?*
— Та й мама... Та й так знаємо, шо оно тоді було, шо їсти нічого було. Ізвініть за вираженіє, качанів назбираєш із кукурузи, нагрєш, наїсися, а тоді не оправишся. Так кулаків не розкулачували, а розкулачували тих, шо його чортма нічого, і дітей багато... А я ще в детстві, шо жили індивідуально, помню.
— *І що ви помните?*
— Шо я помню? Шо в хазяйстві держали, шо те... було подвір'я. Те, шо була постройка яка, де, хто жив, як жив...
— *А гарно жили люди до колективізації?*
— Єсть гарно, а єсть погано. Наші звалися як середняки. Корова була в батька, коняка одна була і пара волів.
— *І земля була?*
— Та давали, не знаю, по скіки там.
— *А в колгосп батько пішов?*
— А тоді вже, як у колхоз стали стягувать, отож хто не хотів іти, їх і били, шо його там... і стріляли.
— *А ваш батько пішов у колгосп?*
— Наш ізразу пішов. Да, зразу пішли. Пооддавали все.
— *Там, у Богданівці, багато з голоду померло?*
— Ну а то мало? І їли дітей своїх. Ну, я ж помню, отут вона жила, а

як її звать, хтозна. Так вона своїх дітей поїла.

— *А могили братської доглянутої нема, де люди поховані в голод?*

— Не знаю, я не буду брехать.

— *Чия вина була в тому, що люди пережили такі часи?*

— Того, що були такі, що хліба не давали. От... Я як була маленькою... Ну, я саме старша у матері... Це в голодовку один брат умер, а один... Та два в голодовку вмерли! Третій умер у Луганську. Батько в 33-му пішов у Луганськ. Ніяк жить... У Луганську найшов роботу, там робив.

— *І вас забрав?*

— А нас... Ми ще були тут. Передавав нам хліб. Він купе і отдасть, хто приїде сюди. Передасть, а они не передавали нам. Ну, чоловік же голодний... А тоді вже ми пухлі були, мати пухла була. Ми взяли тачку, поклали подушку туди і одного брата взяли, посадили, на гору виїхали, і все — дальше ми не можем. Шо я їй поможу, матері, як мені було сім год, чи скіки? А братові було года два. Ну, стали тянуть, і дальше не потянем. Осталися ми, вернулись назад.

Уже став колхоз же, і яслі були. Тоді ж і кажуть моїй матері, шо: “Верку бери, а цих хлопців не бери. У яслі прийде председатель і забере. В хаті бросите, і заберуть їх у яслі”. Ну, а жалко ж бросать. Мати ж плаче, а я бачу, шо плаче — і собі плачу. А пухлі... Їсти нічого. Принесла одна бурячок, стаканчик пшона. Отож і їда була. А я буряк не їла. Чесне слово, столовий буряк в голодовку не їла. Тільки їсти — у мене рвоти. А щас і буряк їм. Хтозна-шо...

Їхали-їхали, приїхали у Чернігівку за цілий день. Ну, шо там — сім кілометрів з тачкою тією тянулися. Ввечері приїхали. І там були родичі. Спрашує мати, чи можна заїхали до них ночувати. А она каже: “Тут щас комсомольці будуть везти у тот... Ой, Боже мой, вести за Петровку у Щастя”. Як же оно тоді називалося... не Щастя, а... От забула, як. Крутиться, а не скажу. Туди будуть везти їх на якусь там чи стройку, чи роботу, хтозна... Мати пішла туди, де щас церква стоїть у Чернігівці, туди пішла і спросила.

Їхати ж собираються, грають у гармошку, співають, танцюють. Ну, їм дали там хліба по скіки. Не збрешу по скіки, чи там по півкіла дали, і сахар там піяльний, там по скіки ж грудочок сахара. Мати ж ото спросилася у них, сказали: “Приходьте, ми возьмемо на машину”. Ну, взяли у Щастя це ж їхать. Ну, прийшли ж сюди, до кантори. Ну, і сидимо. А їсти нема нічого, я ж знаю, шо нема нічого. Уже я не прося нічого, того шо де мати возьме? Молодьож позбиралися, їх у столову собрали. Они пішли пообідали. Ну, принесли нам по кусочку. Спасіба їм і дай Бог здоров’я! Дали, а мати плаче ото сидить там, а я сама плачу. Плаче мати, а я собі... Ну, вже ж понімаю все. На вечір приїхали у Щастя — Лекарське, наче,

звалося. Було тоді наче як Лекарське. Ну, отож приїхали тудя. Вони розгружуються, а нам кудя? Вони: “Тьоть, ви не беспокойтесь. Щас соломи наносим на постель”. Нанесли соломи у клуб, яка там тряпина. Хто вкрийється, а хто так — кулак під голову, і сплять. Ну, отож сидимо, а они... Ну, це ж молодьож... Співають, танцюють, гармонь грає. Пішли они вечерять. Вечерять пішли, а ми осталися. Кажуть: “З нами в клубі будете і ночувати, не ходіть нікудя”. Ну, отож ми осталися. Приходють они. Обратно ж нам дівчатка принесли по кусочку хліба і отож сахарьку, і водички трошки. Повечеряли і лягли...

— *На Ваш погляд, у Богданівці скільки людей вимерло з голоду?*

— А Бог його знає...

— *А приблизно?*

— Та багато... Багато вимерло, і розказували бабушкі... Ховать не було ні домовин, нічого. Хто вмере, ото із лози сплетуть, ото положуть і везуть, тянуть же. Оно-то й кладбище недалеко, вириють яму і ховають. Хай Бог милує... Я ж кажу, хай тіки не вертається!

— *А переселенці були в Богданівці? От люди вимерли, а в інші села заселяли людьми з Росії, із Польщі?*

— Це вже після войны. Не, у нас виселяли, на висилку виганяли. Оце ж з нашого двору батькові тьоткі поїхали, так они вернулися в яком году? В 47-м чи в 48-м...

Записала В. Аннусова 2005 р.

Село Вільхове Валуйської сільради Калинченков Іван Федорович, 1918 р. народження

До 32-го гóда мы жили на хутаре Благовещенский Растóвскай óбласти. Там гóлад был, но мы ужé жили здесь. А здесь я в 33-м гаду учился, тут гóлада не была. Мы раньше уехали сюда, до гóлада.

— *Откуда Вы знаете, что в Благовещенском был голод?*

— Ну, тётка там жила, родычи. Там пухли ани, там дёти у неё были, трое, все пухлые. Потом ани тóже переехали сюда, не помню, в каком гаду. А в станице не была гóлада. Тётка рассказывала, што ани траву ёли, ёздили меняли адежу на продукты, в гóрад или в деревни, паглубже.

Я учился в ФЗО, а атец работал в Старабельске на конезаводе. Он там работал мала, гóда 3-4, а потом переехал сюда.

Мы гóлада не видели. Мой атец там, в России, калхóзы арганизовывал в 29-м гаду. Ево потом НКВД ареставала, пасадили ево, не знаю, сколько он атсидёл.

— *За что?*

— Не знаю... Люди писали. А потом ево здесь ареставали, сасед хатёл у нас зёмлю атабрать, а атец не дал ему. А тагда тóлько напишут

чекістам в НКВД — и забирають. Патом он подал жалабу Сталину, и ево выпустили. А патом он работал здесь на нефтебазе. Приезжают са станицы милиция, на тачанке, забрали ево — и с канцами, больше мы ево не видели. Патом брат мой узнавал, сказали, што он, вроде, умер у станице.

**Записав О.Крамаренко 2004 р.,
розшифрувала І. Магрицька**

СТАРОБІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

Село Байдівка Половинкинської сільради Хамчич Олена Полікарпівна, 1925 р. народження

“До колективізації наші селяни жили одноосібно. Дехто вже розбагатів, наприклад, Манджитка, Павлович, Чекмез. А колективізація почалась восени 1929 року. Колгосп назвали “Нове життя”, а через рік — “Перемога”. Селянин повинен був здати в колгосп землю, віз, волів, коня, плуг, гарбу. Першими агітаторами, що записували в колгосп, були Хамчич Андрій Федорович, Кулачко Корній Петрович, Шаповаленко Фанас Михайлович (Крюк), Подесний та ін. Першим головою колгоспу був Кулачко Микита Петрович.

Спочатку в колгосп ішли найбідніші. Худобу і сільськогосподарський інвентар поставили на бригаді (це колишнє подвір'я багатого селянина Чекмеза). Там були добротні сараї і широкий двір. Після війни на тому подвір'ї жив Герой Радянського союзу Болото, а потім Мамак Петро Семенович.

Першим бригадиром обрали молодого селянина Козаченка Трохима Феогеновича. Найбідніші селяни об'єднались у спілку, КНС (“комітет незаможних селян”), або комнезам. Очолювали цю спілку Безкровна (бабуся Івана Івановича), Білик Іван Васильович, Подлесий та ін.

Весною 1930 року в колгосп пішло більше селян. Агітатори, що записували в колгосп, ходили по хатах і вмовляли господарів вступати до колгоспу. Деякі селяни відмовлялись і йшли працювати на залізницю.

На місце першого голови в 1930 році прислали двадцятип'ятитисячника Титова Ягора Івановича. Появились парт'ячейки, комсомольські осередки. Парт'ячейку очолив Романов із сусіднього села Шульгинка. Політична влада була в руках партійних. Перші комсомольці допомагали організовувати колгосп.

Першими комсомольцями були Железняк Омелян Карпович (секретар), Кулачко Митрофан Микитович, Шовкопляс Ягор Якович, Шаповаленко Іван Іванович (дядько Безкровного І.І.), Білик Яків Іванович (Крикун), Діденко Яків Єлисейович, Хамчич Павло Полікарпович, Хамчич

Іван Герасимович. Мого брата Павла комсомольська організація послала як грамотного на курси рахівників (бухгалтерів) у село Бутківку. Йому було 18 років, він проводив ревізії в колгоспі.

Засівати колгоспне поле було нічим. Посилали агітаторів і комсомольців відбирати хліб у багатих (продрозверстка). Люди ховали хліб у землю, в солому, під припічок, у кізяки. Хто злісно не здавав зерна, того розкуркулювали. Так, Манджітку, Чекмеза, Маркелу, Павловича вислали на Соловки.

Перші урожаї були хороші, видавали на їдока (члена сім'ї) по 20 пудів зерна. Головою сільради був Шаповаленко Павло Петрович, бухгалтером був Гнатенко Микита Семенович. Перші обліковці — Геєнко Іван Микитович, Коломацькій Федір Якимович.

Ходили страшні легенди, що злісних куркулів вивозили в ярки, у степ.

1932 року колгосп перейменували на “Перемогу”. У цьому ж році з'явився перший трактор “Джондір”. Усе село бігло до греблі подивитися на цей трактор. Через рік прислали новий трактор “Фардзон”. До 1933 року було три трактори. За вироблений трудовий день писали трудоводні.

У кінці літа 1932 р. почався падіж колгоспної худоби, особливо дошли воли. Худоби дошло так багато, що правлінням довелось виділяти скотомогильник. Руками рили рови (це було там, де зараз стоїть водопостачальна вежа, біля двору Коломацького). Там і зараз сліди ям. Сходилося багато людей, бігали і ми, діти. Ще було тепло, земля біла від піску.

А пізніше, восени, вже почалась голодовка. Поїли макуху, потім сушили стебла кукурудзи, товкли їх і їли замість борошна. Різали худобу. Мій дід зробив жорно, воно крутилось ручкою — це було нелегко.

А взимку було найтяжче. Пам'ятаю, прийшов до нас селянин Дибка Микита Степанович, худий, як скелет, і чорний. Став на порозі і побачив на полиці чорні коржики, простягнув руку, взяв і жадібно з'їв. Його дочка Таня, років 15-16, пішла сама пішки на Донбас. Знайшли її весною — не її, а саму шапочку, під скиртою, дівчину вовки з'їли.

Від голоду люди худли, потім пухли ноги, очі, лице, і незабаром людина помирала. Помирали цілими сім'ями, не було кому ховати мертвих. Спочатку клали покійників у рядні, а потім були братські могили. Про це добре знає Безкровний Іван Іванович.

Мій батько був конюхом (за царя він служив кавалеристом і вмів кругом живота коня крутнутися на ходу і попасти в сідло). Зрідка він приносив додому в кишенях якесь зерно, дерть чи фураж, усе це дід мовив.

А весною була лобода, з неї пекли “лободяники”. На вигоні росла мітличка з колосочками, схожими на вівсюжок. Ми драли цю мітличку

(я й зараз бачу її на вигоні), варили “кашку”, борщик варили з кропивою, щавлем, буряком.

Мій брат отримував у магазині по 9 кг борошна. Варену лободу грудочками обвалювали в борошні і пекли коржі. Так вижила наша сім’я. Старший брат із дружиною пішли на шахти. На Донбас утікали майже з кожної родини.

Ось що розповідав Захар Юхимович. Його як грамотного після 7 класів шульгинської школи послали вчителювати в село Караяшник. Батьки його кинули хату і пішли на Донбас до сина Івана, там шахтарям давали по 600 гр. хліба. А влітку колгосп зробив їдальню для колгоспних дітей, раз на день варили затірку.

Ходила і я, семирічна, по зарослій кущами вулиці, мимо Маргели, поруч жив Васько, батько Сирової Марії. Мене проводив хтось із сім’ї, бо було таке, що ловили дітей і їли. Якась жінка, її звали Саніна, своїх дітей поїла і ловила чужих. А зізналась про це вона років через десять, як уже жила на Донбасі.

У коридорі стояли столи, і з четвертого класу дівчатка (Карпенкова Клава, Нестеренкова Шура, Гнатенко Дуня) розносили в мисочках школярам сніданки. Діти-сироти, що залишились після померлих від голоду батьків, жили в колгоспних інтернатах, таких інтернатів було два чи більше. Один — за мостом (там був Сировий та ін.), другий десь на Свиняківці (там був Степан Шуліка та інші діти). Пам’ятаю майже всіх. Колгосп цих дітей одягав і годував.

Майже півсела рятувалося на Донбасі. Повернулись ці люди у 1934 році, а дехто залишився там жити. Мій брат уже був трактористом, у вільний час співав своїй дружині шахтарські пісні. Згадую, як співав під балалайку:

Бросай, Ванька, водку пий,
Пойдем на роботу,
Будем деньги получать
Каждую субботу.

Про тяжкий шахтарський труд співалось так:

Шахтер в шахту спускается,
С белым светом прощается.
Прощай, прощай, белый свет,
Ворочуся или нет?

У 1934 році в колгосп дали зі Старобільської МТС ще два трактори. Тепер їх стало п’ять. Першими трактористами були Білик Яків Іванович (Крикун), Дибка Григорій Микитович, Ярошенко Андрій Наумович, Луганський Федір Іванович, Хамчич Пилип Полікарпович, жінки Гринь Настя Єлисеївна і Шевченко Тетяна Артемівна. Першим шофером у колгоспі був Полено Улас Павлович.

Після голодовки село наполовину опустіло. Із Донбасу стали вертатися і такі, кого розкуркулили. Народу погустішало”.

**Письмові спогади, передані автором
у Луганську обласну філію Асоціації
дослідників голодоморів в Україні**

**Село Веселе Лиманівської сільради
Овчарова Марія Василівна, 1919 р. народження**

Колхоз був. Нам давали затірку в колхозі, там якийсь коржик, а там, де ми робили, там нам тоже варити давали. Ну оце ж нам передали — чи бригадир, чи хтось: “Паняйте додому, у вас там мати вмерла...”

Так тоді знаєш, як їх ховали? Оце не ховають і не ховають... Заходять відтіль, там лежить мертвий — і в тім дворі, і в тім. Запрягали волів, гарба така... Ну, тепер нема таких, гарба — чотири колéса, і ото наскидають повну гарбу, викопали... Ось Вітька Ганзій, так його бабушка вмерла. Не мати, а бабушка, материна мати, а воно ото так їдуть по вулиці, заходять по двірях і вкидають туди в гарбу. Наскидають повну гарбу... Тоді викопав колхоз таку яму здорову, Вітька зробив і пам’ятничок поставив такий залізний, і ото найшли вже ми пізніш, шо щиталося, шо братська могила. А така... отож запало все, нікому не нужне було.

А тоді ж поїхали я, Вітька, оце ж моя мати, його бабушка, у Вітьки ще була мати така ж бедовська, і найшли оту яму широку, гробики ж то всі однакові, маленькі, де й позападало, а то просто яма, і то так... Уже на ніч отак досками накривали, щоб собаки не тягали, і поки не закідали ту яму, поки не повна яма... Ото так мерли.

А в нас отоді, як ми поїхали на “бúксір”, то у нас із скрині усе вибрано. А мене й посилають — ка[ж]уть: “Манько, піди до Стефана до Колядиного (вони вдвох жили тут, через дві хати од нас), кажуть, це Стефан забрав” (а вони голодні із жінкою були, і у них була дівочка ще). Я пішла, а они лежать отак обоє на печі. Нам же робили затірку, давали, ми сьак-так шевелилися, ну ноги-то пухлі були... Їмо затірку, но як насолимо, щоб воду пить, і ноги попухнуть... Ото таке.

А мені кажуть: “Піди до Стефана Колядиного, то він забрав у тебе”. Забрано все, остались полотняні сорочки — ті, шо без підтичок (тоді ж ото до полотняної сорочки притачували підтичку, та пальтишко таке, шо, як мати вдовою була, а нас із школи ганяли полоть, председатель колхоза мені купив, і мати тоді ще робила, і не було тоді ще голодовки — ще в тридцять першому і тридцять втором, і я в школу ходила в пальті.

Прийшла, а вони так лежать на печі — ну, як голодний, знач, холодний... Це вже й немає тут нікого з того роду. А я прийшла й кажу: “Тьотко!” — се я кажу на неї “тьотко”... Та як же її звали... чудно якось...

Серахвіма... І вони замерзли і лежали мертві.

І в нас хтось усе забрав. Ото ми прийшли з того “буксіра”, нас бригадір привіз на бричці. А мати наша на полі гола, гола, бо в неї була “сібїрка”. Вона б уже не вмерла — були й вишні красні, через дорогу були й огірки, вже літо було. І оце ж Митька, що дома був, коли приніс їй їсти (затірку, що давали), вона вже нежива була. Ми приїхали, а Митька — він таке хлоп’я... з двадцять третього году — каже, що вона отак зрізала сорочку, і оце тут її “сібїрка” запалила, і ми її боялися, і вона страшно воду пила... Її оце було поставили на стіл біля кроваті, і вона сама п’є, ну а наче ніжик шукає... А ми ж боялись... Ми заховали ніжик у мічки (це те що прядиво, що ткали), ми ж оті ножики поховали — всьо равно она найшла і отак розрізала сорочку полотняну і гола лежала. А ото як навмируще, таких вошей було! І личко таке стало рябе...

Ото я приїхала, кажу: “Митька, а що ото таке?”. А він каже: “Манько, то воші”. Тоді ж не звали “Маруська”, а “Манька” — на мене каже Митька...

Ну ото ж ми сообшили председателю, що наша мати вмерла. Ото приїхали до двору, кинули в гарбу, замотали... Це ж тепер одіяла, а тоді під подушки підкладали полотно, ряднини, і ото її так замотали і в оту гарбу, і в яму. І ото не забуду, як ми кричали за нею — нас же було тіки троє (на Садках).

У колодїзь тоді вкидали мертвих, ям нікому було копать, бо люди пухлі були, безсильні.

Такі діти голодні були! У мене невістка була, у них корова була, оце її соломою годували.

І тоді, як волочили стéрен (стерню. — *І.М.*), так оце ж снопи в’язали і клали в полукіпки, а тоді снопами клали, і ото у кого корова, у кого бик, забирали у колхоз і волочили. І оце і житной соломою годували, ну а скотина тоді була.

Як волочили... Її вже нема, тьотка Арина, вона ж каже... Як волочимо, як під’їжджає гарба оце ж снопи ті вкидать, а там же миш — калавур! А она оце... Була в неї палка зроблена і забитий гвіздок, і она оце: “Дівчата, хай мої постобють, піду м’яса назбираю”. І ото раз, раз, назштрикала тих мишей, і тоді як оддыхаєм (затірку нам возили), вона накладá кучу. А я було кажу: “Тьотко Арино, чи ви не гидуєте?”. І прямо з кишкáми, з усим ті миші (їла. — *І.М.*)...

Ноги в неї такі пухлі були, вона елі ногами ходила, і ти знаєш — вижила! Оце ж такі, що вже несїла — померли, а она таку гадость їла — і вижила. Оце ж було набере отієї стерні, складе їх у кучу і ото жáре їх, і они ото попечуться, і їсть, а ми ж дівчатїшки були...

Страшнэ було... Людей оббирали... У хату заберуться, шо є, все брали — баракло... тоді брались за буряк. Оно тоді якось чи жалості не

було, чи як?

— *Хто проводив розкуркулення?*

— Ну тоді як їх називали? Комуністи... Так они ото і людей брали і вивозили на ярки, а ті викопували землянки і жили в них... Тоді ті люди тікали на Донбас, а їм там пайок давали. У мене два дядьки зогнали з села. Ну який то багач, шо корова була і кінь?! Здавали в колхоз... Оце забирали просто, одрізали хвости — так, як і при німцях.

Записала Н. Свирида 2001 р.

Село Кам'янка Хворостянівської сільради Кітченко Агафія Павлівна, 1912 р. народження

Нас розкуркулили, вигнали нас із хати. Ми малі були. Пішли в тому, в чо́му й були. У сім'ї в нас було десять душ — з батьком, з ма́терею.

— *Вас розкуркулили тому, що ви були багаті?*

— Та які там багаті? Сказать по правді вам, батько не хотів у колхоз іти. Корова, кінь і пара волів — оце такі куркулі ми були. Ну, я пішла в Перезну, за мене там одна жінка поручилася. Найнялася до хазяїна — без докúмента, без нічо́го. Шість душ дітей гляділа, стірала — десять рублів у місяць і плáття. Я отак стою — нема в мене нічого. А там і гроші лежать, я їх збираю, там чи на тумбочку, чи на шахванер кладу А як у карман буду класти, хто ж мене буде держать там?

Ото я там і жила. А тоді прийшла в колхоз, поступила робити.

У 33-му люди мерли на ходу. Мати умерла, остались близнятка. Прийшли люди, забрали їх замість дитини, виховували, ну одне вмерло, а одне осталось живе.

І лободу їли, і молочай, і дохле м'ясо збирали та їли. А я не голодала — жила в хазяїна, директора “Донсóди”, заводу.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Колóмецька Марія Кузьмівна, 1921 р. народження

Моя мати жила у Байдівці. Сім'я була 15 душ, жили вони індивідуально (індивідуально. — *І.М.*), і всім робота була — і молодим, і старім, і пожилім. Старі бабушкі хлебушку пекли дома, а молоді їздили на́ поле — чи кіньми, чи волами. І все було харашо. А тоді як зачалá совєцька власть — стали розганять, розкуркулювать і виганять на ссилку, і люди стали розходитись усі. І стали де двоє, де троє... Де двоє, там трете вже не ну́жне.

У 33-му году люди падали на ходу. Урожай був, ну його не давали людям.

Умирати так у 33-му году: де хто піде в поле, шукать шо-не́будь з'їсно́го... Пішов — і не вернувся, пішов — і не вернувся. Хто чим зані-

мався, ну прямо вмирили, і все. А чого вони так умирали — я не знаю. З голоду вмирили. Їсти не було ніде нічого. У колхозі хліб був, та його не давали нам, не давали. У нас сили не було робити, і ми не заробляли, і нам його не давали.

І на селі у тій хаті померли — двері зачїнеті, а там померли — не одчиниш. А чого вони так вмирили, я не знаю. Ну з голоду вмирили люди, та й усе. Де хто піде, умёр, і ніхто нікому нічого.

Так у 33-му вмирили! І нічим було їх возить, волами возили. І отак вириють яму велику, і не закидають по одному, а кладуть, і кладуть, і кладуть, по́ки й повна могила. А тоді заривають, починають дру́гу могилу, бо немає міста, де їх ховать. Таких людей було багато, шо в могилі душ по 20, по 30 ховали. Рядом кладуть, кладуть, а тоді дру́гу викопують, і ще кладуть, кладуть, а вже потом закопують.

А ми волами звóзили: запряжем волів бричку, соломи накладем... Ні трун не було, нічого, соломи накладем і возим на кла́довище. А там носилки стоять, і всіх їх переносять і складають у кучку, і не закидають, по́ки повна могила. Це я у Кам'янці бачила. Люди оті опáли, ну їх, могили, поправляють. Ну є... Страшні могили були, вони опадали дужче. Люди слабшали, а могили опадали, їх закида́ли, ну мало закидали.

— *Там зараз є хрест?*

— Та який хрест їм? Побогато-побогато, душ по 20, по 30. Могила западала — ще викопували, ще клали.

... Одна тьотка у своєї дочкі повіризала груди і варила. І дорізалася, по́ки все поварила, а одні кістки осталися. Це у нашому селі було. Гóтва їх фами́лія, по вúлишному — Бирюк. Виріза́ла і жарила. А тоді те мнясо склали у ящикок, її забрали на бричку і в Старобільськ повезли, і не вернули її відті́ль. Вона при пам'яті була, но їсти ж хоче! А ті, кому вона варила, не знали, шо вони їли. А коли дійшло́ся, тоді вже взнали і забрали її. І де вони її діли — Бог його зна...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Нікітенко Оксана Федорівна, 1914 р. народження

— *Згадайте 33-й рік.*

— Його страшно згадувать. Як я прожила, так не дай Бог нікому! Як мої батьки в голод померли, а братові було чотири годи... Помню, людей у кучу скидали і ховали в общу яму. Хліба було повно, а люди голодали.

Записала І. Магрицька 2004 р.

**Село Лозовівка Хворостянівської сільради
Савіщенко Євдокія Леонтіївна, 1918 р. народження**

Я розкажу, як ми жили. Батько в нас щитавсь середняк. Нас було восьми душ. У колхоз нас не приймали — “куркулі”... Розкуркулили нас у 29-му. Одвезли нас... І досі хата та стоїть, сім сімей нас туди одвезли. Семеро дітей нас. На піч нас позаганяли, а ми то щіпаємось, то б'ємось. Їсти нічого. Кажен вечір провіряють, чи не принесли шо? Ну такі — чи комсомольці, чи партійні, провіряють. Ото нас сім сімей було в тій хаті, б'ємось.

Мати й каже: “Дунько, сходи в Мирськє, там же ми капусту садили”. Я пішла, вирізала три головки. А тут був Романєць, комуніст. Він мене перестрів на лúках: “Ти чоґо ходиш по чужому?”. А я кажу: “То наша капуста”. “Ах ти, свóлоч!” А я — тікає. І втекла з тією капустою. Приходю, а мати хвора в нас була. “Ну шо?”. Я к[аж]у: “Віризала, а мене дід Роман ганяв, і каже, шо це наша капуста”.

А она каже, мати (ну, сім'я, діти): “Дунько, ану сходи в хату, там припічок, я там клала три курки, їх ніхто там не найде, під корóбкою”. Я влізла у вікно (ну, саме ж така!), улізла... Не там! А дядько жив, ба́тьків брат, через дорогу. Я ті кури забрала, а баба Ма́рва каже: “Дунько, шо ти?”. А я к[аж]у: “Та мати послала...”. “Тікай. Сюда давай!”. Она ті кури взяла порізала, прибрала, каже: “Я тобі потрошку буду давать, бо однімуть же!”. Отак жили. Кожну ніч провіряли!

А ба́тькові... Батько найняв у колхозі поїхать у Донбас. Ну, сидимо ж дохлі! Вони найняли... тут у нас був “козачок”. Батько кажуть: “Ти, Іван, поки не їдь, міні треба ще до дядька Лисая у Байдівку, там дівторі баба однесла, так забрать”. А він їх не послухав, та й поїхав через річку, а тоді на Шулъгинку. А вони його визвали у кантору, а він каже: “Ви шо з мене хочете? Мене колхоз найняв, і ви мене послали, і я не вас слухаю, а хазяїна!”. А вони, “Ми тебе так і так...”. “Нічоґо ви мені не зробіте!”. “Їсти не дамо!”. “А я у вас і просить не буду, я й так уже здихаю!”.

І батько поїхав, і робив у “Донсо́лі”. Дали карточки й нам. Я кинулась справку брать — хто мій батько: куркуль чи хто він? Приїхали, а в сільсоветі Сашко робив Могилóв, він каже: “Олександр Іванович, міні справку!”. “Яку тобі справку? Я думав, шо ти вже здох!”. А батько кажуть: “Та ні, не здох, і ще, гляди, й премію міні дають у “Донсо́лі”!”. Справки не дали нам, книжку одобрали, один батько получав одну книжку.

І їздили мінять. Старший брат мій відвіз і платок теплий, і свиткі з башликом... Ото ж куркулі тоді так жили! Їздили міняти в Азово-Чорноморський край. Наміняли. А відтіля доїхали, а в Переєзній спинили і одбирають усе.

А вже батько перевіз нас у Сиротін. Пустили нас два парні. Зробили хату, а в їх — старá хата. “Дедушка, ми з вас нічого не братимем, у вас дітей багато, і всі подихають”. Дівчина менша мене опухла. Не дай Бог!

А в Байдівці дядько, материн брат, жив. А по-сусідськи жили люди. І дожила ся тьотка: їсти нічого, а в неї хлопчик був, вона того хлопчика вбила і їла, — це дядько казав. А мати каже: “Хай Бог милує, хай лучче подохнуть, ну не їсти свою дитину!”.

Один мені каже: “Дунько, та ти ж куркулька!”. А я кажу: “Да, я, куркулька, не желяю вашим онукам, щоб вони були такі куркулі! Я гола, боса, голодна, із десяти год робила, як чорний віл, — кажу. — Отака я куркулька, а не бачила нічого”.

А в 37-му поженилися ми з ним... Нічого нема. В його сорочка, один комірь, а в мене шпагатіна через плече — отак ми жили. І за вік дві хатині построїли — там і тут. Я к[аж]: “А тепер я куркулька!”.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Савіщенко Карпо Євдокимович, 1913 р. народження

Жили ми до колективізації так. Сім'я в нас велика була: сім душ нас було. Батько умер рано, у 23-му году, а мати осталась, і нас сім душ дітей осталось при матері. Началась колективізація у 29-му году, ще не було розкуркулення. Началісь гуртки, ми пішли в гуртки, все здалі. Робив я на волах, мати була дома. Сестри — дві менші од мене, а одна старша, і дві робили тоже, а одна малá совсім. А одна виїхала геть.

Началась колективізація, пішли ми в колхоз. Брат старший у колхозі робив на волах, один старший брат був у армії, а ми робили в колхозі. В колхозі було дуже трудно. Люди не всі хотіли йти в колхоз, а ми хотіли, потому що діваться нікуди: ми жили бідно, жили плохо. І пішли в колхоз. Там у колхозі кормили дуже плохо: раз у день варили суп, а утром давали 400 грам дуже плохого хліба ілі макухи 400 грам.

І так дожились... Мати старá вже була, можна сказать, що померла з голоду у 33-му году. Заховали. Осінню началі давать муку — непогато, кілограм по 5 на їдока на місяць. А потом, як убрали вже врожай, трошки більше дали. У кого була кукуруза, а в нас кукуруза була на вгороді, то ми питáлися (харчувалися. — *І.М.*) кукурузою.

Багато людей померло в 33-му. Знаю, що по чотири, по п'ять, по шість душ умирали за день по селу. У селі 200 дворів тоді, наведено, було. Були такі, що полностью сім'ї вимерли. По восьми душ сім'ї було — всі вимерли, до єдіного. А були такі, що й повиживали. Ну хто не боявсь колхозу, зразу пішов у колхоз, так тим ще трохи лучче було. А хто не пішов у колхоз, одбирали все. Єслі у тебе єсть що їсти — усе забирали, щоб ти йшов у колхоз. Усе забирали, дочистá.

У нас була корова і була кобилка — забрали в колхоз. Ну, це усуспілили: як ми пішли в колхоз, так їх треба оддати. Так ми і робили в колхозі, і тіми ж коровами і робили в колхозі.

Як тіки весною дуже плохо було, їсти нічого, менé послали овець па́сти. Овець небагато було, штук сорок. Я їх днів десять, наведено, пас. Давали п'ять кілограм капусти кислої на п'ять день на одну людину. Оце, значить, я пожив десять день, і на полі остався — не мог дойти додому. Вівці пішли, а я оставсь. Сказали сестрам, шо не прийшов із поля. Вона пішла на бригаду, мужики запрягли їй кобилу, вона прийшла на поле, привезла мене додому. Привезла. Ну шо? Началі мене піддержувать, началі давать 400 грам хліба. Я пухлий не був, а був дуже плохий.

Багато було пухлих, а я не був пухлий, бо кури́в здорово, кури́в безпереривно — кури́в, кури́в, кури́в. Отож піддёржали мене трохи, піднявся я, послали мене в поле. Сіяли ячмінь, пшеницю, а я поганяв коров: пара ко́ней упереді, а ззаду пара коров. Оце так по полі сіяли ячмінь. Я їсти хочу, до сіва́лки лізу, щоб ячме́ню взять із'їсти, а той, шо за сіва́лкою ходе, каже: “Ніззя їсти, еслі тебе нагодувать ячменём, ти ж пропадеш, умреш!”.

Ну й так вижили до осени, а осінню вже началі давать, у 33-му. Голод закончивсь у 33-му. У 34-му году вже не мерли. Плохо, плохо дуже було, ну не мерли вже у 34-му.

Були активі, такі активісти, шо дуже зганяли всіх у колхоз, так вони здоровіші були, їм досту́пніше було, вони кормились трошки лучче. Із них виділявся чоловік, запрягали коня, і він їздив по хатах: де хто вмер, забирають і вивозять. Ями копали неглибокі — десь у коліно, не глибше, аби зарити чоловіка. На кладовищі ховали. Згружують, ото перекинуть бричку, оно упало туди в яму, загорнули, ото і все.

— *Ви знаєте те місце, де ховали людей?*

— Кладовище-то я знаю, а щоб сказав: оце саме то місто... Я одну женщину... Одна женщина тут умерла, так прийшлось міні ховать її. Як її назвать? Оцієї, шо вмерла, чоловік, і ще однієї чоловік — рідні браті були. Так оця дру́га прийшла і каже міні, шо Лукія вмерла, треба одвезти заховать. “Ну йди, — каже, — запряжи кобилу та одвезем”. Я пішов, запріг кобилу, тут бабі погрузили її, і повезли.

— *Плакали?*

— Хто там плакав! Тоді не плакали. Ну оце еслі б моя мати вмерла, тоді б я за ма́терею плакав. А там сусіди — хто, де, — вони не ну́жні совсім, тоді не плакали.

Ну й шо... Значить, привіз я її з тією молодницею, молодиця здоровіша, а я слабёнький. Як же її згрузить? А вона чо́гось опухла, така товста́, пухла. Та, кажу, підожди дай, січас... Я взяв кобилу підвернув, узяв під

заднє кóлесо перевернув бричку, вона — шльоп! У яму, і як упала — і розбилась. І шо ми її... Прикидали землею і поїхали.

У одній сім'ї... Їх восьми душ було, старі й молоді, всі, їм нічого їсти було, а в їх кожухи були. Так вони смалили кожухи, припікали і їли оті кожухи. Так вимерли всі до óдного! Сáма менша дівчóнка була, Мíля, їй чи три года було, так жива осталась, її забрали в інтернат.

Ми їли все підряд, аби попало під руки шо-небóдь: разну траву, “бóгови сльози” — оце як дощ, так зелене. Таке, як лук, на ціліні, із землі схвачується, таке. Із берестка листя, усяку траву їли. Коржі пекли із лободі. Жолуді збирали. Знаєте, жолуді — це кормбóшка дуже-дуже плоха, даже, можна сказати, отравлѐна...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Новоселівка Титарівської сільради
Фоменко Марія Петрівна, 1922 р. народження
(сьогодні мешкає в селі Привільне Євсузької сільради Біловодського району)

1. Ой Господи, той 33-й достався так, шо... Став голод у 33-му, пухлі були, і я була пухла, страшна! У мене і досі он рани. Я була отака от пухла — і руки, і ноги. Стану — і вода підо мною. Вóзьмуть мене оце в детдом, а шо там? А в мене ж іще сестра, і мати лежить пухла. Я піду, попросю в людей то шкóрок, то ще шо-небóдь таке із картохи, прийду, натовчу із трави, туди намішаю оце, їм дам поїсти. Пішла оп'ять же просить таке. Лопуцьки рвали, траву їли.

Голод був страшний! Моїх двоюрідних брата два погибло од голода. Лежали пухлі. Я ото принесу їм рогóзу, нарву у річці, притягну́, они ото поїдять. Ну шо оно, зелень! Всьо равно воно не те. Ну й ото дожили́ як-небóдь...

— *Як Ви думаете: Україна така багата, а чому голод був?*

— Та тому шо люди так зділали, хто ж? То ж начальство, не ми!

— *Тоді багато людей умирало чи, може, один-два?*

— Багато, багато, у кáжній сім'ї вмирили — і діти, і...

— *Де ховали людей?*

— Де хто викопав у коліно, тамечка й ховали. Люди самотужки — притягнуть його, та викопають, закопають і все. Страшний був голод!

— *А людодства не було?*

— Було! У нас сосідка була, у неї діти померли, і вона оце брала, варила і їла оце м'ясо, і даже на базар носила холодець. Поїла своїх дітей. У нас було страшне, не дай Господь!

— *А перед голодом у людей що-небудь забирали?*

— Позабирали все, все, шо називається! Не оставляли нічóго людям,

нічого! Було, як почали уже колоски, так вони підуть по колоски... Як кого впіймали — так і посадили. Судили за колосок. По полі собирали, а їм давали по восьм, по шість год за те, що пішли, собирали ті колоса.

— *Ви пережили голод 33-го і 46-47-го років. Який із них був страшнішим?*

— Конешно, 33-й страшніший. Того що не́мом нічого не було, ну що називається! Вже у 47-му був голод, ну не такий. Вже можна було щось продати на базарі, купити кусок той хліба, чи шо.

Я була невелика, пішла до учительки жить, до четвертого класа я жила в неї і робила. Дитина була, я стірала, пол витирала. А тоді вже стало міні 10 год, пішла в чуло́шну я робить. Ще була малолетка, ну мене прийняли як несовершеннолетню, я там робила шість часов. Вивчилася чулки в'язать. Тіки той — стала война. Забрали мене у Німеччину, була там четири годи. Було там всяке, хорошого нічого не було. Все — і били, і шо хочеш було. Відтіль приїхала, поступила на роботу, а тоді сюда оце вийшла (заміж. — **І.М.**). Ну хорошого нічого абсолютно не було.

— *Розкажіть, що їли у 33-му.*

— Оце, було, підеш, нарвеш оту щаріцю, принесеш її, потовчеш, просієш, вóзьмеш — десь хтось дасть (підеш попросиш) лушпайок із картохи. Принесеш, лушпайки ті повариш, тудя це все замісиш. Плєцики ті зліпиш і на плиту ложиш. Тіки туди положиш, а воно розпадається. Начинаєш перевертатъ — оно горить. Ну а їли, їли таке ото, шо попало.

— *Розкажіть, як і що в людей забирали.*

— Я була невелика, ну знаю, шо приходили і до нас, лазили кругом, шукали хліб, штрикали, а там не було нічого. Пережили, не дай Бог! Оце бачите, шрами на руках і ногах. Страшно була пухла, тіло лопалося, стану — і така калюжа підо мною води... Пішла далі...

Записала І. Магрицька 2004 р.

2. — *Маріє Петрівно, Ви пам'ятаєте 33-й рік?*

— Канешно, пам'ятаю. Я була пухла, і досі в мене ножечки... шрами, шрами. Була дуже пухла — і живіт, і все. Ходила, просила... по людях.

— *А де ви проживали?*

— В Старобільську.

— *Яка у вас сім'я була?*

— Я була, мама була, сестричка і два братіка. Ми із мамою голодували здорово.

— *Мама десь працювала?*

— Не, она ото піде десь комусь щось зробити, і ото дадуть їй чи кусочок хліба, чи так вона там поїсть, і пішла. А я ходила... Взяли мене в детдом... у приют туди. Я там побула трохи, а потом пішла геть відтіля,

втекла. Мама сама ж там. То я шкорки від картохи принесу, трохи — попросю. А тоді оце ж наваримо шкорки, і того... як воно... і шпориш, ото і все. Потовчем, посієм ото тудя, приліпим ото на плитку (оно й не пекло), ми брали його та їли.

— *А в приюті вас годували?*

— Годували. Я там була недовго, відтіль пішла. А потім пішла до учительки жить, до четвертого класа я в неї жила.

— *У Старобільську в 33-му році багато людей померло?*

— Багато, дуже багато. У мене двоє двоюрідних братів померло, я їм носила отой рогóz — знаєте, із річки.

— *А по скільки їм років було?*

— Та годів по восемнадцять, до двадцяти.

— *А ви проживали в самому місті, чи в передмісті?*

— Отамечка, в селі Новосьоловка.

— *І людей багато мерло?*

— Багато, багато, у мене і дядькі померли в голодовку, і тьоткі, ну всі вимерли, а ми оце осталися тіки з мамою.

— *А на Новоселівці був колгосп?*

— Був колхоз.

— *І в колгоспі не давали людям нічого?*

— Нічого, абсолютно не давали нічого.

— *А людей як хоронили?*

— Хоронили де хто... Ото викопують яму як-небудь, у коліно, а то й не, зарили, та ото й усе.

— *Ви тоді маленька були, а зараз вік прожили. Скажіть, яка ж причина цього була, кому вигідно було створити отаке?*

— Голод такий був... нічого... хліба ж ніякого... Ми оце казали, шо хліба наїстися — можна й умирать, такечки хотілося хліба, но ми ж його не бачили.

— *Люди виживали завдяки чому? Просили милостиню?*

— Да. Ходили у город, там недалеко було, два кілометра. Ходили просили по людях.

— *А в Старобільську працювали підприємства, там давали пайки?*

— Да.

— *А в самому місті Старобільську люди не мерли так з голоду?*

— Не.

— *Мерли в основному в селах?*

— В селах, да.

— *І що ж воно таке, що поряд місто, їм дають пайки, а в селах — ні?*

— А в селі — ні.

— *Це політика була така?*

— Та напевно ж... Шо людей так... Людей дуже багато померло, шо ви! У нас сім'ями... Оце й дядькі... Семініхіни они були, той був Вустим, а той був Тихон.

— *І ви не знаєте, де вони поховані?*

— Та чоґо? Ми своїх уже попереносили на кладбище, окремо захоронили.

— *А братські могили там були?*

— Були, єсть там братська могила — там, у селі.

— *А як же це село називається?*

— Та так же і називається — Новоселівка.

— *А повесні, влітку можна було збирати колоски на полі?*

— Не, еслі підеш на поле, захватють тебе, то тебе у тюрму сажали.

— *І дітей не жаліли?*

— Не. Не жаліли нікого, не давали собирать.

— *Ви чули про людодіство?*

— Було, у нас тоже було, у селі... Там сусідка, її вже немає, она покойна вже. В неї діти були — трое чи четверо. І они мерли, а вона їх ото варила, рубала і їла, і на базар ще носила холодець. Таке воно.

— *А люди, будучи голодними, не цікавилися, з чоґо воно?*

— Да, канешно. А так було... Собак їли... Но я не їла... У мене тьотка рідна жаб їла, ловила, варила і їла. Мені предлагала, но я не пробувала. Каже: “Воно таке, як риба”. Бур’ян усякий їли — посушимо, у ступу, потовчем, просієм, і шо-небудь таке — чи шкорки... У півзаводі у Старобільську була така чи вварка, чи... Шо ото в півзаводі... Шо ото вварюють, а то викидали. А они його не викидали, а людям продавали. Ото хто як жменьку дасть, так ото як хліб.

— *Ваші дядьки, які померли з голоду, працювали в колгоспі?*

— Да.

— *А ваша родина була бідною чи середняками?*

— Ну, вони считались як бідні, у них не було нічоґо.

— *Відразу пішли в колгосп?*

— Да, думали, шо там буде лучче.

— *В інших селах були прийомні пункти, куди люди носили дороґоцінності, міняли на хліб. Чи було у вас таке?*

— У нас такоґо не було.

— *Може, у місті Старобільську і було?*

— Може, і було, но у нас нічоґо було і мінять. Ми дуже голі ходили. Я у школу пішла боса, а відтіль... Сніг пішов, так я додому бігла боса. Прийшла додому, плачу, ноґи не чую... Вобщє бідно-бідно ми жили, страшно голодували.

— *Одні кажуть, що влада в цьому винна, другі кажуть, що невротжай був, треті кажуть, що колективізація була причиною голоду....*

— Не... Оно ж у людей... У кой-кого був хліб, і ховали, і закопували. Но они ж його шукали і забирали.

— *А хто шукав — свої люди чи приїжджі?*

— А хто — не помню... Знаю, що шукали і забирали все — і зерно, і все... Нічого не оставляли.

— *Як, по-вашому, на верхах знали про те, що тут такий голод був, чи ні?*

— Канешно.

— *От у нас, наприклад, у Нижній Бараниківці розказали, що коли Будионний приїжджав і побачив, що тут діється, то сказав, що вони там не знали, у Москві, про це.*

— А Бог його зна...

— *Чи таке можна втаїти?*

— Та людей стіки померло!

— *Як Ви думаєте, у вашому селі скільки приблизно людей померло?*

— Мало, мало осталося, а то померли всі.

— *Люди померли, хати пустіли, чи привозили туди переселенців?*

— Да, привозили, із Вінниці. Уже ті всі... Нема нікого із них.

Записала В. Аннусова 2005 р.

**Село Омелькове Шульгинської сільради
Боглачова Раїса Володимирівна, 1940 р. народження
(сьогодні мешкає в місті Луганську)**

“Здравствуйте, добрые люди!

Услышав вашу передачу 23.11.07 г., я очень обрадовалась, что вы есть и делаете доброе дело, а я могу изложить душевную боль, которую носила много лет.

Мой дедушка, Межирицкий Иван Андреевич, проживал в селе Омельково Старобельского района Луганской области. У них было 7 детей. По рассказам моей бабушки — Межирицкой Агафии Яковлевны, дедушка был очень мастеровитым: увидев впервые трактор на селе, он мог его разобрать и собрать. По дому все выполняли сами без посторонней помощи, держали корову, лошадь, вола и землю, то есть сами себя кормили.

В 1932 г. забирают дедушку без объяснения — куда и зачем, выгоняют из собственного дома, все забирают — продукты, животных, и отправляют бабушку с семьей детьми (меньшему было 5 лет) в сырую землянку.

Бабушке было очень трудно прокормить детей. Приходили “активисты” — коммунисты и с насмешкой спрашивали у бабушки: “Что, до сих пор никто из детей не умер? Как ты умудряешься сохранить жизнь

своим детям?”. А бабушка могла только глубокой ночью уходить в поле собирать колоски (после жатвы) с зерном, всякую траву и варить похлебку. И все-таки умирает двое детей.

Бабушка получила письмо, что дедушка строит канал Москвы-реки, где полуголодные от каторжного труда люди падают и умирают по несколько человек в день. И если больше не будет от него письма, значит, уже его нет в живых.

Бабушка умерла 22.05.1985 г.

Я обращалась в областной архив о подтверждении того, что мой дедушка был репрессирован, но ответ дали отрицательный, и то с ошибками в фамилии и отчестве, что говорит о нерадивом и халатном отношении работников архива.

Как мне хочется, если это в ваших полномочиях, чтобы мой дедушка был реабилитирован, и ему вернули имя достойного, честного, трудолюбивого, умного и доброго человека!

Верю и надеюсь.

Боглачева Раиса Владимировна, 1940 г. р.”.

**Цей лист Р.В. Боглачова
передала в Луганську обласну філію
Асоціації дослідників голодоморів в Україні у 2007 р.**

Село Погоріле Хворостянівської сільради Лозова́ Полина Григорівна, 1912 р. народження

Як тіко оддалі мене заміж, я пожила там неділю чи скіки, а тоді їх розкулачили і вивозять десь на Соловки, а мене не пустили. Їх вивезли в яр, они там окопались трошки, а они їх відтіть вивезли. І забрали все — і те, шо їсти... Не оставили нічо́го. Ото ж він і голод. Они кой-шо тому переховали, тому переховали, а ті не пооддавали — самі поїли, а їм — шо осталось. Так они виїхали десь, не знаю, і померли.

У 32-му був начальником Панько́ Митрович — ходив забирав, і усе забирали — і одежу, і харчі забирали, а де вони його дівали — хтійзна? Люди зерно́ ховали. Ходили шукали, і забирали. І оце ж у наших усе було — і зерно́, і воли, і корови, і коні, і забрали все чисто, а они оставилися, як прийшлося.

Ми якось вижили: і макуху їли, батько рибу ловив здорово, річка в нас недалеко. Так він поїде налове, а бабушка наваре чи нажаре, та на базарь. Та так і вижили. Була коровка, не забрали. А те все забрали: була машина-молотарка, прівід був, рұшка була, камінь був. Усе батько сам робив, і люди все везли — де там розживеться. Прийде молоть, і нам же шось дасть.

У нас троє дітей було, і всі вижили. Батько мій усе робив — шо на

очі, те й робив. Шо полáмане — те й зробе. Усі до його йшли — як на бригаду колись ішли, так і до його, було, йдуть. Він не хотів у колгосп іти, ото за те в нас і забрали все чисто. “Шо ж я, — каже, — піду у колхоз? Я все роблю, а єсть таке, шо не може нічого зробить. А писать (записувати в колгосп. — *І.М.*) пишуть однаково”. І він не хотів іти, ну в нього забрали все чисто. А все одно пішов у колхоз, а де ж дінешся?

У мого батька в сина діти померли з голоду, троє. Багато вмирали. Жаб їли. Річка в нас недалеко, так жаб підуть наловлять, наварюють і їдять. Їли шо попадеться, і траву всяку їли.

Як забрали хліб, забрали все — начався голод...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Половинкине Лошак Мотря Іванівна, 1913 р. народження

Голодомор був, не дай Бог! Людей на плечах несли і закапували в ямку...

Записала З. Сікорська 1999 р.

Село Проїждже Лиманівської сільради Бурломський Федір Федорович, 1916 р. народження

Прочитав я Ваші записи про історію нашого села і колгоспу і хочу додати те, що знаю як свідок тих подій.

Розкажу про Мащенка Пилипа Трохимовича (його сім'ю прозивали Мацаї). Це був здоровий, кріпкий мужик, якому не було зносу довгі роки. А 33-й звалив і його в могилу. У нього було багато дітей, і всі вони були зайняті роботою, від малого до великого. Працювали з раннього ранку до пізньої ночі, у полі і ночували. Обробляли землю своєю коровою, їй давали якусь частку кукурудзяної дерті. А вона ще, бідна, і сім'ю годувала молоком, якого було небагато після плуга чи сівалки.

Менші діти були в яслах, які працювали цілодобово. Кухаркою, нянею і вихователем була Слюсар Галька Наумівна, страшно злюща баба. Дітей мучила голодом, знущалася з них — такий у неї був принцип виховання. Вранці садила на підвіконня розкритих вікон, при цьому були відкриті і всі двері. Так вона умертвила меншу дочку Пилипа Трохимовича Катю, а старшенька тікала від цих “процедур”.

Пилип Трохимович пас колгоспних овець на Солонцях. Малі ягнята забрели попити води в Перемежоване озеро і почали тонути. Він поліз у валянках без калош у воду і став виганяти тих ягнят. Знесилений від голоду, упав у холодну воду, але ягнят урятував, правда, не всіх. Як він

добрався додому — важко сказати. Але на другий день не встав на ноги. Так, пролежавши в хаті днів п'ять чи шість, і помер. Три дні лежав у хаті і два тижні в сараї, тому що нікому було ховати — ішла посівна. У селі старших нікого не було, а синів не відпускали з поля. А через два тижні після похорону прийшла йому повістка в суд. Відкрили на нього уголовне діло за тих ягнят, що потонули. Та судити вже було нікого.

У Ваших записках немає згадки про сільського активіста Полковниченка Одокіма Наумовича, брата Гальки Наумівни. Прозвали його “Трудящий”. Чи вони виростили в такій сім'ї, бо жорстокі були обоє. Це був кат і хапуга, відбирав у людей усе, що попадало на очі. До активу входили ще й Сірик Левко Петрович, Онищенко Охрім Федорович, Андрущенко Мусій Дмитрович, Полковниченко Галька Яківна і ще багато інших.

Прийшли трусити Пилипа Трохимовича. Обшарили скрізь, залишилося одне горище. Там була захована маленька діжечка, у якій раніше солили коров'ячий сир, на випадок, поки не доїлася корова. У діжці було небагато борошна, мабуть, із відро. Левко Сірик поліз на горище і побачив цю діжечку. Активістам, які були внизу, сказав, що тут нема нічого. Однак Одокім Наумович не повірив і сам поліз по драбині дивитися. Але Сірик став так, щоб тому не було видно діжечки. Так вона залишилася в Мацаїв.

Кожного дня дружина Пилипа Мащенко Галька Василівна молилася Богу за Левка Сірика, який пожалів її дітей і всю сім'ю, а Одокіма Наумовича кляла всякими словами. З того борошна пекли ладички, добавляючи туди полову і всяку всячину, щоб вони хоч якось держалися. Кожній дитині діставалося по одному ладіку в день. Їли все: і рогіз, і шпичаки, і різні салати (трави), аби чим-небудь набити кишки. А як дождалися колосків у полі, те вже було життя і щастя.

А ще сільськими активістами були Бахтин Пронька Лук'янівна, Кашуба Марія Прокопівна, Глушко Наташечка, Клименко Василь Федосійович, Шуйський Роман Свиридович. Вечорами вони збиралися в хаті розкуркуленого Роменського (Селезньових). Варили там вареники, пили самогон. Полковниченко Одокім Наумович, одягнувши дублений кожух Селезньових і ставши перед дзеркалом подивитися на себе, чи гарно він на ньому сидить, питає в Марії Прокопівни: “Та чи це я, чи не я?”. А та відповідає йому: “Добре, добре сидить він на Вас, Наумовичу!”. Тоді Одокім Наумович і каже: “Ну, тоді я забираю його собі”.

Це діло добре обмили реквізованим самогоном. Коли розходилися додому, пішов великий дощ, і новий кожух Одокіма Наумовича промок. Прийшовши додому, п'яний активіст ліг на гарячу піч чи лежанку в цьому кожусі. Уночі прокинувся й кричить: “Рятуйте, мене куркулі душать!”. А то намочений кожух почав збігатися і стискати тіло Одокіма

Наумовича. Після цього почалися репресії проти куркулів ще більші, бо вони ж “нападали на активістів”.

Галька Капшучка (Полковниченко) пішла до Писаренків (Слюсарів) і відібрала в них черевики і кофту. А в Сірика Олексія Григоровича забрала полотно, свити, примовляючи при цьому: “Вас будуть розкуркулювати, то воно все одно пропаде. А я його збережу, а потім віддам”. Та й віддавала, поки не здохла...

Записав О. Погорілий 1989 р.

Буцаєва Уляна Тихонівна, 1912 р. народження

(Тоді вона працювала виконавцем у конторі,
яка була в Біленковій хаті)

Біля контори росла вербина, яку ледве обхвачували три чоловіки. Повесні це було. Добре пам’ятаю, як послав мене голова, прізвище його забула, до Припутня Платона Івановича додому дізнатися, чому його на роботі немає вже три дні, а дружина його, Килина Петрівна, відповідає: “Він же в степу палить бур’яни!”. А насправді він уже лежав мертвий у тих бур’янах. І ніхто не знав, що він помер, де він лежить, бо це нікого не хвилювало, у кожного було своє горе.

Їсти в степу давали, а вдома їли, хто що міг. Ходили на болото по шпичаки, рогіз, у ліс і на річку — по лопуцики. Бодай би такого більше ніколи не було! А за пісні та музику і згадувати не треба, село було наче мертве, навіть гавкоту собак не було чути.

Записав О. Погорілий 1990 р.

Глушкова Одарка Степанівна, 1910 р. народження

Народилася я в селі Булавинівка Новопсковського району, у Проїждже вийшла заміж за Глушкова Тимофія. Працювала ланковою, а Тимофій — ковалем у колгоспі. Загинув на війні. Разом зі мною працювала Буцаєва Килина Іллівна, яка досі жива. Обробляли з ранку до вечора ланки кукурудзи, соняшника, бо механізації тоді не було ніякої. Воли та коні, плуг і борона. Більше сіяли під сапку та лопату. Під час війни працювала бригадиром.

У 1932 році врожай був добрий, але забрали все, навіть посівне. Зимою заставляли перемолочувати старі скирти соломи. Голова колгоспу Носачов говорив: “Що намолотите, те й буде ваше”. Але там, крім маленьких кусочків льоду, нічого не було.

Весна була ранньою. Коли виїжджали в поле, то варили людям кашу, давали хліб. Якщо не було хліба, то давали по півкіло макухи або риби солоної. Вода після риби пилася добре. Старі люди пухли від голоду, ледве вилазили з хат і їхали в поле, аби тільки їм давали пайок. Вони

не робили важкої роботи, палили бур'яни, яких тоді багато розвелосся в полях. У цих бур'янах і помер Припутень Платон Іванович, наш сусіда, а в нього було п'ятеро дітей. Помер чоловік у розквіті років, йому не було й рока.

Пухлих і мертвих людей знаходили в ярах, бур'янах. Звозили до кладовища. Роздягали перед тим, як кинути в яму, щоб одяг не пропав, а дістався іншим, бо люди були голі й босі. Церква була в караулці. Мертвих не відспівували, їх навіть нікому було ховати, не те що виконувати християнський обряд. Головою сільради був Волошин із Підгорівки. Заклятий був! Ходив гладкий та червоний, мов столовий буряк.

Уповноважений Блінов Іван Андрійович — із “двадцятип'ятитисячників”, росіянин. У сільському господарстві розбирався слабо, бо раніше був шахтарем. Усе казав: “Сеялка ілі веялка — давай молотіть!”. Ганявся за жінками, обмацував — чи не вкрали що додому дітям з'їсти.

По горищах лазили Глушкова Наталка Іванівна (“Маленька Наташечка” — так її всі звали), Клименко Петро Федосійович (“Дід Пепа”). Був неблаганний і жорстокий до людей. (Я його добре знав, після війни він був сторожем на баштані. Коли ми, дітвора, ходили просити кавуна, то він нікому не давав. — *О.П.*), грав на саморобній сопілці, ловив птахів у полі на її звук. Опісля, відмолюючи свої гріхи, співав на криласі в церкві. Був ктитором, псаломником.

Кашуба Марія Прокопівна... Від малого до великого в селі її звали Манькою Рябою, бо в неї було подовбане віспою обличчя, як у “вождя” (у Й.Сталіна. — *О.П.*), чим вона, мабуть, гордилася. Коли Никифора Онищенко виселяли як куркуля, то дали йому білу стару кобилу, і він поїхав у білий світ. Ніхто не знає, куди. Мабуть, на Кубань. Горпина, його дружина, дуже плакала на возі, а Манька Ряба ще зняла з неї чоботи. Зручно було знімати, не треба низько нагинатися. На таке тяжко було дивитися, не те що переживати.

Пізніше Манька Ряба кинулася в релігію. Жодної служби не пропускала в церкві. Сповідувалася, причащалася і говорила справно. Гугнявила псалми на криласі. Мабуть, одмолвувала гріхи молодості. Усе-таки совість її вбила. Ходила, читала євангелія за померлими. А коли їй давали їсти і чарку наливали, то говорила: “П'ю тільки біленьку!”.

Записав О. Погорілий 1990 р.

Гончаров Іван Федорович, 1916 р. народження

Я працював на третій бригаді рядовим, після окупації німцями був головою сільської ради, потім комбайнером. Бригадиром тоді був Іващенко Панько Трохимович, головою колгоспу — Носачов, а головою сільської ради — Шовкун Стефан із села Штормове.

1932 рік був урожайним. Соняшник приорювали, бо тоді сівалок не було. Дощі йшли затяжні і великі. Після збирання соняшника людям видали оплату натурою, але потім її відібрали. У районі був якийсь Третьак, заарештований як “ворог народу”, а за що його арештували і куди він подівся, не знаю.

Люди почали вмирати взимку, особливо багато мерло весною, коли всі запаси були забрані, поїдені. Мертвих людей звозили в комору на Панському хуторі. Ям не копали, бо земля була мерзла, а люди дуже слабі. Коли весною з ям були вибрані кормові буряки, туди почали складати мертвих. Як-небудь їх прикинули землею. Чиясь нога мерзла стирчала із землі, так її хтось одрубав сокирою і загорнув у землю.

Завгосп Ткаченко Федір Гаврилович віз буряки на свиноферму. Я попросив у нього буряка. Він не дав і сказав: “Ти як здохнеш, мене не судитимуть, а якщо здохне свиноматка — засудять”.

На четвертій бригаді був бригадиром Павло Губенко, член ВКП(б). Такий був вірний і чесний, нічого не брав, а коли в колгоспі виписали йому макуху, то вже було пізно, він помер.

У нас померла мати, ми її ховали з братом Тимохою, він був з 1913 року. Самі копали яму. Коли вморилися, пішли відпочити до комор, а вони були біля кладовища, де тепер стадіон. Там був завгосп Ткаченко Федір Гаврилович, у нього ми попросили хліба. Не дав, та ще й вилаяв. Бабич Григорій Никифорович був комірником і все чув. Коли завгосп пішов, то він дав нам півхлібини, яку ми з’їли, сидючи в ямі. Потім продовжували копати. Труну батько зробив зарання, віз її на возі. Сам сидів на ній і лускав насіння. Мені теж дав хтось жменю. Я, не витримавши голоду, почав лускати. Того ж дня пішов пасти волів — там хоч їсти давали.

На Буграх (це сільський куток) жила сім’я Іващенко Івана: дві дочки, два сини і дружина. Усі вони вмерли. Коли дід Верман приїхав забирати трупи, то дочка Тетяна ще була жива. Так він і її забрав, промовляючи і матюкаючись: “Що я, ще й завтра сюди буду їхати? У мене інші лежать!”.

Батько Ганни Федорівни сторожував на фермі, з якої вкрали двоє телят, за що він п’ять днів сидів у “холодній”, яка була в Писаренковій хаті. Виручив Григорій Бабич. Під коморами, які стояли високо на каменях, десятками сиділи люди. Робили в підлозі дірочки і точили зерно, яке відразу ж їли, бо додому нести ніяк. Бабич Григорій нікому не заявляв. Дехто з людей і на ніч залишалися під коморами, бо були слабі, щоб дійти додому. Як відправляли з роботи в полі за слабістю, то вже смерть. Шевченко Санько дуже ослаб. Його уповноважений відправив додому. А він і каже: “Оце так! Заробив минулого року 400 трудоднів, а доводиться вмирати з голоду!”.

Уповноважений Журба одягнений гарно і тепло. Матюкався, кричав, що не виконуються норми. Якось зустрічає він у полі Шевченко Марію, а та плаче.

— Чого плачеш? — питає Журба.

— Та сім'я вмирає, щось за хвороба з'явилася в хаті...

— Зроби дезінфекцію хлоркою, — порадив уповноважений. Голоду тоді ніхто не признавав, люди боялися вголос про це говорити.

Голова сільради Шовкун Стефан ходив переписувати по хатах, хто вмер; так і сам не вірив, що хати зовсім zostались пусті. На Буграх повністю вимерли сім'ї Волошина Петра Романовича і Погорілого Олексія Васильовича.

Після 1933 року в село Проїждже привезли 45 сімей переселенців з Ярославської області. Вони розмістилися в пустих хатах, де зовсім нікого не залишилося. У колгоспі тоді не вистачало людей, бо все робилося вручну. Переселенцями були Смирнови, Остальцови, Петухови, Трубіцини, Сурови та інші (якщо припустити, що до цього в кожній хаті жило щонайменше по чотири чоловіки, то виходить, що тільки в цих хатах померло не менше двохсот душ. — *О.П.*)

Ходили по хатах і лазили по горищах, як їх називали, “активісти” — Кашуба Марія Прокопівна (її називали “Манька Ряба”), Бахтин Пронька (Лук'янцева), Машенко Антон Васильович (проїжджани кликали його “Антон-сучка”), Сірик Марія Євграфівна. Коли грабували церкву, то ця Марія танцювала у вівтарі, лягала в плащаницю. За це її, видно, Бог і покарав, бо довго хворіла, майже вісім років, і вмерла болісно.

Записав О. Погорілий 1990 р.

Данилейко Карпо Олексійович, 1913 р. народження

Добре пам'ятаю ті часи, особливо 33-й. Пригадую, як перший голова сільської ради Іващенко Іван Трохимович на зборах часто повторював, що всі будуть спати під однією ковдрою і трактором їх будуть укривати. Хліба ніхто пекти не буде (правда, це і збулося). Головою колгоспу тоді був Носачов. Люди мерли, як мухи. Возили їх на кладовище домашніми повозочками. А вона коротка, тому тягнулися по землі або ноги, або голова і руки.

Пам'ятаю, що сім'я Іващенко — 5 душ — вимерла вся. У цей рік мене посадили до тюрми. Віз я весною волами макуху із Старобільського маслозаводу. Були вибоїни, грязь. То випаде кілок і колесо спаде, те вискочить заніз із ярма. Отож, коли дібрався до села і зважили макуху, то не вистачило 50 кілограмів, за що мені дали сім років таборів. Але всіх я не одсидів, всього лише два роки.

Тоді селян суворо карали. Так, заслали до тюрми Слюсаря Івана Да-

ниловича — за 5 кілограмів ячменю, Ковальова Павла — за 2 кілограми, Касяна Петра — за 5 кілограмів. Вони возили ячмінь зі Старобільська. Може, там і недоважували, що виходила нестача.

Записав О. Погорілий 1989 р.

Ковальов Роман Григорович, 1911 р. народження

Ходили в поле красти кукурудзу, бо вона в зиму зосталась незібрана. Ходити було далеко, до десяти кілометрів, на лиманські та булавинівські поля. Ось цим і годував свою сім'ю. Але здорово ганялись об'їждчики на конях, мабуть, були так наінструковані, щоб одбирати в людей сумки, трусити в кишнях. Але вони боялись до нас підходити, тому що ми ходили по два-три чоловіки. Далеко було ходити, багато не принесеш.

Знаю, що в одних Закутьків, що жили на Вершині, вимерло вісім душ, в інших Закутьків — сім душ. Чотирнадцять дворів виселили як куркулів і підкуркульників. В інших позгрібали і позмітали з горищ усе, навіть квасолю столітньої давності, яку вже й миші не точили.

Записав О. Погорілий 1990 р.

Онищенко Єфросинія Петрівна, 1913 р. народження

Жили ми тоді ще на хуторі Піщаному, якого тепер немає. Залишилися одні глинища. Хутір знаходився в кінці теперішнього нашого поля, тобто між селом Проїждже і хутором Петрівським. Це ж усі землі тоді були проїжджанськими. Отут було два ставки, від них залишилися тільки розірвані греблі. А скільки риби було в ставках! Було, захочеться риби, то завжди можна було наловити — чи на обід, чи на вечерю. Воду брали пити з Білого (або ще Крайнім його називали) колодязя, який розташовувався біля підніжжя Стрілиці. Білим називався тому, що тут була дуже близько крейда. Стрілицею гору називали тому, що вона, немов стріла, розділяла Проїжджанський яр на два менших яри. Один із них ішов на хутір Піщаний, другий — на хутір Голубівка, який теж належав до Проїжджого.

Зима 1933 року була страшно холодна і сніжна. Могили для померлих копав дід Лук'янець. Він також чистив копанки, ставки, копав колодязі. Міцний був дід! За день міг вичистити до тридцяти копанок, випити тридцять маленьких пляшок горілки і тридцять сім стаканів чаю. За день доходив до Луганська.

Пам'ятаю, як лазили по горищах. Манька Ряба була тут найзавзятіша, казали про неї, що вона і павутину всю позбирала по горищах.

Куркулів як таких у Проїжджому не було. Ось дід Москаленко, так у нього було 18 душ сім'ї, і він був найбагатшим у селі. А який він ба-

гач? Мав кожуха, у якому було багато вошей. Або взяти Назарів. Шість чоловік сім'ї, вислали їх в Архангельську область. Так їхній батько Стефан помер, пиляючи дерева на Соловках.

У списку, складеному Приською Петрівною, на Городку вмерло 33 чоловік, і їх уже не всі пам'ятають. Серед них — Данилейко Остафій, баба Олена, син Яшко і його троє дітей, яких мати закрила в хаті і пішла в конезавод №123. Вона таки вижила, померла в Антонівці в 1986 році. А діти померли, як тільки мати пішла з хати.

Тепер Мартині, які жили в хаті, де зараз живе Дмитро Міщенко. Померло їх від голоду п'ять душ, і лежали вони в хаті шість днів, поки назбирається побільше мертвих, щоб в одну яму складати.

Мащенко Оляна, 1890 року народження. Жила там, де тепер хата голови колгоспу. Її ховалися ще живою. Мертвих звозили, а хтось сказав і про неї, що вже мертва, а вона ще була жива. І щоб ще раз не їхати на той крайок, забрали живу і поховали живою — все одно вмерла би.

Ковальов Кирило (батько Ковальова Сергія) жив там, де тепер живе Дмитро Олійник, помер від голоду. Умерла його дочка Надя шести років.

Люди балакають, що тоді померло більше трьохсот чоловік.

Записав О. Погорілий 1990 р.

Сірик Михайло Йосипович, 1915 р. народження (працював у колгоспі “Комінтерн” трактористом)

Разом зі мною працював Замота Василь Іванович, на жаль, уже покійний. Головою колгоспу був тоді Носачов, бездарний і неграмотний чоловік. Уже пізніше прислали зі Старобільська Петренка Василя. Це був культурний агроном, потім працював у МТС. Після Петренка був Писаренко. А ще був головою Висококолінько із Караяшника — п'яниця, мотолига. Колгосп він довів до ручки.

Уповноваженим призначили Блінова Іван Андрійович, із шахтарів, “двадцятип'ятитисячника”. Усі з нього сміялися за безграмотність. Кажуть йому: “Дивись, Іван Андрійович, он спиця в колесі”, а він питає: “А где ета спица?”.

Бригадиром тракторної бригади був Ткаченко Єгор Якович. Обліковцем чи бригадиром працював Погорілий Михайло Никифорович (1893-1978 рр.)

Пайка хліба була півкілограма. Давали її тільки за виконання норми. Так твій батько (батько Погорілого Олексія Михайловича — *І.М.*) приписував до норми, особливо слабим. Як тільки виїхали в поле сіяти, кого-небудь посилав у кущі чи ярок, щоб зварили якусь кашу для людей, але щоб цього не бачив голова або вповноважений, бо вони, ма-

буть, працювали позмінно, а ми з ранку до ночі.

Урожай тоді був добрий. Забрали все те, що дали на трудовень. Була вибрана КНС (комісія незаможних селян), у яку входили вповноважені і міліція. Тут були Манька Ряба, Клименко Олена, Замота Полька та інші. До складу комісії ввійшли також і комсомольці Закутько Тимоха, Онищенко Павло, Онищенко Андрій. Забирали в розкуркулених глечики, клубки, макітри. Звозили до сільради. Гроші проїдали і пропивали. Збиралися в церкві, де під мандоліну і балалайку робили свої оргії. Комісія ця ладна була забрати все і хоч чимось дошкулити, зобидити і зневажити справжніх господарів, хазяйновитих людей. Самі ж були ледарі і голодранці. Земля в них більше пустувала.

Церкву розібрали в 1931 році. Голова сільради тоді був Шовкун. Дуже добре пам'ятаю цей випадок. За тиждень до цього обвінчалися Слюсар Панас із Ткаченко Марфою та Шуйський Олександр із Пампурою Марією, бо скоро починався Великий піст і весілля заборонялися. А за тиждень починався “Жилавий понеділок”, який знали як день настання Страшного суду. І він настав, справжній страшний суд, але тільки для нашої церкви. З музикою і співами в церкву залетіли “активісти”, серед яких особливо виділялись уже знайомі нам Манька Ряба, Антон Сучка (свекор Пріські Краснощокої), а також Іграшиха. Вони танцювали у вітварі, лягали в плащаницю, оскверняли, хто як хотів, стіни і кутки храму Божого та мочилися на могили наших предків.

Коли тягнули дзвони, жінки на всю довжину канату від низу і до верху почепили білі хусточки і плакали. Та плакали не тільки вони, а всі люди, що були присутні при цьому. А найбільший, 60-типудовий, дзвін зірвався і впав усередину дзвіниці. І довго там лежав, бо не могли його витягнути.

Мабуть, ті дзвони забирали на “індустріалізацію”. Приурочили цю подію до Різдва. “Активісти” готували масове спалення ікон, книжок, зокрема релігійних стародруків, предметів релігійного культу.

... Жили собі середняки Панасі, п'ятнадцять душ сім'ї, наділ землі мали 25 десятин. Трудилися й вирощували хліб. За хліб держава продавала вози, кінську та іншу збрую, борони, віялки, молотарки. Та Сталін загнав усіх підряд у колгосп, а треба було з цим не поспішати.

На Панському хуторі вже у 1927 році була комуна, в ній було чоловік п'ятнадцять-двадцять. Вони набрали кредитів, а розплачуватися було нічим. Коли організовувався колгосп, вступні внески були по 20 карбованців. Погорілий Михайло Миколайович виступив проти виплати кредитів за комунарів. Так його за ці слова ледь не репресували. Виручило те, що він усьому селу шив кожухи, капелюхи, рукавиці. Нарешті його послали на вчительські курси. (З тих часів залишився кам'яний коток, яким молотили наші батьки. Він довго стояв біля нашого двору як сим-

вол хліборобської праці, а тепер ми його встановили на кладовищі на тій могилі, де поховані односельці — жертви Голодомору. — **О.П.**)

У комуні працювали Олійник Йосип Рахманович, Олійник Максим Рахманович, Погорілий Яків Кирилович. А заводилою був Закутько Тимофій Лук'янович, який, коли нап'ється, любив повторювати: “Амудар'я, Сирдар'я”. Видно, під час революції був у тих краях, бо географію трохи знав. Тільки-но починалися збори в колгоспі, як Тимофій Лук'янович спішив за стіл президії. Після кожного свого виступу (а виступати він любив) кричав: “Так здраствует товарищ Сталін — наш кормілець!”. А який же він “кормілець”, коли стільки людей заморив голодом, вони були пухлі, голі, босі...

А раз його не запросили в президію, він прийшов, сів коло мене і плаче: “Я комуніст, а мене не вибрали!”.

Сіяли кіньми, волами. На них давали по два кілограми кукурудзяної дерті, а людям — майже нічого. Треба було берегти не людей, а тяглову силу, бо сіяли з весни і до жнив. Померлих людей ховали навалом. Хто ховав, давали по одному кілограму хліба, щоб заривали добре і по селу не розносився трупний запах. На Панському хуторі скидали в яму з-під кормових буряків взимку і по весні закидали землею.

Бахтин Микита Іванович, секретар сільської ради, казав, що в Проїжджому померло від голоду в 1932-1933 роках 384 чоловіки. А Михайло Йосипович уклав список із самих жителів Вершини — кутка Проїжджого. Цей список склав 113 чоловіки. Беру з цього списку запис під номером чотири. Сірик Прохор Пантелійович, вік — 50 років. Померла його мати 77 років, дочка — вдова Єфросинія 28 років та внучки 3 і 15 років. Усього — чотири душі. Під номером 9 — Онищенко Марія, три її сини, дочка і чоловік — полонений австрієць Франц, тобто шість душ.

Записав О. Погорілий 1989 р.

Слюсар Надія Федорівна, 1919 р. народження

Я тоді ще мала була, не дуже помню, як у колективізацію забирали коров і згніли людей у колхоз. Хто хотів іти, хто не дуже хотів, усього було. А тоді вже загнали. Хто йшов, а хто не йшов. І коней брали в людей, і волів брали — усе брали. А тоді вже ж як стали в колхозі, привикли — вже вроді наладилося, наче нічого стало. І де оце вже взявся цей голод — у тридцять другому році, у тридцять второму...

Ми були вже у школі, ходили полоть пшеницю за кусочок макушіни. Плохо було — таке, не дай Господь! І давали нам там по кусочку по манюсінькому хліба, якийсь хліб ржаній був.

У мене батько учителював, ми й не дуже знаєм голод, ну знаєм. Давали батькові муки, і нам давали, на двоє дітей. Ну а були такі люди, що

пухли на ходу. Отут була в нас хверма недалеко, бригада була, на тій бригаді було багато скотини. І як у голодовку... Це я помню як січас... Баба Машенко Олена, по батькові забула як її, сусідка наша, прийшла з сокирою до тієї коняки, шо вона вже здохла, одрубати кусок м'яса, шоб дітям м'яса наварити... Це у 33-му году вже було.

У тридцять второму врожай був здоровий — такий, як оце зараз пше-ниця, такий був гарний урожай. Тоді ж підводами возили хліб — везли на “заготзерно”, із флагáми. Носачов тоді був, чи Блінов, везли із флагáми той хліб підводами: і коняками, і волами, всім чисто. Ше й міні доста-лося, я ше їздила возила — отам, де тепер церква у Старобільському, там був пункт, де принімали хліб, туди везли хліб. Такого було хліба, шо не можна! А голод який був, не дай Бог!

Ходили по дворах, і квасолю по горіщах ізмітали. Були в нас такі тут — Кашуба Марія Прокопівна (Манька Ряба), була і Припутень Любов (я забула, як її по батькові) — тоже активістка була, так ото такі лазили по горіщах: у когось там десь насіння було гарбузячого, чи квасольки — змітали все чисто і забирали... Я набалакаю такого, шо мене хтось бійтима...

Хто вмер? Помню на своєму вуглі (кутку. — *І.М.*) кой-кого. Оце в мене дедушка вмер, Кашуба Денис Васильович, бабушка, його жінка, Мотрьона, і бáтьків брат. По батькові вони нерідні, а по матері рідні, Вóйтенко Яким Іванович. Тоді оце сусіди були — Кашуба Пилип і жінка його — Марина чи Мотря, точно не помню. Тоді Ковальова, два брáти — Ковальов Ягор і Дмитро Давидович, це їхня сестра тут є; тоді Холод-няк Микола був, тоже вмер.

Де їх ховали? Виділять гарбу яку-небудь, у гарбу складуть і відвезуть. Отам був коло сósни яр, і траншея була вирита трактором. Привезуть, повитягають, покидають як-небудь туди, ото і все. Потягнуть у ту яму, чи прикідали, чи не прикідали... Ну, ми бігали, так нас проганяли — хотіли ж подивиться, як же ж їх там хоронять. А тоді ж закидали трошки, шоб собаки ж таки не тягали. Та їх тоді й собак не було. Їх тоді і кішо́к, і собак не було — усе переїли.

Кáжна мати старалася для своєї дитини. У баби... сокира така велика, вона прийшла, шоб одрубати ж своїм дітям м'яса і притягти. Взяла она його́, та не підніме, та якось одрубала і притягла. Господи, та не дай Бог!

А після 33-го вже трошки лучче стало. А в голодовку страшнічі люди були!

Ми їли... І качани товкли, і тоді на вігоні таке, як галушечкі, таке зелене було, ми ходили збирали. У нас була корова, так ми ходили зби-рали, і ото мати того́ намиє, накіда — стакан молока та стакан води, та наваре, а ми його їли. І лóбоду сушили та товкли, і щиріцю — все їли. Та напечуть, а його́ не ковтнеш. Та плачемо! По жолуді ходили, в лісі

збирали жолуді. Всього було, не дай Господь!

Батькові хоч давали 16 кілограм, а нам по восьми кілограм, а в батька ще тут були батько та мати, а у матері були ж там батько і мати, і туди ж хочеться дати трошки, так воно нам доставалося так, що крізь пальці попаде. Ну пухлі не були. Худі були, страшні...

Ходили по буряки. Тоді ж у церкві дівчорі варили борщ — у церкві стояв стіл, і на тім столі ми обідали: один буряк і вода. Самім дітям давали, школьникам.

Як ходили мінять, так принесуть або вісівок, або ще чого-небудь. Так поодносили — сорочки повишивані полотняні були, тоді рушники полотняні були, носили, тоді скатерті — скатертіни вишивали хрестиком. Це все носили міняли — у Старій Оскіл, Росія це воно було. Принесуть якоїсь шолухі або вісівок якихось, або... Колись, правда, принесуть і зёрнечка. Тоді в кожному дворі були такі драчки — драли. Ну, подеруть, а тоді натовчуть туди...

— *Що казали люди, був у Старому Осколі голод?*

— Там не було, там не такий... Туди всі наші ходили, носили. Може, й був голод, та не такий. На Дон ходили, до козаків. І мати ходила, і батько їздив, усім доставалося. І тут сім'я була, і там сім'я була, у Булавинівці. Хоч воно і не один район, а все одно, вони ж рідні! Воля — не воля, а треба було батьків спасать.

Записала І. Магрицька 2004 р.

**Ткаченко Марія Никонівна, 1916 р. народження,
Бахтин Парасковія Семенівна, 1913 р. народження**

(Це тітка і племінниця. Перша працювала виконавцем, а друга на різних роботах — снопи в'язала, кидала їх у молотарку, валки одгортала, ганяла гарби і т. ін.)

Колгосп імені Комінтерну був утворений у 1929 році. У 1933 році головою був Носачов. Бригадирами були Сірик Семен Никоневич, Кашуба Єпіфан Тимофійович і Грицько Біловус. Контора колгоспу знаходилась у Біленковій хаті (самих Біленків розкуркулили), де тепер знаходиться їдальня. А біля колгоспної контори, трішки далі від неї була їхня кузня, олійниця, крупорушка.

У 1932 році врожай був непоганий. Але в людей позабирали не те що їстівне, але й усякі вузлики, що висіли на горищах — люди їх тримали на насіння.

Уповноваженими були Леонов — учитель школи, секретар партійної організації колгоспу Решетняк, Шовкун, Шкуратов, Білов. Цей Білов був такий інтересний! Зимом ходив у туфлях, а коли йому говорили, що холодно, відповідав: “Так у мене ж два носки!”. Перед зборами він

домовився з Ковальовим Іваном Єлисейовичем, щоб той дьоргав його за штани, коли він буде щось брехати. Ось він виступає, розказуючи, як будуть добре жити люди в колгоспі. Говорить, що ми тоді побудуємо конєферми по 100 метрів довжиною, а в цей час Іван Єлисейович дьоргає його за штани і шепоче, що це, мовляв, дуже великі ферми. Тоді Блінов закінчив це речення словами: "... і по метру шириною". У залі сміх, вигуки: "А як же ставити коней? Хіба тільки вздовж, бо впоперек не поміститься коняка".

А Івашенко Іван Трохимович — так той говорив на зборах, що при соціалізмі людям будуть подавати їсти по ленті. Одягло буде одне на всіх, усі спатимуть під ним, а трактор буде накривати і розкривати.

Членами комісії КНС, яка ходила по дворах і "розкуркулювали" людей, були міліціонер Пащенко і ще якісь уповноважені — Третяк, Пугач, а також місцева активістка Манька Ряба. Так Манька вирвала серги прямо з вух у Харитини Погребенко, зняла чоботи з розкуркуленого Скрипника Фалимона.

У 1967 році Маньці Рябій хотіли дати добавку до пенсії на честь 50-річчя Жовтня. Коновалов Степан Романович, який був у цей час парторгом, не знав людей. Мене викликали за свідка. Так я як закричала: "Кому ви хочете дати? — прямо при ній у кабінеті. — Тій, що красний платочок зняла, а білий наділа, коли німці прийшли до нас? Ходила євангеліє співала за померлих і разом з тим хвалила німців і проголошувала їм "за здоров'я", а не "за упокій?". Так нічого й не дали цій "активістці". А коли вийшли з контори, то Манька Ряба й каже: "Дурна ти, Никонівно. Я б тобі віддавала половину тих грошей!". А я їй у відповідь: "Та я з тобою на одному гектарі не сяду с...ти!".

Іграшуха, що була в цій комісії, по дві руки піднімала на зборах, щоб розібрати церкву. Кричала, що релігія — це опіум, дурман для людей. І ще була в комісії жінка Грабка. Вона рано померла. Так мужики накрили її яму камінням — ось тобі за те, щоб не лазила по горищах!

Померлих від голоду стягали однією конякою з барками до кладовища. Ховали по-всякому, та більше без трун, в одну яму клали по кілька людей.

Вимерла вся сім'я Скрипника Харитона, сім душ (жили на Краснопланівці), сім'я Закутька Прокопа Івановича (по-вуличному — Ковпак) теж вимерла вся, один Прокіп зостався.

А багатодітна Оляна Дришниченко з Краснопланівки (в неї були самі дівчата) зварила і з'їла одну дочку. Правда це чи неправда, а так говорили люди. За це її ніхто не судив, бо було не до цього.

Ох, як же не любили селяни уповноважених за те, що вони вчили, як треба працювати, самі того не знаючи! В кожному селянинові уповноважені бачили куркуля або підкуркульника. Вони думали: якщо в се-

лянина власність, то він — ворог народу, робітничого класу. Майже всі вповноважені були жорстокими, жодної совісної людини серед них не було.

Пригадується такий випадок. Була весна, почалася посівна. Сіяли за Гетьманським шляхом від Булавинівки. Бригадир Сірик Семен Никонович (1890-1977 рр.) потихеньку сказав владимирівським хлопцям, щоб вони прийшли по булавинівській посадці їсти кашу, якої було наварено на більшу кількість людей, ніж працювало в полі. А працювали люди, опухлі від голоду. Кашу варили прямо в полі з товченого у ступі проса. Ті хлопці прийшли, поїли. Так якийсь знайшовся ж донощик, що подзвонив у район. На коняці, при збруї і регаліях у поле прискакав уповноважений, перемордувався, але не застрелив нікого. А ввечері прийшов ночувати до Семена Никоновича, бо стояв у нього на квартирі. А Лукир'я, Семенова дружина, уже знала про цей випадок. “Ти в нас спиш, їси, а тепер ще мого Семена хочеш застрелити? Іди геть із хати!”. Так на нього кричала... А коли він узнав, що Семен Никонович не з комуністів, а справжній селянин, то падав на коліна і вибачався.

Пізніше виявилось, що Шкуратов був попівський син і якимось чином, підробивши документи, вступив у партію. Ось такі були вповноважені.

Перепис померлих робив чоловік на прізвище Літинський, присланий із району. Жив він у нас, була в нього дружина, маленька така, на ім'я Надя. Літинський складав у сільраді списки. Згодом повісився — мабуть, чогось боявся. За словами місцевих мешканців, від голоду в Проїжджому померло приблизно 380 чоловік.

Записав О. Погорілий 1989 р.

Місто Старобільськ Гльченко Іван Михайлович, 1927 р. народження

Не дай Бог, яка голодовка була... По три дні нічого в рот не брали, ні rischi.

Нас, дітей, четверо, а мати та батько ходили міняти. Я знаю, що батько раз прийшов і приніс сухариків і крупички якоїсь — пшона чи ячменю. А що туди він носив — я не знаю. Тоді ми вкидали ту крупу — три стакана на п'ять чи шість літрів води; воно там і не запахло нічого, таке воно ріденьке, не дай Бог так страдать! Що води ото попили...

Один раз прийшла мати і приносе півчувала мерзлої картохи. А вона ж як мерзла, так чорна, як циган. У холодну воду її — розтала картопля. Та нічого, помили її всю, нічого не викинули. Ми б його зараз нізащо не їли, а тоді поїли. Ні шкаралупки, нічого не викидали, варили все. А солі-то не було, сама вода була. Не дай Бог!

Пам'ятаю, яким путєм, іду я в гóрод, пухлий увесь, що називається. Бачу, заходять люди у столову. А там хтось дасть грамочку хлібця — дитина ж стоїть. Що ж, мені тоді шість год було. Я й не просив, а вони самі якось трошки. Та ще й додому принесу, так було.

Брат менший так і помер. Принесу крихітку, сам не з'їм, а їсти ж хочу, а треба і йому давати — підкормить. Так і не видержав хлопець, умер.

Дівчата ті хоть старші — одна була з 1915 году, Ленка, а ця з 1922 году. І дівчата кудись ходили, так кукурузи звідкільсь принесуть. А вона пріла, вимочуть ото, а воно гірке... Все поїли, нічого не викидали. Було, люди лушпайки з картохи повикладають, а ми собираєм. Помили і давай його їсти, а сили ж нема...

Мати, було, принесе чи з мукою якісь змётки, а воно з піском. А коли стало тепліше, я паняв ходить. Оце де столова, коло неї там туди-сюди... Дивляться, дитина стоїть, і давали крихти мені, кусочки, недоїдки, все чисто.

А коли весна почалася — батько буряків один раз приніс, штук п'ять, і пішло воно лучче жить А тут салáта пішла, вона сама перва трава. Оце тут піди, а там унизу таке, як квасолька — це салáта. Як мати зваре, воно як дерев'яне. Так стали ми ходять по салату, перебрали не дай Бог! Таке страшне було!

Улітку стали батьки робить: мати піде, де-нібудь заробить — чи скопá, чи посаде шось, батько почав ходить на роботу і принесе то буряка, то сухаря, і стало жить трошки легше.

Оце як ідеш... іду було (в то время я ж дитина)... іде дядько здоровий. Дивишся — сів, сів під заборчиком, і все. Там сидить мертвий, там, там.. А ніхто не хоронив, усі були безпомощні, його ж ніхто не підніме. Ну хто ж підніме, як вони були всі голодні, пухлі! Такі пухлі, що глаз не видно...

— *А куди мертвих дівали?*

— Та звозили десь на кладовище та складали в яму. А хто рив, я не знаю. Як звозили, я бачив. Я не знаю — наведено, хтось із власті. Така широка бричка, і оце їх туди кидали, душ по п'ять-сім. Усі мощні такі були... А оце жінщина, така тьотка — пішла, пішла, сіла, сіла... Умерла, а підбирають нікому було.

— *А їжу забирали?*

— Та слухай, що його забирають, як не було нічого, не було! Це як колективізація, до нас приходили і заганяли в колхоз. Оце “запроданці” (тоді так називалися), із колхоза їх посилали. Оце прибіжать, стукають хорошо. Як затарабанять — шибки тріщать. Кричать: “На собрание!”. Мати була бедова, а батько — цей боягуз був. Вона оце: “Ви мене не визивайте, я в колхоз не піду, не піду я у колхоз!”. Не хотіли вони ніяк у

колхоз, та так і осталися.

Батько ховався, щоб у колхоз не йти. Ото, було, пішов на Росію пеша. Приносить нам крупички різної, ще й хлібця принесе, та й сухариків принесе. Батько було каже: “Лучче мені сухарі, їх легше нести, а хліб важче нести”. Тоді чувал на плечі — і пішов.

— *А дівчата, сестри ваші вижили?*

— Вижили. Я не знаю, де вони ходили. Ми як розойдемося — нема нікого, оце самий менший Ніколай був. І я пішов, і дівчата розойшлися, приносять ото різне: чи бурячка, чи лушпайок з картохи. Так ми й прожили. Сестри були хороші. Це в нас Ніколай, шо з 30-го году був, йому тоді три годика було. Сидить ото пухлий, не можна передать! Ото глянеш на нього, а він пухлий, глазки не видно — не баче. Вроді трохи одтухне, тоді вп’єть налилось. Так і вмер.

А дівчата були хороші. Як стали ходять — то сухариків принесуть... А тоді стали зароблять, вже пішли ми трошки жить. Як стали огород садить, копать, тоді ми трошки піджилися. Усі ходили на заробітки, а нас двоє дома було — я і мій брат менший. А де вони ходили, в кого вони що робили — а всегда шось принесуть. А я в гóрод ходив, там зроду хліб продавали на вуглу, а зверху столова була, і там був базар. Бува, як підеш туди, як глянеш — люди пухлі були. Мужики здорові... ото йде, йде... Полки ж були, на полках стоїть сметана, ото як ухватив макітру або глечик, біжить п’є, а той упав, у сметані ввесь, і ті падають, скільки ото голодних, падають і облизують, щоб крихта дісталася, а його б’ють тоді за те, що він ухватив ото. Оце таке проявлялося, багато.

Тоді коржики на базарі продавали, пиріжки продавали. Оце йдуть, ідуть, як ухвате пиріжок та в рот, а ті біжать тоді його бить. Куди там бить, як він їсти хоче! Оце я очевидець, усе так і було. Було тут і таке, що їли дітей своїх.

— *А де це, далеко від вас?*

— Та отут, до річки. Та їх уже нема нікого. Ну, їсти ж хочеться. Одна дитина була в тієї жінки, і ту вона з’їла. Я чув, що дали їй десять год, ну а що — дитину-то не вернеш... А як вона його? Чи давила, чи різала, ну вобшчїм з’їла, нема. Видно, хтось заявив, а вона призналась, що їсти хоче.

Собак, кішок, мишей — все їли. Ми не їли, а так оце їли все.

— *А в цій місцевості багато людей померло?*

— Багато. Щітай, уся Магістральна вулиця померла...

А в нас дівчата як стали ходять, так якусь крупу приносили, чи кукурузяна... Знаю, як батько піде, так немає цілі три неділі. Оце ж поки у Вороніж піде, у Росію. Які ноги треба! Оце піде заробити, Бог його знає, що вони там робили? Було каже, як заробить: “Ви мені сухарів давайте!”. Оце я хорошо помню. А ми ж які раді! Принесе батько су-

хариків — тепер все, пішли ми трошки жить. А оце що його нема три неділі... Сам пухлий, і пішов же ж, і принесе. Він каже, хлібом не вигодно, важко, сухарів можна більше принести — вони сухі, легші, а йти-то далеко.

Так було, що пооднімають — зустрічають такі ж, голодні. Іде дядько, так вони стали утрюх, удвох, а поодиначку не стали ходити, бо однімають. Один раз ходив і прийшов без нічого, забрали все. Цілі три неділі ходив, у день якщо десять кілометрів проходив... У Росію ходив, на Новопсков.

Мати ходила скрізь, тоді роботи не було. Прибігав виконавець, та як затарабане у вікна... Так ганяли, у колхоз заганяли людей.

— Це ті люди, що забирали їжу?

— Вони вимітали в людей усе чисто! Прийдуть, у хаті, у кімнаті дірки робили — думали, туди ми все позасипали, і пробивали. До нас прийшли, ми на лежанці грілися, вони думали, там що-нібудь є, видовбали кирпичину, а там сама сажа. Оце і все, бросили і пішли. Тепер треба його замазати, а що ми, дітворі, самі дома були. Кажуть: “Де батьки?”. “На заробітки пішли, а ми самі”. Вони нас не били, ну а це робили.

А в нас лежанка була здорова і піч, і ми на пічі тільки й грілися, укривається нічим було. Піл був — чотири коляки забито, палка зверху прибита, доски лежать. Рядком лягли, укрились. А зимою босяком, і снігу по коліна, ноги, як у рака, прибіжиш — і на піч, не хочеться на двір, обуваться нема, одіваться нічим. Як тільки люди пережили... виживали. А нас четверо було, усіх кормили, а його треба було добуть десь, заробить, принести якусь граму. Капусти не давали, а буряка давали. Знаю, що була кукурудза, ну що там той стаканчик — дадуть, і то раді були. І буряк, і лушпайки, і крупа там якась. Так жили ми, страдали. А оце штани та сорочки — латки самі, нема нічого, рядно одне, і нас четверо на пічі. А палили з кукурузиння, і сояшники били, терен рубали. Так у нас не було сояшників, принесуть або кукурузиння, або... Плохо було!

Як стала весна, перебрідали, де мілко було, пішли через річку, салати накопали, та така добра була! А на желудок вона тяжола, а ми їли, та стали “калачики” їсти — вибирають, обчищають і їдять. На вгороді “козелики”, і по ерках, лазили в мулі по коліна. Насмикають оситнягу, воно сладке, помиемо і їмо, щоб і додому ж принести. Воно як очерет — оситняга.

... У нас по-сусідськи було три двори, в одних п’ятеро було дітей, троє вмерло, далі було шість — четверо вмерло, двоє осталося. Бо голодні були — померли. У кожному дворі половина померла.

Дядько наш їздив на Донбас. Батько ходив до нього за 60 кілометрів — боявся, щоб ніхто не одняв. У шахті давали харчі, а дядько давав батькові. Кожен хотів заробити, сім’ю ніхто не міг содержати, вимира-

ли половина. А сестри удвох ходили, та стакан і та стакан, і получався суп більший, густіший. Ніхто не сидів, інаше пропадеш совсім. Він би, може, чоловік, і радий дати, так у його самого немає. Кожний хотів вижити...

У сім'ї було троє-п'ятеро-шестеро дітей. Це рідко були бездітні, на вулиці тільки дві сім'ї таких було.

— *А як ховали?*

— Виривали яму, клали в чувал, трохи підкапували, щоб не придавило, туди підіпхнули у рядні й закидають. А які пухлі — кидали, аби тільки закидати.

— *А хто збирав людей померлих?*

— Їздила бричка кіньми, п'ять-сім збирали людей, п'ять душ не погрузять того чоловіка мертвого — він же захолюнув і сидить горбатий. Дивишся — сидить, як живий, як сидів, так і захолюнув. Хто його там виправляв! Прийдуть, укинуть, ну, закидали. Я бачив. А куди закидають, як він безсильний! Хтось із власті заставляв.

... Коли приходили на собранія, забирали у колхоз коров. А діти біжать, плачуть — вона ж кормила сім'ю! А вони ніякого вніманія не обращають. Забирали у колхоз — тільки давай пишись і все. Люди не хочуть, ніхто не хотів. Казали: “У колхозі гарно жить — один робе, сім лежить”. Тоді ніхто не хотів, це дурний труд. Я сам робив год. Давали 200 грам на трудовень, 12 часов робили. Вони дурили людей, обманювали любимими путями. Отак робили: год робив, заробив стільки, як зараз за місяць. Давали їсти в обід та ввечері, а утрім нічого не давали.

Як я в гóрод ходив, пам'ятаю, такий случай був. Під'їхала машина, а дядько той, шофер, і каже: “А ну, синок, подивися отут, там щось рядном накрите”. А він побіг у той двір, спросив, чи ніхто не лазив. А я кажу: “Ні”. І він витягує мені півбуханки хліба, тоді хліб круглий пекли. З кабіни витяг і дав мені. Я кажу: “Та це ж у мене однімуть!”. Він якусь тряпку дав, я замотав і бігом додому, щоб ніхто не бачив, скільки хліба я приніс. Щоб хоч по грамі всім дісталось. Цей случай я ніколи не забуду. Машина накрита була, а хліб він дав із кабіни. Я такий радий був, що заробив!

А баба Люба, моя жінка, вона з 25-го году, вона пухла була, ноги були поналивані, як вода, а глазами зовсім не бачила. Вона каже: “Був самий буряк, більш нічого, тільки вода, вода й вода”. Пухлі всі були. Як вони тільки вижили, пухлі ж, не ходили ніде, а ноги, як склянка...

Записала Н. Зінченко 2007 р.

Село Тецьке
Чернягова Марія Йосипівна, 1924 р. народження
(неосвічена)

1932 год був неврожай, плохо уродив хліб. Причиною поганого врожаю було розкулачування людей з двадцять дев'ятого по тридцять перший год. Поля були не пахані, бур'яни, не досівали. Хліба мало було сіяць, бо в людей одобрали хліб і вивезли в Чертково (Ростовська область) і Старобільськ. Мати Катерина їздила хурою в Старобільськ, возили хліб на конях.

У 1929-1932 годах люди вступали в колхоз. У нашому селі зробили два колхоза — “ВЛКСМ” (це була половина села), і Шевченка — друга. У “ВЛКСМ” ділили пайки сухими продуктами, а у Шевченка варили і ділили людям все в полі. Варила Кульбацька Харита Сергіївна.

Люди почувствовали голод у дікабрі 1932 — январі 1933 года. Стали пухнуть і вмирать. Люди, які держали скот, вирізали його, спасались од смерті. У кого була одежа хороша — міняли, ходили по селах у Волкодаєве, Михайлюки, міняли на кусок хліба. Ранньою весною ходило все село у совхоз Шевченка, хто ще був подвижимий, там скот подихав, вивозили, а люди ділили між собою, варили і їли. Мати Катерина ходили тричі, годували нас, четверо дітей.

У селі нашому померло багато, щитай, третя частина села. Даже полнотою сім'ї вмирили, дванадцять сімей таких було. Людоїдство було. Сокирка Олександр Гнатович з'їв свого брата Сокирку Гришу Гнатовича 1921 года рожденія. Давав м'яса Харьковському Івану Філіповичу і Марії Лук'янівні. А Сокирка Фекла, Варя Трохимівна і Марія Лук'янівна підслідили, де ж він узав, а він у печі палив ноги, голову, руки. Мати їхня пішла шось мінять, два дня не було її, і от шо сталосся...

А як стало тепло, товкли липу, пекли з неї оладі, а послі ногами не ходили. А як став бур'ян, рвали лободу, варили борщ. Як стали лопуцьки, борщовник, бабка, молочай, свиріпа, ягличка, наривали мішками, сідали і їли всею сім'єю. А як у городах началися гарбузи, тоді люди оклигали. Ловили граків і їли.

Голодомор закончився у 1934 году, стали давать пайки людям, які остались. Багато і в Донбас пішло. Мати Катерина варили на все село загірку годів п'ять-шість підряд. Привозили з гóрода пшеницю, мололи в млині, ділили пайками.

Голодомор, на мою думку, був вредітельством. Людей розкулачували, вивозили на ярки, хліб одбирали, поля не засівали, не пахали, не обробляли, бур'яни гуляли страшні, вовки вили серед білого дня зимою.

А 1947 год... Начну з 1945 года. Война кончилась, багато наших мужчин не вернулось — 84, а парубків — 27. Поля запустили, заросли

бур'янами, оброблять нічим, скотину всю евакуїровали, усі стада коров, коней, волів. Урожай був 9-11 центнерів з гектара. На трудодні за год получали по 200 кілограм. Більше жили з городів — буряки, гарбузи, капуста, жито сіяли в городі. Це перейшло в 1946 год. Пригнали з Йовсузького МТС трактори. Ночами обробляли поля, вдень і ніч, сутками були в полі. Ночю сіяли при фонарях. Коровами пахали, возили зерно. Горюче давали теж недостаточно. Боролись за економію.

Люди к весні 1947 года начали голодовать, запаси у людей вийшли. А в церкві був склад, була глибока, повно пшениці государственной, привозили з Шпотіна і Сенькового. Но к марту 1947 года пшеницю вивозили в город. Кладовщиком був Лисенко Олександр Петрович. Як очищали глибоку — обнаружили під полом до тони пшениці. Він заявив у правління, собрали, змолоти і ділили пайками, ежеднєвно носили слабим, сам Лисенко був у блокаді Ленінграда, знав, як шоб люди вижили. І спас усе село, умер од голоду тоді всього один чоловік.

Записала А. Сердюк 2002 р.

Село Титарівка

Сергієнко Антоніна Кирилівна, 1912 р. народження

Під час Голодомору ми працювала у колхозі, днювала й ночувала у полі. Годували нас сюрпою, затіркою, чумізою. У нашій сім'ї під час Голодомору ніхто не загинув, бо у нас була корова.

У сім'ях забирали все, у моєї матері по дорозі з току навіть забрали пригіршу пшениці й мало не судили, родичі допомогли.

Юхим Сергієнко був конюхом, під час Голодомору вже почав пухнути, мало не помер, а потім став ловити жаб у річці, та так і вижив.

На селі у той час були яслі: батьки у полі, а діти в саду. Ми збирали “божі сльози”, салат — він нагадує квасоллю, з ячменю варили варку, лободяники — з лободи.

А у 47 році на току коні дохли, ото ж підемо, притягнемо ногу і їмо, це не секрет, а що, їсти ж хочеться! Хлібина хліба стояла п'ятдесят-сто рублів.

А все ж таки під час голоду у тридцять третьому году було хужіше, більш людей вимерло, багатьох судили за крадіжки. А крали, шоб прогдувати дітей.

У колхозі заставляли робити і день, і ніч, бригадіра боялися — жах. Воли вже з ног падають, а ти бий його, віл захромає — ти винна, а сама боса по стерні.

Скільки часу пройшло, шо все вже й позабула.

Була в селі Пріська, прийшла до нас по скоиру. Мати кинулася, шо дров немає, і вранці пішла до неї. У хаті видно, шо горить каганчик,

а двері ніхто не відкривас. А коли відкрила, то мати побачила, що по стінах кров. А пізніше жінка ще одна, зайшовши до неї в хату, у казані побачила ручку дитини. А сама Пріська говорила, що діти попухли, а вона їх на горі позаривала, та хто ж його провірять буде?

А Яков Ісакович і Микита Антонович вирішили вкрати коня на м'ясо. Їх за це як забрали, так ніхто і не бачив і не чув нічого про їх.

На осінь уже получшало, хто кукурузи посадив, хто шо. Яка я була рада, як баба Устя мені на полі качан кинула! Прибігла додому, а мати їсти не дала — каже, що посадимо. Їли ми тоді з пустих качанів пожарених, натовчем мукички та в молоко, тільки багато їсти не можна, бо й “караул” кричали. Картоху і не чистили, і так добра була.

Голод 47-го року був уже не такий страшний, як-не-як із города председатель Федько Блохач хоч макухи по кусочку привезе. Я у 47-у була геройка, працювала на посівній, так коли-не-коли трохи і вкраду чого. Їли свіріпу, шо росла понад дорогою.

Записала О. Давиденко 2001 р.

Сергієнко Наталя Микитівна, 1914 р. народження

Раньше індивідуально (індивідуально. — *І.М.*) жили. Як січас, так і тоді було: хто сильніший — той краще жив. Було, і бідно жили. У нас семеро дітей було. У колхоз забрали пару коней, корову, овечок п'ять чи шість. Земля була — тоді ж наділи були.

У 33-му люди стали голодати. Хліб був, ну я не знаю, де він дівся. А людей багато померло. У нас тут одна вмерла, і ще дві жінщини по сусідству. А в нашій сім'ї ніхто не вмер.

Ходили, розкуркулювали. У нас сусіду розкуркулили. Она, хата, і досі стоїть, скоро завалиться. Я не знаю, нашó їх розкуркулили, шо вони хотіли? І вислали сусіду аж в Архангельське. Кой-яких у нас тут вивóзили на ярóк, на яркі вивóзили. Вони робили собі на тому ярку “гнізда”, а потом перезімувалися, і хто куди попав, повийжджали в Донбас. Хто куди...

Ходили пухлі люди, і діти померли. Знаю, двоє дітей з Бесéдівки умерло, це хутір. У сусідки моєї дитина вмерла із голоду, ось її син живе. Оцього Петра Титаренка померли сестри — дві дівочки з голоду померли. Мати виїхала у Донбас, а діти померли тутечки. Они при ній померли. А тоді вона їх поховала, сама виїхала у Донбас. Її вже тоже нема, тоже вмерла.

— *Що тоді люди їли?*

— “Божі сльози” їли — таке по землі росло зелененьке, мнякє-мнякє, замість вермишелі кїдали: хто у воду кїдав, а хто у молоко кїдав, у ко́го корова була. У нас була. Салату їли: виривали, а там як квасоля, ото

обривали і варили. Розказував у нас один дєдушка (правда, його вже нема), казав: “Я тіки і спасся мнясом”. На річці ловив жаб і їв. “Принесу, у чавун, кип’ятком наллю. А они, — каже, — пооблазять, пообдираю, та таке ж, — каже, мнясо хароше!”.

У 32-му урожай дуже хороший був, а вже у 33-му дали на кожного їдока по пїду муки. Так у кого були дорослі їдоки, так, може, і малувато було, а в кого діти — так у того ще й запаси були. Ті, шо гуртом жили — два-три двора, ті вижили, разом харчілися: у кого там коровка, у кого ще шось, — одне одному помагали. Тим було легше, чим тим, хто в одинóчку.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Юрченко Катерина Харитонівна, 1923 р. народження

Батько мій помер у 33-му році, бо все говорив, що хай дітям буде, а сам недоїдав. А ми, якби не корова, теж би вимерли.

По хатах бігали якісь партійні, забирали все, що було. А ми заховали жменю квасолі, щоб навесні посадити, і ту забрали. Коней годували, а люди пухли з голоду. У нашому селі у 33-му році напровесні люди почали тікати на Донбас, бо там хоч трішки давали хліба. А ми, як прийшла весна, ходили по лісу та й рили корінці салатику, з молодшим братом Іваном. У сім’ї було шестеро дітей, ми їх і годували. Було у селі страх! Зайдеш до хати — по п’ять чоловік лежить попухлих з голоду, ні могили вирити нікому, ні труни зробити.

Мати моя, Галина, працювала у колхозі, щоб принести у сім’ю якоїсь баландички та булочки, якщо виробить норму. Годували тільки тих, хто працював.

Навесні працювали всі від старого до малого: старшенькі з тяпками, а молодші рвали траву по пшениці, бо знали, що за це дадуть хоч булочку на двох.

А дві жінки з села пішли вночі на гору, де пшеницю косили, та хотіли натрусити хоч на суп для дітей. Об’їждчик захватив їх та й привіз до управління. Міліція забрала і засудила їх за жменю пшениці на п’ять років, вони будували водоканал у Москві. У тітки Ольги залишилася донька Надька, моя мати забрала її до нас у сім’ю, їй було три роки.

Мені председатель запропонував пасти свиней, — вже є мені по булочці.

До нас прийшов хлопець Сеня, щоб мати йому дала кружечку молока, а за це хотів віддати свої штани. Через деякий час, це було ще взимку, хтось зайшов до хати, а вся сім’я вже попухла з голоду. Підігнали підводу, поклали їх, як дрова, та й повезли на кладовище. Ями нікому було рити, коли йдеш, то рука, то нога з землі стирчить.

У селі немає такого двору, де б не помер хтось з голоду.

А тітка Пріська взимку навіть дітей своїх поїла, їх було чотири. У марту у тітки Пріські хата загорілася, вони стали жити у пустій хаті, люди виїхали на Донбас. Коли у неї запитали: “Де дівся старший хлопець дванадцяти років?”, то вона каже, що як пішов у город, та й не повернувся. І дівчина десь поділася.

Варвара Федорівна Буткова та Жалдак Наталка у сорок восьмому році попалися з качанами. Зважили у сумочці, у тієї п’ять кілограм, у іншої — чотири. Їм і дали по п’ять год.

У сорок сьомому році вже дужче обрашали вніманіє на людей, було нам якось лучче.

Записала О. Давиденко 2001 р.

Село Чмирівка

Пахомова Марія Павлівна, 1921 р. народження

(дівоче прізвище Холодняк)

“Наша сім’я була з 12 чоловік: шестеро братів, чотири сестри, батько і мати. Під час колективізації 1928-1929 років батько сильно хворів на запалення легенів, а діти були малі.

Ночами були сходки активістів, усіх агітували йти працювати в колгосп, але з нашої сім’ї нікому було йти. Жили ми в такій хатині, де підлога була земляна. Насиплють соломи, і ми всі покотом лягали спати.

Пам’ятаю, на вигоні було три млина, люди там мололи зерно, раніше ніхто не голодував. А під час колективізації селом їздили продзагони і забирали в людей усе зерно, продукти, не залишаючи їм нічого. Люди самі робили такі ступки, але і їх відбирали. Мама сховала під припічок півгличика пшоно і цю саморобну ступку (батько сам вирізав її із дерева), так і це забрали.

Активіст Безпалій Петро Степанович прийшов до нас додому й почав шукати, чи не сховали ми чогось. Знайшов два мішки зерна, які батько закопав, і забрав їх з собою. Я пам’ятаю, як цей же Безпалій знімав із церкви мідні дзвони. Дзвони були великі, і коли вони дзвонили, то їх було чути на всю округу. Цей чоловік не визнавав релігію, як і всі активісти, і саме тоді, коли він знімав дзвони, в нього заболів попереk. Він пролежав десять років у ліжку. А потім попросив привезти священника, сповідався і тільки тоді помер.

Моя мама ходила в Біловодськ, брала своє придане — полотно, льняні вишиті рушники, наволочки і міняла все це на макуху, пшоно. Приходила додому і варила “бурду”: потовче у ступі макуху, потім запарувала туди стакан пшоно. Для нас це було найсмачніше. Ми ходили в ліс і шукали траву, яка на смак була схожа на квасоллю.

Одного разу мамі дали лушпиння з картоплі і мисочку висівок, ми спекли коржики, для нас вони були дуже смачні.

Коли створювалися колгоспи, Чмирівка була поділена на колгоспи імені Сталіна, імені Калініна, імені 8-го Березня, імені Шевченка. У нас був колгосп імені Сталіна.

Братові було 20 років, він працював на Роздольному — корів доглядав. Годувати їх було нічим. Він про це сказав бригадирові, а той йому наказав знімати з даху очерет і цим годувати корів. Так і зробили. Під час отелення корови здихали, колгосп забирав мертвих корів, а мертвих телят давали працівникам. Брат навантажить телят на сани, везе додому дохлятину, мати наварить цього м'яса — так ми і виживали

Тільки найменший брат Вася все плакав, плакав, так і помер від голоду.

Сестрі було 17 років, вона теж працювала в колгоспі — воду качала. Годинників у нас не було, а щоб не спізнитися на роботу, вона вставала вночі і йшла пішки в Роздольне. Приходить, а тільки дві години ночі.

У полі садили топінамбур, на це поле випускали свиней, тому що більше нічим їх було годувати. Свині рилися, їли топінамбур, а сестра пасла цих свиней.

Людям у колгоспі давали відходи: просіють зерно, а після просіву залишаються земля, щирця, лушпайки, оце і їли. А ще на трудодень давали 100-150 гр. зерна, але його ніколи не вистачало.

Одного разу бригадир вирішив під час косовиці нагодувати людей. Викопали яму і поставили туди на прутах великий котел, запарили в ньому пшеницю. Раптом пройшла чутка, що з району їдуть з перевіркою. Швидко закрили великою кришкою котел, притрусили його землею та соломною. Ті обійшли навколо, але нічого не помітили. Коли керівництво поїхало, бригадир нагодував людей кашею, але більше вже так не ризикував.

У школі були так звані дитячі майданчики. Дітям наказували збирати колоски. Діти голодні, пухлі, але всі збирали ці колоски. У мене була подруга Галя Вербицька, вона жила по сусідству. Піду я до них, а Галин брат і сестра лежать голодні, пухлі на печі, уже встати не можуть, а Галя ходила траву збирала, щоб хоч чимось їх нагодувати. Одного разу прийшла я до них, а діти ці та їхній батько вже померли. Я пішла до свого батька, розповіла про те, що побачила, батько пішов до них, прямо на подвір'ї, під сливою, вирив невелику яму, бо сили теж не було, накидав ганчірок і поховав трьох мертвих. А Галя та її мати пішли на Донбас, тим і врятувалися.

Пам'ятаю діда Ілька Григоренка, у нього була дочка Галя, я теж товаришувала з нею, ми з нею колоски збирали. Пам'ятаю, як їх у 1929 році розкуркулили. У них було 20 ям, де вони ховали зерно, ями були і в

городі, і у дворі, і в хаті. Зверху зерно було притрушене соломною, а навколо снопи соломи. Так ці ями нас рятували, тому що в них залишилось пріле зерно — прилипло до дна і стінок ями. Люди ходили і збирали це пріле зерно, варили його і їли.

А сім'ю Григоренків заслали на Соловки, крім двох братів: Іван, старший син, був горбатий і ходив на милицях, а ще Федько. Вони залишились, зате їх вигнали з хати. Була тоді рання весна: лід, багнука, потала холодна вода. Вирішили ці брати йти пішки на Сватове. Дійшли до Підгорівки, Іван і каже Федорові: ти йди сам, а я не дійду, давай прощатися. Плачучи, вони попрощалися. Федько пішов і вижив, а Іван сів і замерз на місці.

А мати їхня, Мотря, приїхала з Соловків у 1933 році і померла від голоду вдома. Поховали її в тій ямі, де вони ховали зерно. Вона була добра жінка, крадькома від чоловіка вона багатьом людям давала зерно, а дітям хліб. Мій брат Іван ходив майже голий — нічого було вдягти. Так ця жінка взяла кусок тканини і руками пошила братові штани. Просила тільки, щоб він нікому про це не казав. Для Івана і для нас це була така радість!

Після того, як померла Марія — дочка Тимофія Григоренка (вона йшла голодна в школу через вигін, упала і тут же померла), її батьки виїхали на Донбас. Нам же залишився їхній будинок — великий, добротний. А в цей час прислали головою колгоспу Крамаренка. Йому сподобався цей будинок і він вигнав нас. Був тоді березень. Поряд знаходилися бази і ферми з курми, вівцями, було там п'ять корів. І ми поселилися біля цих ферм. Виручали нас об'їдки, що залишалися після тварин. Пізніше колгосп побудував нам хату, а крити було нічим, так покрили травною, нехворощею.

Потім я пішла пасти телят. У коморі було 5 або 6 телят. Іду одного разу з роботи голодна, і знаю, що вдома нічого немає, бачу — лежить дохла вівця. Побігла я швидше додому, взяла ніж, вирізала вим'я й побігла додому. Мати була рада, зварила це вим'я й порізала нас усім по кусочку.

Влітку було легше. Посадили город — картоплю, кукурудзу, буряк. Варили молоду кукурудзу, а картоплю до зими всю з'їдали.

Влітку 1933 року колгосп на хуторі назвали “Профспілка”, пізніше він називався “Друга п'ятирічка”, батько з братами пас там корів. У них був договір: за одну корову дають їм по одному відру картоплі та пшениці. Люди виносили з ферми молоко. Тоді вже стало легше, і на зиму була їжа.

До школи ми ходили взимку босі, ноги ганчірками обмотували. Спочатку заняття були по хатах, а потім — у школі. Школа тоді була там, де зараз ДАІ, біля елеватора. Пам'ятаю, коли ми йшли до школи, то в

монастир заносили монашкам чорнило (у нас були чорнильниці в сумочках).

Ще пам'ятаю, що під час голоду деякі люди ходили самі помирати до церковної дзвіниці. Було велике кладовище (де зараз знаходиться плодоконсервний завод). Ідеш — а люди лежать і вмирають: то рука підніметься, то ледь чутним голосом хтось просить передати, що він помер, а кому передати — невідомо, сили вже немає сказати.

Ще в той час була епідемія малярії. Люди йдуть у лікарню, їм дають ліки, вони йдуть із цією пляшечкою на кладовище і там же вмирають.

А вмерлих людей збирав по хатах дід Черкасов. Навантажить їх на гарбу і везе, а вони, замерзлі, випадають.

Ще пам'ятаю, як нас, голодних дітей, у школі заставляли співати пісні про Сталіна, в одній із цих пісень були такі слова:

Товаришу Сталіну — вождю дорогому
Мы, пионерия, шлем свой привет!
Грянем “ура”, лихие коммунары,
За юную республику! За новые права!

Уже в 1935 році нам, школярам, варили затірку в школі і давали по ополончику, а з четвертого класу давали булочку і стакан чаю. Сім'я Євстратенків уважалася багатою, тому що в них раніше була олійниця, усе там робилося вручну. Їх розкуркулили. Так за це їхнім дітям не давали булочки, бо їх називали дітьми багачів, а ми — бідняків.

Ще згадую, як мій батько в 1933 році був комірником, а мати пекла хліб. Так одного разу хтось уночі зробив дірку в стіні і наточив зерна. Коли вранці зважили зерно, виявилася недостача — 10 чи 12 кілограмів. За це батька прийшли і забрали, і по сьогодні ніхто не знає, де він подівся. Тоді багатьох так без суду і слідства забирали, люди зникали назавжди”.

Письмові спогади, передані в Луганську обласну філію Асоціації дослідників голодоморів в Україні у 2005 р.

Село Шпотине Тецьківської сільради Денисенко Ганна Іванівна, 1915 р. народження (неосвічена, ходила до лікнепу 1 місяць)

У нашій сім'ї були батько, мати і п'ятеро дітей. В колхоз поступили сразу у 1929 году. Здали все, що було — і зерно, і живність. Ми були з бідняків. Жили ми в центрі села. Із сусідів померло п'ять сімей, повністю. А так по всьому селу вмирили старі та малі. Померло багато людей.

Сім'ї тоді були великі, було, що в одній хаті жило до двадцяти людей. Наша невістка Бондарь Федора пішла в совхоз Шевченка вимінять рушники на зерно, не дійшла, замерзла. Так і найшли її сидячою, і рушники

за пазухою. Сама пішла, от і сталося, осталося в неї шестеро дітей. Діти стали жити з дідом і бабою. Голодували — та вижили. Ми теж вижили, бо батько точив зерно на посів, шось принесе, потовчуть у ступі, і варе мати юшку. Я мало шо помню, хоч була вже велика.

А в 1947 году помню, шо давали пайок. А зерна дали на трудодні по двісті кілограм. Люди пошти не мерли, хоч і голодували. Було, і вмирали...

Записала А.Сердюк 2002 р.

Прищеп Галина Сергіївна, 1916 р. народження (неосвічена; дівоче прізвище — Дубровська)

У 1929 годі вступили мої батьки у колхоз, оддали воли, а корову оставили. Материного брата розкуркулили, вивезли аж у Хабаровськ. Так і не знаю, шо з ними. У кого було гарне посівне — все забрали. Настоящих хазяїнів розкуркулили і вивезли з села, їхнє хазяйство розпродали, а бідніші остались.

У колхозі сіяли руками, волами волочили. У тридцятому — ще хуже, хто робив, записували трудодні, пошти нічого не давали. У тридцять другому я ходила вже на роботу, менша сестра була ще дома. Батько був портний, перешивав шось людям, писалось у колхозі йому, а мати ходила коло скотини. Казали, шо в тридцять другому був неврожай, шо змогли, собрали на полях, усе те вивезли, а на трудодні не дали нічого.

На городах картошки не посадили, не було, зламали кукурузи трошки, гарбузи, буряки, капусту. Їли потрошку. Страшно те, шо соли не було. Сусід у нас був колхозний бухгалтер. Так як уже зимою стало невмоготу без соли, мати пішла до нього і попросила трошки. Я думаю, він брав у колхозній коморі. Ну хоч ділився з людьми. Так коли я захворала, мати вмочила цибулину в сіль, то й полегло неначе.

Зима була люта. Коли вже доїли пошти те, шо з города, батько пішов підзаробити у Кадіївку, прийшов додому ні з чим, захворав малярією. Думали — все. Коли начався 33-й год, начали вмирать люди, не стало в кой-кого їсти зовсім. Хто був з жінок ще в силі, сходили в сусідній совхоз Шевченка, там була копиця погано просіяного ячменю. Носили мішки з цією соломою додому і просівали, шось одсівалося, шось оставалось. Товкла мати в ступці оте зерно, недоїдене мишами, пекла коржики. У совхозі дохла скотина з голоду, мати сходила за цим мясом. Начали варить, а воно піниться, а їсти ж хочеться! Сусідів наших усіх, кроме отого бухгалтера, розкуркулили, так коло нас були пусті хати. А на роботу ганяли.

Так одеш було на село, лежить в снігу людина, їздили бістаркою собирали мертвих і вивозили на кладбище. Ховали побагато в одній ямі, просто скидали і все. Яму зимою копать важко даже сильній людині, а

тоді копали пухлі од голоду. Так яку там яму копали? Так, тіки шоб прикрить хоч трохи. На вершині села вимерла одна сім'я повністю. Спочатку під кінець зими вмерло двоє дітей, потім баба, тоді ще одна дитина. Дід остався. Сусідка їхня Сердюк Олександра Євдокимовна стала носити дідові хоч шось попоїсти. Вжив. Весною ходив за сівалкою. Красти — нільзя. Наївся він сирої пшениці, вмер.

Ми в началі весни дождали коровки. Батько вилічилися од малярії. Стали їздити у Старобільськ, возити на посів у колхоз. Онучі пообмотували. Чи живі приїдемо? Поки довели — розтрусили. Так комуністи ходили по хатах шукали зерно. Нанизу села жила Майстренкова баба. Опухла з голоду, коровка пропала, а до неї прийшли шукали зерно, штрикали штирями. Не найшли, бо нічого не було.

У 33-му году весні раділи, можна хоч травички якоїсь з'їсти. Де ставок — там був тік, щиріця зійшла, рвали її та варили юшку. Шось посіяли, що могли пухлі од голоду посіять. Сторожувало начальство, ніяк нічого не вкрадеш. Шось виросло. І оп'ять нічого не дали пошти. Не помню точно, що на городі було, но 33-й год увесь був голодний, хоч літом люди не мерли. Дід Брус був кладовщиком, так у чоботи давав сипати зерна, отак ми з матір'ю трошки і наносили. Страшно було зимувати. Хоч тих, хто ходив на роботу, кормили раз на день затиркою. А у фебруалі 1934 года привезли тридцять сімей чернігівців-переселенців, їм хвалили, як тут гарно, і шоб вони не повтікали, то дали їм жита, і нам тоже.

Хати топили тим, що садки рубали. Стірали, луг робили з сояшника. Ходили люди мінати, но наші мати не ходили. Дітей малих кормили в яслях один раз на день, старим оставляли їхні діти, що дадуть на роботі.

Ще знаю про одну сім'ю. Сердюк Павло Іванович і Олександра Євдокимівна, дві дочки — Марія і Мотька, дід і баба. Восени 33-го году мати з Марією пішли до родичів у Кадіївку, уже вони в це время голодувати стали. Пожили до середини зими. Мати ходила в столову поденно, но нічого не заробила. Дід, баба, батько і Мотька голодували дома. На роботу батько не ходив, слабкий був. Всі були пухлі. Мати з Марією прийшли в село. Побули — голод... Мати з батьком пішли оп'ять у Кадіївку. Остались старі і дві дівчинки — десять год і восьми год.

За це время, що мати була в селі, сходили жінки в совхоз до скирди немолоченого ячменю, і вона принесла і висіяла два відра ячменю. Закрила в сундук. Там вони зберігали все саме цінне. Ще виміняла у селі одходів (щиріця і блекота). Баба наварила каші з одходів, дідові шось як зробилося! Заліз на піч, шкребе по стіні і наче їсть. Сусідка ходила шось шептала. А Марії повліяло на глаза. Дідові полегшало. Тоді відкрилась на шиї якась болячка, і вмер цією ж зимою. Ховати нікому, три дні лежав у сараї.

Тоді умерли з низу села дід Логвин, Байрачний, баба Богомолова і

якийсь хлопчик. Загрузили їх на бістарку, по-ховали в одну могилу. Копали яму Василь Логвин і Марія Байрачна. Прийшли з Кадіївки батько й мати. Води нікому уже було занести, всі були пухлі. Принесли хліба, рибки, картошки. Зварили борщ. Так дожили до весни. Одкрили замкнутий сундук, а там було два відра насіння, сушені ягоди, шолуха з проса, товкли крейду і шолуху мішали, пекли коржики.

А 1947 год був тоже неврожайний, ще й нічим було землю обробити, коровами своїми обробляли. Я вже робила на тракторі, получала пайок...

Записала А. Сердюк 2002 р.

Село Шульгинка Величко Григорій Федорович, 1918 р. народження

Люди в голодний рік виживали тільки тим, що виросло на городі: буряк, капуста. А за шість місяців роботи в колгоспі на трудовні дали всього 500 грам зерна, і на цьому оплата закінчувалася. Хто в домашньому господарстві мав коня чи корову, той ще якимось міг прогодувати свою сім'ю.

У селі був сирітський дім. Туди звозили дітей, які залишилися без батьків, але не всі з них виживали.

— *Чи знаєте, де колгосп дів той урожай, який удалося зібрати?*

— Те, що вродило на полях, усе вивезли. А те, що було вдома, забирали, навіть горщики поперевертали як “ізішок”. Внаслідок цього майже все село вимерло. Не було такого двору, де би хтось не вмер. Село було пустою. Померлих ховали в одній могилі майже по 50 чоловік.

Навесні, коли зійшов сніг, з'явилась лобода, молочай, який виростав у зріст людини, звичайна трава.

— *Яка причина була голоду?*

— Причина в тому, що з колгоспів вивезли все зерно.

— *Як керівництво пояснювало свої вчинки?*

— Нам нічого не пояснювали. А керівництво держави і колгоспу не голодувало.

Записала Н. Шовкун 2004 р.

Четверик Катерина Омелянівна, 1919 р. народження

Як хто не хотів іти в колхоз, був заможний, то його розкуркулювали. Розкуркулили й нашого діда, а нас — ні, бо мати була солдатка. Мати шось получала на нас, сиріт, платили пособие.

Як не трудно було, но хоч голоду не було. А як настав 33-й, ото горе всім людям стало. Їсти нічого було, хліб позабирали, в кого шо було,

стягали на посєв. Сказали: “Вези, здавай, сїять надо!”.

Ми узнали горя, всі підлітки. Ішли на поля за 300 грам хліба. Їли жолуді, і пшінку копали, їли, і свеклу їли, пекли коржі з лободи кучерявої. Так і харчилися. Люди на поле йшли, щоб каші поїсти. Ішли хто сильніший. А хто безпомочний, ляже оддыхать, і не встане — лягло і заснуло навіки.

Пухлі йшли. Було, шо їли й людей нишком. Кинуться — нема. От, например, зайшли в хату до Пепчихи, а она дитину ріже та варє. Забрали дитину, заховали, а їй нічого не було — хай живе у своїй хаті...

Записала З. Сікорська 1999 р.

Шевченко Євдокія Яківна, 1913 р. народження

Голодували, а я була в яслях, дітók гляділа отаких, кормила. Прійде мати рідна одвідать, як я чуть одвернулась — мати ухватила хліб і побігла. Плаче. “Чого ти плачеш?”. “Мамка хліб украла!”. Уп’єть піду, ще кусочок одріжу та добавлю, щоб не плакало. Ото таке я гляділа.

Страшно голодували. Кухарка була в нас, їсти варила, а ми, дві няньки, гляділи дітók. А за сусід я не скажу, міні ніколи ходить було по сусідах.

Пухли... Підеш — уже воно лежить, покойник. Підеш скажеш — прийшли, забрали, заховали, вкинули. А яму копали кажен день, ото копають, копають, копають, і клали покойників. Багато вимерли, а скіки — я не скажу. Оце молодьбж — ями копали для людей.

А я дітók гляділа. Ото забєру дітók і повєла. Водю, збираю їм там разне, і кормлю. Це сїроти осталися: матері ж позагібали, а в яких мати і була, так їсти нічого було. Кухарка піде до винбарів (комор. — *І.М.*), набєре продуктів, їй давали норму. А в хату як зайдєш, а мати лежить мертва, а я беру дитинку і веду.

Дітей було тридцять душ. Заберу їх і повєла, збираю шось у садках — ягідки, кормлю їх. А дітók голодних — страшнє було. Які в яслях були — не загібали.

Мій брат ходив ями рить. Вириє яму — йому скіки-то платили...

Записала І. Магрицька 2004 р.

ТРОЇЦЬКИЙ РАЙОН

Село Бабичеве Лантратівської сільради
(місцеві мешканці називають своє село також Водяним)
Гусаченко Дар'я Василівна, 1914 р. народження

— *У вашому селі голод був у 30-х роках?*

— У 33-му страшний голод був! Сталін, Каганович, Молотов — они нас того... Сталін Молотова і Кагановича прислав на Україну, щоб видушить українців. А чого надо було це нас душить? Нас душили живйом! Мати дітей різала, їла! Батько дітей різав, їв! Ти якби знав! Ой, не могу таке розказувать...

— *А де це таке було? У вас тут?*

— Отутечки, отут було, більше я ніде не була. Оце в нас у Водяниках таке було. Ой унучок, скіко тут дітишочок погигбло! Просе їсти ходе, а в мене ж нема нічого!

Робили ми, як худоба. Нас мучили страшно! Страшно мучили роботою. Їдемо ж на поле, там катьол, там варять нам їсти — просо! Змололи і варили, і ми їли. І нам радісно було, шо ми поїли раз у день. А додому прийдеш... кукуруза була така, шо ото садили. А тоді стеблó... Ми його товкли, робили “лепки” і їли. Отак ми переживали. Так я боюсь, шо тепер, коли б я цей... Може й ніззя казать на його... на Юшенка — так думаю, не дай Бог і цей таке зробе нам, як було.

— *А шо ви їли тоді ще? Листя збирали якесь, траву?*

— Листя ми збирали, траву рвали, сушили, товкли. Так шо ж вони робили, сукини сини! Людина дома посіє на вгороді — і не давали, забирали. Нічого не давали.

Так а чого ж у Росії не було голоду? Росія рядом була, там урожай був...

Ми жили з братом, і жінка його, я і мама, і в брата ще дівочка родилась. А брат робив на свинарнику... Господи! Дохлятину везуть свиням, а він несе її нам їсти. Мій ти синок, не можу й говорити про це... Ой, шо робили над нами! Шо над нами робили!

— *А зерно не ходили не шукали у вас по хатах?*

— Ходили, шукали! І желізною палкою ширяли, щоб ніхто нігде не

заховав. У глечики людина заховá — і те забирають! Ну... я винуватю і людей своїх. Це люди... Їм давали приказ, вони так робили.

Дедушка один був. Він не один був, дедушків багато було. Так оце бригада одна була, оце друга, ага... Це колхоз один був, а то другий колхоз був, два були колхози. І дедушка такий, годів семдесят, ну йде ж туди, хоч би там поїсти. А треба кіньми, гарбою, а він не злізе. А Стоянов був, уповномочений, Жаботинський був... Диві, забула, третього як... А той чоловік узяв отак та й посадив того діда. І хтось набрехав тому... комусь вони там набрехали... Приїхали провірять, як віздихали люди... Сволочі такі! І... от: “Стоян бив!”. Ми всі закричали: “Він не бив деда старого, він пособив сісти, і все!”. Ну якби ж у тебе серце було! Тут того прив’язали до воза, того прив’язали до стовпа, того прив’язали... Шоб же люди не лізли ж до котла! “Они не виповнили норму!”. Так як же она виповне, як она вже вмирає, га?

Кладуть на підводу, і... Там круча глибока-глибока... Привозять, покїдали їх. Ну шо ж, они ж не вилізли з тієї кручі, та так і подохли. Той голод невиносімий був! Шо нам робили, як з нас знущалися!

Послав мене бригадір аж туди, під Солонці. Жито розкїдали, так заволочить його треба кіньми, а вони волочать биками. Тут усі люди кричать на його: “Куда ти посилаєш, они ж її задушуть!”. А він і каже: “Глядіть, не підходьте до Дашки, шоб ніхто не підойшов! Єслі хто прийде, она пожаліться, ми вас зразу подушимо!”. Ну, правда... Оно розкидане, зернечко, дівчата й попадали збирати. Я кажу: “Дівчата (дві сестрі їх було — одна Нюрка, а одна забула, як її звать), збирайте, а я буду сама кіньми волочить. Заволочу сама, а ви назбираєте хоч у карман. Хоч прийдеш додому, та там шо-небудь і звариш”. А жито вже красувалося, отаке завбільшки. Я не знаю, шо вони робили? Ага, ну ладно! Бачу — шось приближається. Думаю: ну, як уже буде ближче, так я бросю коней і побіжу в Солонці, заховаюсь. Ага.

Приїжджа бригадір, привіз нам їжу. А варили тут, пошти в селі. Привіз їжу. Ага. А дівчата ж лежать, збирають. А він і каже: “Ви збирали?”. Я кажу: “Дядьку, ні, вони не збирали, вони їли! Вони нікуди не збирали його!”. Ага. “Ну, сідайте обідать”. Насипá... А віка... Віка була... Чорті шо це за зерно було таке, шо вікою ото назвали? Насипав він тої ж віки — мені густого дав, а їм води, і не дав тої води. Не дав! І по три коржички привіз. Мені так він дав три коржички, а дівчатам нічого не дав. А я й кажу: “Дядьку Стехван, та дайте ж їм хоч води, чи Вам жалко?”. “А-а-а, вони так-перетак, твою мать, они не випольняли норму!”. “Та чо ж не випольняли? Заволочили ж? Заволочили, все ж заволочено!” — я вже їх покриваю, тих дівчат. Я рада, шо они мене оставили живу.

Ага, ну ладно, хорошо, це таке діло. “Їдемо!” — він, ну, той: “Перекидай борону, сідай верхом, а дівчата — биками” (у їх бики були).

Ну, сіли ми з бригадіром їхати туди, до табору. Їдемо, іде дід старенький-старенький, не знаю звідкіля, та й каже: “Возьміть мене, доведіть до села, там у мене родич”. “Ну, дедушка, сідайте”. А він коней моїх багурою, і свого, і поїхав (бригадир. — *Ю.К.*). На другий день ідемо — самі ребёрця, а все обрізане.

Отак ми пережили. Отака наша життя. Так ще я й живу довго, га! Подумать, дев’яносто другий год, га! Це ж не дев’ять, а дев’яносто! А пережить, а война! Шо можно було робить нам, га?

Так ще я й не доказала. Оце ж там на Ура́зівському, оно ж Росія була. Ну, тут брат і невістка і кажуть: “Ходіть, там, може, зёрна купи-мо у сторожів”. Ну ладно, пішли ми. Накупили там... то молоко, то грошей трошки назбирали, і масла назбирали, і сиру назбирали, кой-шо. Прийшли до сторожа. Ну, брат же чувал підняв, невістка ж підняла півчувала, а я ж іще менше. І ти знаєш, наносили зерна... Тоді всі бідно жили люди. Не так, як сечас ми живемо і по тряпкам ходим. Оті тряпкі якби тоді були, ми б їх цінували. А щас товчем, товчемось по їх. Ага. Попони були, лантухі були. Попони такі товсті, берёття крутили і ткали і вкривались. Ага, ковдри...

Ну, наносили ми п’ять чувалів туди. А тоді лантухи зшили. А верби... ото верби, они зарощі, лоза така. Ми туди, додому, не носили, тіки туди, на вгород. На свій огород носили. Шоб ніхто не бачив — ні сусіди, ніхто не бачив. Ага. Уже ж зима починається. І ми тоді шо? І ходимо ноччю, брат ходе туди, принесе нам цеберочку... Отакий дерть... два камені, і тоді ото мелемо. Ага. Так і каша в нас є, і хліб є, все в нас було. Так ото ми ще осталися. А багато людей... Ой, ону́чок, як подумаєш, так...

— *Померло багато людей?*

— Багато погубло людей. Зрослі (дорослі. — *І.М.*)... Зайдеш у хату, она лежить нежива, людина, в хаті. І в хаті вонь. І сюди... Отут цёркова була, і сюди, у дзвіницю, звозили людей. А хто здоровіший був, так ті яму копали. Так тут чотири ями накидано людей — і дітей, і людей, і зрослих, і малих. Ну, шоб... аби не воняли.

А тоді ото кажуть: “Це троцкісти, це троцкісти!”. Ну, кой-які розбіглись, кой-яких посажали. Ну, посажали — вони не вернулись.

У нас був сельсовет у Покровському. Це вже в Покровське як погнали — то все. Украдеш, отак намнеш, в’яжеш і... Сумочку намнеш оскілечки зернечка додому принести. Ага. І то як не баче бригадір — так і не возьме тебе, а як баче — год тюрми. За кілограм — год тюрми! Туди йде людина, а відтіль не приходе. Отак ми жили. Цілий год! За год скіко...

Двори не такі були, у нас тоді хатки невеликі були, ну село якесь-то воно було не таке, як зараз. Ну це ще ж...

При царі чи чорті при кому... Я ж ходила до панів полоть. Ага, за 20

копійок в день. Ну а... той, Лук'ян... Отут це Солонці, Павлівка — то була панська вся земля, і ми ходили туди до його найматися полоть. Двадцять копійок. Нас людей — чоловік сто. Отакі сараї, солома. Оце як полола, так і лягла, виспалася, я вже готова. З утра куліш, житний хліб. І в обід куліш, і вечером куліш. І це до суботи ми добудемо, тут касир роцитується в суботу — при свічці, лампів тоді мало було. Ну оце дівчата були... Він тоді і каже, касир: “Смотріть, еслі дітей обідите, ми карать будемо вас сильно”. Ну, з села нашого це люди були. З кожного села. Ага. Люди, зрослі. Ну шо ж, ніхто нас не обіжав, ніхто.

Це ми в суботу вечором прибігаєм додому, тут мати встає, начинає воду гріть, купать, мить голову. А я ж грошей принесла, за п'ять днів по 20 копійок. Так платили і нам, підліткам, 20 копійок, і зрослим 20 копійок. Становлять мак полоти і кажуть: “Оце два рядки міні, два рядки тобі. Так, помагайте дівчині, ти відсіля, а ти відсіля — помагай, шоб она не одставала”.

Ну, тоді, один раз... Посідали обідать. Ну а тоді вже оно починалось трошки по-другому. А люди хліб кидають житний — такий, хоч ліпи коники. А один дядько ходе та й каже: “Ребята, не кидайте хліб, хліб не винуватий! Ми понимаєм усьо, ну а шо ми зделаєм?”. А тоді оно вже начинало заворушуваться, заворушуваться... Тоді... До 36-го нам колхоз нічого не давав. Картохи, буряки, гарбузи — оце наша еда. Колосочок підеш піднімеш — і то у тюрму посадять. Отак ми прожили.

— *А Ви ходили збирали колоски?*

— Мене мати не пускала, і брат: “Не ходи. Иди до Хлапони, иди до Луценка! Идти работи! Идти туди на роботу. Иди, не трогай нічого, шоб... Ти ж підеш ізбирать, тебе ж озьмуць, і ти ж пропадеш”.

— *У ваших батьків дітей багато було?*

— Нас двоє було, брат на дев'ять год старший мене, а я менша. Я родилася у марту, 10-го марта, а батька забирали на войну в августі. Так я маленька була. Нас двоє було. Так ото брат на свинарні був. Туди возили і кóней дохлих, і худобу дохлу. Воно і скотина голодна була... Так він ото ночцю принесе нам, ага, а ми поваримо і їмо.

Сіємо зерно. Весна прийшла. Ага. Ми з одним там хлопцем три сіялки сієм. А я кажу: “Сашко, я води... — кажу. — Ото, мабуць, сніг у кручі біліє, піди принеси, я води хочу”. А він оце так із сіялки возьме зёрна та мені принесе. І каже: “Дашко, ти ж хоть рота не роззявляй, а то он стоять же, дивляться”. А зерно травлене! Розовим порошком. А шо за порошок?... Так ото він ходе жує, і я ходю жую. “Дашко, ти не дивись нікуди, у рот возьми і йди вниз дивися, шоб не бачили”.

А були у нас... Як би сказать? Ну... партейні вони були, їх прислали в село. Вони полномоченими були. Ну й так вони ж були, так вони в нас і робили. Ну не знаю, де вони потім ділися.

— *А по хатах це вони ходили, уповноважені? Шукали хліб?*

— Ходили і повноважені шукать, ходили й свої. Вони збирали наших, бо людей не знали. У кого у кувшину зернечко було — і там забирали. У хаті переріють усе, і в погребі. І... і двір отак ширяють, палками залізними: “Чи нема у вас закопаного нічого?”. І цілий год оце таке. А тоді вже... Це ж 33-й, 34-й, у 35-му уже дали нам зернечка потрошку. Ми вже стали хоть... ну хоть болтушку зваре мати, та...

У кого корова була — ті ожили. А в кого... хто порізав коров — ті й подохли. Так ми ж хоч молоком жили. Ой...

— *У вас ніхто не помер під час голоду? Вижили всі, і батьки, і брат вижив?*

— Вижили. Батька ж нема... не було з війни. А мати вижила. Но в матері уже почали ноги пухнуть. Брат як побачив, кричить: “Мам, закисляйте молоко! Закисляйте молоко! Закисляйте молоко! Не їжте молока свіжого! Закисляйте!”. І ото закисляли, і тоді в матері ноги одтухли. І так аж до 34-го. А в 35-му я заміж ішла.

Ой онучок, якби ти бачив, як женилися тоді хлопці і дівчата заміж ішли! Ну... А тут училися на трактористів весь район. Ага. Мене послали пособлять убирать і в столовій, і в общежитті. Ну тут же ми... Їх дві троїчанських, а я це... звідсія, з Водян. Ага. Приходе Андрій — мій чоловік перший: “Ходім до тебе”. Кажу: “Чого?”. “Та ходім!”. Прийшли. Мене прийшли сватать його мати і зять. Я увійшла в хату і вилупила очі. Думаю: “Чого це они?”. А вони вже могорич пили, водка була, коржички... Тіко нечисті. А у нас чисті коржички були. Ну шо, картошку стушили — і все. Оце так мене заміж оддавали...

А тоді они мене перевезли сюди... і я ж тут, у столовій. А бігать... У три часи ночі бігти сюди, а тут кладовище. А його осудили “принуділовку” робить. Був магазин і торгував. Ага. А бухгалтер дуже умний був та багато, багато їх посажав у тюрму. Так за халатність йому год дали тюрми. Ні, одроблять. У Солідарній ми тоді робили на путях. Ну й оце таке... У 36-му уже дали нам хліба, ми хоч хліба наїлися. Хоть ми уже пойняли, шо хліб єсть. Ага, й олійки дали. А цих, які тут вредили, свої — чортяка, як мольня блиснула... де вони ділися? І всьо.

— *Не пам’ятаєте, чи люди самі йшли до колгоспу, чи їх зганяли?*

— Ого, чо ж я не пам’ятаю? Не йдеш — завтра на суд, і всьо. У нас з братом були воли. Тоді брат і каже: “Мамо, Дашці стидно, вона вже дівка, Дашці стидно пасти волів. Я продам волів, поїду у Старий Оскіл — куплю коней”. Ага. Мати і каже: “То діло твоє, робить самі, як хочете, я вже не можу вам нічого тепер сказать”. Ну шо? Купив троє коней — такі, шо работают, а четвертий лошак. А п’яте — манюньке лошатко за кобилою прибігло, мати ж она його. Ой, як я плакала, як його у колхоз забирали, те лоша! Мені тих не жалко було, а манюньке... Я ж

як прийду з роботи, ухватюсь, а воно грається. Як плакали! Забирали нахально усе, все!

Які були люди умніші, грамотніші, вони попродали своє, багаті люди, і поїхали на Донбас. Тут у нас... хлопчик образувався. Печать зробив і то... справки писав їм, і они виїжджали. І тут они не знають, що таке... тоді довго не те... А тоді дурак якийсь видав, но вже пізно. Ага. Ну тоді що? А ми... неграмотні, бідні були. “Веди коней! Шо в тебе до коней?”. “Бричка, гарба... та, борона, плуг”. “Шоб було на колхозному току!”. Все поодводили. Нам нічого не дали за те, нічого.

— *А людей не виселяли з хат? Не розкуркулювали?*

— О-о-о-х! Якби ж ти знав, що робили! Оце... отой багатий не виповнив того... зерна не виповнив (не здав норму. — *Ю.К.*) — тіко розкулачить і вигнать! Збирають людей, дітей оці ж активісти. Ага. Ідуть до діда: “Ходить діда Кацанá викинемо з хати!”. А дід уже... баба вмерла, він сам жив. А син уїхав під Москву з жінкою, а діда бросили. А дочка була недалеко замужом. Господи, якби ти знав... Став навколенки, плаче, хрїститься: “Братці, та куди ж, та за шо ж, та за шо?”. Діда в сани і — в кручу! Ну... Ой, чорти були, а не люди якісь! Ага. Тоді дочка приїхала, забрала. Оце так розкулачували. Намічають: отого-то треба розкулачить. А який він там багатий? А скотину забрали в колхоз. А вони сами осталися, люди. Ага. Збирають собрание. Всіх людей. Отого треба розкулачить! Ну і всіх людей тягнуть. І дїтвору, і всіх. Кричать “ура!”. Шо робили! Ой, Господи!

— *А як їх виселяли? Сім'ями цілими виселяли?*

— Виселяли... Яких у кручу викидали, а яких виселяли, шоб вони виїжджали. А забирали все!

— *А хати їхні? Шо з ними робили?*

— Пусті хати довго стояли, а потом переселенців до нас з Івано-Вознесенської області переселяли сюди. А вони матюшнікі, матюшнікі! У нас же люди не матюхалися. Тепер і в нас матюхаються — і при дітях, і діти матюхаються, а тоді не було такого. Ага. Ну, вони не схотіли, пожили трошки... Німці в нас були. Тоді були ті, як їх, ой, зараза... От, гадюка... (не може пригадати. — *Ю.К.*) Поляки! Ага, поляки були. Були поляки, були німці, були Івано-Вознесенської області. Так тоді, значить, приїжджає... приїжджали до нас... Гурницький — це поляк був, тоді Сівак, поляк був, тоді Корзун — це німець був, і ще дід, забула, як їх там. Я кой-яких знаю, потому шо ми робили вмісті. А Корзун учитель був. Вони з сім'ями приїжджали, з сім'ями і уїжджали. Ага.

У цього, у діда... Забула, як того діда. Дід, баба й дочка приїхали. А я на свинарні робила, а дід той сторожував на свинарнику. Вона прийде, Марія, дочка його, та й каже: “Даша, давай я тебе буду по-німецьки вчить”. Кажу: “Маріє, та я не вивчуся”. “Ні, як схочеш, то вивчишся”.

“Маріє, та на гад воно мені здалося?”. І вони побули трохи і в’їхали. Марія, батько й мати поїхали.

А тоді ж... Ну, чорті шо воно робили людям! Ну чого це раді так людей картать? Ну за шо? Ну, пусть я в тебе вкрала, чи я тебе там обідила. Ні з бухти-барахти — вже розкулачують. Ну, умні люди повийжджали. А такі — осталися. Скотину забрали: і волів, і корів забрали, і коней, і плуги, і ше шо нужно в колхозі. А люди ж не хотіли у колхоз. І там ото, по тій стороні, собрали скотину, і хлопці-комсомольці... Ага, їхать пахать землю. Тут які умненькі дідки, бабів нацькували: “Йдіть проженіть їх!”. Тут вийшло — страсть... І на тих хлопців каміння кидають, і все. Прогнали. Ага. Ну ладно, прогнали сьогодні. Завтра... завтра оп’еть вийхали. Ладно. Тіко тут собралось, тут з району приїжджають на коніх, з пльотками — і бабів полощуть! Лупили бабів. І погнали у Троїцьке п’ять баб — такі, які бедові були. Ага. Там дали їм пльоток, вони й замовкли.

Ось їдуть з базарю люди та й кажуть: “Драстуйте, принуділовці”, — на тих хлопців. Де в чорта... Як з ярка вискочили ці ж, шо з батогам[и], і тут найшли, хто кричав, і — в район. А в районі — там уже товкли, як хотіли. Оце так нас зганяли у колхоз, отак нас грабили. В нас забирали все, все забирали.

А люди... Ой, прямо не можу сказати... Підеш у хату — їх троє чи четверо лежить і ... Вишенькі начали вроде зеленіть... Заходиш, а воно як уроде спить. Ага. Одна лежить. Мати лежить і троє дітей. І у неї так, у руках... той, вишеньки... Она так лежить на лежанці, і троє діток... те... коло неї... померли.

— *Ви казали, що і різали дітей своїх?*

— Різали, різали дітей. Значить, ідем ми з поля. А одна ловила чужих дітей, отам, на вершині села. Ага. Ну і різала. Ой!.. Тут ми йдемо з поля — міліція у неї в дворі. Ну ми зайшли туди. А воно вариться... Ручка маленька й отак стриб’а в пічі, в чавунці. Я не видержала, впала. Мене підняли. Я кричу: “Ой, тягніть мене додому, я не дойду вже додому!”. А додому там же не дуже й далеко. Плачу, кричу. Приходю. Мати: “Шо таке?”. “Та до теї, Васьки, ходили ж дивилися, як маленька ручка у чавунці отак плига у кипятку”. А... барахлишка навикладали такого маленького, шо в крові, хтозна-скіки! Ну й шо ж... І батьки своїх дітей різали, матері... Все було. А діти батьків різали.

— *І таке було?*

— І таке було! Як подужає батька — батька зарівав. Як не подужає — його батько зарівав. Так як розказати!.. “Це вона бреше, це вона бреше!..”. Ви ж не знаєте, ви вирости на канхветах, на пряниках. А я вирости на бур’яні. І єсть такі, шо на бур’яні вирости. Не одна я. Ой, страшне пережили! Ото 33-й, 34-й до половини. А тоді нам, як уже стали жни-

ва... Да, стали, там потрошку давати. Так зёрна не давали, а муки — на кожного там чи 100 грам, чи 200. Ой, та ми ж туди бур'ян мішали, та ми ж туди усе пхали, щоб же жить було як.

Корови в хатах були. Ніззя було на дворі, бо витягнуть. А воно жара, літо. А в нас погріб був у хаті. Прийшов брат повечерять. Ну, вечеряєм... буряки. Та які добрі буряки ті були! Ми у молоко буряки накришим, та наллють молоко, та як зварять, та якечко добре! Так тоді ж ще й травички ж туди надо. Ну шо, трава нетравлена, не така, як сечас. Сечас усе травлене. Я не забуду свою бабушку, шо... Я мала була, так бабушка, ще при царях, казала так:

— Доживуться люди до того, шо люди людей їстимуть. І все буде травлене! І вода травлена, і хліб буде травлений, і все буде травлене!

— Бабо, а хто буде травить?

Она каже:

— Люди.

— А їх можна повбивать, щоб они не травили?

А она каже:

— Ти сама робитемеш це!

— Е не, бабушка, я не робитиму!

Так шо ж, жука ж травим?!

... Ну й ото ж збирають собрание — того завтра вивезти геть. Він ще не втік, а то ж втікали. Ну, Микола, спасібо йому. Той хлопчик такий був умненький! Ага. І зробив печать, справки всім давав. І вони ото й виїжджали. У селі осталося трошки-трошки людей. Ну шо, так нас... так ми жили, так мучались.

— По хатах їсти просити не ходили люди?

— Чого ж оно до мене прийде, як у мене у самої немає? Но у нас було... Я ж кажу, там заховане, на цілий год було зерно, так ми ще жили. І багаті. І хотіли в нас корову узять. Ну, голодні ж люди! А брат на свинарні діжурив, в його ружжо було. Ага. Прийшов вечерять. Мати полізла в погріб, погрібець у хаті був. А-а-а, отак як ухвате за ноги, так ой, він як закричить! А я: “Шо таке?”. А мати впала й каже: “Хтось у погребі”. Брат тоді кричить: “Вилазь! Вилазь — застрілю! Вилазь!”. Він не вилазить. Матір витягли. А з двора побіг один. Він, мабуть, думав, шо Яшкка нема. А корова у сінях, він у сінях заховався, а сіни на засуві... А сіни-то ми засунем, а він одсуне і забере корову. Ну не вдалося йому взять.

Тоді в хаті і ми, і корова, і телятко, і курка, все в хаті. І срали, і сцяли, і ой... Страсть пережили, страсть.

— Ви кажете, шо ви щось ховали у себе. Що у вас було заховано у дворі?

— Зерно ховали, так ходили ж із штиками з такими, шукали. Ми

заховали на вгороді. Отам отож, відтіля. Ми жили відтіля, а воно лóзи, зарóсші. І ми ночю туди носили мішки і сіном накривали. А тоді сніг упав, і все. А так — забирали. Ой, у хаті перетрусують усі тряпки!

— *А ви не ходили тряпки міняти на їжу? На харчі?*

— Ходили! Ходили, міняли. У Росію. Оно ж тут Конотопівка недалеко, Росія. А моя мати сама з Старого Оскола. Так она часто їздила в Старий Оскіл. Ото там сухарів назбирає, надають їй. Так ото: “Мам, і я поїду”. А вона каже: “Я сама буду їздить, біз тебе. Я одчіплюся, а тебе шо?”. Ага. Ото привезе там то сухарів, то хліба нам привезе. Це ж всю зиму вона шастала. А вже літом надо ж полоть дома. Ой... Не переказать, не переказать...

— *У вас церква була в селі?*

— Отутечки на горі була. Сюда мертвих людей стягали, у церкву, а тоді як хто сильніший... І кладовище ж отутечка, викопують ті могили і їх тоді кїдають — і дітей, і людей, усіх у яму. Чотири ями тут накладено мертвеців.

— *А там хоч хреста поставили, де їх заховали? Чи нічого немає?*

— Хто там... Ой! Заховали та і все. Оце ходю щас по кладовищу, до деда піду. Така впадінка — оце отутечка вони заховані.

— *А служба була в церкві? Коли людей туди звозили, там хоч служба була?*

— Хто там служив?! Яка там служба?! І дякон здох, і в дякона хлопчик здох, і жінка здохла. Ага. Отут скраю клали людей, а туди далі зерно було колхозне. Ну, приїхали ми набирать зерно. Ага. А сторож тут, Карда́ш, хороший такий дядько. Та й каже: “Хто уперед усюди гляне, тоді уперед наберуть зерно”. Ну мені, дурі, багато не надо: “Дядько Кардаш — я!”. О-о-х, як одкрили, я... Мене як турнуло — там отака куча людей, і отаке маленьке дитенятко. Так оно мені й досі стоїть, дяконове те дитенятко, отаке... Ой, ой-ой-ой!

Ну тоді хоч траву їли. Хоч трава не травлена. А як сечас...

... Ото ходе просе їсти. А шо ж я тобі дам, як у мене самої немає? Воно, бедное, йшло, впало і здохло.

Ой, ну чоґо це Україну так душили? Га? Ну чоґо це, чоґо це не скрізь, а тіки на Україні? І тепер Україні немає покою!

Записав Ю.Коденко 2005 р.

Село Баґачка

Сінченко Катерина Антонівна, 1929 р. народження

Я народилася тут, у Баґачках, я баґачанська, і батьки в нас баґачанські. Я з 29-го году, ну знаю, шо таке голод, бо я його перенесла. Нас батько бросив, мені два годи було, а мама були. Нас двоє дітей у мамі було.

— *А село так завжди і називалось — Багачка?*

— Оно аж колись називалось Бірки. Хтозна чого, а тоді перейменували в Багачки. Тут колись багаті люди жили, і тепер багатих багато.

— *Ви пам'ятаєте, що засуха була? Від чого люди стали голодувати?*

— Не, не дуже й засухи було, синок. Ну так люди балакали, що хтось таке робив, щоб голод був; такий був у 33-му голод, шо, було, йде-йде по вулиці, впаде — і здох.

— *Не вмирав, а дох?*

— Прямо, ну... іздох, от голоду здох і все. Прямо на вулиці, іде-іде і... Такі мужики, шо ой-ой-ой!

— *А хто їх збирав?*

— Ну та які ж сильніші, та прямо на возичок, та й везли — і моя бабуся умерла у голод, мамина мама. Вона з нами жила, і дед із нами жив, ну дед якось сильніший був. Ми в Лисичанську жили, з батьком, а потім батько нас бросив, і ми приїхали сюди, ми ж звідсіль — сюди і приїхали.

Бабуся моя як умерли, так я знаю, шо везли на возичку і... А ховать нікому було, ото дідусь ямку викопали та вкинули. Ніякий хрест не ставили, не було сили і не було нічого, так її і заховали; багато так ховали.

— *Було таке, щоб в одну могилу багатьох ховали?*

— Не, такого не знаю, не, каждый свого якось доставляли туди, а кого, може, десь і прикопували.

— *Катерино Антонівно, не пам'ятаєте, чи ходили по хатах, не забирали зерно?*

— Забирали! Тоді ж розкулачували, знаєш, синок, воно ж були... У мене дідусь тоже був багатий, здорово багатий був. Він вобщето роботящий був... У його батько п'яниця, і умер з водки, ну а він як покаївся — він сорок год водки не пив. І начав ото ж у робітниках. Тринадцять год жили в робітниках, і три годи свальбу свою, як женились, одробляли у дядька в рідного. Ну а дядько ж дав йому старий вітряк отам, за Лозовою, вітряк новий був, а тоді рúшку дав той дядько ж. Рúшка така — не знаю, яка она, ну, пшоно руше. Ага. І він ото трошки забагатів, забагатів. Їх було п'ять сінів, один умер, а чотири оставалось. Це у дедушки, брати його.

Це мамин батько. А тоді ж построївся він — усим тим синам хати построїли он там, на Лозовій, отак хати усі чотири — рядом, один коло одного; і тут строїлися. Жили они всі в тій сім'ї, а тоді поділилися.

І ото ж дідусь мій забагатів, а тоді ж як прийшло оце — колективізація, так його розкулачували, його розкулачили. А він не такий то вже і багач, він не крав нічого — він своїм собственим трудом усе нажив. А були тут Голубці — отут хверма була, і був Голубець — він був страшно багатий, і в його було сім дочок. Ну він вроді раньше виїхав, а на його

місто ото мого дідуся, щоб управлявся. Та дідуся ото розкулачили, вивезли на Соловки. І дітей порозгónили, всі вони... Які померли — оно ж голод став, а які пооставались, порозбїгались хто куда — голодовка ж така була, шо...

— *А дід так і не повернувся з Соловків?*

— Повернувся. Я не знаю, через скіки, ну повернувся. 33-й год уже ж тут они були, із бабусею вернулись. Син умер на Соловках, а дочка його умерла дорóгою. А жінка його ще довго жила. Ото таке діло було.

Як розкулачували, все забрали, усе... і хати, і повигонили з хати. І борщі в хаті, у пічі пооставалися. Отак було. Нічого не дали забрать, нічого — вигнали, посажали на возик і вивезли в кручу прямо, отак їх шанували... Вони невинні були...

Тоді дідусь як вернувся, а його син один поїхав у Москву старший...

— *Оце, що Ви казали, було чотири хати?*

— Не, то брати його були, а то син. У їх і синів було... два сини і три дочки. Так він поїхав у Москву, а тоді приїхав ноччю свою сім'ю забрать, у його ж була жінка і двоє дітей. І вони ноччю його одвезли туди, у Валуйки. Ганявся за ним один — він і родич... при власті був. Ганявся за ним, ну ноччю вивезли туди, одвезли. А дідусь ото й остався тут, і так ото у нас і жили. Бабуся умерла, а дідусь із нами довго, аж до 49-го года жив. Було йому 98 год. Пособляв він у нас.

Ну, ото ж син як поїхав у Москву, та й другого брата туди покликав, а тоді через урем'я та взяли й дідуся туди покликали, і дідусь там вісім год жили; так кажуть, шо в Москві теж розкулачували, ну з хат не вигонили. Там не так — каже, із хати виходьте, переходьте у кухню, беріть, шо вам треба, а хату вони забрали. А тут по-хамськи — тут і били, і бивали, і... ой, іздівались як...

— *А ті чотири хати, що Ви казали?*

— Та позабирали їх, позабирали. Дідусеву хату в Троїцьке забрали, там почту з неї зробили, вона дерев'яна була, а тих... дві хати стоять... Ні, три стоять. Там ветінарія одна, а в одній живуть, і в другій живуть там.

— *Ви не пред'являли претензій?*

— Я питалася, у мене й документи єсть, і все... Я думала... може ж... Забрали ж і вітряк, і молотарка була, і рушка була, і хати ж позабирали — усе, і їх же вигнали. І в Луганське посилала пісьмо, я тільки втратилась та й усе, а мені ніхто нічого не відповів. Такі года були, ну... каже, не состоїть там, шо він розкулачений і... там нічого не сохранили, а тут було... і підписувались...

— *Ви кажете, що розкуркулювали. А щоб ходили по хатах та забирали зерно, було?*

— Та ходили, ходили і їхні якісь баби по хатах, і забирали, і квасоль-

ки де сумочка, й ту забирали.

— *А речі? Може, ікони, рушники?*

— Та все, усе, все забирали, усе... Плохо було, таке страшне було!

— *А хто забирав? Власць? А багато їх було?*

— Власць, да. Ну канешно, багато. І церкву... була тут церква семиглава, оце де клуб, там на тому місті церква була — розобрили все, розрешетили. Із церкви зробили клуб, а тоді... не клуб, а шось таке... А тоді школу зробили опосля, а тепер там остались самі стіни, і ті розтягають — нема нічого. Ми ж зараз старі поробилися — нікуди й піти... Самі лісополоси та поля, а нам нікуди піти, нема ніякої ні церкви, нічого, а ми ж уже пристарелі, куди його підеш?

— *Катерино Андріївно, у вас у голод була корова?*

— Не було нічого. Ми як приїхали із Лисичанського, так на зиму у нас осталося цеберка жита і цеберка картошки, а нас троє було: мама, Оля і я. І ото ми так прожили.

— *Ваша мати працювала в колгосні? Що за це платили?*

— Ой, тоді давали знаєш шо? Тоді ж ми за трудодні, за палочку робили. А коли по двісті грам дають, а коли й того не дають. І як підеш на роботу, так за один суп — варять десь на полі, так ото там ополоник получиш, ото й усе, ото наша зарплата така була. А до нового году доживем, ті трудодні погоріли — починай наново робить, ото така у нас була заробітка.

— *А у полях росло щось? Ходили збирати колоски?*

— Росло. Не, ми не ходили красти. В нас дідусь був такий, шо він боявся цього, і ніколи... Ото на вгороді жито посіяли, саме під 33-й, на 34-й год. І началось на вгороді жито, ми ото поки з роботи прийдем, а вони колосочки навиминають, насу-шуть, а мама прийдуть, ще й здеруть на тертушечку таку, та каші як наварють, та то ми і питались таким, то вже раді були, шо підкріплялись.

— *А після того, як покосять, ходили збирати падалицю?*

— Та не давали, не давали! Ганяли! І не давали собрать колоски.

— *А якщо спіймають того, хто збирав, то саджали його? Було таке?*

— Сажали, в нас тут в одних дві дівчат такі... Одна така, як і я, і з волами були, і вкрали по вісім кілограм, і їм по вісім год дали.

— *По вісім год! Кілограм — год! Живі вийшли?*

— Живі, одна із дитинкою прийшла, а одна вісім год одбула у заключенії. Отак іздівались. Та так ми боялись, куди там!

Я один раз на волах робила, жила у Лозовій, і взяла та у костюм навиминала ж пшениці, прямо в рукава, а тоді сіла на сіделку, повішала, і його ж не видно. Як виїхала на дорогу, а вони їдуть: предсідатель совета і предсідатель колхоза, а я прямо вмерла на тому... Думаю: оце ж і мені

все! Ну, они якось чи не замітили, не остановили мене, а я прямо мертва на бригаду приїхала. А там був Микита Михайлович: “Та шо з тобою, Катю!”. А я як заплачу, в мене трохи не схватило серце. А він каже: “Ну, бери своє та біжи, я волів сам розпряжу”. Таке було, таке, синок, пережили!

— *Це було в якому році?*

— У 47-му.

— *Бабо, а по хатах ходили раз, чи могли кілька разів приходити?*

— Ходили, поки все витрусють. Дехто і приховá — так найдуть, найдуть і заберуть.

— *Ви кажете, вмирили люди. А коли почали вмирати?*

— Вмирать? Ну, саме з 32-го году на 33-й, саме ж зима, а тоді ж і весна — саме ж треба їсти, а їсти нічого, і ото вони і вмирили. Мужики, мужики такі здорові падали та вмирили... Плохо було! А тепер молодож не дуже знає оцього, шо ми пережили.

— *Ви розказували своїм дітям?*

— Аякже, розказували.

— *Вірять?*

— Аякже! Та ми жили берестками, ото листків начухраеш та намнеш, та й пампушки ж ті пекли, і собирали на вигонах такі “галушки”... Тепер таких немає, а тоді були — отакі зелені, і ото насобираєм, наварим і їмо. Усе їли: і “козлики”, і молочаї разні, і все!

— *А горобців? Ховрашків?*

— Та ми ж їх не вловим! А ховрашків — ну, в кого хлопці були, так ловили їх, а ми не. А ми в 33-му ще до цього, шо началось жито на вгороді, так у мене сестра було побіжить на дідусів садок — там садок у дідуса гарний був... вишні, вишні саме. Там зараз син їхній живе, а тоді Тетяна там жила, на тому місці, вона нікого не пускала туди, а Олю пускала. І она ото платочок вишень нарве, та ми дві неділі тіки тими вишнями жили, дві неділі!

— *Крім вишень, нічого не було?*

— Нічого не було. І у мами було багатство... і барахла було багато, і подушки пухові були, і все — понесуть було кашемирову парочку кому-небудь, а їм за це дадуть або півлітру молока, або отаку пампушку дадуть. Вони принесуть та ото на трьох розділим, та ото з’їмо, та й усе.

— *Не носили мати в інші села?*

— Не, не носила нікуди, тут ото, тут. Воно ніколи було, вони ж на роботу ганяли, а діти дома.

— *Були такі в селі, які не голодували?*

— А то, аякже! Були, були. Я ж кажу, понесуть туди, так она півлітру молока дасть за парочку, або подушки пухові, ага, ото й усе, пооддавали

дурно, проїли все мамине, отак.

— *Не знаєте, у містах був голод?*

— У містах — там пайки давали.

— *Ви ж тоді були в Лисичанську. Там не було голоду?*

— Там не було голоду, маму й оставляли там, а вони ж, сестри, сказали, шо їдь сюди — ми будем помагать. А тоді як стало отаке — голод...

— *А батько Ваш не з'являвся?*

— Він у 36-му году приїхав, побув тут, він грамотний був, побув трохи, тоді його міліція як забрала в началі 37-го — і більше він не вернувся. Не знаю, де він дівся. Кажуть, десь ворував.

— *А в 47-му люди не мерли?*

— Не, у 47-му оно якомсь... Я ж уже здорово робила, і мама робили тоді. Я з волами була, так давали по 400 грам хліба, а мама на простих роботах — 200 грам. І ми так боялися, щоб дідусь із голоду не вмер, та не їли того хліба. Було, в обід дають — ми принесем дідові, і увечері, і утром, а на другий обід ще принесем. Так ото...

— *А в 32-33 роках не пухли?*

— Та пухли, пухли. Були пухлі, ну поступово одійшли. Мама так і в 47-му пухли. Того шо красти боялися, і дідусь, було, не пускали нікуди: не ходіть, того шо сажали ж зразу. Та було, хто вийде колосок узять, так на конях верхи прямо насадають — не дають колоска, і зразу заїжджають — отак здівалися!

— *А багато померло тоді людей?*

— У 33-му багато померло, багато.

— *Третина чи більше?*

— Та може, і більше померло. Важко було, важко було!

— *Багато пустих дворів було?*

— Багато, багато!

— *На Гробки поминаєте тих, хто помер?*

— Да, в мене дідусь уже в 49-му вмерли, ми й досі хранимо їхній гробок, досі хранимо, не забуваєм, того шо він нас вивели в люди. А мамі завтра буде двадцять год, як умерла.

— *Чи не привозили до вас у пусті хати німців чи поляків?*

— Ні, були, німці були, їх звідкілясь привезли. Були тут, мабуть, сімей три на хуторі, і на Лозовій дві сім'ї були. Вони й робили тут, вони хороші люди були, нормальні люди. Ну вони... Як війна почалася, зразу їх ліквідували, їх вивезли.

— *Багаті вони були?*

— Вони і коров собі привезли сюди, була німецька така корова, гарна була. Стара сама не робила, дома сиділа, а дочки її робили — була Лінда, Аліса, Герда. У колхозі робили, умісті ходили. А тоді, як війна нача-

лась — забрали їх... Ми не побачили, куда вони й ділись — вивезли їх.
— *Як Ви думаете, хто винний у тому, що люди мерли?*
— Начальство, а хто ж! Раз неврожаю не було, урожаї ж були, а люди дошли... І забирали ж ще! Люди звірилися, прямо звері поробилися.
— *А начальство у вас у селі своє було чи прислане?*
— Наше. А, знаєш, оно не так пани, як паненята — вони вислужувалися...

Записав Є.Голобородько 2005 р.

**Село Високе Тополівської сільради
Лемзякова Зінаїда Лук'янівна, 1915 р. народження**

— *У Високому бул голод у 33-му році?*
— Аякже! У 33-му, синок, люди на ходу мерли.
— *І багато вмирало людей?*
— О, у нас... Та який тут хуторок... хутір — він, мабуть, хат 50, а вмерло, мабуть, душ 50 чи більш. Так мерли! Які жили хорошо раньше, ті й осталися. А які плохо, ті вмерли.
— *А хто їх ховав?*
— Та ми ж і ховали. Ми ж, які оставалися. Певчіє ж були у Козарику, приход був у Козарику. І козарські певчіє, і батюшка з Козарика. Все було. Сами ото збираємось і ховаємо чоловіка.
Тоді не було ніде нічого! Було, ліс обшморгували, липу сушили, товкли і їли. Товкли, а тоді сіяли на сито. І ото трошечки мукички туди — і їли, дєтка. Плохо було тоді, синок.
— *А що ще їли?*
— Ну, картошечка була в людей. Да і у мене була картошечка посажена. Огурчики були, кукурузка була... Хто хорошо жив, синок, а хто не дуже.
— *А колгосп у вас був тут?*
— У 29-му году організували. Кажали: “Давайте, давайте, не бросим вас ніколи”. І люди кинулися. А багаті не хотіли іти. Ну шо ж, вони хоч і не хотіли, а... потім вони погибли. Да, они сразу погибли. Їм же ж не стали нічого давать. Ми ж робили у колхозі — нам давали, і муку давали, зерно, все давали. Ми ж осталися, от і мені вже 90 год, я ж осталася. І багато таких. А які не хотіли, ті померли. Від голода.
— *До вас приходили зерно забирати?*
— Аякже ж, було. Розкучували хіба ж так! Ми ж то жили трошки зажитошно. А які бідні — у тих не було нічого. Вони зачали під нас “копать”, питали: “Як ті живуть? Надо в тих одбирать, щоб усі рівно жили”. Ну, а я ж недурна, кажу: “Як же це так? Так давайте ж робіть так, як я. Тоді й будете іметь так, як і я, тоді й ви так будете жить. А як не

хочете робить, хто ж, — кажу, — буде? Ніде так не робиться”.

— *А їм за це щось було — тим, хто на вас доносив?*

— Ну а як же, вони ж були в головах... А які немошні люди, не такі сміливі, тих вони топтали.

— *А як розкуркулювали? Щось забирали у вас?*

— Всьо, всьо до грама. Даже і спать не на чом було.

— *А хто приходив розкуркулювати?*

— Бідні.

— *З вашого села?*

— Ну а які ж? Чи чужий знає? Свої тянули, у кого єсть. Кажуть: “Давай!”. Шоб і вони жили так, як я! А ми ж кажемо: “Ми ж робимо, ми ж і їмо. А ти ж роби так, як я!”. А вони шо ж...

— *Багато їх таких приходило?*

— Та багато! Оце наш хутір, він більший був, тут багато людей було. І було напополам — які лучше жили і які хуже. Уже ж який хуже живе, синок, уже він “копає”, шоб же і ми так жили. Ну так ти ж роби, і живи! Не — шоб я ж давала, од свого рота одривала. Да, синок, всяко було!

— *А речі, їжу забирали?*

— Аякже ж! Забирали, все до грами! У мене було багато всього, я була багата. Так забирали — приїхали машиною, вибрали у мене всьо. А я їм кажу: “Мої ви дорогіє, не було у вас і не буде! Забрали ви у мене — ви моїм не попользуетесь. А я, — кажу, — як жила, так і буду жити”. До цих пор я, синок, живу, і до цих пор я не гола ходю.

— *А в них хоч якийсь документ був на розкуркулення?*

— Та без документів, без нічого, а одбирали... і всьо.

— *І що, ніхто не протестував проти цього?*

— А як же ж ми будем протестувать, як вони у голові ж? Вони бідняки були, а мене давили, да.

— *Куди вони дівали забране зерно?*

— Десь вони везли, ми ж не знаємо... Баракло у мене забрали, синок, дочиста забрали все. У магазин одвезли. Як кинулися, набилося повний магазин людей, розхватили все! А я кажу: “Ну, мої дорогіє... Я ходила, — кажу, — і буду ходити, а у вас воно піде все прахом”.

— *А людей із сім'ями не виселяли у вас із хат?*

— Виселяли, десь, казали, шо на Ураль. Сім'ями виселяли, а дом оставався... А тоді ж бідняки йдуть і сідають в їхні хати.

— *По селу ходили люди, просили їсти?*

— Та хватало і такого. Отож навариш, синок, шо сам їси, а чоловік прийде, оно ж уже пухле — просе, плаче. А я, синок, ділю тоді. І собі оставляю, і йому даю. Жалко ж! Мати забирає дітей своїх і йде, просе.

— *Ви ховали від влади зерно?*

— Я й сама ховала! Як же я жила б, якби я не ховала? А? Як би я

жила? У сараї викопали з матір'ю ямочку хорошу, поставили туди дві каструлі, насипали туди муки, накрили кришками, деревом, а тоді зем-
льою засипали — і ніхто нічого не знає. А вони вийдуть і кажуть: “Так
от, сукина доч, ми думаєм, що у неї должно быть, а немає... Ага, а не-
має... Де ж оно ховається?”

— *А якщо знайдуть зерно, то карали за це?*

— Тоді забирали, совсім у чоловіка забирають, а ти, кажуть, хоч зди-
хай!

— *І ніхто не противився цьому?*

— А що ж ми зделаємо проти власті?

— *Не ходили на поля, колоски не збирали?*

— Та якби не ті колоски, чим би люди жили?

— *Коли найбільше вмирало людей?*

— У 33-му. Мені кажеється, в апрелі місяці уже дуже пад був здоро-
вий. Оно ж з боку мене ось кладбище. Усі, всі тут поховані, тіко тут.

— *Кожному окрема могила була?*

— Кожному. Ото йдуть і кажуть: “Чи підеш яму ж копать?”. Ну, а ми
ж баби. “Ходіть! Ходіть, шо ж вона буде лежать (там чи мати, чи бать-
ко)? Ходіть!”. Підемо ото, душ чотири, викопаємо. А тоді кажем: “Ну
шо ж, хоч би трошки ще глибше!”. Оп'ять же ж начинаємо, щоб же ж
воні не було. Це ж діло таке.

— *А діти залишалися сиротами під час голоду?*

— Були й діти, вони по хатах ходили. Допустім, до мене прийдуть:
“Дай, тьотя, попоїсти!”. Я ж то варю собі, я і їм дам кусочок хлібця і
насиплю там чи борщу, чи каші, чи чого-то, і його нагодую.

— *А дитячі будинки були?*

— Були, були. Но там їх жаліли хорошо. Там поставили хороших
кухарок, щоб вони не крали, щоб дітей не обіжали. А тоді вже як пішли
люди робить, одкрилась столова. Уже утром ото встають, дома шо-то
поїдять, а в обід уже нам варять.

— *Ви не ходили міняти речі на продукти?*

— Моя мати ходила. У нас же нарядів багато було, ото забирає штук
три моїх платтячок, то штори, то прѳстїні, то таке, і йде. А йде в Росію.
А відтіля, із Росії, вона вже принесе і мукички, і пшонця, і картошок.
Ну, шо в їх є, то й давали люди.

— *Давали?*

— Да. І не то, шо я оддам задурно їм. А каже: “Моя ж ти дорога, на
тобі більш... Ти ж, — питає, — відкіля явилася і принесла ж ти своє
бараклишко нам?”

— *У вас були випадки людодїства?*

— У нас такого не було. У людей чули, шо десь єсть, а в нас не
чула.

— *А тварин ніяких не їли? Ховрашків не ловили?*

— Да, гаврашків ловили! Та Господи! Діти як підуть, так... А вони ж... Це ж гаврашок, він же хлібний! І ото люди тим тіко і спаслися, да. Піде, поназбирає їх, пообдирає — вони ж як... як курча. І ото тим і осталися живі.

— *А ще щось ловили?*

— Та ні, гадості ніякої, тіко одних гаврашків.

— *А всюди голод був?*

— Та по всіх селах був голод. Єсть, у яком селі так умирало все село... І нас же ж ганяли! Прийшов председатель, каже: “Пожалуста, ідіть, будем ховать”.

— *У вас велика родина — у батьків ваших — була?*

— У моїх родителів двадцять душ сім’ї було, я сама менша була, і ростом сама менша. Батько вмер, а мати осталася. І осталася я з матір’ю. Так дядьки ж мене і виростили, і вигляділи мене.

— *Ви всі пережили голод, ніхто не помер?*

— Ні. Так ми ж, синок, і людей багато ще спасали, аякже? І хлебушка у нас був, і коровки були. А раз молочко було ...

— *А держава не забирала корів у людей, худобу не забирала?*

— Та забирали!

— *Худобу не ховали?*

— Ага! Сховали, синок... Отут був Козарь, і в Козарі сховали там дві корови. Так шо ж вони? Вони за ті корови як одвічали! Вони ж тих хазяїв сажали, мучили за те, шо вони поховали коров.

— *А Ви своїм розповідали дітям чи внукам про те, що Ви пережили, про голод?*

— Та вони й сами знали. Оце у мене ж дев’ять душ було, і як тіко вечір, просять: “Мам, а ну-ка розкажіть, хто тут лучче саме жив?”. Ото зачинаю їм розказувать. “А Ви як?”. “Ну і я ж жила. Дев’ять душ дітей було, а я жила, — кажу, — не хуже людей”. Діти уже піднялися, зачала я їх учить. Они мене слухали. Усе делали у мене. У мене... Оце посіють... сіяли ж тоді руками, синок, хліб. Уже це коли зачали сіять сіялками, а то руками. Ну і шо ж, синок. Підеш, діляночку ту ісполеш хорошо, ізделаеш, і сіеш. Да.

— *А як Ви думаєте, хто винен у тому, що стільки багато людей померло? Хтось винен, чи так сталось?*

— Аякже ж, синок! Конешно — керівителі були падлюки! Єжлі вони ідуть — прямо однімають у чоловіка. Чоловік би жив, а вони ж однімали. Да, да, да. Плохо, синок, тоді було. Воно ж непойнятне таке було.

— *У вас тут поляки не жили по селах?*

— У нас у хуторі було три сім’ї. Бог його знає, звідки вони приїхали.

Уроде приїхали вони не жить, а, вобщем, подивитись. Ну й понравилось їм у нас у хуторі. Було ж хорошо тут, і пооставалися. І вони ось, не дуже давно — та годів, може, десять, як в'їхали. А то їх багато тут було.

— *А коли вони з'явилися у селі, не пам'ятаєте?*

— Ну та зразу ж після голоду.

— *Місцеві з ними спілкувалися, дружили?*

— Аякже ж! Они ж приїхали... У їх же ж не було ні молочка, нічого, а дитишечкам? Уже ж іздоїш — і своєму даєш, і туди несеш. Оно стаканчик молочка вип'є, то ж не вода.

— *А де поляків цих селили, де вони мешкали?*

— Та у хуторі, по хатах вони були, у порожні хати селили. Вони хороші були люди, поляки. Обнаковенні, хороші люди, дружні вони які! Якраз зачала без матері держать корови, так вони ходили до мене молоко купувать.

— *А Ви не пам'ятаєте, хто з вашого села був у цих бригадах, що ходили по хатах і шукали зерно?*

— Ой, тут такі були ідіоти! Свої, хуторянські шо творили! Батько вже вмер, були моя мати, дядько і тьотка. Они приходять і кажуть: “Хліба! Давай, скіко ти даси?”. А дядько мене поставив і каже: “Ось моя племінниця, она у мене, — каже, — буде за хазяйку. От і питайте у неї, чи можна взять у неї хліба, чи ніззя”. А вони кажуть: “Шо ти, жінка, чи ти хазяйка?”. А як же ж я не хазяйка? Я, кажу, дбаю, та й не хазяйка? Ти ж, кажу, мій дорогий, роби так, як я. Шоб у тебе було так, як у мене. А як не хочеш, так значить, не хочеш ти і їсти.

— *А ваших батьків не змушували йти до колгоспу?*

— Да, змушували. У нас усі пішли, один дядько так і вмер, не схотів іти. Неабияк мучився, шо зачав уже й пухнуть. Ми його і молоком, і кефірчиком. А він: “Одойдіть од мене!”. “Ну, — кажу, — дядя Кірюха, та нас же ж будуть розкулачувать”. “Терпіть, терпіть, а я не хочу”. І не пішов, пішов на той світ...

Записав Ю.Коденко 2006 р.

Максютенко Пелагея Яківна, 1926 р. народження

Голод я чуть-чуть помню. Карайчики, липу в лісі шмуригали... На печі сушили, а тоді товкли, пекли.

— *А пам'ятаєте, коли люди від голоду мерли?*

— Ага, тоді мерли здорово люди — я хоч ще й мала була, а чула: там, у полі, найшли, там найшли... А в нас корова була, на два двора; мій батько і дядько — вони збоку жили. Корова неплоха була.

Нас не куркулили, ми елі края зводили.

— *Може, пам'ятаєте, як везли ховати мертвих?*

— Одну я тіки помню — провозили таку чорненьку дівчину, там ми на кладбіщі дівворой стояли, так привозили. Викопали ямку і поховали.

— Може, батько чи мати носили у місто рушники, щоб поміняти на хліб, на борошно?

— *Їздили в Росію тоді, я помню, за картошками, картошки привозили, у Росію їздили, у Старий Оскол.*

— Що, там було щось поїсти, харч якийсь?

— *У Росії? Ну, канешно, там уродило. Кажуть, у них дощ був, а в нас не було.*

Свиріпу ходили рвали — сиділи діти їли, ожину ходили збирали.

Записав Є.Голобородько 2005 р.

Село Восводське

Полтавська Ганна Степанівна, 1920 р. народження

— *Ви про голод нам 'ятаєте?*

— Канешно. Страшний був голод, нічого не було в полі, чорно скрізь було, і люди голодали, пухли з голоду, пухли і вмидали. Були такі случаї — з голоду вмидали.

А в нас було у матері п'ять душ, а голод... Були діти, а батька не було вже, ми без батька остались, так ото давали потрошку в колхозі хліба, по сто грам, хто вийде на роботу... Так ми ходили — кусок хліба заробимо, розділим його на крошки, поїмо. Трудно було, ну а вижили. Лип'яники якісь пекли, із липового листя. Його сушили, мняли і пекли коржики. “Слізики” збирали в полі — таке воно, як печериця, по землі росте, і ми його рвали.

— *Мати ваша добровільно пішла в колгосп?*

Батьки наші сами вступили, тіки почалась організація колхозів, і вони вступили в колхоз.

— *А були такі, що не хотіли йти в колхоз?*

— Були, канешно, були. У 29-30-му тільки організували колгосп, і нашого батька посадили в тюрму. А воно голод був, і він не вернувся, десь погиб з голоду.

— *А за що його посадили?*

— Був бригадіром, а виражали солдатів, і його покликали саме весною, в посівну, покликали виражать солдатів. Він пішов. І йому склали протокол за зрив посівної компанії, мол, сорвав посівну компанію, і за це його посадили, і йому дали два годи тюрми. І його як забрали, ми й не побачили... Так він і не вернувся, десь погиб з голоду. Тіки почала колективізація, а нас осталося п'ять душ у мами, ну нас воспитала.

— *А корова у вас була?*

— Була коровка, ми листям її годували, ламали в лісі гілки і давали

їй — вона оцим і питалася, листям.

І в сорок шестому був голод. Я тоді родила сина, і саме голод такий, а в мене дітьо маленьке, я його кормила груддю, а сама голодна ж, а нада ж і дітьо кормить. А в грудях нема нічого, і він не схотів. Тоже ж пекли лип'яники, і в колхозі давали по сто піісят грам хліба, хто вийде на роботу. То ми ходили — мама і я, получим триста грам і обділяємо: і дитині, і сами цим питались. Но вже у сорок шестому якось легший був голод. Тоді не вмирили, а голод був. Ходили колоски зрізати, так щоб ніхто не знав, назрізаєм і їли молоде зерно. Боялися, це ж заперещено було робить. А робили так, щоб ніхто не знав — голод заставляв.

— *Бабусю, а коли почали люди вмирати?*

— Весною більше мерли. Уже садки одходили, листя появлялося. Весною, да. Були і такі случаї.

— *Були такі люди, що не голодували?*

— Трактористи не голодували, заробіток у них більший був, і вони лучче жили. А як уже і мужика нема у дворі, нема хазяїна, тоді вже хуже діло. Мужчина він якось роздобитній, більш розживеться десь шось, а як мужчини нема, сама женщина, то тим уже трудніш було.

— *А родичі чи сусіди допомагали вам?*

— Ну, у нас брат жив оддельно, канешно, помагав. В їх дітей не було, вони жили вдвох із жінкою, і вони якось не голодували, кукуруза в їх була всігда, і нам помагали кукурузою. Підемо — вони качанчиків десяток дадуть і нам. І бригадир тракторної бригади харашо жив, а в його син шохвер, прямо вони харашо жили, і не голодували, в їх усе було.

— *А корову зимою чим годували?*

— Та совхоз отут збоку був, ходили в совхоз за соломою; крали по ночам у скиртах, щоб ніхто не бачив. Принесем в'язку, коли дві, і ото тим корову годували.

Ходили на роботу в поле: чи волочили там, чи пахали (раньше коровами, волами обробляли землю), і вийде чоловік, він пухлий, од голоду пухлий, а вийшов работать — нада ж робить, щоб заробить там сто грам хліба, чи шо.

— *А мати ваша не носила щось вимінювати на продукти?*

— Та чого там, ходила! Отут в нас совхоз був зразу “Кіровець”, совхоз “Приволля”, там одделеніе було — там лучче люди жили, і ото туда носили, міняли: чи за простінь, чи ще за шо продукти. Чи картошину виміняеш, чи ще шо, там лучче люди жили, а у нас дуже плохо було. І в Росію ходили, оце ж тут Вовче, тут недалеко од нас, це в Росії. Ну, воно ж раньше було все вмісті, були хутора, знаєм тіки, шо хутор Вовче, хутор Солонці. Щас-то воно називається Росія, не наші, а вони недалеко тут, півтора кілометра — Вовче, два кілометра — Солонці, вони недалеко. І ходили туди міняти.

— *Багато у вас в селі померло людей?*

— Я точно не скажу, а мерли люди. Воно якось не мерли гуртом чи кучею, а так: той тоді, той тоді. А тоді його закопують ті, хто ще живі були.

— *Чи є церква у вашому селі?*

— Раньше була, її при колективізації у нас забрали у Лозно-Олександрівку на клуб — ми раньше були Лозно-Олександрівського району. Там строївся клуб, і її розвалили і туди перевезли. Раньше була тут хароша церква, велика, служеніє було.

— *Як Ви думаєте, хто винуватий у тому, що був голод?*

— А хтозна, дощів не було чи Бог його зна. Та воно хоч і дощу нема, а врожаї хоч і невеликі, а бувають...

Записав Є.Голобородько 2005 р.

**Село Козарик Тополівської сільради
Бондар Дар'я Михайлівна, 1917 р. народження
(дівоче прізвище Шматова)**

— *Вы помните голод в вашем селе? Здесь, в Козарике, в 32-33-м году был голод?*

— Было, но не так, щоб народдох. Сильный голод. Но а помирать — у нас селами не вымирили. Вот ближние села тут — Распасеевка, Городское — там семьями вывозили. А у нашем Козарику такого не было.

— *А почему у вас голод был в то время? Неурожай был, засуха? Почему голодали люди?*

— Тогда ж... Сами жили, колхоза не было. Наложуть... от нам, примерно, три центнера хлеба отвезть, отвезем — оны ишо накладают (податок. — **Ю.К.**). Мы ж сами жили. А как не вывез, не хватило — сразу продають хату, коров забирають. Усё забирали.

— *А кто это делал?*

— Уласть делала. Это при Сталином усё прорабатывалось.

— *А кто ходил забирать зерно?*

— Да назначали. Свои, козарыкские. Говорят: “Ну, идите — ты, ты, ты” — как член сельсовета. Сейчас же депутаты, а тоды — член сельсовета. Ну, а назначуть кого, идуть и забирають и... и молчи, а то на десять лет посадють. Отак было тут. Еще я это помню.

— *А по дворам ходили, искали?*

— Ходили, искали! От знают, шо у менé должен хлеб быть, зерно. Штыки такие были и ото искали скрозь, и в крышах, и скрозь искали. Шо хоч и правда, вывезли, уже нема хлеба — все равно искали.

— *А к вам не приходили, домой?*

— Та чево там не приходили? И с хаты выгоняли, чё там... Мы без

хаты ходили по хутору... А тоды отдали назад.

— *А забирали только зерно, или еще что-то забирали?*

— Всё, шо было, и тряпки... Цэ сычас одиялами укрываються, а тоди попоны, вы их не знаете. Забирали, грядли всё! Сталин их, видно, под ноги слал.

— *У вас соседи на соседей не доносили, скажем, что у них спрятанно зерно или еще что-то?*

— Да лично доносили, чево, на кажнаго! За любой двор доносили. Ну, как и сычас... и сычас так могут сказать: да, тот-то взял машину зерна. А шо им, чи заплотють? И тоды ж так. Власть была такая. А потом, забыла в каком году, как Сталин сдох, так пошло по-другому.

— *А люди не сопротивлялись тому, что у них забирали?*

— А посодют же ж у тюрьму, сажали. Вы ж молодые, не знаете, скоко людей было у тюрьмах! У тюрьмах было больше, чем жили. Не сопротивлялись, а сопротивляются — посодют. А посодют — сдохнешь там. Отак було. И это я не обманываю, это я все на своей холке измеряла.

— *У вас люди в селе прятали зерно или продукты, чтоб не забирали?*

— Прятали! А найдуть — тоже посодют. Ну все равно применялись, усе хоронили. Прятали кто как — кто в доме... И картошку закапывали на зиму у яму. А хто, може, и в поле вывез.

— *А у вас родители прятали?*

— Та чево там не прятали! У tych... бугор был на городе, так у бугри. А зерно — у хати. Хаты тоды соломой обшиты были, стены, шоб тёпло ж было. Та и в мяшок, и за стенку. Соломкой так загородишь...

— *А у вас не находили, когда приходили?*

— Не, ни разу. Шо не, то не. А отец сидел. Только выйдеть из тюрмы — его опять поймають.

— *А за что его?*

— Мы ж раскулаченные были. Раскулачили, наверно, у 20-х годах, ишо до тридцатого. Пару коней у нас взяли, две коровы взяли. Из хаты выгнали, а мы ходили по квартирах. Мне отец неродный был. Я Михайловна, а у менé отец Серёга второй был. А хата писалася как на меня, отцова, Михайла Шматова. А этот, неродный, отец поехал до Петровска... А потом хату отдали, а лошадей и коров забрали.

— *Зерно, которое забирали, куда его увозили?*

— Сдавали государству. У Троицком же не было поезда, возили аж на Кисловку, туда. На конях, на быках — машин не было тоды. Отак-то. Зимой и... на Кисловку.

— *А когда был голод, был уже у вас колхоз?*

— Был колхоз, но не 100%. У колхоз-то еще не все записались. Последние писались у колхоз у 34-м году, вже тоды ни один не остался.

— *А как Вы думаете, кому легче жилось — тому, кто был в колхозе,*

или тем, кто занимался индивидуальным хозяйством?

— Конечно, нам лучше было! Оны как не придуть искать хлеба — найдут в одном месте, а в другом не найдут. А кто у колхозе был — дошли. А хоть и не дошли, но страдали дужче от нас. Это я знаю.

— А кто в колхоз или — бедняки, наверное? Те, у которых ничего нет?

— Ну оно видишь, как было... От, примерно, за Козарик... Бедняки усе позаписались, усе! А тоды Сталин дал указ: богатых людей очистить из колхоза. Ну, а мы не писались, знали, шо нас оттыль выкинут. Мы не писались. Ну, собрали собрание они там, колхозники, у колхозах — того-то, того-то, богатых, из колхоза очистить, выгнать. И тоды тех-то и кулачили. Так-то.

— Так тут, кроме вас, были еще семьи раскулаченных?

— Та-а-а, орава! Были у нас случаи, это я знаю, шо одна... одна семья на Север попала. На Север, а тех, остальных, выселяли просто, они так издевались! Выселють... там под Городском яр наш. Выселють на саях зимой, посодють на кони с дятьми. Отвезуть, бросють и вйижжают. А оны оттыль пешки идут, с детьми. Один был — тот, на Севере. Трое девчат у его детей было, ну и двое их, родителей — пять душ оны. Пешки йшли с Севера. И на войну... на войну ж взяли, дак убили. А то пешки ишли. Он и казав, сколько оны... Ну, все лето пешки ишли. Там чи поездá не ходили, чи, може, нема, и пешки ишов, и трое детей.

— Богатых выселяли семьями, полностью? А дом куда девался?

— Семьями, семьями. А дом забырали ж у колхоз. А тоды то ломали, то хверму делали. А то стояли, а то запали, стояли и пропадали. Так-то.

— Что у вас в селе ели, когда был голод?

— Тольки гарнизовáли (организували. — *И.М.*) колхоз, пошти у каждого коровка была. А нема коровы — козы. От и легше было, чем в сорок шестый голод был: у каждого корова была. Подоишь, нашморгаешь листьев каких-небудь, насушишь, натолкёшь и слепишь отак вот, спекёшь — и сметанкою, уже с молоком не сдохнешь. А в каком селе коров мало было, от же Городское тут недалеко — дошли, семьями вывозили! А у нас... я ж за свое село, у нас мало-мало было бескоровных. А то с коровами.

— А в вашем селе не собирали листья?

— Да на том-то и жили ж! Дети ходили на поле колоски збирали. Проганяли! Начальство... Обьезчик поставленный и... кнутом гонял.

— К вам из тех сел, где был более сильный голод, приходили люди просить поесть?

— Та приходили. Но у нас... я кажу, шо у нас города большие вообще у селе. Картошки были. Придуть с других сел... ну... хто дасть картошку, а хто не дасть. Это ж голод был страшный. Молочка давали

один одному, у кого нема. Коров крали, их у хату заводили ночевать, а днем у сарае. Двери сымали, крали коров ужасно! И сторожовали каждый свою, сидит на дверях. И так было.

— *У вас большая семья была?*

— Я и брат, мать и отец. И все выжили.

— *Когда отбирали у людей зерно?*

— У любое время. Ночью — нет, а днём. Бригада такая... составленная... Свои это были, назначуть — тот, тот, тот.

— *А отказать было нельзя?*

— Та чё там низзя!. Не схотели б... Но каждый хотел жить. И картоху забирали. Из-за таво-то каждый себе защищал.

— *А у вас не было в селе случаев смертей от голода?*

— Нет.... Была одна семья. И то, она болела, и все. Она не из голоду. Не было. С голоду у нас у селе не было. По других селах умирали помного, а у нас нет. Я ж кажу, шо как-то оно чи в отдаленности? Но у нас с голоду не умирали.

— *Вы не ходили — дети или взрослые, родители — менять вещи на продукты?*

— Тоды тряпки носили... и... ну, шо есть. Носили! Може, тово-то и выдержали. Носили. Теперь он ковры у каждого. А тоды шо? Рушник вышитый повесють. Чи ж тоды такие были матерьялы, как сыйчас? Меняли.

— *А куда ходили менять? В город или другие села?*

— Больше туды, на Городское. Тоды переселенцев, поляков, присылали и по селах их развязли, по колхозах. А поляки — оны под границей были, поляки. А кода война вже начиналась, йих разослали скрозь по колхозах. До йих носили, а в йих... Привязли оны сахару... всяво, богатые были. Дак больше до йих.

— *А где они — в Городском жили, поляки, или везде?*

— Та и в Городском, и скрозь, и в нас. Ну, а тоды они как-ся выхлопотали, переехали в другое сяло. А тоды, после войны, уехали.

— *А куда их селили, этих поляков, которые приезжали?*

— Идэ пустые хаты, у хуторе нашли пустых хат — туды й посажали.

— *Их целыми семьями, наверное, привозили?*

— Ну да. Привязли на Уразово. На конях ехали, грузили, коров привозили, всё. Оны — это подгорные... погранишные поляки.

— *А как с ними местное население общалось? Дружили с поляками, или не общались?*

— Не, оны... оны такие, неплохие. Но жили вместе. А тоды оны от нас... Им не понравилось, уехали хто куда. А тоды ш война кончилась, указ — по домам, и оны поехали обратно на мисто. У их мужиков посажали.

— *Посажали? А за что?*

— Посажали. Просто прыдуть: ну ты... с границы... Немцы ж оттыль, с-под границы. Мужиков забрали. У войну забрали. А бабам сказали: можете ехать домой, дали документы. А мужиков забрали. Мужик ни один не выехал. Посажали в тюрьму их. Тоды Старобельская тюрьма дуже была страшная. Там много померло. Ой! Там много померло переселенцев.

— *А что вы еще ели, когда голод был самый сильный? Как вы выживали?*

— Ото ж и выживали. То траву, а то кукурузку хто посодить. Подяруть кукурузку, кулеш варили, суп. Так, хто как. Ездили в Старый Оскол... на конях. Это... он же ж, Старый Оскол, не дуже далеко-то, там не было голода. Покупали печеный хлеб, возили оттыля. И покупать же — денег не было. Но тоже, то за тряпку, хто как. Кто как сумеет. А у кого совсем нема — подужей страдал. Ну, а на смерть не было.

— *А Вы не помните, когда именно был самый сильный голод — в 32-м или в 33-м? Когда это было?*

— Ну... зачиналось это все с осени. Оны ж хлеб забирали с осени. Как люди помолотили — оны забрали. С осени зачинается голод. А уже всю зиму кое-как. А тоды ж семьи-то какие были? Это мы с братом двое. А у людях по восемь душ было в семьях.

— *А Вы не слышали — может быть, в окрестных селах — были случаи людоедства? Такие слухи не ходили?*

— Шо?

— *Людей не ели? Не слышали?*

— Не, не было, не было. Это... Одна семья порискнула. Ну... обратились в милицию, хтось доказав. Приехали оны. Оны жили, молодые, только жанилися. Нашелся мальчик, умер — оныя кажут, шо умер. А може... оны прирезали його. А хтось доказав же. Так... пригрозили. У людях ели.

— *А где это было?*

— У нас. Пацаника съели. Но милиция потрепала их. Правда, их не сажали, ничого. А... прекратилось. Ото один только... И то, они жанилися, уже голод был, зима. А он выплодился — оны його съели. А так — не! А вот по других селах балакали, шо было. А те, двое, и сами померли, ну не с голоду, а от болезни.

— *Вы не слышали, среди людей никто не говорил, где те могилы, куда свозили умерших от голода, закапывали?*

— Я не знаю. Шо не знаю, то не знаю.

— *А церковь у вас была в селе?*

— Была, отам, напротив магазина, там колхоз хлеб свой ховал.

— *А как Вы думаете, кто виноват в смерти стольких людей по се-*

лах? Кто-то ж был виноват, или это само собой?

— Ну, видно ж, был указ... Оно ж сказали, шо у колхоз усех подряд, а тоды... Сталин тоже сказал: богатых оттыль... И в йих усё забирали, продавали, выгоняли. И выгнали... богатых.

Вот видите, я ж вам кажу, шо я нынче в хату войду — не знаю, шо мне делать. А за тые годы я все помню, усе помню. От когда стану балакать из своими детьми: “Ма, Расскажи, как ты в Германии была”. Да я... Вот сычас кабы туды отвезли, усе дорожки знаю, усех немцев, помню, где я работала. А тут, у своем хуторе, сычас не знаю отаких, молодых. Стренуть, а я кажу: “Да чей ты есть?”. Ну, уже ж 90 лет...

Записав Ю.Коденко 2005 р.

Шматова Ганна Давидівна, 1928 р. народження

— *Ви нам 'ятаєте голод 1932-33 року?*

— Да, голод був. Мы ещё не работали, маленькии еще были; голод, есть нечего, мы уже попухли.

— *Ноги попухли?*

— И глаза. Ну, мать пошла в Уразово, там у ей родня. У Россию. Принесла буханочку хлеба, по кусочку нам порезала, мы поели, и сразу мы проглянули.

— *Вы не помните, как ходили по домам, забирали зерно?*

— Забирали всё, потому голод и был. Кто побогаче придет — давай, а куда ты денешься: не дашь — убьёт, тада ж так было, ой да не дай Бог, страсть Господняя!

— *Анна Давыдовна, а забирали только зерно, или и вещи?*

— Не, не, тряпки не брали, а еду.

— *Свои ходили, или чужие?*

— Та и свои, и чужие, человек пять.

— *А они показывали документы?*

— Та какие там тада документы?

— *С оружием они приходили?*

— Не, не видала, не буду и брехать. Такая у них была палка, отак постукають, и оны уже знают, если где там под полом схоронено, найдуть.

— *А у вас была коровка? Помощь была от неё?*

— Была коровка. А как же — молочко ели, травки пойдем нарвем... как же ее называли? Забыла... лягушина — знаешь, как вермишель, скручена отак была, такая травка росла по полю. Пойдем, нарвем, помьем, у кастрюльку, молочка туда нальём, сварим и едим. А тада ж коровку отняли, уганяли и коров, и телят, усё забирали. И плакали мы, и ганялися, а шо — кнудякой как напореть: иди и всё.

Мать кабы не ходила у Россию... Понесеть ключёк ситцу, або платок, або... и туда ж — там сёстры, её братья жили у России. Она поменяет там на хлебушку, аны пякли, и ото так мы и выжили.

— *Тут недалеко?*

— Да, недалеко, мать пешком ходила. Пойдеть сёдня с утра, а завтра аж прийдеть... с утра. Пришла, кажеть: да в их там кулеш какой-то з пшена. “Нянь, ну садися ж, поешь”, — а я боюся, как наемся, то умру. Кажу им: “Ой да девки, да я боюся”. — “Чего, нянь, ну хоть трошки съешь, ты еле-еле дошла”. Ну, съела, кажеть, я там черпачёк один, а тада ж нада идти домой, и боюся: там же дети галоднаи, а аны кажуть: “Нянь, мы табе дадим хлебушка, шоб ты им понесла”. Ну, принесла, отпечаловыла нас, а кабы туда не ходила — подошли б, может быть, и сама умерла б. А мать аттуда ж как прыйде, кажеть: “По кусочку вам, дети, больше не дам, мне не жалко, а низзя: вы ж помрэте”, — кажеть. Потрошки давала.

— *Траву ели?*

— Да. Ну, у нас называли “кара́ец”. Пойдеть мать, нарветь листочков, высушить, помнеть харашо, просеить на сито — вот тебе уже и мука.

— *Во время голода не ходили на поля собирать?*

— Хадили, дак низзя. Ганяли, и даже у тюрьму бабку старую посадили, да, посадили. Года три, видно, сидела за колоски. Она ж не рвала их, а там, где косять, иде, там осталось, или падаеть — пошла ж назбирала. Захватили, шо ана назбирала, и посадили. А назбирала всего сумочку.

— *Церковь у вас тут есть?*

— Церква была, а потом сделали из её клуб. Ходила молодёжь туды, а низзя ж ходить, оно ж церква, грех же! А тада продали у Оношкино, хтось купив, паламали и увязли, разобрали целиком!

— *Люди умирали от голода?*

— Мёрли, канешно.

— *Помните, как их возили на бричках? По несколько человек?*

— Закапывали, так не валялись, закапывали по одному.

— *Общих могил не было?*

— Да не, не было.

— *А кто хоронил?*

— Ну да наши ж. Свои, родычи и люди.

— *А были такие люди, которые не голодали?*

— Были, были. Багатья оны были, оны и не голодныи...

— *А кто они?*

— Ну, как я табе скажу... Ламакин Никита, а как же его по-ба́ти? Забыла.

- *А кем он был тогда?*
- Как пшаница была, он был бригадирам чи... хтозна, и он заведовал тут.
- *Было такое, что людей ели?*
- Не, не было такого.
- *А почему голод случился? Урожай тогда был?*
- Был. Дак оны ж заберуть и кудась отправляли. Забирали, вот и голод.

Записав Є.Голобородько 2005 р.

Село Лантратівка
Лантрат Марія Іванівна, 1924 р. народження
 (дівоче прізвище Стрижак)

- *У вашому селі, у Лантратівці, був голод у 1932-33 роках?*
- Дуже, дуже був великий голод. Дуже голод великий був. Були люди пухлі. Мій батько був пухлий, я пухла, мати пухла. І сусіди... Прийшов один до нас у сарай, голодний... Ліг та й кончився. Да, у нас у сараї він так же ж і вмер.

А тоді шо ж ми бачили? Ми ж не бачили нічого. Отак ходиш, із цибулі пір'я вирвеш, а воно аж тягне за душу! Тепер кажем — плохо, а це неправда. Ото горе було!

- *Що ви їли тоді, щоб урятуватися від голоду?*
- Шо ми їли? Оце бересток, дерево таке — бересток... Ото було нарвемо, насушимо, намнемо і печемо... Одна казала: “чортоплясики”. Таке, шо його й їсти не хочеться. А їсти-то треба... Тоді рвали, тут по горі таке ото, як галушки, собирали, їли. Оно як дощ піде, тоді розростається, таке воно слизьке. Ото ми тим тільки й питалися. Ну Бог дав...

А тоді ж уже в колхозі я робила. Стали варить там, давать потрошку хліба. А ми ж ото там і з'їмо, та ще й додому, щоб же ж понести.

- *У ваших батьків дітей багато було?*
- Шестеро нас було, я була друга.
- *Голод ви всі пережили? Ніхто не помер під час голоду?*
- Не, у нас була корова. Так уже як не трудно було, но... А з коровою... Хоть у молоко там разного зілля накришимо — все равно ж не вода.
- *Корову у вас не забирали?*
- Не забирали. Ми ж були в колхозі, пішли у колхоз.
- *А чому був голод тоді? Що, був неврожай, чи засуха того року була?*

— А Бог його знає. Ми й самі не знаємо, шо воно було, ми й самі не

знаємо... Помню, тягну я воду. Дощик пройшов. Іде дядько та й каже: “Ви б мені не дали нічого із’їсти?”. А в нас уже жито було на городі. Ми вже намнемо, намнемо, там хоч супу наваримо. Я приходю, кажу: “Мамо, он дядько ходє, їсти просє”. А вони: “Та скажи, я йому насиплю хоч тієї болтұхи”. І він, бідняга, голодний же, натошак як поїв, як схватив його живіт! Попокачався він, той дядько. А тоді встав таки й пішов. Ми ж його вроді як пожаліли, оно ж голодне! Пустий же желудок, а воно просє так! І не повністю старий чоловік. А голод... голод є голод!

— *А люди помирали? Багато людей померло?*

— Багато, багато померло. Отам, на тому краю... От я забула, як їх у греця... Сусєд умер. Викопали ямку... яку там викопали всі голодні люди... Копать же нікому. А вона біжить, баба Варя, біжить і кричить: “Підождіть, не закидайте, і мій же ж скоро доїде!”. Діло було гибле. Шо гибле, то гибле. Оце таке було у голод.

— *А куди їх закопували? На кладовище возили?*

— На кладбище. А наш сусід прийшов до нас і в сараї вмер з голоду... У нього сім’я отут збоку жила, жінка і двоє дітей.

— *Ви не пам’ятаєте, по хатах не ходили, хліб не шукав ніхто?*

— Це ж до того ходили, шукали. Це ж як колективізація яка-то була, це до того. Я помню, ширяли. І ось... Тоді ж не поли були, а земля, у землю ширяли. Ну а шо вони ширятимуть, як його нема нічого? Насіння буряка і то було товкли в ступах, хоч би що-небудь спекти. А у нас була одна куриця, і ми ж її ото тими буряками, поки не здохла, зарізали. Ну нема ж чим годувати...

— *А хто ходив шукати зерно? Місцеві чи приїжджі?*

— Ну, приїдуть із району — один чи два. І наші були такі гарні... активісти... шо творили дуже, дуже творили! І який же він, той хліб, був або шо-небудь? Може, там на горищі квасолинку чоловік беріг...

— *Не наказували тих, у кого знаходили хліб?*

— Я не помню, чи наказували... Заберуть, шо найдуть: квасолію — квасолію заберуть. А де вони його дівали, я не знаю.

— *А до вас приходили, шукали?*

— Та приходили. Шо ж, як нас шестєро дітей, батько та мати, і пухлі ми. Шо ж вони у нас найдуть?

А так у поле виїжджали. Це ж люди вже роботають у полі, а з району приїжджали дивиться, хто шо їсть. Ну, нам же варили вже ж у колхозі, варили, ще й хліба потрошку давали. А вони дивляться, в кого шо в сумці. Покажуй! Ну а шо там? Із зїлля лепьошки...

— *Ви колоски ходили на поле шукати?*

— Ходила, шукала. Так вони ж ганяли! Об’їждчики тоді були, ганяли. На коняці як зашугука, так те, шо назбирасш, і те заберуть.

— *Ви самі ходили, чи з кимось?*

— У нас же ж таких подруг багато, гурточком, та й побігли собирать колоски. Та як принесем! Ніхто як не одніме, які раді! Куди там, це ж уже на суп є!

— *Ви не пам'ятаєте, люди добровільно у колгосп ішли, чи їх заганяли?*

— Ой, та хто й добровільно, а хто й не добровільно. Оно знаєте як? Уперед ішли наче добровільно, а хто не йшов — заберуть корову, заберуть коняку. А тоді вже й пора іти. У Свиридовича, сусіда, все забрали, оставили тільки хату. То есть або умирай з голоду, або вступай у колхоз. Оце як довго хто не вступає в колхоз, вони...

Це ж я балакаю, а що мені за це буде, як осудять? От чортова баба!

... У колхоз же оно знаєте як? Не хотілось же... Нам-то воно не доходило. А в батьків уже ж своя земля була. Я помню, як їдемо у поле, бакша була, там кукуруза, все, своя коняка. А вступають у колхоз — це все віддати в колхоз, не буде нічого. І люди боялися. А тоді вже як поняли, як поняли, що так лучче... Та Боже мой! У нас же... Ми довго не вступали... батьки мої. Ну що ж, і коняку забрали. А потом батьки рішили, і вони тоді пооддавали нам. Оддали і корову, і кобилка у нас була, я помню, біленька.

— *У вашому селі розкуркулювали людей?*

— Я тут таких не знаю. А в Граківці жила наша родня, моя рідна тьотка. Вони жили хорошо. У їх вітряк був, бджоли були. Ну й що ж, їх розкуркулили. Забрали все, бо вони не писалися в колхоз. Хотіли, щоб вони пішли в колхоз, а вони — не. Ну, багаті вони були люди. Вони трудом своїм усе заробили. Їх розкуркулили, вигнали з хати. Вони — хто де. Діти померли, дядька посадили. А діти — одна-єдинственна Надя осталася, що в Лисичанську. Дом у них здоровий був, не знаю, що з ним зробили. І бджіл забрали, все забрали.

Постоїлі тут жили, їх тоже вигнали. Їх нема вже давно, вже вони всі померли.

— *А у вас діти сиротами не залишалися, коли батьки від голоду помирали? Малі не ходили по хатах просити їсти?*

— Знаєте що? Вони не просили, вони... Їх десь батьки одвозили, бросали на станціях, і хто де приютить... Міліція забере — значить ото ж і все. А коли кончився голод, понаїдалися, тоді стали розшукувать. Ну я не чула, щоб хтось повернувся.

— *Ви не пам'ятаєте, були такі люди, які не голодували?*

— Я і не помню, хто тутечки багатії були.

... А там було, детка, йдеш... “бабки” — ото, може, ти знаєш, на горі ростуть? Вони січас уже цвітуть синім. Підеш, нарвеш — і радий сидиш, жуєш. Підеш... Як весна, нема ж нічого, тут із комиша шпички

тіки ростуть. А ми шпички ті нарвемо та їмо. Ось тут сусідський хлопець, Мишко, пішов, та там і вмер на дудках, на тих шпичках з очерету. Така тут була життя горька. Таке воно скрізь було.

— *Не чули, щоб ваші односельці ходили кудись міняти свої речі на харчі?*

— Міняли! У кого що було, міняли. Не знаю, де воно й бралось, там десь на базарі. А воно винесе таке — сама шелуха. Вроді... думаєш, купуєш за крупу. А принесеш, станеш варити — вона вся підскоче вгору. Ми купували таке з кукурузи. Міняли речі за молоко. Якраз корова не доїлася, то ми за молоко. Митрофанівна забрала наші подушки, дарма що в нас дівчат п'ять було, а мама й подушки не жаліли. Голод — не тьотка. Но ніхто в нас не вмер і нікого не одправили, які ми не пухлі були. Був батько пухлий, а я яка пухла була, очима не бачила!

Міняли ті, у кого що лишне, міняли тим, кому що надо... Ну, хто трошки живе. А той, що подиха, так готовий все оддати хоч за глечик молока.

... Умер Серьога у нас у сараї Єшенків. Як ховали, я його не бачила.

— *А діти у вас, як в інших селах, ховрашків не ловили, не виливали?*

— Було, було, виливали. Ну то це ж перва еда! Ну треба ж його наловить, це ж треба наловить! Та й жаб ловили. А ховрашків Адаменкови — он жили на Кочерзі (моєї свекрухи ж сестра, так у неї хлопці), так ті все виливали. Так як принесуть, ми їх розділимо, як кабанчиків. Ну а все равно ж, не померли. Вони с'єдобні, ховрахи, вони с'єдобні.

Усі вони вижили, усіх батьки врятували, ніде ніякого не вивезли, не діли. І забрали тих хлопців на війну первих, і полягли вони там на гряниці. Ті хлопці, які голод бачили.

— *Ви не чули про випадки людодїства?*

— Як тільки в'їжджаєш у Граківку, там Королеви — звали їх так, хвамлія їх. Так там матір дочку зарізала. Ну скільки їй, чи п'ять год було, чи шо? Ну, я не бачила. А це, було, прийде наша тьотка... Моя рідна тітка з Граківки приходе до нас, було, і розкажує. І я як іду коло тих Королевих, так і боюся — учувається мені, як дитина та кричить. Ну вона її, правда, зарізала. І ще правда — отут коло Каплók іще одна жінка зарізала свого чоловіка. Но Бог його знає, він там... Вона до його: “Уставай, уставай, у сусіда он, бачиш, уже там саде Сенька (чи Сьомка його звали?) Плескачів. Ага, а ти лежиш”. А куди ж йому уставать, як він голодний? І вона його зарізала, у ящикок поскладала, посолила. Ну, наїлася ж, конешно.

— *Її не заарештували?*

— Я не знаю, де вона ділася, но казали, шо приїжджала вона. Де вона ділася — чи втекла, чи, може, посадили. Ну це правда. Вона склала в ящик, а тут міліція. Може б, воно й не знали, а хлопець... У неї був

син, він пішов до сусіда та каже: “Тьотка Уляно, дайте мені що-небудь попоїсти, так я Вам шось розкажу”. “Та шо ж ти розкажеш?” — до його. “Мати батька зарізала”, — каже.

Ну, оце було так. Було. Шо було, то було.

— У вас у селі не було таких масових поховань, щоб у яму скидали багатьох людей, а потім закопували?

— У нас у Лантратівці не було таких случаїв ужасних, як ото у Сумській та Чернігівській, не було у нас такого. Ото ж я ж кажу, возле кладбища, там ото шо зарубала жінка чоловіка їсти. Ну оно правда, сім'я була багата, ще й велика, а їсти нічого.

— А церква тут була?

— Церква була. Я в третій клас тоді ходила, як дзвони скидали. Ще вчитель сказав: “О, летить Боже серце”.

— А у вас не поминали оцих померлих? Бо багато ж людей померло. Хоч хтось поминав їх?

— Ой, як люди самі були голодні, тоді ж ніхто не поминав нікого. А тепер ідуть на кладбище, усіх своїх поминають.

— Ви розповідали своїм дітям, онукам про голод, який пережили?

— Не, розговору такого не було. У мене один онук, і розговору якось не було. Оце з Вами тільки почала цей розговор, а то за голод якось не той...

Пам'ятаю, ходила я з Настушкою, Даньковою сестрою, зілля, щавель рвать. Так ганявся за нами один. А люди тоді капусті за путями садили, путь у нас ще тільки строїлася. Так один дядько став на нас кричать — думав, ми рвемо капусту. Так ми втекли, а то б, може, і нас удушили. Страшні часи були! Хай не вертається!

— А як Ви думаєте, хто винний у масових смертях, у цьому голоді? Був хтось винен, чи просто само так сталося?

— Не, я думаю, шо хтось був винний. Шо вони довели людей до голоду. Кажуть же, шо такого голоду могло б не бути. Якись, видно, вредітелі були, я так думаю. Неужелі оце так просто масова голодовка? Га? І скрізь же воно таке було. А хтозна, хто це винуват?

Ідеш так і дивишся, щоб шо-небудь вирвать, якусь ветку з'їсти. Тіки-тіки із цибульки... там, пир'ячко отаке, а ти рвеш, щоб з'їсти.

— Ви не знаєте, поляків у вашому селі не було? Чи, може десь по сусідніх селах поляки жили?

— Слушайте... Перед війною були поляки. До нас привозили сімей... сімей скільки їх привезли? Вроді як їх забрали, шо вони... Хліб як учили, так і з тим і приїхали... Із діжами з тими, у кісті (у тісті. — *І.М.*). Ну шо ж, вони приїхали — саме таке бабйó, та таке, мале... А мужиків їх не було. Мужиків усіх забрали, а де їх подівали — не знаю. А були поляки.

— *А не казали, звідки вони вони приїхали, звідки їх привезли?*

— Ну казали, із Польщі, а точно не скажу. Були, були. Ось тут хата... Їх просто по людях розселили. Я не помню, скільки вони тут і жили.

— *А як вони з місцевими — дружили, розмовляли?*

— Нічого, вони по-хорошому... хороші... Оце ж Адамівна отам живе, так вона теж звідтіля, з Хмельниччини. І її прислали, привезли сюди. Оце і вона ще жива осталася тут.

... У мене батько пухлі були, у батька й вуха попухли, як у зайця. Отака була життя... Це тіки воно казку розказать... А його терпів чоловік кожний. Я пухла тоже була, не дай Бог!

Записав Ю.Коденко 2005 р.

**Село Малоолександрівка Тимонівської сільради
Мурашова Марія Прокопівна, 1925 р. народження
(за рідними батьками — Розсоха)**

“Я являюся свідком голодомору 33-го року. У той час я закінчувала 2-й клас школи, і це було приблизно в квітні. Ніхто з батьків мені не пояснював, що робиться в житті. Я тільки дивилася, що якісь чужі чоловіки забирали з нашого подвір'я все, що було нажите моїм дідом (батьком батька). Забрали сільгосппреманент, а з хлівів усю живність — коня, корову, свиней, овець (по декілька одиниць). Двір залишився пустим. Це була величезна трагедія і для батька, і для матері, і для мене. А батька ще й заарештували за те, що він куркуль, і відправили у Сватове в тюрму. Ми з мамою залишилися одні, а нас у неї було аж п'ятеро, я найстарша (десь перед Паскою мені було 8 років), і в школу я більше не пішла.

Після цього почали ходити якісь партійці, комсомольці, шукати заховане зерно. Лазили на горище, в погріб, комору, ходили з ключкою довжиною у два метри і штрикали нею в соломі, сіно — вигребли все, незважаючи на те, що нас п'ятеро — я (Марія), Ваня, Міша, Дуня, Шура, якого мама держала на руках, а він плакав і просив: “Дай, дай!”.

Потім нас вигнали з хати, ми скупчились перед двором разом з мамою. Вона не знала, куди нас діти. Потім сказала: “Ви тут посидьте, а я піду пошукаю якусь пусту хату”. Знайшла хату, що стояла без даху, але всередині була з піччю і полом (ліжко), і в цій хаті мої братики і сестричка помирали. Їсти не було зовсім нічого.

Спочатку померли найменші, Шура і Міша. Їх положили в одну труну, яку зробив чоловік маминої сетри Нагорський Яків, а мій хрещений батько, відвезли їх на кладовище на тачці й закопали. А через тиждень помирає Ваня (перед вечором). Мама принесла якоїсь дохлятини, зварила і йому дала. Він із жадністю почав їсти, а потім бере рукою, витя-

гає з рота те мясо і каже: “Мамо, на...” — і вмер. Я це бачила і не можу про це писати без сліз.

Цієї ж ночі вмирає і Дуня. Мертва лежала — кістки і кожа, присохша до хребта. Ваню і Дуню теж поховали в одній труні. Це було в селі Малоолександрівці, тепер це Троїцький район, а тоді був Старобільський округ.

Ось і залишились мама і я. Документа ніякого не дали, а дали якийсь “вовчий квиток”. Так це чи ні, а в розмовах я чула, мабуть, його давали для того, щоб ніхто не брав цих людей на роботу — ні в колгосп (це саме тоді організовували колгоспи), ні в промисловості, тобто ми повинні вмерти останні.

А ще коли було нас четверо (Дуня, і Ваня були живі), мама прийшла з новиною: умер батько в тюрмі в Сватовому. Там було стільки хліборобів з усіх сіл! Говорили, що в ями кидали мерців по 18-20 чоловік.

Мама і я ще живі були тому, що нас піддержувала мамина сестра з чоловіком. Вскорості одержали листа від сестри Саші, що жила в селі Павлівка нашої ж області, вона запросила прийти до неї. І ось ми зібралися. А ще була жива батькова племінниця Лена — сирота. І ось ми троє ідемо 60 кілометрів у Сватове, прийшли до залізничної станції, а там було брошених дітей з десятків. Зустрілась нам добра бабуся, нас запросила до себе (жила одна), були в неї днів зо два. Мама і Лена пішли щось випросити їсти, я лишилася вдома. Ось приходить мама і говорить мені: “Збирайся і пішли”. Я зрозуміла, що вона хоче покинути Лену. Я не хотіла, упиралась, але вийшло так, що її бросили, пішли в ту Павлівку, але хата була пуста, ніхто там не жив. Ходили ми по базарах уже в Сталінській області.

В одному селі добрий секретар дав довідку, щоб мама десь змогла працювати. Ми дійшли до Красногорівки, були вже пухлі. Я залишилась в ямці на базарі, а маму взяли на поденну роботу в завод, але працювати вона не могла, і нас дві жінки направили в лікарню — ми вже були мерці, я вже не бачила очима, очі в мене були запухші, а яка була мама — не дивилась, знала, що і вона пухла. Хліб люди десь брали, несли, але ніхто й крихти не дав. Можливо, і вони були голодні.

В лікарні мама вмерла, а я лишилась одна. Де її закопали — мені не показали. Все добре пам’ятаю, не пам’ятаю, як мене виходили в лікарні, але з лікарні мене і ще трьох дітей відвезли в дитячий будинок в село Павлівку уже Сталінської області.

Там я прожила два роки, а потім мене звідти взяли бездітні чоловік і жінка, училась я вже у п’ятому класі. А перед тим, як нас забирати в лікарню, мама сказала, що моє прізвище не Розсоха, а Косенко (якщо треба буде). Я зрозуміла: це щоб не знайшли мене і ніхто не вбив, документа на мене не було. І так я стала дочкою нових батьків. Дуже тяжко

було назвати мамою чужу тьотку, але я себе примусила, уже була доросла. В них було що їсти, і пити. Прізвище моїх нових батьків — Ляшенко Прокіп Петрович, а мама — Оксана Петрівна, я стала М.П.Ляшенко. Прожила в них добре до десятого класу, тут і війна 22 червня, якраз коли ми здавали якийсь екзамен.

Скільки не жила на чужині, а домівка завжди була зі мною, моїх думок ніхто не питав. А додому у своє село вперше я поїхала в 1953 році, там ще жили мамини три сестри, які розповіли, хто розкулачував (ледарі, які пролазили в компартію). Дивилася на свою рідну хату, яка була під соломою і, може, трохи більшою, ніж у Тараса Шевченка. Їздила я туди, поки ще були живі тьотки і дві двоюрідні сестри. Двоюрідним племінникам я не потрібна, а раніше була в нас величезна сім'я.

Коріння нашої сім'ї знищене, а теперішня моя сім'я — всього я, двоє моїх дітей і троє внуків, один правнук. Виявилось, що і новим родичам я також непотрібна. Чоловік помер дев'ять років тому, і прізвище мое тепер Мурашова М.П. Пішов мені 80-й рік, а рідного батька звали Розсоха Антон Михайлович, якого реабілітували в 1991 році”.

**Цей лист надійшов на адресу
Луганської обласної філії
Асоціації дослідників голодоморів в Україні
у 2005 року**

Село Маслакове Вівчарівської сільради Кузьменко Євдокія Василівна, 1926 р. народження

Я трошки пам'ятаю голод, мені тоді було шість-сім років. Знаю, що люди мерли; ходили, побиралися, стерню собирали, колоски шукали — їсти ж надо... Ото там намнеш тих колосків, а тоді ж ото мельниця була така — камінь на камінь, і ото змеле, то й пампушка була. Отаке було.

— *А Ви з села Маслакового?*

— Я з п'ятого отделенія совхоза “Приволля”, он туди далі воно. Брати в мене були, один пішов якраз у голодовку шо-то добувати, купляти, та й не вернувся.

— *А куди він ходив?*

— Ну, та їздив шукати їжу.

— *А вас багато в сім'ї було?*

— Багато, у нас сім'я була зведена — батьки різні, матері різні, і діти в них свої.

— *Ви кажете, що вмирали люди. А коли почали вмирати?*

— От цього я не помню, ну мерли люди, мерли. Щавель м'яли, з молоком варили молошне, оце вкусне було! І кропиви їли, ну вона-то їдома; хліб пекли — туди намішаєш лободи різної, ото щавель туди ж

— ну, пампушка була, я тебе дам! А шас пампушку спечеш — кажуть “недобра”, а тоді добра була, ох і вкусна була! Ой, нене! Насобираєш було різного, зляпаєш — і пампушка добра. А шас на олії печуть, і кажуть, шо невкусна.

— *Бабо, а багато людей по селу повмирало?*

— Я не дуже вже й помню, ну мерли люди сильно, ховали багато. Село в нас, Масляки, раніше було хороше, здорове, а тепер оце я найстаріша, і молоді мало.

Записав Є.Голобородько 2005 р.

Село Михайлівка Тимонівської сільради Бондар Ніна Сергіївна, 1914 р. народження

Мати вмерла — міні було п’ять год, а я жили з братами. Батько бросив нас, найшов другу бабу. Тоді братів розкулачили, вони розойшлися, я осталась нікому не нўжна. Сестра взяла мене до себе, я в неї була. Приходе сусід і каже: “Ти держиш кулачку (куркульку. — *І.М.*), не держи кулачки!”. А она каже (хоч її чоловік каже): “У мене кулачка, її сестра, живе. Хай, — каже, — йде”. А сестра каже: “Куда вона піде? Хай коло мене!”. “Ну, хай хоч ховається!”. Так я як дньом — під піл, сидю під полом, а як літом — так я на городі, в кукургузі. Полю кукургузу, там і сидю. Як нема нікого — я вийду, а як хто йде — я ховаюсь.

— *У 33-му у вас люди голодували?*

— Ну а то ж не голодали? Голодали. Голодали, і з голоду померли. Чимало померли.

— *Що тоді люди їли?*

— Щовель їли, бересток сушили та товкли, та їли, пекли коржики та їли. У мене з голоду сестра вмерла, невістка й діти померли. Вивозили на кладовище, в одну кучу всіх складали і ховали. Ідемо на кладовище, так де братська могила — те ячко кладе, те там пасочку, де їх ховали. Ходили купували в Троїцьке макуху, в кого було за шо, а в кого не було — той помер.

... Як у хаті люди помирали і їх не можна було витягать, так поробили такі крючки здорові, і ото зачеплять, витягають, і зробили таке, як лодка, їх туди — і на кладовище вивозили.

— *Хто витягав?*

— Його вже нема, того дядька, помер. Витягали крючками із хати, у двері. Туди не можна було зайти, там уже воші завелись, полізли скрізь — і по вікнах, і... Так ото крючки довгі поробили, витягнуть та на лодку, та й на кладовище. А чи він возив, той дядько — не знаю.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Село Новочервоне
Божкова Ганна Панасівна, 1920 р. народження

Ми брали лахмоття — рядна, полотно, ходили в Росію, міняли на зёрно. Задурно: за рушник — три-чотири стакана, міняли на сухарі. І те, бувало, не довезеш додому: на дорозі одобрали к чортовій матері. Сама міліція одбирала.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Клименко Микита Панасович, 1917 р. народження
(рідний брат Г.П. Божкової)

— *Пригадайте, з чого почався голод?*

— Як можна вам определіть, з чого воно началось? Это в тридцятисе години. Вроді як засуха була в нас, недород — сперва так нам казали. А воно оказалось совсім друге дело.

Голод вспихнув з того, шо “під мітлу” хлєб забирали. А хлєб був. Сім’я в нас велика. Його розказувать... (плаче. — *І.М.*).

Батько воював — був в армії, там десь, двадцять з лишнім год, із братом. Прийшли, напав тиф — помёрли. Осталось нас п’ятеро. Мати: “Шо делать?”. Хто — куда, малі ж іще. Ну, я в Росію поїхав, просив там, а тоді у кого там шось пороблю, шо можна, ото так. Поживу — привезу там, шо надають. Пішки ходив з Новочервоної, через Троїцький район, і попав я... Старій Оскол, Новій Оскол, ото там. Просив, значить. А люди давали шось, у Росії там було шо давать. А сестри брали з дому баракло і тож ішли у Росію, міняли.

Ну шо ж, побув я, іще надо йти. А тут були ті, шо їх розкуркулили — хлопец з мого года, тож Клименко, на другий раз поїхали, чи пішли пішки. Наткнулися ми на сахарний буряк, неубраний, мерзлий. Ми з ним назбирали буряки там, з трудом начистили, вернулися, принесли буряка сюда.

Мати вже пухла була, ну піддержували її. Побули — й обратно. Це їх розкуркулили. А який він багатий, товариш, був — одна у його коняка, жеребець був, тоді воли, і машина-молотарка, молотив він нам, крестьянам. Хата така, як оце в нас, і їх називали “куркулями”! У нас розкуркулили, наведено, сімей десять ілі одінадцять. Розкуркулили, грузять, вивозили в яр десь, ну покоя їм не було. Де старіші — подохли, надо прямо казать. Якже! В яр вивезти, ні селенія, нема нічого.

Цей мій товариш, шо розкуркулили, Іван Клименко (у нього ще сестра Уляна була), рішив їхать на Донбас, общім, молоджьож утікала, як могла — не буде ж вона у яру... Осталася у їх одна мати, дедушка, бабушка — погубли, а сестра його прийшла сюди, і між людьми — ми ж свої, Клименкі, хоч і не рідня, а хвамілія така.

Да, ми, поки могли... Корова у нас отелилася, молоко було, та збирали, де ото вівці були, од овець... (плаче. — *І.М.*) слизь оту назбираємо. Мати молока трохи, води, та й їмо. Як його й розказувать, як воно пережите таке!

А тутечки начало жито красуваться, посіяне було ж. Ага, вінуждени ми йти колосочки зрізать, а тоді тут дядько був такий, ступу зробив, та товкли ми ото з половиною, з усим, шо назбираємо.

А тут весна — на́чали ми... Я старшенький, а ще в нас і менший живий, начали гаврахів бігіть ловить, виливать. А тут робив дядько з Вороніжа, у того сусіда. Він пособив нам, зробив таке на корову ярмо, на кольосах. Ну, хороший мастір, так ми ото воду вивозили, гаврахів ловили, граків, їжаків — ну, шо не попадеться, їли. На́чало в нас діло веселіш, начали ми окреплять, і почувували себе нічо́го.

— *А як сусіди ваші пережили голод?*

— Полностью оце погибла сім'я, всі. Брат мого батька — вони теж Клименкі — вони вмісті жили, тоді поділилися; брат був Федір Григорович, і сім'я в його — жінка і четверо дітей, вони всі померли. Та де там померли? Подошли. Собак їли, котів їли.

— *Як людей ховали?*

— Я вам розкажу. Возили на кладовище, могили вирили там — ну, здорова там. І назначили два чоловіка крепких таких, їх кормили, тих людей, і вони єжедневно запрягали... гарба їздила. Під'їжджали до хати і ще живих кїдали і везли. Під'їдуть, кажуть: “Він одинаково здохне!”. І кидають. Я й ходив, де та яма. Побагато кидали. За день і не одну гарбу навозять; дві ями закідали такі, шо ой-ой-ой! А я кажу: “Та шо ж ви?..”. Я ж уже чималенький був, за ними йду. Бачу, везуть, то ото голова... волосся жіноче довге запуталося, гальмує, а я кажу: “Та й коні ж он не тягнуть!”. А вони матом кажуть — тоже такі, видно, прѣдані були.

— *А ці люди були приїжджі?*

— Не, вони наші, тіки вони були бандіти якісь...

— *Ви чули, щоб у селі всі люди вимерли?*

— У нас не вимерли всі, а чуть — я чув. Там, де менші села — отуди, до Троїцька. Кажуть: “Та у вас іще дивись скіки живих людей, у вас і хатки єсть, а он, каже (я забув уже названіє), кажуть, вимерли, нема нікого!”. Це я чув і даже знав.

— *Яка причина голоду?*

— Я вам шо скажу... Ілі предательство, ілі вредітільство, ілі ізмена, ілі варварство, ілі шо-то таке воно було? Врожай був, глядіть, хороший! Ходили все забирали. Я казав матері: “Полізли комсомольці!”. А тоді й дураки такі там, предателі... Був такий у партізіанах Супрун, він поліз. А мати заховала десь під стріхою там чи гороху, чи якогось зѣрнечка попідтикáли, а они полізли. Я матері кажу: “Я піду щас того гада, — го-

ворю, — турну, щоб убило!”. А мати: “Не трогай, а то тебе уб’ють!”. “Так одинаково — Ви ж бачите, що на завтра нічого буде їсти!”. Свої такі були — то комсомольці, то актів якийсь... Свої, у кожного вибирали, де що не було.

— *А люди йшли в колгосп?*

— Хто йшов, хто не йшов. Тоді хто й прийшов — розбіглися, воно ж нема ладу ніякого!

Я що ще скажу... Хліб уродив. Це ж не з добра ж ідеш красти — за шиворот, і туди, поняли? Судили, і даже на місті вбивали. А воно не втерпиш же, їсти ж хочеться! І послі бедá ще була...

— *У вашому селі були багаті люди, в кого було що їсти?*

— Були в нас люди, які трохи крeпчі, сильніші, ховали десь зерно дальше, і вони, даже як оце вже трохи прекращалось, так кой-кому вже й міняли ті люди...

Записала І. Магрицька 2004 р.

Шамрай Федір Ілліч, 1922 р. народження

“Ішла осінь 1931 року. Нашим селом Новочервоним поповзли чутки (а поширювали їх віруючі бабусі), що їздять нібито нечестивці з рогами на головах і відбирають у селян хліб. Як виявилось, то були уповноважені по заготівлі в червоноармійських шоломах. Не обминули й наш двір, хоча батько числився в середняках і наше господарство розкуркуленню не підлягало.

На той час наша сім’я складалася з шести чоловік: батько — Шамрай Ілля Ілліч, 1891 року народження, мати — Наталія Устимівна, на п’ять років молодша за нього, і нас четверо дітлахів. Мені, найстаршому, було дев’ять років, сестрі Поліні — шість, Марії — рік з лишком, а Сашкові ледь минуло кілька місяців.

Отож зайшли й до нас у хату уповноважені — один сторонній і двоє своїх, сільських. Чую, батько розповідає непроханим гостям: обклали зерном уперше — здав, обклали вдруге — теж здав, хоча й довелося позичити в кума, бо свого вже не вистачило; нині ж сім’я зерна не має.

— То ти що, проти радянської влади?! — закричав уповноважений, котрий був не з місцевих. — А ось ми гарненько пошукаємо...

Вони облазили все подвір’я, залізними списами прошупали землю на городі, соломі, стіни хати, проте нічого не знайшли. І тут батько не втримався і сказав, що на прожиток залишилися одні лиш зерновідходи, та й тих не вистачить до нового врожаю.

— За куркулями руку тягнеш?! — знову котрийсь з уповноважених. — А робочий клас чим годувати?..

Батько замовк. Йому, старому солдату російської армії, довелося пе-

режити і побачити чимало.

А уповноважені тим часом викотили з хліва бричку і зсипали в неї зерновідходи. Потім зайшли в хату, почали вимагати гроші. Батько відповів, що грошовий податок уже сплатив. Не вгамувавшись, трійця почала обшук, перевернувши все в хаті. На плиті у чавуні стояла картопля “в мундирах” — висипали її в дерев’яне корито. В іншому чавуні варився борщ — і його туди ж вилили.

— Навіщо? — зойкнула мати.

— А може, ти туди гроші заховала, — підозріло зиркнув на неї один із непроханих гостей. — Потрібна революційна пильність...

Далі, напівроздягнувши батька, знайшли в нього сто карбованців. Забрали і сказали, що дообкладають його на ці гроші податком. Батько мовчав, а мати зі слізьми кинулась їм у ноги, благаючи:

— Пощадіть, любі, чим же діточок годуватимемо? Не забирайте останнього, не прирікайте нас на голодну смерть...

Приїжджий уповноважений з силою її відштовхнув; мати не втрималась, обвисла на ньому. І тоді вже свій, сільський, підскочивши, вдарив її кулаком у вухо. Вона не встояла, вдарилася головою об стіну, з вуха пішла кров (потім усе життя у неї боліла голова і час від часу туманилося в очах). Втрачаючи свідомість і падаючи, мати крикнула: “Нелюди!”.

— Ах, так! — заволав один із сільських уповноважених. — Бачу, що ми потрапили у справжнє куркульське кубло. Він метнувся до скрині, де зберігалися шматки полотна, котрі мати пряла довгими зимовими вечорами при світлі каганця, а потім улітку на траві коло річки білила. Там же лежала і її вінчальна шовкова кофта, інші сімейні обновы. “Беремо”, — звернувся до товариша. Удвох вони винесли скриню з хати й поставили на бричку, на зерновідходи. Потім, вивівши з хліва кобилу і коня, впрягли у віз. Забрали і корову з теличкою, прив’язавши їх до воза. З тим і поїхали. Подейкували в селі опісля, що все те, що було в скрині, розподілили поміж собою.

У січні 1932-го в нас закінчилася картопля. Керувала в голодному домі мати, даючи всьому цьому якийсь лад. Ще раніше здогадалась розсипати на горищі три відра пшениці, і ось тепер, змітаючи її, кидала по жменьці в чавун з буряком. Та все ж ми почали пухнути від голоду.

В один із весняних днів мати зібрала всіх нас на, так би мовити, сімейну раду і сказала, що разом нам не вижити. Запропонувала батькові, щоб брав мене, найстаршого, і йшов на Донбас, вона ж залишиться з трьома меншими вдома — можливо, вдасться якось перебитися, проtrimатися.

І ми з батьком пішли...

З превеликими труднощами десь за тиждень дісталися до товарної станції Сватове. Боже мій, скільки було там обіраних, брудних, голо-

дних і бездомних людей! Жінки — одні щось горланили, інші плакали. Шум, гам, свистки паровозів, брязкіт вагонів — у місто я потрапив уперше.

Та ось помітили, що люди, нагинаючись, щось підбирали. Пішли й ми туди. То були шматочки макухи, які розсипались при розвантаженні вагонів. Які ж вони були смачні! Ніч переспали під відкритим небом, а на ранок пішли на базар. Дивлюсь — якийсь молодик. Їсть кільку з хлібом, а голівки кидає на землю. Присівши, я почав підбирати їх, жадібно кидаючи собі в рот. А він чи то від жалю, чи задля розваги візьме та й кине цілу рибку, а то й шкуринку хліба...

Так, для одних був голод, а на базарі торгували борщами й супами, сметаною й товченою картоплею, салом і м'ясом, свіжою смаженою рибою і білим, як вата, хлібом. Став я ото одного разу окрай базарного столу, і так мені захотілося їсти... Підходять двоє: він і вона. Молоді, красиві, чисто вдягнені. Купили смажених линів у сметані, білого хліба. Піднесли по шматочку лина до рота і поклали назад у тарілку — помітили мене.

Підходить дівчина і питає: “Хлопчику, ти рибу будеш їсти? Тільки вона трошки з душком”. Я забув про все на світі і з жадібністю накинувся на линків. Та все ж помітив, з якою уважністю і болем оглядала дівчина мене — невмитого, обірваного, голодного. Важко зітхнула й відійшла до свого супутника. А я їв і думав, що таку страву готують, певно, лише царям...

Батько ж усі ці дні шукав роботу. Мене хотів улаштувати в дитбудинок, але даремно: не прийняли, сказали, що нікуди. Якось зустрівся нам мужчина й пообіцяв нагодувати м'ясом, як то кажуть, під саму зав'язку. Довго вів нас понад річкою, а потім зупинився: “Заждіть трошки, я швидко повернусь”. І хутенько зник.

Ми ж з батьком і не підозрювали, що слідом за нами на невеликій відстані йде баба Оришка, як звали її в нашому селі Новочервоному. Отож тільки-но наш “добродій” десь зник, вона — до нас: “Куди йдете? Та ж він на базарі людським м'ясом торгує. Мерщій тікайте!”

Згодом батько прочув, що є на Донбасі така залізнична станція — Переїзна, і там легше знайти роботу. Добралися туди товарняком і відразу ж — на базар. Нам здалося, що потрапили в якесь багате царство. Рядом стояли діжки з солоними помідорами, огірками, моченими яблуками. На довгих дерев'яних столах ішла жвава торгівля і жареним, і пареним. За якісь півгодини ми набили сумки підібраним із землі харчем, серед якого були навіть зачерствілі кусні чорного хліба. Уявляєте — хліба! У той голодний час...

Поступово опухлість із нас спала. Літо було сухе і жарке, спали ми з батьком за городами в кучі. Він не полишав надії знайти роботу, проте

день ішов за днем, а її не було. В один із вечорів ми з ним не зустрілися. У кручу я ночувати не пішов — самому було якось моторошно, ніч прокалатав на вокзалі. Згодом відшукав нічліжку під ганком одного з будинків. Соснові стружки, що були там, слугували мені і периною, і ковдрою.

Підходила зима, і тепер у мене був який-не-який одяг, і можна було якось животіти далі. Спав я на вокзалі під лавками, за урнами, в туалетах, а лише наближався ранок — поспішав на базар збирати недоїдки.

Отак з превеликими труднощами якось дотягнув до перших квітневих сонячних променів 1933-го і вирішив будь-що помаленьку пробитися до рідного дому.

Побачивши мене, мати аж ніяк не від радощів кинулася у сльози: “Що ж то я робитиму з вами чотирма?”. Сестри Поліна і Марія лежали пухлі і не звертали на мене ніякої уваги. Братик Саша сидів на лежанці і стукав лобом об цегляний камінець печі, щоразу повторюючи: “Мамо, їсти, мамо, їсти...”. Та коли я дістав сумку з сухарями і голівками копченої риби, всі мимоволі ожили, а мати навіть ледь помітно усміхнулася. Я обіцяв, що, доки не пухлий, рватиму берестяне листя і лободу, носитиму воду — допомагатиму по дому чим зможу, можливо, якось протягнемо. Одначе голод набирав силу, і незабаром опух і я.

Голод робив кожну людину байдужою до всього. За померлими не плакали, сприймали це як належне. За день у селі вмирало по 60 і більше чоловік. Були створені спеціальні похоронні бригади. Вони вивозили трупи на кладовище і скидали їх в загальну яму. Членам тих бригад, якщо вони виконували норму, видавали на день 1,2 кілограма хліба. Тому зустрічалися випадки, коли вивозили знесилених, але ще живих людей, щоб отримати хліб.

Усі вулиці і двори заросли бур’янами. Село було безлюдним і німим. З великими труднощами ми, дітлахи, виповзали з хати, вишукували місцинку, де б просвічувалося сонце, лягали і так безпомічно лежали годинами.

Одного разу мати наказала мені посидіти біля дворічного братика, а сама десь пішла. Саша зовсім заслаб і сильно розпух. Час від часу слабенько повторював: “Мамо, дай картоплинку”. Мама обійшла багатих та “імущих” у селі, але милосердя не виявив ніхто. Вона навідалася до нас і пішла знов. А коли з’явилася нарешті, принісши ще майже гарячу картоплину, Саша вже нічого не просив. Він мовчки і байдуже подивився на неї, слабенько рукою відсунув від себе блюдце і закрити очі навічно.

Була мати розумна й терпелива. Заробила небагато картоплі й насіння, буряків і посадила на городі, не давши нам з’їсти, дарма що знаходилися між життям і смертю. Згодом десь дістала кролицю, викопала

прямо в хаті, в кутку, їй яму. Незабаром з'явилися кроленята, яким ми носили різноманітну зелень. Терпкий неприємний запах стояв у хаті, зате в чавуні варилася лобода зі свіжим кролячим м'ясом, і скоро пухлини почали з нас спадати.

І все ж із січня 1934 року ми знову стали пухнути від голоду — запаси їжі скінчилися. Мати знову билася, як риба об лід. Ми, діти, допомагали їй, як могли.

Якою тільки жорстокою і немилосердною була ця пора, яким було тяжким і нелюдським життя! А все ж і тоді знаходилися добрі люди. У травні 1934 року обліковець рільничої колгоспної бригади Марко Миколайович Слива привіз мене, пухлого, на польовий стан. Там уже були такі, як і я, знесилені, у яких ще теплилося життя — і дорослі, і діти.

Спершу ми доглядали просапні, плазуючи на колінах, а згодом, як трохи зміцніли, стали полоти запряженими кіньми. Коли було сухо, спали на розсунутій старій скирті соломи, а в негоду — у клуні на соломі покотом. Раз на день нас годували густим пшоняним кулешем із картоплею і видавали по 200 грамів хліба з домішками макухи і проса. Хліб той був чорний, як земля, і черствий, наче цегла, але для нас був найсолодшим за все на світі. Я їв тільки куліш, а хліб збирав і щонеділі відносив сестрам і матері, хоча це й не дуже виручало сім'ю.

Хоча мати і знала, що за колоски судять, та коли в полі збирали хліб, не втерпіла, пішла й собі хоч зернинку спробувати на зуб. Доля обійшлася з нею безжально. Якраз коло неї об'їждчик верхом на коні гнав жінок з колосками в сумочках до колгоспної контори. Заодно прихопив і матір, хоч та марно пробувала довести, що вона без сумки, а прийшла на поле тільки аби подивитись. “Іди, — крикнув об'їждчик, — там розберуться”.

В однієї з жінок, котра мала дві сумочки, він вихопив одну, віддав матері, і та, немов закам'яніла, у якомусь німому забутті, взяла, і як не доводила, що сумка не її (та і жінки це підтверджували), у правлінні її не слухали. Зважили — там було 300 грамів колосків. І дали матері один рік примусових робіт з відпрацюванням у підсобному господарстві районної міліції.

Так і zostалися ми самі, я і дві сестрички, далеко менші за мене. Якось відразу не по-дитячому й подорослішали, і посмутніли. Самі збирали врожай з городу, заготовляли бур'ян на зиму на топку. Одного разу я ходив до матері в райцентр. Вона плакала та все бідкалася про нас. Прагнула працювати з усіх сил, і її відпустили додому трохи раніше строку.

А незабаром повернувся і батько. Тоді з Переїзної він поїхав до Лисичанська і там улаштувався конюхом у міській міліції. Батько відразу ж пішов у колгосп воловником, а мати — працювати на ланці. Життя

продовжувалося — тяжке, безрадiсне, але хоч чимось схоже на життя, бо на столі був кусень хліба...”

**Це оповідання Ф.І.Шамрая
було надруковане в “Нашій газеті” 12 червня 1993 року**

**Село Розпасіївка
Коваленко Павло Семенович, 1921 р. народження**

Голодомор розпочався у 1932 році. Урожай був, звичайно, у колгоспі, але хліб був вивезений у склади. Людям фактично нічого не давали. І от із кінця 32-го року розпочався цей голод. Дуже мало сімей, які жили більш-менш нормально, які виживали, а в основному були люди, яким абсолютно нічого було їсти. Забирали останнє зёрно, прям приходили і говорили: “Оддавайте все, що у вас єсть!”. Ну, а хто не віддавав, закопували там десь у сараях, на вгородах. Ходили із... був спеціально якийсь шукач — шупі, і цими шупами находили. Тоді знайдуть — ще й наказували за те, що заховали. У сільську раду визивали, в районну міліцію визивали, говорили, що й били їх там, навіть судили, висилали.

А самі люди... Знаєте, просто було страшно. Я малий ще ж був, 12 років. І коли дивишся, як вони ходять, ці люди... пухлі, в очах пустота, а вони йдуть. Куди йдуть — са́ми не знають. У нашого сусіди жінка — я даже не пам’ятаю, чи вона з нашого села, чи з другóго села. Тоже ходили по селах другі люди. Так вона пішла на вгород цибулю вирвати, і там її вбили, цей же, сусід. Його зараз немає, другі люди живуть. Просто вбив — і все. Палкою. Бив до того, що вбив — така злость у людей була. Даже неможливо розказувати такі речі.

Умирили, де кого смерть захватила — і в хатах умирили, і на вулиці. Йде, перекинулось — і вже немає. Даже бувало так, шо... Були такі люди, шо самі йшли на кладбище. У нас тут Григорій Борисович Орлов, старик такий дебелий був, він копав ями на кладбище. Яма копалася не на одного, звичайно, а на багато людей. І ото, значить, умре, вкинуть його в яму, без нічого, ніяких там трун не було. Вкинуть, у чому він був, трошки прикопають і ждуть далі. Ходили люди на кладбище і там ждали смерті. Страшно було...

Ось сусіди — два чоловіки вмерло і два осталося. От дальше сусіди — так ті зовсім всі вимерли. Цілі хати залишалися без нічого. У нас тут був старій партизан Салов, так його дочку — маленька вона була... Пішла на оцю вулицю, вона називається Козінка, і там її прибрали і з’їли. Були такі випадки... Люди про це знали, ну шо вони, люди, не докажеш же! Говорили, шо там пропала дівчина, їй було годів вісімдесять. Люди ходили міняти, ну ніхто ж нічого не міняв — кругом був голод, воно ж нікому не нужне.

— Яка причина голоду?

— Як вам сказати? Наверно, зробили голод для того, щоб зменшити кількість людей, щоб трошки навести якийсь дурний “баланс”... Багато вимирало... Ну що ви хочете? От наше село, яке тут воно, невелике село, так половина точно вимерла.

Записала І. Магрицька 2004 р.

**Село Сиротине Демино-Олександрівської сільради
Єфремова Ольга Гордіївна, 1905 р. народження**

— Был у вас тут голод?

— Ну а как же!

— Почему был голод? Неурожай был или как?

— Да хтозна, чаго голод — ничаго не было, от голод и был.

— Было ли такое, чтобы по домам ходили, забирали?

— Да не, такова не было, не забирали.

— Бабушка, а Вы сами пошли в колхоз?

— Ну а как же! Гнал меня кто?!

— А были такие, которые не хотели идти в колхоз?

— Не знаю.

— Когда голод был, умирали люди?

— Конечно, умирали. Отут за этою хатою сусед жил, двое детей и их двое, лошадь у их была, ну, они траву рвали и ели. Так она умерла тута, а ён поехал на лошади на Лозову, там кончился.

— А дети?

— И дети тож.

— А у вас в семье много детей было?

— У семьи детей было девять дитёнков.

— Выжили все?

— Усе выжили, усе живые остались.

— А что вы ели, когда голодали? Где вы брали еду?

— Еду? А рвали у вербах траву, варили, да, траву ели. А то ходила менять он у “Приволье” барахло, там легче было. Принесла лапшички, трошки пшеница принесла. А у мене сидять и дети, и старых двое... Варила траву, рвала. Нарезу, намыю, наварю кастрюлю, траву кину, когда стакан пшеница кину, и ото питались так. Да девочка в мене была, дочка, а дедушка казал: “Раичка, вон мамка идеть!”. Она бегить, бегить, сухариков наменяла — тётка чужая вытащила, ей сухарик дала, дала другой...

— А было такое, чтоб люди людей ели?

— Да не было у нас, у нас не было это.

— У вас в семье не пухли?

— Не, не, не пухли.

— Можете сказать, сколько людей умерло: больше половины, меньше?

— Бог его знает, тут же у нас село было — ой-йо-йой! А сейчас же ж нема, сейчас нема никого.

— А до войны у вас были поляки или немцы?

— У войну немцы тут были, приходили, были; три штуки у нас было, а у мене маленький мальчик Володушка тогда был. А я стала яички им давать, а они: “Не надо, бабушка, не надо, не надо. Маленькому, нехай маленькому”. А свои солдаты как зашли, все позабрали и побегли, а тот, немец: “Не надо, не надо, бабушка, не надо — нехай маленькому”.

Записав Є. Голобородько 2005 р.

**Село Сонцеве Розсипнянської сільради
Семенова Євдокія Пилипівна, 1921 р. народження
(сьогодні мешкає в селі Розсипне)**

— Вы помните, что был голод?

— Помню, помню.

— Вы в Рассыпном жили?

— Не, мы в Солнцевом, сейчас там живет одна бабка моих годов.

— Чем вы питались тогда?

— Питались... ох, Господи! И желудями, и там чёрти-шо собирали, ховрашков ловили и ели.

— Ходили по домам бригады, забирали продукты?

— Да не, такого не было.

— А кого-нибудь раскулачивали?

— Такое было. Не знаю, сколько дворов, а раскулачивали.

— Не помните, когда у вас организовался колхоз?

— Да черт его знает! До голодовки.

— Ваши родители были в колхозе?

— Были колхозники, сами туда пошли.

— Отводили туда какое-нибудь хозяйство?

— Не, у нас не было.

— А коровка у вас была? Оставалась?

— Была. Оставалась. Только и жили коровкою.

— Были люди, которые не хотели в колхоз идти?

— Были. Идэ мы жили, там еще в нас была Шатківка (село Шатківка теж належить до Розсипнянської сільради. — **І.М.**), чуть дальше. Дак там отец не хотел итить у колхоз, а сын хотел итить у колхоз, и сын застрелил отца, убил за то, шо он не хотел.

— Ходили в поле собирать колоски?

— Ходили, ходили.

— Разрешали?

— Ганяли. И в ярки хавались, ганяли. А впоймають — заберут колоски, и всё. Моя подружка, она старше от меня, ишла из току и набрала в пол-литровую бутылку зерна, и тут один, ямщик, чи чорт его как называется, заявил и её посадили на год в в тюрьму. Когда вернулася, дык она... Я её сама лично привезла, я на маслозаводе работала, молоко возила, и привезла я оттудава — она через неделю и кончилась, не пережила.

— *А объездчик свой был, или приезжий?*

— Свой, свой.

— *А было такое у вас, что люди умирали?*

— Были, да, были.

— *А когда именно они начали умирать? Весною или летом?*

— Летом это было. Было, идёть хто-то, чужие, ну, побиралися, и падают, умирають.

— *Было ли такое, что родители умирали? Что тогда было с детьми?*

— У нас одна семья была, жили они с бабушкою. Родители памёрли, и дядя умёр, и тётя умёрла, а они с бабушкой как сироты. Это я одну семью такую помню, шо они доживали из бабушкой.

— *А много у вас в семье детей было?*

— Трое — брат, сестра и я. А отец раньше умёр. Ну прожили, и пухлые не были, а в моих родычей пухлые были, ну мы — не.

— *Ходили менять вещи на съедобное?*

— Ой, да меняли, меняли, ходили за буряк меняли — по суседски, то в одно село, то в другое. Сёла Рушники и Белый Колодезь, туды мы ходили менять. Мы туды пойдём, дык кажуть на нас “хохлы”, а суды прыйдём — кажуть “москали”. И ото мы и хохлы, и москали.

— *А Сонцево — русское селение?*

— Да, там по-московски балакають, а тут же (у Розсипному. — **Є.Г.**) хохлы.

— *Не было такого, чтоб люди людей ели?*

— Не, не. Подождите... У другом селе... Не люди людей, а ребенка исьели. Мы так его боялися!

— *А в каком это селе? Это в Рушниках или в Белом Колодызе?*

— Не, не, это в другом селе — тут рядом, Звонный Яр, ну ево к чёрту! (село Извонный Яр належить до Розсипнянської сільради. — **І.М.**)

— *Тогда было такое, что в одну яму по несколько человек хоронили?*

— Не, не, отдельно.

— *А в вашей семье никто не умер?*

— Не.

— *А Вы детям, внукам рассказываете про голод? Верят, слушают?*

— Хто там веря? Кто сейчас повéре? Внуки эти думают, шо неправда!
— *А как Вы думаете, кто виноват в том, что люди умирали? В том, что голодовка была?*

— Ну, мне кажется, шо начальники, шо б они не говорили! Ничёго не давали, вот люди и умирали.

Записав Є.Голобородько

Село Тарасівка

Пономар Ульяна Григорівна, 1916 р. народження

— *Коли почався голод?*

— У 33-му, весною началі голодувать. Забирали все, у хатах забирали. Ховали кусочок — чи буряк ховали, все ми ховали. Хоч не ми, наші батьки ховали. Ходили такі наші, колхозники ходили, оббирали нас усих. Не було нічого.

Крейду товкли, їли, берестки об'їдали. Все було, все пережила трудне, нічого в мене гарного не було ніяк, я його не бачила, і до сьогоднішнього дня я його не бачу гарного.

— *Скільки людей умерло у вашому селі у 33-му?*

— Ой, та я їх не призведу, як їх валялося... Брала їх... негожі лежали, у постелі. Приїжджають — наші, колхозники, приїжджають, а ті плачуть: “Вони ж ще живі!”. Кидають їх на підводу, каже: “Однаково она завтра вмере, а нам возить хто його буде?”. У ями вкидали, живих укидали. Они лежали негожі — їм умирать однаково. Ні труни, нічого, так, у ями кидали, і все. Вириють яму, накидають повну яму, тоді загорнули — і вечная пам'ять! Ото було так.

— *Є зараз хрест на тій могилі?*

— Та де там той хрест, де та могила? Заривали, як скотину, який же хрест? Нема нічого!

— *Хто зробив голод?*

— Та хтозна-хто? Хто воно це такий був там? Я це не понимаю. Хто тоді був главою?

— *Урожай був у 33-му?*

— Урожаю було півно на токах. Молочко, було, вип'єш, пляшечку набереш зерна — так судили. Таких жінок беремених судили. Там і рожали дітей, там і діти пропадали. А хто його тоді руководив — це я вже забула, хто тоді був саме главою? Сталін?

Лисиць люди їли, жаб їли. Моя сестра двоюрідна умерла — з'їла таку жабу, шо її не їдять. І вже начали ото колосочки різати, на городах житá сіяли... забирали. Батьки мої сіяли. Приїдуть (колхоз був уже)... приїдуть, скосять, забрали, щоб не їли. Ото так ми прожили увесь 33-й, 34-й, 35-й, 36-й, 37-й. Ото оно такі годá були, а тоді стало трошки лучче.

Тоді підеш, у колхозі хоч квасолі випишуть.

Ходив мій чоловік... Я ще не була за ним замужом, а він ходив просити милостини у Росію. Зайшли, каже, до жінчини, витяга, ка[же], такі паляниці з печі. “Ну шо, — каже, — дала вона нам по крихотці, а я у торбинку ж положив і пішов, додому ж понести хоч трошки. А у станції, — каже, — і те в мене забрали. Я положив та заснув, встав, — каже, — нема ні сумки, нема нічого”. Це була станція Уразово Белгородської області.

— *Хто вмер тоді у вашому селі?*

— Умерли дядькі, мого батька брата, їхні діти, жінки. Багато помирало. І в сусідніх селах — оце Тарасівка, Новочервоне, оно скрізь таке було. Та воно на Україні, може, скрізь таке було, — я не знаю.

— *А начальство вмирало?*

— Начальство не вмирало, чого воно мертиме? Вимирали такі, як оце ми — нещасні.

Заховаєм, і йдуть наші ж, колхозники, ідуть — і під хату. Там чи кусочок хліба туди упхнуть, чи там буряк — заберуть і те. Лазили скрізь — і по горіщах, і по ямах. У ями ховали зёрно: ото так же вкрадуть, помолотять своє зерно, а де дить, щоб спасти дітей? Кожен батько спасав своїх діток, а ті все забирали. Возили в сніг. Мій батько возив аж під гору, у кручу, у сніг, там зариває у мішках, а тоді піде та трошки возьме...

Мололи, млинок достали, у людей у садку ямку викопували і мололи, а то на каміночку терли. Його всього не розкажеш. Трудно було жити!

Отут у жінки чотири дочкі було і син. Хазяїн умер. А вони взяли відвезли на станцію і бросили того хлопчика. А дві дочки поїхали на Донбас, а дві лежить у постелі — чималі, вже здорові були дівчата. Ну, мати шо розживеться, сама їсть, а вони: “Мамочко, та дайте нам хоч трішечки, хоч молочка!”. “Вам однаково вмирать!”, — каже. Ото матері такі були. Приїхали, тих дітей позабирали, в яму повкидали, ще живі були. Вони вже негожі були, вже не піднімалися. А ті казали: “Однаково за вами їхать завтра!”. Пухлі були як колодки!

Це харашо, як буряк був, а то їли берестки, всі берестки пообшморгували. Крейду товкли — бересток і крейда, крейда сама ж не держатиметься... А тоді збирали “божу локшу” по горі ходили. Я й сама ходила збирала “божу локшу”. Посилали нас, кажуть: “Ідіть, там “божа локша” есть, на листочках така, збирайте її, варіть і, — кажуть, — така добра!”. Ну, їли, все їли.

Записала І. Магрицька 2004 р.

Шевченко Андрій Степанович, 1917 р. народження (Ш.А.),
Шевченко Олена Іванівна, 1919 р. народження (Ш.О.)
(Андрій Степанович у 1932-1933 рр. жив у селі Вільшани
Куп'янського району Харківської області)

Ш.А.: Я у 33-му пухлий був... Я сам не тарасівський, я з Вільшаного.

Ш.О.: А я тут родилася, тут і живу.

— *Так що, і у Вільшаному, і тут був голод?*

Ш.О.: Та він скрізь був, той голод. Тоді... там воно нікого й винуватить було.

— *Чи ходили по хатах? Забирали зерно?*

Ш.О.: Це при колективізації, щоб узять посівний хліб. Батьки поховали в землю, а вони штики такі поробили, ходили з штиками, шукали в землі.

Ш.А.: А в нас від голоду помер дід, мати, сестра і брат, менші від мене, четверо вмерло. І я пухлий був. А всього дітей у сім'ї було шестеро — Юхим, Стехван, Маришка і я, а двоє померло.

Ш.О.: Ну а в нас не вмер ніхто з нашого сімейства, у нас була коровка, коровка була хороша. І ото ми молочком...

Ш.А.: І у нас була корова, корову зарізали, з'їли — нічого ж їсти було.

Ш.О.: А тоді батька нашого призначили возить яйця, по магазинах збирав по усіх — у нас, тоді в Маньківці, в Харинях, Солдатівці, і возив у Сватове ті яйця. А коняці давали отрубів. Батько ото привезе тих отрубів, а мати в ступу, та товкачем його на мукичку — так ото ми й вижили. А тоді молоко кисле з ним, а тоді буряки їли, і гаврахів їли, вони такі вкусні, жирні, я б і зараз їх їла. Кобилятину їли — батько зарізав лошака, і ми вижили ото. А колись дали в колхозі одходів, зерно там де-не-де побачиш, а то якісь бур'яни. Мамин брат зробив млинок і нам дав, а то мама товкла в ступі. Товче, товче, а піт лле з неї...

Дядько каже: “Дунько, я тобі млинок зделаю”. Все ж таки отак крутить, і мука дужче сиплеться. А ми ж малі були, сестра ще менша, а я та брат возьмем той товкач — то по ступі, то по ногах, а в ступу не попадаємо — він же до себе тягне, а я до себе. Тоді вже як зробив дядько той млинок, то вже мололи на млинку. І боялися, щоб не взнали, що у тебе є млинок — ходило начальство і перевіряло. Так батьки його у погріб закинули, і ми з братом мололи в погрібі, а воно ж гарчить, звуки ж, а сестра за двором сидить дивиться наглядателем, як хто йде — біжить: “Тиц!”, — бросаємо, щоб звука не було.

— *Діду, а ваша родина середняками вважалася, чи бідняками?*

Ш.А.: У нас була худоба, була корова, щітали, що кулаки ми, чи середняки, так повивозили... Багато сімей у яри тоді повивозили, чи на Сибір.

— *А їхні хати, добро? Куди їх дівали?*

Ш.О.: А хати, детка... Оце як вечір, і як вийдеш надвір, так як свічки горять — палили. А хто його палив — хтозна... Отут під горою хати у два ряди були, відтіль і відтіль. Попалили, а хто палив — не звісно. А люди так: ідуть, бедні, оце іде-іде, упав — ну шо, хай лежить. Ото такий голодомор був страшний.

— *Ті, хто приходив забирати зерно, у них були якісь документи?*

Ш.О.: Їх називали уполномочені. З штиками із сільсовета приходили, комісія, по два — по три чоловіка. І ноччю приходили.

— *З вашого сільсовета, місцеві?*

Ш.О.: А чиї ж, конечно!

Ш.А.: Свої. У нас так даже жменю квасолі відібрали.

Ш.О.: Свій свого!

— *Не пробували люди якось захищати своє добро, зерно?*

Ш.А.: Хватають, під'їжджають машиною, хватають його й увозять.

Ш.О.: Слухай, детка, оце воно й тепер таке: хто себе захища зараз? Що хотять, те і роблять. Оце і в колхозі, і зараз же — Боже сохрани, бо виженуть к чортівій матері. Ми держим язик за зубами, ну а то голодомор, детка, такий страшний!

— *Забирали рушники, ікони?*

Ш.О.: Ну то кого розкуркулювали. Оце тепер аби розкуркулювали, так є шо вторгувать! А як тоді — баба носила рубашку насподі полотняну і сто раз її стірала. Які вони багачі, як держали пару волів чи дві пари ...

Ш.А.: Машина там була, молотілка... А молотили отак: запрягають коней і кіньми ганяють.

Ш.О.: У нас тут одна була ще до колективізації, економша, вона вдова була, у неї були в економії люди і робили, а вона тіки управляла, по цю сторону була хата її, садок туди був по яру. А син у неї умний був, і десь він учився, не тутечки, та це діло узнав, та приїхав, та матір забрав, а економію люди розтягли. А вона втекла. А так би і її розкуркулили. Хоч вона втекла.

— *А церква в той час була у вас?*

Ш.А.: У нас церкву в голодовку розвалили.

Ш.О.: Тоді заперіщали Богу молитися. У нас ото ж на церкві дзвони, хрести — все поскидали. Один у нас комуніст, Сенька, лазив туди й оті дзвони знімав, хрести. Так у нього два синки було, і як була війна, так одного в саду розорвало, меншого, а другий під поїзд попав — і обоє... Так ото люди кажуть: “Це йому гріх, Бог покарав”.

Ш.А.: У голодовку їли буряк, їли листя з дерева...

Ш.О.: З берестка листя шморгали, товкли, пекли і їли. Заколотять і їдять. Або “божу локшу”, на горі такі зелені “козелики”.

— *Поля охороняли?*

Ш.О.: Були об'їждчики, свої, такі вишки поробили в полі, ото злязять на вишку, шоб видно було.

— *Коли колгосп організовувався, батьки Ваші зразу пішли?*

Ш.О.: Ти шо?! Мати не хотіла, а тоді записалася. А де ж ти дінешся? Вони ще не всіх приймали: то куркуль, то середняк. Вони таких, багатів, не приймали, а отака шантрапа-біднота — куди вона дінеться? Їй хоч так, хоч так — так юшка. Ото такі діла.

— *А хто жив у тих хатах, з яких виселяли багатих?*

Ш.О.: Бувало, давали бідним, у кого немає хати. Петрові Копійчиному дали Рябойлівську хату, залізом криту. У війну приходили кой-які у свої хати, ну а там хтось уже жили, а тоді они пожили-пожили, війна кончилася — вони на сани й поїхали. Жінки приїжджали. А оце де зараз Горбань живе, туди теж верталися невістки.

— *Багато разів приходили шукати зерно?*

Ш.А.: Приходять, мабуть, разів сто. Лазять-лазять — нема, не найшов! І йдуть ні з чим.

Ш.О.: Отут у нас дідок жив та сам до себе балакав. Закопав хліб у клуні в яму, та тоді увійшов у ту клуню, та став на ямі, та каже: “Одведи Господи, одведи врага од ями!”. А вони ззаді стоять, сміються! Ото таке діло.

— *Коли почали люди вмирати?*

Ш.О.: Весною.

— *Чи було таке, що батьки в родині вмирили, а діти залишилися сиротами, тоді що з ними було?*

Ш.О.: Сиріт звозили у ясла. Самі наїдяться, а діти пухнуть і мруть. Ну так мерли, шо цілий день возять бістаркою, їдуть і збирають...

— *А на бістарку скільки людей клали?*

Ш.О.: І по десять... скіки накидають. Привозять, копають яму і ото кидають і кидають у яму — повну накидали, зарили, всіх разом. А бувало таке, шо... Одного вкинули, а він піднімається живий, а той кричить: “Лежи!”. Його прикидали землею та й усе, ну він і вмер.

Ш.А.: Такі діла і в нас були.

Ш.О.: У мене бабушка вмерла і тьотка, дядькова жінка, вмерла, і дівочка вмерла.

— *А скільки дівчині було?*

Ш.О.: Та їй годіка півтора було. Було підемо ми туди, оце як мама прийдуть на обід, нароблять сметани, тоді молочка, буряка вкинуть і кажуть: “Несіть до бабушки”. А там тьотка ото ж жила — дядька ж забрали, посадили, і бабушка...

— *А за що його посадили?*

Ш.О.: Ну, та як розкуркулювали. А ми принесемо, а дівочка... Ми

входимо, а оно сидить, бідне, на кроваті і ото: “Е-е-е, е-е-е”, — раде, що ми увійшли. Тьотка виходе, вже ж пухла, очі висолопе і каже: “Ану не давайте йому їсти — хай вмирає!”, — на своє дітьо.

А ми ж неголодні були, так, справненькі... Тоді приходе бабушка до нас пухла-пухла. Мама на роботі, а тоді мама прийшли, а вона: “Їсти, їсти!”. А мама потрошки їй молока та кажуть: “Ніззя ж багато давать!”. А та їй каже: “Дунько! — на маму, — не присилай нам дітей своїх із цими подарками, бо Мелашка казала: “От, — каже, — які гладкі, аби зарізав, та було б м’ясце гарне”. Так вона, баба, прийшла предупредить — каже, не пускайте. Так ми й не стали ходити.

— *Вони померли?*

Ш.О.: Померли. І бабушка вмерла, і тьотка вмерла.

— *А бабушка у вас залишилася, чи пішла додому?*

Ш.О.: Ні, пішла, пішла додому.

— *Діду, Ви кажете, що були пухлі, а як Ви одійшли?*

Ш.А.: Мене тоді взяли конюхом.

— *Так Ви вже пухлий були?*

Ш.А.: Ноги... колодки ніг... полопалось, тече все.

— *А в сусідніх селах таке ж саме було? Всі голодували?*

Ш.О.: Ну а яке ж? Ну, та не всі голодували, в селі кой-які не голодували. Які заможніші та поховали хліб, ті не дуже голодували.

— *А в містах був голод, які тут поруч?*

Ш.О.: Та ми туди не їздили. У голод хто міг, ті возили барахло у Росію — рушники, платки, ну і міняли ото.

— *А там не було голоду?*

Ш.О.: Та напевно ж, що звідтіль мукичку привозили і... Ото й люди виживали, які дебелишенькі.

— *А багато у вас людей померло, якщо подивитись по дворах? Половина?*

Ш.О.: Та де там! Більше половини.

— *А по дворах не пам’ятаєте, де пусті були?*

Ш.О.: Оце ж дивися, планочок оце в нас стройся, оце вся вулиця отам починається, од кантори, і оце отуди аж до повороту, де в третю бригаду поїдеш — так оце всі померли, це вже понастроювалися нові. Під горою скрізь було хата коло хати, і по вигону... Оце ж вигін називали, тепер коло шляху... Боже сохрани, померло-померло, що й, я тобі кажу, й оце ж зараз за цими двома хатами пустирь, пустирь, пустирь і пустирь до самого того... А то люди були.

— *А що тоді люди їли?*

Ш.О.: Їли й собак, їли жаб, дєтка.

— *А людей?*

Ш.О.: Та людей не бачила, не знаю. Ніхто тоді не обращав вніманія,

іде — лежить мертвий на дорозі, пішов...

— *А хто їх збирав?*

Ш.О.: Ото підводу дають і людей з колхоза чи з сельсовета, хто там руководить уже. І ото збирають на бістарку і везуть на кладовище, і везуть, і заривають, заривають.

— *Чи є там якісь хрести, пам'ятні знаки?*

Ш.О.: Та хто його там! Нема там нічого, там нове кладовище уже, там хто і благополучно вмер, так немає, там були ж хрестики дерев'яні, так їх попалили люди. Ходили, збивали — його ж ні топить нічим було...

— *Зараз Ви не знаєте, де поховані батьки?*

Ш.О.: Мій батько вмер оце вже, так я добре знаю, а баба, дід — тамечки, не знаю, де. Не знаю, де вони поховані. Воно вже зрівнялось кладовище.

— *А є хтось із людей, щоб знали, де разом поховані люди?*

Ш.О.: Їх тепер уже немає, хто бачив, де дохлих ховали.

— *Діду, а Ви знаєте, де закопували людей у Вільшаному?*

Ш.А.: На кладовищі, в лісі, і по дворах.

Ш.О.: У їх раніше на кладовище не возили, у їх ховали на горбках, дома на городах. Так же? Того що у Стехвана скіки могилки: отак ряд побіля садка... І в того ж, у Йвана, де Іван живе.

— *Чи розповідали ви своїм дітям, онукам про голод? Знають вони про це?*

Ш.О.: Та конешно, знають. Усі знають. Щоб його ніколи не було більше!

— *Як ви думаете, чому голод був? Тільки через неврожай?*

Ш.А.: Та забирали ж усе!

Ш.О.: Воно не тіки в тридцятих, а в якому ще це було вже, ти кладовщиком уже був? У 47-му? Голодовка ж тоже була, тіки не мерли люди, а їсти не було нічого.

— *Кажуть, неврожай був.*

Ш.О.: Отож і неврожай, а бачиш, приказку тоді придумали: “Жито, — каже, — і пшеницю одправляєм за границу, а ячмінь увесь й овес їде в МТС”. За трактора, нам же трактора дають, щоб обробували, а ми хліб їм давали.

Записав Є.Голобородько 2005 р.

Село Тимонове

Дубінкіна Марія Микитівна, 1922 р. народження

Голод почався в 1933 году. Неврожай был, и люди голодовали. Мёрли люди сильно. Хоронили их как скотину. Запрягали гáрбу, заезжали с перваго дома и в каждый дом заходили: нет ли покойника? Если есть — кидали, а если он на доходе вот-вот — значит, его все равно бросали

на гáрбу и везли на кладбищу. Там выкапывали общую яму, закапывали, и все. Ни креста, ничего. И полуживых — все равно. Шо ж, через мину-ту умрет — за ним снова заезжать?

— *В 32-м году ходили по домам, забирали у людей продукты?*

— Продукты не забирали, а брали зерно — на посев. Ни картошку, ничего такого из продуктов не брали. Зерно искали, если не признавался хозяин — значит, искали.

... У нас было так. Две женщины на посеве украли — там, ну, може, по килограмму, и схоронили. И нашли это зерно, и их посадили в тюрьму. Один дядько был конюхом в колхозе “Правда”, глядел он лошадей. И плохо глядел, а его в газете покритиковали. Его забрали в тюрьму, и в тюрьме он умер.

Раскулачивание было у нас. Кулаки — если есть корова, лошадь, вот уже и кулак. Забирали не всё. Выселяли где-то на яр, но это недолго было.

— *Вы слышали о случаях людоедства?*

— Нет, у нас не было. А по соседним селам... Была одна женщина, даже детей своих поела, в селе Ямы. У нас у церкви было много зерна, но однако же его никому не давали, а то́ко берегли на посев.

— *Люди пухли с голоду?*

— Ну а как же? Кто ж ня будя пухнуть с голода? Ничего не просили. Дожидали смерти, да и всё.

Записала I. Магрицька 2004 р.

Корнєв Петро Федорович, 1921 р. народження
(сьогодні мешкає в с. Кочине Покровської сільради)

— *Вы помните голод 1932-33 годов?*

— А чё ж я не помню!

— *А сколько Вам лет было?*

— С 21-го года — считай, сколько мне было. Всё помню.

— *Как Вы думаете, какие были основные причины голода? Почему он случился? Неурожай?*

— Та чё там неурожай! Просто безобразие, хотели народ уничтожить, и всё. Полна церква была засыпана просом, можно ж людям потрошки давать. Ничёго ж не давали никому. И ото идёт человек по улице, сами уже ж падают, умирают; по дороге люди лежали мёртвые. А потом едут, подвода, збирають и у ямку кидають их так, кидають у ямки и всё, у кучу. Моего отца, матер обернули в этот у ряднишку, у рядом, а сверху ещё одну бабку кинули туда тоже.

— *А Вы знаете, где их похоронили?*

— Знаю. Як же ж не знаю? Та там же кладбища нет уже, там было временное кладбище. Щас нема ничего там, стёрто с земли.

— *А был ли урожай перед тем, погода нормальная была летом? Засухи не было?*

— Нет. Как вам сказать, 33-й... вообще, урожай хоть нехороший, но был. Уже мои родители померли, жито наливало колосье, рожь; буряк на городе был уже такой вот. Залезли, крышу продрали...

— *Искали? Зачем крышу продрали?*

— Банда, наши, наши. Я родом с Тимоново. Была тёлка в нас, корову мы зарезали, так мясо забрали — залезли ночью (двери подперли), там барахла какого забрали, а тёлку сосед при мне днём забрал и повёл. “Куда ж ты повёл?”. — “Иди, а то щас и тебе порядок, — каже, — наведу!”. Ну, а шо, я-то пацан был.

— *А кто забирал у людей?*

— Да люди, наши, с Тимоново — специально грабили людей, да и всё! Люди людей ели, я видел, понимаете, порубали прямо, на том, на столе детей своих рубали и утром и ели.

— *А еду забирали (картошку, пшеницу)?*

— Её мало было. Мясо было у нас, дак мы ото отдали в церкви работникам: им мясо — нам просо. Отец помер, через два часа мать померла, в один день прямо сразу. Остались я и сестра двухлетняя.

— *А как же вы жили?*

— Так же, нас потом бабушка забрала, у Тимоновом — материна мать. А потом сестрёнку тётка моя рódная забрала — материна сестра, а мене в детдом отправили в Лозно-Александровку, в Лозное, там детдом был. Ото там я воспитывался всё время. Там все безродные дети были. Нас там хорошо обували, одевали, нас кормили неплохо. Ну лучше, чем ходить по людях.

А сосед у нас тёлку-двухлетку забрал, уже корова была бы. Хотя я ему мстил уже, он уже в семидесятых годах помер. “Бессовестный, — кажу, — угробил отца и мать”. — “Ото ж мой кум любимый был”. — “Да, любимый, — кажу, — бессовестный такой!”. У его рука — одна култыжка была, когда они грабили, отец сначала двери сорвал открывать, а тот его как ударил кулаком! Ото он через два часа и помер.

— *Не ходили по домам искать зерно штырями?*

— Так у никого ничего не было! Искать там нечего.

— *Когда у вас начал организовываться колхоз?*

— Наверно, у тридцатом, где-то так.

— *Вы добровольно вступили?*

— Мы бедные были. Добровольно, конечно. У нас была хатёнка маленькая такая, ото мы жили там — отец с матерью и нас двое. У кулаков все позабирали, а они поуезжали, а тут самая беднота осталась.

— *Когда голодали, в колхозе давали какой-нибудь паёк?*

— Давали, хто на работу ходил, там посева были, по посевах ходи-

ли, бурьяны срывали. Давали по полкило хлеба у день. Идёт человек, отработал — ему прямо и даётся, а потом муки там давали по полкило. А кто нигде не работал, ничё не давали.

— *Было ли такое, что одежду, вещи забирали?*

— Я ж вам говорю, у нас мясо забрали и барахло забрали. Наши ж, с Тимоново.

— *Что, дома никого не было?*

— Та были все дома! Как же не были? При нас. Под соломой была крыша, продрали крышу, выгребли — и всё.

— *Вы защищали, или не видели в том момент, когда крали?*

— Ну, отец же увидал, отец услышал, начал выходить, а они его ударили, ото ж тебе и всё. Жизнь тяжёлая была. Тепереча и я остался один, живу сам. Восемьдесят пятый год уже. Ноги болят. Я недавно приехал, был в госпитале военному в Луганске. Там хорошо, кормили хорошо, лечили.

— *Не было такого, чтобы люди протестовать начали?*

— Кто там буде в то время протестовать, когда люди мёртвые ходили, падали на ходу! Просто мы удивлялись: церква была там, значить, тыщи две там или тыщи три было насыпано — просо там, отходы разные, а людям хоть бы давали по килограмму. Ничёго никому не давали. Лежало.

— *Во время жнив не разрешали ходить на поле брать колоски?*

— Нет.

— *Слышали про закон “О пяти колосках”?*

— Да. Украдкою ходил и я, там нашмыгаю жита, в котелок, наварю там у лозах. Сестрёнка дам, да поедим. Дело было неважное, гадкое. Поля охраняли, верховые ездили, не давали ничего.

— *А много таких было, которые не пошли в колхоз?*

— Не было таких у нас, все в колхозе были. Есть такие, которые раскулаченные, те поужезжали на производство, на Донбасс, в Луганск, еще куда-то. А остались такие...

— *Помните, когда начали люди умирать?*

— В тридцать втором начали умирать.

— *Осенью, весной?*

— Весной! Не было еще ничего. Я помню, что голод начался в тридцать втором, а уже в тридцать третьем тут повально шло уже.

— *Были ли в селе такие люди, которые нормально жили, не голодали?*

— Рэдко было. Кто кладовщиком был, у складах работали — эти не голодали...

— *У вас коровки своей не было?*

— У нас была яловая, мы зарезали её. У кого корова была, молоко,

те пооставались живы.

— *Много умерло людей по селу?*

— Много, много. У Тимоново 700 дворов было, большое село, та там с тысячу, наверно, погибло.

— *В селе помогали друг другу?*

— Помогали, конечно. Делились люди тею несчастной лепёшкой, и ту пополам.

— *Как выживали? Питались травой?*

— Травы рвали, всякую траву намешають, и у кого молоко было — молоком зальють, и с молоком едят. У бабушки была корова, и семья большая была. А потом скирды были в поле, заходили ночью веяли полю, зерно там, зерна там порядочно. То полведра приносит, а когда и ведро. У менé было восемь тёток и по отцу было два дяди, а по матери один дядя. Помогали нам. Приду — накормят они, хоть шо есть, то буряк дадут, буряки ж ели.

— *А в лесу собирали что-нибудь?*

— Ходили везде! Я ходил по оврагам, там птички разные выводятся, гнездо. Ото заберу их, значит, так прямо на спичку, на костёрчик, обжарю та поем.

— *С каких деревьев рвали листья, кору?*

— Караячник в основном. Караячник нарвуть, значит, его так потом рубают мелко и варють. Воробьёв я ел, ховрашков ел, выливал водой. А потом капканчики делали, словлю тричетыре, посмалю, а потом обдирали. Ховрашиные эти шкурки принимали, копейки за них давали. А мясо, я бы сказал, неплохое было с ховрашков.

— *В городах, которые здесь рядом, был голод?*

— Не знаю, я там не был. А знаю, шо в Луганске наших людей много было, и все живы пооставались. Там кормили. Когда работаешь, давали килограмм чи восемьсот грамм.

— *Вы говорите, что было такое, что людей даже ели.*

— Да, я ж сам видел. Вобщем-то, захожу — лежить... чи умерла, чи, може, живая, девчонка, он рубает на куски и в чугун кидает.

— *А кто это? Сосед?*

— Да, да. Спугался и побег дальше.

— *Дочку свою? Кого он зарубал?*

— Не знаю, може, чужих, а може, и своих. И те люди, шо людей ели, тоже все повмирили.

— *Кто у вас занимался собиранием трупов по селу, кто хоронил?*

— Колхоз, по наряду. Кто вóзе, тому давали 500 грамм хлеба за это. На кладбище возили, там по 15, по 20 человек кидали у яму. Зарывали их, ни кресты не ставили, ничего...

— *Вы знаете, где эти места на кладбище?*

— Помню, конечно, помню.

— *А в советское время вспоминали про это всё, говорили про это между людьми?*

— Нет. Не вспоминали совсем ничего. А щас поминають всех.

— *Вы говорите, там нет никаких памятных знаков, где хоронили?*

— Нема, ничего нема. Как скотину закапывали, и всё, ничего там не было.

— *Вы рассказывали своим детям, внукам?*

— Они знают усё. У меня два сына, у меня в прошлом году 10 августа бабка померла, год буде. А дочка померла 16 февраля, и жинкина сестра померла, и теща в один год, моей жены сестра померла, 35-го года рождения. В один год четыре гроба. У меня два сына: один — в “50 лет Октября” живет (вот за Троицком, 18 километров отсюда), 23 года предом работал, щас колхоза нема — сами, фермер; а один сын у Ямах. У мене 12 онуков и 13 правнуков. Я им все рассказываю.

— *Это хорошо, что Вы рассказываете, потому что некоторые говорят, что голода не было. Что всё было нормально.*

— Как не было?! Что голоду не было?!

— *Говорят, что какая-то болячка была.*

— Какая болячка?! С голоду пухли, ходили распухшие!

— *Как Вы думаете, кто виноват в голоде?*

— Правительство, кто ж виноват! Сталин виноват был, кто ж виноват! Я помню, у газете читал у тридцать... у 47-м тоже ж голод был, хоть был голод, но небольшой, тоже у нас мерли есть люди. А Хрущов был первым секретарём ЦК Украины, приехал у Москву к Сталину: “Иосиф Виссарионович, люди — говорит — с голоду мрут!”. — “Шо ты мне глупости рассказываешь, мне только щас доложили, шо на Украине белого гуся жареного не хочуть есть, а ты мне тут рассказываешь”. Понимаете, а тут голод страшный был!

Записав Є.Голобородько 2005 р.

Селище Троїцьке

Гирюшта-Романенко Марія Іванівна, 1922 р. народження

(сьогодні мешкає в селі Бабичеве Троїцького району)

“Голодомор! Тех, кто прошел через это морилице голодом, это слово бросает в дрожь и страх.

В 1932-33 годы мне было 10 лет. Густо населенное село Цыгановка* Троицкого района Луганской области утонуло во мраке страха голода и смерти. Семьи большие, детей много, а есть нечего, и негде ничего

* Хутір Циганівка виник у 40-50 роках XVIII століття. У 1961 році він злився з Троїцьким в один населений пункт — селище Троїцьке.

взять. Люди не зарабатывали, а трудились за поставленные на бумаге палочки выхода на работу бесплатно.

Скудный урожай, но был. Убрали, и вместе с ним забрали в тюрьму тех, кто осмелился взять на току детям 300–400 грамм зерна в карман. При уборке урожая присутствовали “двадцатипятидесячники”. Была такая Каргина — злая, деловая, верно служащая тому режиму. Она то и отправила за карман зерна мать двоих детей — Миши и Володи Павловых. Александра Харитоновна Павлова была отправлена на три года в тюрьму. С ней же была осуждена еще одна женщина-мать Муштай Ефросинья. Теперь их детям нечего было ожидать, кроме голодной смерти.

Умирать не хотелось никому, но и жить никто не помогал. Пожаловаться некому, никто никому не нужен.

Мои дед Павлов Аким Игнатьевич и бабушка Павлова Полина Ивановна имели десять детей. Их трое взрослых сыновей — Яков, Андрей, Иван опухли от голода и умерли. Моя мама Павлова Агафья Ивановна очень любила детей и хотела, чтобы у нее было их много. Родила она 14 детей, из которых на конец 1933 года осталось трое — Мария, Иван и Оксана. Остальные подохли, потому что кормить было нечем.

Мама зимой ходила в поле к скирдам половы, веяла и старалась собирать хоть немного зерна. Летом кормила нас лебедой, крапивой, макухой, сырыми буряками, толкла бадылку кукурузы — делала муку, которой обворачивала траву. Мы были пухлые, но выжили.

Эти ужасы у меня и сейчас перед глазами. Я их никогда не забуду. Люди умирали по 3–5 человек в день. На кладбище вырыли яму и не закрывали ее, пока было место для других. Умершего заворачивали в рядно, клали на лестницу и тянули по улице запряженной лошадью. Никто за мертвыми не плакал. Дотянули до кладбища, гуртом дотянули до ямы, кинули и ушли. А завтра то же самое.

Украина всегда считалась житницей народа. Кому это было нужно — выдушить людей? Почему 75 лет об этом все знали и молчали? Где было руководство страны, умирающей от голода? Почему не нашлось людей остановить эту беду? В чем были виноваты люди, работающие за “палочки”?

Перед моими глазами умершие 14 человек одной моей семьи. Разве они не хотели жить? И что теперь дает разговор об этом событии? Мертвых не вернуть!

Но разве я вправе забыть, как моя мама сняла с себя юбку, кофту, платок, послала меня обменять эти вещи на что-нибудь из еды. Я принесла немного зерен кукурузы, фасоли, что было съедено семьей за один день.

Сьогодні нас осталося троє — Марія (86 лет), Іван (80 лет), Оксана (77) лет. Мы живем, потому что хочется жить”.

**Цей лист надійшов на адресу Луганської обласної філії
Асоціації дослідників голодоморів в Україні у 2007 року**

**Село Федосіївка Розпасіївської сільради
Тесленко Антоніна Никанорівна, 1927 р. народження**

Ніякого голоду тоді не було, тоді неврожай був. А як у сорок сьомому, вже после війни, так голод точно був. Ми тоді чуть не подошли.

А в тридцять другому і тридцять третьому засуха була. Горить усе, водички ніде напиться було — неврожай. А люди чого мерли? Так од болезні мерли, а не от голоду.

— *А що то була за хвороба?*

— Хт́она... У мене подруга тоді вмерла. У їх їсти було достаточо — і вмерла.

— *Засуха була, неврожай, через це і не було що їсти?*

— Да, да, да. А люди мерли од болезні.

— *Не ходили по дворах, не забирали нічого?*

— Не, не приходили... А тоді землі багато було, як розкулачували багатих, а Ленін після революції казав: “Де ярочок — там і хуторочок”. І тоді сюди понаїжджало багато із Росії, сорок дворів, строїлися. Це зараз надо розкулачувати — і по дві машини, і по три машини в людей, а тоді була одна конячка.

— *А чому ж тоді був голод? Що, зерна зовсім не було?*

— Ну неврожай же був! Картоха була, чого там, і хліб був, як і все. Я чула, бачила по телевизору, як одна там у Києві виступала, шо каже: “Яке ми їли в голод!”. Хай вона не бреше! Таке не їли, як у сорок сьомому ми їли. Ми даже, ви знаєте, макуху товкли, а зілля це з буряка різали і ліпили ті чуреки, його їсти тіко ночю, щоб не бачить, шо в рот пхнеш. А тоді і картоха була.

— *Коли колгости організовувалися, людей гнали? Чи вони самі йшли, здавали худобу? Чи заставляли людей?*

— Хто желав, той ішов.

— *А хто не желав?*

— Ті не желали, яких розкулачували, ті уїжджали.

— *А де брали харчі, коли голодували?*

— Ну як? Ми ж оце ж живемо, де беремо — на вгороді! І тоді ж так же, на вгороді.

— *А чи чули Ви, щоб саджали в тюрму за те, що збирали на полі колоски?*

— Були такі люди, шо вони себе, ма[бу]ть, не уважали, ото й ходили колоски збирать. У нас ганяли за це.

— Чи охоронялися колгоспні поля, комори?

— Ну а як же ви хотіли, тоді лазили, тоді не крали так, як зараз, поняли?

... Це ж, дивись, я була й депутатом, і цим... ну, знатна я була — “трьохтисячниця” в колхозі, дояркою більше двадцяти год робила.

— А у Вас корова була своя?

— Тоді у всіх корови були, у всіх.

— А як же ви кормили корову, засуха ж була?

— Ото шо стерня, оце скосять, і оту стерню рвали і коров годували. Колхоз давав полови там... На чорта це ви будете ту історію писать, кому воно потрібно?

— А у Вас люди вмирали тут на хуторі?

— Та не, небагато вмирало. Від болячок умирали. Це сім'я була. Жили харашо вони, непохо жили. Батько, і мати, і сестра вмерла, а брат і чотири сестрі осталося, п'ять душ осталося. Не пухлі, нічого були.

— А люди по селу були пухлі?

— Не бачила я нікого, я пухлих таких не бачила, щоб пухлі, а так...

— А не було, щоб батьки вмерли, а діти залишилися?

— Одна сім'я була. Померли всі. Так то не от голоду. Батько так умер, був активіст, а мати од аборту умерла, і їх осталося четверо.

— А хто в селі взагалі не голодував, жив нормально?

— Усі нормально жили, усі нормально, усе отут дружно було. У колхозі в'язали снопи, готовили обід, годували людей.

... Я дороги строїла од Антрацита до Ростова. Мене нагрождали в 48-му году, давали орден у Луганському. А зараз у Луганському самі жителі з деревень понаїжджали, з сел усі понаїжджали...

— Не вживали в їжу рослини в 32-33 році?

— Та хто їх їстиме, диточка? Не, не. Я ж скажу, шо на вгороді зілля їли із того, з буряка... І кропову, це все продуктивне, кропову в борщ кидали.

Тоді голод був, був неврожай, ну не такий, як у сорок шестому по сорок сьдмий — це саме хуже було, пшеничку оддали за границю, щоб отих, яких окупірували, годувать, а ми ж остались, а нам нема нічого, це ми знаєм за це. А так... Шо они оце? Нашо згадують тридцять второй — тридцять третій год, нашо згадують?

— Ви партійна жінка були?

— Ні.

— А як Ви депутатом стали?

— Та шо, тіко партійні депутати? Ви думаєте, що я різвітіша від інших? Я була два строки депутатом сельсовета, уся грудь у мене в наградах. Була комсомолка, в мене ще комсомольський білет є. А в партію мені мати не дозволила іти, того шо в мене два брати комуністи

були, уже повмирали. Один брат старший, з двадцять второго року, он у Дьоміному, а там совхоз “Правда”, 22 роки головою робив, а другий тут жив, у Троїцьке переїхав, із двадцять шостого... А газету “Комуніст” і зараз получаю, за них і голосую...

Записав Є.Голобородько 2005 р.

Село Царівка Розпасіївської сільради Пустинникова Надія Мусіївна, 1926 р. народження

Що ми їли? Пам’ятаю, трава була така, бур’ян — “гріцики”, і ото повиходиш, їх так обчищаєш, треш оту травичку і їси...

Бачили, як умирали люди, страшно... Їх підводою возили — хто вмер, хто не вмер.

В оцій хаті, де ми живемо, жив дядько Лук’янов, так коли мертвих везли, заходять до їх у хату й кажуть: “Та забирайте їх, вони вже скоро і ці...”. Ще живих забирали й везли ховати. Викопують яму, там кого пошлють із колхоза (уже ж колхози були), викопують там яму мужчини, які ще ходячі... А тоді в ту яму як нашнуть складать! І мене мама веде було в садік, а кладбіше вище магазіна, недалеко він школи, і накладуть їх отак уже, трупів накладуть, в одну могилу...

У моєї мами дві сестри з голоду вмерли і брат рідний. В їх сім’ї вже були. Оце ж Рибаченчиха, шо в’їхала... Вони ж тоді в Донбас уїхали, а дві дівчат їх осталося, а всіх дітей було шестеро: четверо тут, а два хлопці забрали в інтернат у Розпасіївку, вроді там понімножку подкармлювали. Хлопці такі... годів по п’ятнадцять — по чотирнадцять, умерли вони там.

А дві дівчаток дома (такі, одна годів восьм, друга годів шість), із мамою ж ми ходили до тієї сестри — вони тут, у Карпівни, в отій хатині жили. І спрашуєм: “Ну шо ж ви, шось їли?”. “Та не. Он Зоя ходила вивівать із скирді, навіяла (це ж весною вже), там шо миші недоїли...”. І вони сидять, бідненькі, помирають. Ну й померли. Оце ж четверо умерло, а дві їх осталося, живі були. І та ж тьотка вмерла з голоду; дядько тоже — ну їх розкулачили, з хати вигнали, вони в куріні жили до самої зіми, отам же ж, на свинарнику.

— *Їх перед голодомором розкуркулили? Родина в них велика була?*

— Ну як же, шестеро дітей, і батько ж, і тьотка моя, і той же її чоловік. Ну, він перший умер. І тітка вмерла тоже, я ходила туди. Прийшла Зоя, племінниця мамина: “Ходіть, мама умерли!”. Ото ж у тій хатині вона вже вмерла. З голоду. Дядя у Покровському умер із голоду, у посівну ішов і всипав собі в карман зёрнечка, а його перестріли — тут же активісти були, і забрали його, і в Покровське, і він там і вмер. Кажуть, у кожусі в яму вкинули.

— Від того, що почав їсти, чи побили його?

— Ніхто його не бив, ну розкажує моя мама, що його забрали, а хтось поніс йому їсти у Покровське, а там у коморі сиділи заключонні, і йому оддали ті продукти, що йому принесли, а на його як набросилися ті ж голодні всі — ото й усе, і більше він не вертався.

— Як Ви думаєте, чому був голод? Чи неврожай тоді був?

— Я не знаю, я оце не можу сказати, як це було. Я мала тоді ще була, а оце мою маму спросили б, так і вона сама б не сказала.

Ви знаєте, ще що казали? Воно як пішов оцей мор, голодомор — і всьо. Я оце знаю, на нашому планку жили Семені, Семенівські — Стехван, у його ж були дівчата, я до їх ходила, подругі мої. А саме старший — йому годів п'ятнадцять, може, сімнадцять, хлопець такий, уже ходив на роботу в колхоз. І получив хліба пайку там, не знаю, чи п'ятсот, чи сімсот грам. І кажуть: “Альошка вмер!”. Прийшов, на присьпі (на призьбі. — *І.М.*) сів, і хліб із'їв, і вмер. Оце і все. Воно вже чи того, що желудок отошався... Так кажуть, що в кого і хліб був, і ті померли.

Пам'ятаю, як презирали таких, що хтось шось украв. Я знаю, в нас із школи одного хлопця повели, кричать: “Іван зрізав колоски на полі!”. А ми чи такі дурні були, побігли туди. А в того Івана на горіщі драбина стояла, так він на те горіще заховався той Іван — ну, оце таке...

— Чули, що був закон “Про п'ять колосків”?

— Та було, чого ж тут таїть — баба Оришка Шаповалиха за що сиділа? Шось там у неї витрусили... шось у карман насипала, за це її посадили. Були об'їждчики, самі об'їжджали, назначені були активісти якісь. Ходили на поле чи верхом їздили, дивились...

Баба Тетяна розкажує за свою сестричку, що, каже, забрали її в інтернат у Розпасіївку, так вона із голоду ще не вмерла, а її, каже, похоронили, вкинули живйом. Ой, Боже! Вона й досі жива, та баба, в Старобельську, а в неї сестру живу поховали.

— А де у 1932-му ділися харчі? Чому ні з того, ні з сього почався голод?

— Ну хтозна, бачите, оце старші вже ж померли, а ми не знаєм цього. У 46-му я знаю, що не було ні одного дощу з весни. Це вже ми точно знаємо, чого тоді неврожай був. А в 33-му... Тут Савіно єсть, або Давидовка, Троїцького району, там вимерло все село, майже все село вимерло.

А в колхозі варили на полі людям приварок якийсь, давали, то затірку там, то шо... Оце ж уже йдуть полоть там, чи шо робить... У моєї матері сестра голодувала і померла. Мати на току працювала, там пайок давали, якусь юшку дадуть, так ми хоч там поїмо. А Паранька, її сестра, вмерла з голоду, в неї діти вже були...

— Коли у вас почали організовувати колхоз?

— Та в двадцять сьмому чи восьмому, отам де-то.

— Люди самі йшли, чи їх заставляли?

— Оце ж мою тітку розкулачили, з хати вигнали... А ще ж і Никанорів, оце ж вони Морозови, ну по-вуличному Никанорі, їх же аж на Соловки вивезли — діда Івана Никаноровича і Костя, і Кость же був на Соловках. Ну вони вернулись, уже я знаю, жили в Розпасіївці, це ж Альошка, Мороз Альошка — то ж він син його.

У моїх дедушки й бабушки й мельниця була, худобу в колхоз забрали... Оце як почалась оця перестройка, і забалакали за те, що вернуть усе тим, кого розкулачували, так Пріська, чи Ганна Пустинникова, вона в Троїцькому жила, приїжджала і збирала по селу підписи про те, що їх розкулачили — сказали в районі, що вернуть на ту суму, що розкулачили, та шось і не чуть.

— Ви пам'ятаєте, коли почали люди вмирати?

— Воно почалось ще в 32-му, з осені, і весь 33-й, ще й у 34-му продовжалося... На полях буряк неубраний був, так хто дьоргав той буряк — так і застив.

— Якщо батьки помирали, що було з дітьми?

— У нас був патронат у хуторі, батьки померли, а сиріт забрали в патронат. Це мені годів, може, дванадцять було, і подружки мої були сироти, жили там у патронаті, я до їх ходила, коло їх становили спеціальну ту жінщину, наглядка така була, готовила їсти. Отут село є Хведосіївка, там багато людей померло, і ті сироти тутечки виховувались.

— Вашу родину вважали середняками?

— Да, можна сказати, що середняками, чуть не розкулачили й нас, потому що дедушка у мене, прадід, я його ще знаю трошки, він так довго жив, а прабаба ще довше жила, я помню їх. В їх олійниця була, так їх чуть не розкулачили за ту олійницю. Так дід пішов на отой планок і вирив собі землянку, і зімувались там у тій землянці, і через ту землянку й не розкулачили нас. Літом дедушка з моїм батьком зробили землянку, поїл на неї сипали, щоб не протікала, а зімою пішли зароблять по хуторам на хату; а чим заїмалися — вони хороші плотники були і робили людям зруби для хат дерев'яні, так і жили.

Заробили собі на хату, і там же й поставили — вона й досі стоїть, тіки переделана. Ну, тоді ж делали не так, як-небудь, а делают — так делают: дуб, а з дуба — це вже навічно. Ну, а тоді ж вони пішли на своє подвір'я, тоді дедушка пішов уже догодувать свого батька, мого прадіда, і прабабу. І там хату поставили, і там собі нову хату поставили, і доживали вже вони віку.

А вже батько мій погіб на фронті. Він із 1897 года рожденія, мій батько. Зразу він не попав на фронт, а його погнали у 1941 году в тил,

у Сталінградську область, а тоді його весною повезли на фронт. Погиб він біля Харькова, під Лозовою, там були очень тяжолі бої.

— *Ви говорите, що ваша родина голодувала, а були такі, які не голодували?*

— Тоді всі голодували.

— *Як же ви змогли вижити?*

— Та хтозна як! Ото ж на полі ж уже начали подкармлювать людей, варили там шо-небудь, то пайок якийсь видавали на руки, із колхозної кладової давали. А вообще-то виживали у 33-му... Як оце за нас, так шо сказать? У батька все в руках було: він і охотник, і все, він грамотний був, у селі не було грамотного нікого. Він работав у кузні, очень хороший спеціаліст, у кузні работав, робив там полілки, тоді запрягали лошадей і пололи, і ото хлопчаків таких, годів по десять-дванадцять на конячки садять, по рядочку іде, а ззаді там чи женщины, чи мужчины держать, управляють — уже полють, а женщины по рядочках тоді уже пройдуць — кукурузу там, чи шо. А виживали так: то перепелів ловили, то зайців...

— *А ховрахів не їли?*

— Ви нагадали. Мого батька сестра жила в нас. У неї сім'я ж розпалася, їсти нічого було, чоловік поїхав заробить, каже, десь місто найду, тоді й тебе возьму, та поїхав з матерією, і дочку старшу взяв, а вона з малим осталась. Мале те вмерло, сусіди похоронили у кориті, в тому, шо стірають (дерев'яні коритá тоді були). А нам переказали (моєму дедушкі), шо твоя дочка там скоро вмере, вона лежить уже при смерті з голоду, опухла вже вся... Ну, він її поїхав привіз, і вона ото в нас жила. Оце вона трошки тут уже ожила в нас. Ну, а в зимне врем'я горобці ж голодні, батько беруть такий совок, лопаточка така, ідуць у сарай, а їх там повно. У сараї зачиняються, наб'ють їх, горобців, і їли. Коні в колхозі дохли, коней їли. І я їла. Я знаю, в нас за хатою такий амбар стояв, і ото в той амбар настягають тих коней, із хутора йдуць туди і рубають, тягнуть.

Я ще ж невелика була, не все помню, а знаю добре, шо які-то були у нас тут грабарі, желізну дорогу строїли, і грабарі ті жили по квартирах тут, і в нас одна сім'я жила. Так знаю, шо ми з ними оту конятину їли. Воно ж худе... Як нажарють, а воно прямо злипається... Ну остались живі ми. Дедушка в нас пухлий уже був, пухлий.

— *А потім одійшов? Люди котів, собак їли?*

— Да, одойшов. Їли все, і людей їли.

— *Люди допомагали один одному?*

— Ну, як же ми не дамо? Як оце в моєї мами сестра ж із голоду вмирає, так мама возьме то буряк, то глечик молока, й однесе їй. В основному, родичі допомагали.

— *А з рослин, із ягід шо ви їли влітку?*

— “Грицики” їли, а кропива — це продукт самий первий був. У колхозі ж там одроблюють, дадуть пайок грам двісті — там чи муки, чи якоїсь крупи, принесуть, мама зразу іде, нарве або кропиви, або ж того листя, одварює, а тоді витягá його і з тією мукою лепшошечки робить. І корова ж — сметани нароблять, і ото всю зелень туди.

— *Корова допомагала?*

— Ото в кого корова була, то ще жить можна було.

— *Ходили в місто щось купувати або міняти?*

— Ой, та це розказувать... Воно ж раньше там наряди які були? До церкви йде, бере, в шось там умотається, ботінки і парочка зветься — юпка й кохта, це воно лежить зложено у скрині, і йде у старому аж до церкви, аж у Розпасіївку ходили, за чотири кілометри. І вона йде, доходить до млина, там хова́ свою стару одежу (не одна вона така), а новеньке надіває, і пішла, і до церкви. Оте все новеньке, шо в їх осталося до оцього ж 33-го, все попроміювали за кусок хліба. А там, у Росії, вже трошки люди жили багатше, там не було голоду... Там хліб був, там... Було, і дедушка піде й каже: “Та я оце в Чорнянці був, там люди живуть!”. І оце й милостини напросе, принесе хліба; вони багатше од нас жили. Понесе туди полотна (полотно ткали і “шматками” звали), воно згорнуте, і вони все попроміювали в голодовку із скрині, всі наряди.

— *А куди носили міняти? На базар?*

— Не, я ж кажу, десь у Росію, воно недалеко тут, кілометров двадцять, там уже Белгородська область. А хто виїхав на шахти — ті пооставались живі. Ото ж виїхала Даша, мати вже ж без неї вмерла, а Зоя вже матір похоронила. Приїхала та Даша і Зою ж узяла вже пухлу, повезла туди, на шахти, в Донбас.

— *Багато людей померло саме у вашому селі?*

— Багато сім’ями вимерли, це ті, кого порозкулачували, так вони всі вимерли, а яких повезли на Соловки.

— *Багато у вас тут дворів?*

— Дворів 70 на тім планку було, а тепер там уже сама пустеля. Хати стояли, бур’яном зарослі, непообгорожені, хати-мазанки були, стоять пообдирані, це я вже помню. А в порожні хати вже позаселювались.

Помню, їздили бричками понад дворами, збирали, шо кажуть: “Та все одно воно до завтра умре, беріть”. Та це вже я очевидець: вириють яму і накладуть отак уже од землі, уже отак, на півметра од землі, а там кажуть: “Підождіть іще, ото там іще умерли!”. Ну і в яму, аби до ями, і кладуть уже горою. Ото таке.

— *Було таке, щоб люди людей їли?*

— Та було. Оце на бугру Салов жив, його ж дівчини не стало, ну а

подейкували знаєш на кого? Це Шаповала Павла брат там Антон жив, так кажуть, Антон її з'їв. А ще я хотіла розказати: оцей брат мамин, що вмер у Покровському, а в його два хлопці, пішли милостини ж просить, ну голодні ж, їх п'ять душ дітей було. Пішли аж у Водяну. Один каже, що коло цьбі коморі будем собираться. Я повернуся. Каже, ждав-ждав, а він і не вернувсь (я вже забула тіки, як їх звать було — одного Іван, ну ще якось другого). І не вернувсь. Так ото казали: “Ну всьо, хтось його, навроно, прибрав, не випустили”. А може, від слабості десь упав та й вмер, а той не пішов шукать. Ну ото тіки так казали.

А за Розпасіївку я чула — тоді ж, у цю ж голодовку, дєвочка Салова, Зоя, дєсь там гуляла на Козійки, та невєлика — годів вєсем, ну й не прийшла додому. Всюди шукали, шукали і не найшли.

— *Де у вас ховали людєй — на кладовищі, чи, може, ще дєсь?*

— Та й досі знаю, один дядько де похований — де вмер, там і захоронили там, коло нас. А так отож умер, умер, умер — і там, у садку, умер, його там і закопали.

— *Згадустє на Гробки про померлих під час Голодомору?*

— А як же не згадувать... Згадуєм, і ходим, і поминаєм. Як же не поминать? Як же я забуду? Оце рідна тьотка, я її вже знаю, і в Розпасіївці одна вмерла, я її не знаю, вона там умерла. А хто її хоронив, я й не знаю, а цю хоронили. А був тут такий Іван Іванович — не дав її хоронить. “Вона, — каже, — куркулька, чоґо ти їй робитимєш іще гроб?”. Усіх хоронили в братській могилі, всіх складали, а мій дєдушка хотів її похоронить отдєльно, зробити їй гроб. Він доски дома набрав, пішов — сам плотник був, каже: “Здєлаю гроб” (вона ж умерла, мамина сєстра, а дєдушка доводиться моїй мамі свьєокор). І він пішов зробити же ж цій маминій сєстрі гроб. Прийшов же цей Іван Іванович Шєрет і сказав: “Ти шо, куркульки будєш гроб робить?”.

Ну всьо равно, пішли батько й мати мої, викопали могилу самі ночно удох, підкопали ж там, того шо без гроба її класти ж, грўдки кидать на неї землі. Підкопали, положили її туда і доскою затулили. А потом уже закопали.

А дє братські могили, там давно вже земля позападала, осіла, ніхто ці могили не оправляв.

У ті роки хтось жив баґато, хтось бідно, ну їх, баґатих, зразу розкуркулили. А за шо розкуркулили? Оце ж наші всі бідні розказують: ну за шо тих Никанорів розкуркулили — п'ять сїнів, в однім домі живуть, п'ять невїсток, у їх земля, вони самі, без ніяких роботників все обробляють, і в їх усе було — і свинєй, і коров, і воли були, і є чим поле обробить, і вони купили собі молотарку, а молотарка в сєлі — це люди

йдуть: “Давай я в тебе пороблю, даси мені поработатися?”. — “Ну, пожалуста”. Ідуть до його люди, одробляють ту машину, одроблюють — до другого перетягають, там поробилися, і отак по хутору та молотарка ходе; і так же ж і маслобойка — вони все своїм трудом нажили, і їх розкулачили!

Так воно ж і добро було те жалко оддавати, а главне — шо на Соловки ж одвезли!

— *А як розкуркулювали?*

— Не знаю, це давали, мабуть, наряд із району. Приїде міліція і виганяють з хати, оце як мою тьотку і дядька, Андрія і тьотку. Вигнали з хати, хату военні зайняли, робилася там залізнична дорога, війську часть одкрили в тій хаті, варили военним їсти, а збоку палатки поставили. А дядько собі вирив яму, поставив шалаш, курінь із веток, соломою там накидав: п’ятеро дітей і їх двоє, і в тому шалаші жили до зими, поки аж холодно стало, тоді уже розрішили їм отут у хуторі, оце збоку тьотки Гашки — хатина та й досі стоїть там, отам вони всі доживали віку.

Записав Є. Голобородько 2005 р.

Село Ями Покровської сільради Дубина Анастасія Захарівна, 1919 р. народження

— *Ви нам ’ятаєте про голод?*

— Ну а як же! Я трохи тоже не здохла! Качани голі товкли і з них робили мукичку на коржики, а з крупи цієї варили суп. А воно як дерево, таке... Як наїлася, так трохи не здохла.

— *А батьки?*

— І батьки так же. Траву рвали, сушили “карачіки”, по-нашому — бересток, листя шморгали, сушили, товкли, коржі пекли. Траву метлічку шморгали — суп варили. І ото трохи не подошли.

— *Як Ви думаєте, чому був голод? З чого воно взялося?*

— А ти знаєш, скіки хліба було! Восем винбарів повно зерна було, і церква тут була повна. А ми трохи не подошли, не давали те зерно.

— *А урожай був нормальний?*

— Я тоді ж мала була, не знаю.

— *Ви не пам’ятаєте, чи ходили по дворах, забирали зерно?*

— Вибирали, даже шапку знімали й вимітали. А дівочка така ходила: “Дядю, та остав хоч трошки зернечка!”. Забрав!

— *Не ваші? З села?*

— Яменські, яменські. Наверно, вредітелі вони були.

У багатших зерно було — і не давали, а чого не давали... Кулаків вивозили на поле, у ярк посадили і сиди. Кулаки — це коли в тебе борона дерев’яна... (Запис обірався).

Записав Є. Голобородько 2005 р.

БЕЛГОРОДСЬКА ОБЛАСТЬ (РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ)

Виборна Клавдія Дмитрівна, 1928 р. народження
(сьогодні мешкає в селі Новознам'янка Тополівської сільради
Троїцького району)

— *В селі, где вы жили, умирали тогда люди?*

— Умирили, да, у Борках умирали, а в ГЭСовском совхозе — там нет, не умирали, там работали, и дирекция совхоза давала людям, там не было голодовки.

— *Как Вы думаете, в чём была причина голодовки?*

— Ну знаете, на этот вопрос каждый отвечает по-своему. Когда мой муж Владимир Петрович писал историю нашего села, вот этого, он опрашивал людей, ну и каждый говорил по-разному. Ну что умирали, так это правда, прямо семьями умирали, и всё. И детей ели. Об это писала газета “Сельская новь”. И говорят, что не давали им хлеба, не давали зерна. Ну я так понимаю, что не давали потому, шо это посевной материал; ну как же они раздадут, если надо было посеять на следующий год? Это ж опять будет голод. И мне рассказывали тут (они уже выехали) — прямо, говорит, и дети, и все — столько... ну, половину села умерло!

Тут амбары были с зерном, и каждый хотел в карман себе взять, и судили за это.

Лично я считаю, что это было не вредительство, а просто неурожай...

Люди рассказывали, что тут были активисты, “стотысячники”, они ходили и командовали: давайте хлеб. А в кого найдут — они отбирали. Был такой Летнёв, “стотысячник”, все его не любили. Он несколько такой, с завихренью был, ну считал, что я, мол, “стотысячник”, я могу что хочу, то и делать. Это в Ромашовке, село такое тут рядом, пять километров. Сейчас уже это село вымерло, его нету.

— *А у вас, в Валуйском районе, ходили люди рвать на поля колоски?*

— Не знаю.

— *Может, знаете, что кого-то сажали за собирание колосков?*

— Сажали, да. Тут, я знаю, сажали. Они там на току работали и в

карманы набирали, их сажали за воровство. Это очень строго.

Вот сейчас в Луганске живёт Окатов Николай Павлович, так он рассказывал, что председатель колхоза Змеевской тут был... И вот он его посадил за то, что в кармане обнаружили зерно. Он мне рассказывал, шо сидел в лагерях, рассказывал, как там было очень трудно, без ридной земли, голодный совсем.

А мы с родителями в 33-м году жили в Уразовском совхозе (это Белгородская область). Мне было пять лет, когда мы уехали в Уразовский совхоз.

— *А там люди умирали?*

— Не, в Уразовском совхозе не умирали, там не умирали. Как-то выживали, не умирали, нет, а здесь — умирали.

— *Говорят, из близлежащих украинских сёл в Уразово ездили, выменивали продукты за вещи: за рушники, за добротные вещи, за одежду, платки. Правда это или нет?*

— Конечно, да. Это правда.

— *У них были излишки продуктов? Может, они лучше работали?*

— Да нет, просто, наверное, они богаче там жили, и всё.

Записав Є.Голобородько 2005 р.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Ульянченко Василь Микитович, 1920 р. народження

(сьогодні мешкає в місті Луганську)

“Здравствуйте, Ирина Васильевна!

23 ноября 2007 г. слушал Вашу передачу по радио на тему Голодомора 1932-22 гг. и решил поделиться своими воспоминаниями.

Я, Ульянченко Василий Никитович, родился 25 октября 1920 года в селе Разумовка Запорожского района Запорожской области. Село стоит на берегу Днепра у нижней оконечности острова Хортица. В 1925 году родители переехали во вновь образованное село Выводово в степной местности Томаковского района Днепропетровской области.

В 1940 году я был призван на военную службу. Участвовал в боях в Великой Отечественной войне на Западном фронте и на обороне Москвы. В 1944 году был направлен в военное пограничное училище. Окончил в 1946 году. В течение 25 лет служил непосредственно на границе.

Общий трудовой стаж 44 года. Образование высшее юридическое. Полковник в отставке. Веду активный образ жизни. За активную работу зачислен в состав Луганского погранотряда.

Теперь по существу. Голодомор я пережил и прочувствовал по полной программе.

Семья наша насчитывала тогда семь душ — родители, три брата и две сестры. Состояли в колхозе. Голод для нас начался с конца 1932 года, а пик голода пришелся на весну 1933 года.

Всё зерно — пшеница, рожь, ячмень, овёс — было сдано государству “под метёлку”, оставалась в 1932 году только кукуруза. В нашей местности, правда, овощи не отбирали. Была пословица: “Жито та пшениця журяться, що за границю сунуться, а кукурудза сміється, бо дома остається”.

Зимой мы питались только картошкой и соленьями. Помогало нам зимой лошадиное мясо. От бескормицы в колхозе дохли лошади. Их вывозили в степь и там оставляли. Мы с отцом ходили на скотомогильник и от бывшей нашей лошади отрубывали куски мяса, дома варили их и ели.

В нашем селе была начальная школа до 4-го класса. Учился я хорошо, и отец отправил меня учиться в семилетку в селе Разумовка. Туда он привёз мне мешок кукурузной муки.

В один из дней сентября или октября 1932 года в дом, где я жил, пришли два молодых активиста и насильно отобрали у меня оставшиеся полмешка кукурузной муки, а точнее, вырвали ее из рук, невзирая на мои просьбы, слёзы и сопротивление. Пришлось мне бросить учёбу и вернуться домой в село Выводово.

Этот случай со мной (пусть и мелкий в общем масштабе) говорит об организованном Голодоморе. Пока была зима (а она была очень морозная), выручала нас конина. К весне 1933 года запасы иссякли, конина растаяла, её закопали. Начался настоящий голод.

В нашей семье умерли голодной смертью мои младшие брат Савка и сестра Прасковья. Врезались навечно в память похороны брата. Его мы хоронили в одной яме с соседом Фащенко Яковом, также умершим от голода.

Однажды весной, когда ещё мог ходить, я пошел к дяде в Разумовку. Он работал тогда в Запорожье на заводе кузнецом, им давали по 600 грамм хлеба. Он дал мне покушать хлеба, но немного. Когда он отлучился, я, грешным делом, тайком ещё съел кусочек хлеба. Когда я пошел домой, мне стало очень плохо, я забрался в бурьян и уснул. Пропал полдня. Обошлось, и я вернулся домой.

Другой случай — когда прилетели весенние ласточки. Я одну поймал, точнее, сбил, ободрал, выбросил внутренности и сырую съел.

Апрель-май 1933 года — самый тяжелый для меня период жизни. Помню, что был опухший, кожа лопалась, вытекала сукровица, силы покидали меня. Всё было безразлично, и в одно время я успокоился и слёг. Как-то старший брат Михаил — а он был посильнее меня — подошел ко мне и сказал: “Что ты лежишь?”. Поднял меня, чем-то увлѣк.

Этот случай, я считаю, спас меня от верной смерти.

Заканчивая свои воспоминания, я утверждаю, что Голодомор в Украине с осени 1932 года по июнь 1933 года был целенаправленной, организованной акцией против украинского народа, воплощенной правительством и высшими партийными органами Советского Союза.

Я готов свидетельствовать об этом перед кем угодно!

Несколько слов о голоде 1946-1947 годов.

В эти годы я был офицером-пограничником и служил на границе с Китаем в Даурском пограничном отряде. Имел возможность помогать родителям. Однажды я сделал родителям денежный перевод. Родители получили деньги только тогда, когда по моей просьбе вмешалась районная прокуратура. Мне родители написали, чтобы я не делал переводы.

В ноябре 1946 года я был в отпуске, у родителей было все в порядке, жили они небогато, но терпимо. Волею судьбы в апреле 1947 года я приехал в отпуск из Забайкалья.

Представить трудно, но факт: в доме у родителей абсолютно ничего не было съестного. Хорошо помогли тогда продталоны, которые выдали мне на весь период отпуска. По талонам можно было получить продукты в Запорожье. Кроме того, председатель колхоза выписал мне как бывшему фронтовику пуд ржаной муки. У него был некоторый запас, и он по строгим нормам выдавал муку механизаторам и командировочным. Такая своевременная помощь, можно сказать, спасла моих родителей.

Сам я после отпуска возвращался на границу в Забайкалье (а путь скорыми поездами длился 8 суток) уже полуголодным. Но свет не без добрых людей. Мне повезло: один офицер-попутчик заметил, как я питаюсь, где-то в районе Урала, предложил мне помощь и делился со мной продуктами до Читы”.

**Ці спогади В.М.Ульянченко
передав у Луганську обласну філію
Асоціації дослідників голодоморів в Україні у 2007 р.**

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Зозуля Марія Максимівна, 1921 р. народження

(сьогодні мешкає в місті Красний Луч Луганської області)

“Мне 86 лет. Живу сейчас в Красном Луче Луганской области. Когда был Голодомор, я жила в селе Поповка Краснолиманского района Донецкой области. Тогда мне было 12 лет. У родителей нас было семеро детей — пять учеников и два взрослых брата, которые в Голодомор умерли. Им было 16 и 19 лет.

Мы ходили в школу, там нам давали маленькие черные лепешки, сверху 5 грамм сахара. А после уроков мы всей семьей ходили в поле и искали столбики подсолнуха и кукурузы, дома вынимали оттуда белое, сушили и толкли в ступке, потом мочили, и когда они набухнут — съедали. Потом ходили на мусорники, где-то очистки с картошки находили или еще что-то, несли все домой, чтобы вместе кушать. Видимо, это и спасло нас.

На улицу боялись выходить, ибо по всей улице лежали мертвые тела, которые было некому убирать. Были организованы бригады, которые закапывали эти тела за селом, а не на кладбище.

Вспоминать и сейчас жутко... Запах от разлагающихся тел был невыносимый и долгие годы не проходил.

В 33-м году отец, узнав, что в Воронежской области урожай, уехал туда на заработки и привозил нам муки. Так мы и спаслись”.

**Цей лист надійшов до Луганської обласної філії
Асоціації Дослідників голодоморів в Україні у 2007 р.**

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Шабельник Іван Григорович, 1924 р. народження

(Народився і жив до 1941 року в селі Чёркас Білоцерківського району Київської області. Батько — Шабельник Григорій Устимович, мати — Шабельник Уляна Петрівна. І.Г.Шабельник більшу частину свого життя працював на луганських заводах, у тому числі й на керівних інженерних посадах. Сьогодні мешкає в місті Луганську)

“Начну свой рассказ с начала коллективизации. Отец ее не принял категорически, за что жестоко поплатился. Сначала у него отняли все имущество, нажитое тяжелейшим трудом. Колхоз уравнивал всех под одну гребенку — и зажиточных тружеников, и бездельников, не имеющих ни кола, ни двора. Отец с этим смириться не смог и отказался писать заявление в колхоз. Тогда мать по совету деда написала заявление от себя. Но и это не спасло нас от разорения.

На отца стали давить беспощадно, обложили непосильным налогом, заранее невыполнимым, и под предлогом того, что отец не выплатил липовый налог, прислали бригаду коммунистов, сельских активистов и разных других городских проходимцев и забрали все, что еще было на подворье и в хате. Остались мы в голых стенах без средств к существованию, без одежды и продуктов питания.

Между отцом и матерью в это время произошел разрыв. Мать вступила в колхоз, ей возвратили сохранившиеся вещи, но не все — лучшие вещи были разворованы активистами.

А через несколько дней арестовали отца и отправили его в район как преступника, прочитали приговор и выслали на строительство Беломорканала (на какой срок — не помню), пока не выжали из него все силы.

Я был в растерянности: ничего не понял, где отец, почему он не приходит домой, почему не стало еды. Мать с нами эту тему не обсуждала.

Сейчас я размышляю: как можно было великого труженика, больного, фактически инвалида превратить в преступника и запроторить на Север? Он очень плохо слышал звуки, и как ему трудно пришлось в ссылке, можно только догадываться. Такая же доля постигла многих. Сталин безжалостно уничтожал крестьян, особенно лучших из них, так как они не поддерживали политики коллективизации.

Через несколько лет отец вернулся худой, изможденный, оборванный и совсем больной, он с трудом передвигал ноги.

Начался голод. Мать в надежде спастись бежит в Белую Церковь, взяв с собой Дмитрия (сына от первого брака) и Анну (мою сестру). А мы с отцом остались в селе. Отец, пока мог, уходил утром на поиски работы, вечером приносил скудный заработок.

Однако он вскоре слег. Иногда отец посылал меня к родственникам попросить хлеба. Я шел, однако там получил ответ: “Мы сами погибаем”. Как-то соседка зашла с кусочком хлеба, дает отцу, а он, мученик, уже не реагирует. Женщина ушла и забрала хлеб, а попросить я постеснялся. Эта женщина торговала на базаре, всегда что-то перепродавала и так сводила концы с концами.

Для меня настали самые черные дни. Сколько я пролил невинных детских слез, сидя голодный в хате с умирающим отцом — об этом никто не знает. Но вот с Божьей помощью на меня обратил внимание взрослый парень Петро Скрипка. Он позвал председателя сельсовета и показал, в каком положении находимся мы с отцом (а сколько по всему селу было таких несчастных!).

Председатель взял палку и начал ею стучать по ногам отца (видно, был опытным в этом деле). Нога слабо дернулась, а председатель и говорит Петру: “Что ты шум поднял, видишь, он еще живой, а от живых родителей мы детей не отбираем (какой гуманист!), а еще, говорят, и мать у него есть”. Я подумал: “Все пропало, мать-то у меня действительно есть, не возьмут меня в колхозный детдом”.

Но парень действительно хотел мне помочь. Он взял меня за руку (сам я от истощения уже не мог ни ходить, ни сидеть, падал, если не упирался двумя руками в сиденье) и повел меня к председателю колхоза, сельскому человеку. После недолгих разбирательств он распорядился определить меня в детдом. Петро меня кое-как помыл, раздобыл кое-какое одеяние. Я получил паек и место жительства.

А где могила отца, и по сей день никто из родственников не знает. Кстати, уже в 1975 году нам с сестрой по нашей просьбе в Белой Церкви выдали свидетельство о смерти отца. Дата его смерти — 1933 год. Не указано ни числа, ни месяца смерти, отсутствует и запись о причине смерти.

Мой отец умер в то время, когда СССР по демпинговым ценам “выбрасывал” на мировой рынок миллионы пудов хлеба, мяса и других продуктов, а также нефти, лесоматериалов и прочей продукции и товаров. Тогда, когда на родных нивах собирали высокие урожаи, но коллективизация выкачивала все заработанное у крестьян для экспорта, оставляя миллионы людей совершенно без хлеба.

При такой политике правительства крестьяне стали питаться чем попало: были съедены все кошки и собаки. Предприимчивая часть населения бросилась во все концы страны в поисках спасения от голодной смерти, а оставшиеся люди, съев все съедобное и несъедобное, стали пухнуть, болеть и умирать тысячами. Обезумевшие люди ели своих и чужих детей, дети съедали трупы своих родителей, пошли в пищу и трупы животных. Людоедов расстреливали или отправляли на Соловки или другие места заключения, откуда не было возврата.

Всему этому свидетелем был и я. Я видел из окна, как на подводу собирали мертвых и отвозили в общую могилу. На моих глазах умерло много моих сверстников (в нашей хате некоторое время был детский приемник). А по соседству дети съели своего мертвого отца...

Правительство вместо оказания помощи вымирающему населению ужесточило против него репрессивные меры. Так, 7 августа был принят закон, карающий 10-ю годами тюрьмы всех тех, кто посягал на общественную собственность (это были собранные на поле после уборки колоски, выковырянные на убранном поле несколько килограммов буряков или картошки и т.п.). Сколько пострадало людей от этого зверского закона — ответа нет. А ведь речь идет о полях, на которых уборка урожая уже была завершена.

Вот при таких обстоятельствах моя мать решила попробовать спасаться в Белоруссии. Какими-то путями в село дошел слух, что там местные люди принимают беженцев из Украины и дают им временный приют. Собралась группа односельчан, к которым примкнула и моя мать с Дмитрием и Анной (сестре тогда было лет 5-6), и группа отбыла из Чёркаса. Я даже не знал и не видел, когда именно они уехали — для матери я был, наверное, “лишним” ребенком.

Я понял, что остался наедине со смертью и меня ожидает верная гибель. Я не плакал, а истерически рыдал.

Не помню, что я тогда ел. Часто был голодный целыми днями — в доме было пусто. Однако изредка кое-что перепало. Помнится, я ме-

нял отцовский инструмент и разные железяки на пшеницу: я даю соседскому пацану товар, а он мне — стакан пшеницы. Пшеницу я жарил на сковороде, было очень вкусно. (Пшеница была не у каждого, таких людей были единицы — это те, кто имел доступ к колхозному амбару или непосредственно был занят уборкой урожая, его транспортировкой и т.п.). Однако эту “лавочку” вскоре обнаружили и закрыли.

Еще у меня была одна статья дохода. Я ходил в сквер возле школы, там часто резвились дети учителей. Они выходили на улицу не с пустыми карманами, у каждого из них были пирожки, печенье или еще что-то. И в азарте игр, всеобщей беготни, случалось, кто-то из них терял кусочки или крошки съестного или выбрасывал недоедки. Я ловил такие моменты и подбирал эти “подарки”, пока не подходили конкуренты.

Сколько я, семилетний пацан, провел в одиночестве, не помню, но для меня это была бесконечная беспросветная ночь.

В Белоруссии односельчане матери взяли ее в оборот: почему, мол, она оставила меня в Черкасе, и под их давлением мать приехала за мной. Помню, она привезла с собой немного сухарей с расчетом на обратную дорогу. Однако когда мы с ней сели на пароход Киев-Могилев, у нас не оказалось ни одного сухаря. Может быть, мать раздала их голодающим, а может быть, ее обокрали, но мы, сидя в забитом людьми грузовом трюме, трое суток ничего не ели. Трюм был переполнен, люди сидели буквально нос к носу, пассажиры время от времени развязывали свои “тормозки” и ели, а на нас, страждущих, полуживых, никто не обращал внимания.

Кажется, в Рогачеве была длительная остановка. Женщины сделали из своих юбок какое-то примитивное рыболовное средство, наловили мелочи, сварили уху, и нам с матерью немного досталось. В городе мать хотела что-то продать и на вырученные деньги купить еды, но у нее ничего не получилось.

Высадились в Могилеве. А дальше надо добираться до села Усушек Чаусского района, где нашли пристанище наши односельчане. Нужно идти, а ноги не несут, я совсем обессилен, падаю, нет мочи. Мать каким-то чудом держится. Я настолько истощал, что даже сидеть не мог. Мать меня поднимает, а я падаю: не на чем сидеть, одни кости. С трудом добрались до первого поселения. Мать говорит мне: “Пойди в крайнюю хату, попроси хлеба”. Превозмогая немощь и стыд, зашел в хату. Хозяйка как раз вынимает из печи свежий хлеб, я от этого запаха чуть не упал без чувств. Хозяйка, видя, в каком я состоянии, дала мне хлебец, видно, из последней закваски (в Україні такий хліб називається “перепічка”). Узнав, что со мной мать, хозяйка позвала ее и начала нас кормить. Тут выяснилось, что мой организм не принимает пищи, все проглоченное моментально возвращается назад. Сбежались соседи, начали обсуждать

ситуацию, искать методы лечения, сделали какое-то питье, давали по-немногу. Помню, применяли наш родной лук.

Нас оставили ночевать, а утром я уже смог кое-что съесть. Дело пошло на поправку, и через день мы с матерью двинулись в путь. Добрались мы до своей базы в селе Усущек, жили в доме Шмаева Астапа Абрамовича. Этот человек и его жена останутся навечно в истории моей исковерканной жизни как пример бескорыстия и высочайшего человеколюбия.

Природа здесь была изумительная: чистая река, красивый лес, а в лесу море грибов и ягод. Мы насушили “лисичек” и привезли домой. Здесь хорошая бульба, много овощей и фруктов, а также корма для животных.

Я ходил на мельницу, становился с торбой около лотка, из которого сыпалась мука, и мне крестьяне бросали в нее кто совок, а кто два муки, так что мы вернулись домой с мукой и грибами. Отмечу, что белорусы — исключительно добрый, отзывчивый и дружелюбный народ. Они спасли нашу семью от голодной смерти...

Сейчас нас пытаются убедить, что компартия изменилась и обновилась, что она теперь другая и борется за коммунизм с “человеческим лицом”. Но мы, оставшиеся в живых свидетели Голодомора, можем ответить, что это их очередная ложь. Они лгали во все времена, оправдывая и покрывая этим свои злодеяния и кровавые эксперименты на людях. Коммунизм всегда стоял на лжи и на массовых репрессиях.

Нравственность коммунистов ярко проявилась во время голосования в Верховной Раде вопроса о признании Голодомора 1932-33 гг. геноцидом украинцев. И если коммунистам мало уже имеющихся документов и свидетельств Голодомора, пусть они прочитают также мои воспоминания, пусть оторвутся от высоких кресел и поедут в любое село в 100 км от Киева, например, в мое родное село Чёркас. Там старожилы расскажут, какой ужас они пережили в 33-м, и покажут могилы погибших от Голодомора селян, в чем виновата коммунистическая оккупация.

Пока коммунистическая зараза жива, вряд ли возможно полное духовное возрождение Украины. Необходимо истинное покаяние всякого, кто хоть сколько-нибудь причастен к коммунистическим идеям. Лично я в этом грехе покаяться в церкви перед крестом, так как был членом компартии.

Необходимо возвратиться к православной вере, к истокам национальной духовной культуры, национальной государственности.

Я не пытался подогнать свое повествование под какие-либо политические концепции. Бесспорно, найдутся люди, которым мои воспоминания не понравятся, но я передал то, что видел и пережил сам.

Я хочу предостеречь людей от того, чтобы описанные мной бедствия никогда не повторились”.

**Ці спогади І.Г.Шабельник
передав у Луганську обласну філію
Асоціації дослідників голодоморів в Україні у 2007 р.**

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Коробань Наталія Василівна, 1954 р. народження
(сьогодні мешкає в селищі Слов'яносербськ)

“Трино Василівно, слухаючи Вашу передачу по радіо, я дуже зраділа, що Ви дали адресу і запрошуєте нас — дітей батьків, які пережили Голодомор 1932-33 років, написати про злочин, якому нема і ніколи не буде прощення.

Моя мама — Коробань Ганна Данилівна, 1919 р. народження, жила в ті страшні роки Голодомору в середній частині України, на Кіровоградщині, в Ольшанському районі у селі Вівсяники, а похоронена на Луганщині, у Слов'яносербську, бо жила тут останні роки, і я її доглядала.

Пишу цього листа на прохання моєї матері, якої вже нема чотири роки. Нехай цей лист увійде в історію. У мене на душі залишився великий камінь. Не покидають, мучать мене думки про те, що я досі не змогла виконати материнський наказ, і це не дає мені спокою.

За кілька днів до того, як мене покинула матуся, вона була написала цілого листа “начальнику”. Я її спитала: “Якому начальнику?”. “Самому главному — щоб такого голоду, як ми пережили в 1932-33 роках, ніколи не було”.

Мама розповідала, що в їхньому селі вмирили люди, пухли, падали і лежали, бо не могли встати, бо були дуже голодні. Тоді ті, хто могли, звозили їх на підводах (візках) і ховали по декілька відразу. Пустіли цілі вулиці. Влада забирала в людей все зерно, яке в них було, навіть мітлюю підмітали, щоб і зернинки не лишилося. А як у кого знайдуть зерно, навіть у кишеню сховане, то засудять. І люди боялися, ходили голодні, мусили були ритися в мерзлій землі. Як знайдуть мерзлу картоплинку чи мерзлий буряк, то пекли в печі і їли.

Горе не оставило жодну родину в селі. Два рідні братики моєї мами померли. Одному було шість рочків, другий трошки старший.

Коли прийшла весна, появилася трава, то їли траву — і лободу, і кропиву, шпориш та інші трави. А як стали поспівати вишні, то був уже празник, тоді їли вишні.

А ще приходилось робити в полі за тарілочку “латури”, бо хто в полі працював, тому й наливали цю “латуру”, і то рідесеньку (“латура” — це

в киплячу воду вливали окремо збовтану з водою муку, заварювали, і так по тарілочці ділили людям). Як ішла мама в поле, то думала: хоча б хто-небудь загубив кусочок хліба — така була голодна. Цілий день полола в полі з жінками, а як ішла додому, заходила до першої криниці і так пила воду... Запам'ятала, як жінка, що була хазяйкою тієї криниці, сказала: “Дівчино, мені не жалко води, ну щоб ти не заслабла, бо дуже багато п'єш води”. Так мама й вижила.

Ще в ті роки організовували колгоспи з того добра, що до цього нажили люди своєю важкою працею. До колгоспів мої дід та баба жили добре, мали землю і худобу, дід уже вигнав був мур для будинку до середини вікна. Нова влада зламала його життя, забрала в колгосп коней, плуги, землю і все, що було ним придбане.

Залишилось голодними четверо дітей. Якось треба було їх годувати, і вирішив дідусь зі своїми трьома братами поїхати на заробітки. Тоді нікуди не пускали, окрім як у Грузію — косити траву в долині. Там він заробив гроші, навіть прислав додому посылками муку. У Грузії він захворів малярією, бо кусали малярійні комарі. Брати посадили його на парохід, уже слабого. Як їхав додому, так у дорозі і помер — не доїхав.

Ірино Василівно, пишу цього листа, а душу щось стискає, давить, і котяться сльози, бо це спогади моєї мамусі, якої вже немає. А в передостанні свої дні мама попросила в мене “латуру”. Я їй сказала, що не вмю її готувати. Вона розказала, як це зробити, я приготувала і налила їй тарілочку. Вона сиділа на ліжку, бо вже не ходила, я тримала її тарілочку, вона сама їла ложечкою цю “латуру” і казала: “А, яка добра!”. А в мене градом котилися сльози, я старалася їх від неї приховати. І так Господь Бог дарував їй 82 роки, спасибі йому.

Якщо у Вас за цими матеріалами колись вийде книга, я обов'язково її куплю.

Бувайте здорові. З повагою, Наталія Василівна”.

**Цей лист надійшов на адресу Луганської обласної філії
Асоціації дослідників голодоморів в Україні у 2007 р.**

КРАСНОДАРСЬКИЙ КРАЙ (РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ)

Лозова Олександра Кузьмівна, 1915 р. народження
(сьогодні мешкає в селі Лантратівка Троїцького району)

У наших сусідів четверо дітей від цього голоду вмерло.

— *А де ви тоді жили?*

— Ми на Кубані жили, село Алексеевка Белореченського району.

— *Голод і там був?*

— Був, був. Я ж кажу, четверо дітей... Кодá мій хазяїн... Як-то ми сіянку перебирали, а він сидить та і вспомнив за свою сім'ю. Сім душ лежало у хаті, шо, каже, ногті поодпадали, вже розложилися люди. Так приїхали підводою, накидали на підводу, як снопи ото, та привезли до ями. За колеса взяли й перевернули — хто як упав. Ой, та було... У нас голод був страшний...

— *Це на Кубані було?*

— Це на Кубані.

Записав Ю. Коденко 2005 р.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Петрова Ніна Олексіївна, 1928 р. народження

(сьогодні мешкає в місті Луганську)

“Шановна Ірино Василівно!

Велика подяка Вам і Вашим колегам за святую справу повернення імен наших співвітчизників, які загинули під час Голодомору в 1932-33 роках на Луганщині.

В минулому році, коли по радіо я почула, що білоруський президент Лукашенко заявив, що в Україні не було Голодомору, то написала про це двоюрідній сестрі мого чоловіка Шлапакової Ніні Петрівні, яка зараз живе в Білорусії.

Ніна Петрівна — ветеран Великої Вітчизняної війни, заслужений ветеран праці, вона виховала п'ять дочок, має онуків і правнуків. 15 травня 2008 року їй буде 85 років. Нагороджена орденами і медалями.

Раніше вона мені розповідала, що до війни її сім'я проживала в селі Новобіла Новопокровського району Луганської області. Її батько Кравченко Петро Степанович був звичайним селянином, працював в артілі, де вичиняли шкіри. Артіль не заплатила якісь податки, за що їх усіх арештували і відвезли до Луганська. У сім'ї були відомості про те, що таких тисячами розстрілювали в Сучій Балці міста Луганська.

Ніна Петрівна написала мені про те, яка біда спіткала її сім'ю в ті страшні часи. Її лист я і надсилаю разом зі своїм листом в Асоціацію дослідників Голодомору*.

А мої батьки родом із Глобинського району Полтавської області: батько — з села Кагамлик, а мама — з села Радуськівка (зараз там море). Із розповідей мами Бокій Єфросинії Федорівни я знаю, скільки загинуло з її рідні і рідні мого батька під час Голодомору 1932-33 років. Тоді померли мамин батько Бокій Федір Степанович (57 років), її мати

* Лист Н.П.Шлапакової друкуємо в цій книзі.

Бокій Олена Романівна (54 роки); у батьковій сім'ї померли його мама Безкоровайна Олена Олексіївна, залишилося четверо дітей (бо були вже дорослі і не всі були там, при ній). А всього в нашому роду померло тоді від голоду 12 дітей!

Батько з матір'ю зуміли вивезти нас, чотирьох дітей, на Донбас, у місто Горлівку. Там батько працював фінансистом в Доненерго, а мама — на шахті лебідчицею. Так ми вижили.

Ось страшна правда про Голодомор лише на прикладі моєї родини. Так діяла нелюдська радянська каральна репресивна система проти українського селянства. Так відібрали в українських селян можливість жити і продовжити життя у своїх дітях і внуках”.

**Цей лист надійшов до Луганської обласної філії
Асоціації Дослідників голодоморів в Україні у 2007 р.**

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Сорокіна Ганна Антонівна, 1915 р. народження

(дівоче прізвище Чапліна; сьогодні мешкає в місті Луганську)

Я народилася в селі Старий Мерчик Богодухівського району Харківської області.

Пам'ятаю голод 33-го року. Тоді я вже в Харкові жила, ну пам'ятаю хорошо, що одна жінка зарізала дитину свою. Посолила його, зложила в горшок. Це було в Старому Мерчику, я їздила туди, до батьків. Ту жінку засудили, в тюрму повезли, у Харків.

А в одному хазайстві батьки померли, а двоє діток осталося — хлопчики. Їх доглядала сусідка, топила піч їм. А тоді вже вона не стала топити, і вони тоді вже попримерзали до каміна і померли. Тоді їх люди похоронили.

Ну, були такі люди, що зерно ж забирали в них... Вони-то в колгоспі робили, у 30-му ж році вже був колгосп, ну в колгоспі люди нічого не получали. І зерно забрали в них, а яке осталося в їх у погребі — то картошка, то буряки, до весни ж це доїли. А весною вже нічого їсти не було, і були такі, що й померли. А як їх прізвище — я не пам'ятаю.

І мої батьки голодували, у них тоже все позабирали, картошкою та буряками жили. Ну вижили, Бог дав. Вітчійм робив у Харкові, їздив, так він получав у Харкові хліб і возив ото додому. Крім мене, іще була сестра маненька, у тридцять першому році родилася, більш не було нікого. Корова в них була, а потом уже й корову зарізали, бо їсти ж нічого було. Голод був уже в 32-му, і в 33-му — оце два роки.

А я тоді була в Харкові. Ото ж мене забрала тьотка... сусід забрав мене в Харків, курси були щитоводні, завод “Серп-Молот”. І там столо-

ва робила, варили їсти в столовій. Ото я утром рано чай поп'ю, а чай варили із буряків із сахарних. І хліба получу 300 грам — по книжкам (по карточкам). І ото кусочок хліба, і чаю того... А в заводі... вже ото поїси — там борщ варили із бурячною свеклою, і ото піддержувалися тим у заводі. Ну було, шо і в заводі люди тоже вмирили. Ну шо там, в обід поїдят, а вечером, утром же нічого ж їсти дома, тощали й помирили.

Були діти призорні (безпритульні. — *І.М.*)... Вивозили ж дітей із сел у Харків, батьки везли й бросали. Ну вони ж деякі більші дітки, так добиралися до домів, у під'їздах сиділи, де тепліше, а деякі маненькі, і ото сидить на дорозі, так зігнеться, та так і помёрло. Було йдеш, а воно ручки протягає, просе хліба... Пухлі такі були, вони ж не їли, вони ж зовсім нічого не їли. Ніхто не виривав із рук, не грабував, а тільки руки протягали отак і просили: “Дай кусочок, дай кусочок!”. Бувало, поки дійду до своєї квартири, все роздам. Ото одломлю, по кусочку їм дам, а в мене ж 300 грам того хліба.

А кіло двісті ми получали хліба — тьотка получала на двох дітей, і ото вона і я — кіло двісті. Вона половинку одріже та везе у Мерчик бабушки, а кусочок нам остається на утро й на вечір потрошку поїсти.

А дітей тих підбирали в дєтські дома. А більших — уже взрослих діток — тих забирали дєсь в училища.

Ну були і в Харкові такі люди, шо було йде, упало й кончилося. Бачила, лежали пухлі, мертві, я тоді на Холодній горі жила. Їх підбирали й хоронили.

— *Як Ви думаєте, чому почався голод? Був неврожай?*

— Та ні, в колгоспі врожай-то був, ну хліба ж людім не давали, його вивозили. По городях же ж хліб пекли, а в селах же ж людім не давали! Як вони там харчілися — то картошка, то буряк, ото таке.

По розговорах людей я знаю, шо в Росії люди жили лучче. А Україна вимирала.

— *Ви не чули, щоб у Мерчику багатих розкуркулювали?*

— В ото врем'я жили зажиточні люди, їх-то розкуркулили, забрали в їх і зерно, і все, ну вони повиїжджали. Попродали скот, й усе, у Харків вивезли і виїхали за границю кудись. У нас жив помещик багатий, імені поміщика було, люди в нього робили і слесарями, і всякими, і вони зажиточно жили. Ті виїхали. А ми жили бідно, одна корова була, ото вона наших і піддержувала. А тоді вже стало нічим і корову годувати.

А батько мій рідний... У 19-му році він брата свого повіз, і хтозна-де той брат дівся. Повіз батько його у Єкатерінослав — тоді так Дніпропетровськ називався. Брат його був білогвардієць, і коли вони відступали, і він же виїжджав. Забрав сундук із своїми віщами, жінку утопив у колодязі, а мій батько повіз його, і так він і не вернувся. А батько — знаю, шо послідне врем'я він у Краматорську був, я з ним перепи-

сувалася. Хотіла до нього поїхати, а тоді його жінка написала, що він у 35-му році помер. А моя мама вийшла заміж, вітчій робив у Харкові, у заводі “Серп-Молоті”, їздив кожний день поїздом. Там він получав і на маму, і на дитину хліб, скільки — не знаю.

А з нашого села в основному люди робили в заводі — 30 кілометрів було до Харкова, так люди їздили. І більшість робили в заводах.

Записала І. Магрицька 2007 р.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Герасименко Петро Якович, 1919 р. народження

Барабаш Раїса Петрівна, 1943 р. народження (*)

(сьогодні мешкають у селі Брусівка Біловодського району Луганської області; Р.П.Барабаш — донька П.Я.Герасименка)

— Чи пам’ятаєте Ви роки колективізації?

— У тридцятому? Пам’ятаю.

— Ваші батьки були бідними, середняками чи заможними?

— Бог його, якими они були. Я остався без батька і матері, коли мені було півтора года.

— Ви сиротою росли?

— Да, у тьотки.

— А тітка була бідна?

— Бідна, бідна.

— Ну, і коли вона записалася в колгосп? Відразу?

— Зразу.

— Де ви проживали?

— Черкаська область. У Черкасах я проживав, Сосновка.

— Це село?

— Таке, і город оно, і село.

— Колгосп у вас який був?

— Колгосп Жданова.

— А були у вас люди, які не хотіли йти в колгосп?

— Та Бог його зна, як я був маленький.

— А 33-й рік Ви пам’ятаєте?

— Та мені 33-й отак достався! Я жив у детдомі. А 33-й був... Мені було вісімнадцять год. Так я їх як натягався, що прийшлося з детдому і тікати.

— Кого натягався?

— Мертвих. Один раз з дому виходю... У вході сидить один і каже: “Чи є мертвий або живий? От, — каже, — слава Богу, прийшов, — каже, — сам до мене, і м’яса приніс”.

— Скільки людей у Соснівці вимерло?

— Та там чоловік шістсот-сімсот, а то й більше. Багато вимерло, багато. По тридцять чоловік ховали в одну яму.

— У нас тут в вимерлі хати заселяли поляками, заселяли із Чернігівської області, а у вас там заселяли переселенців?

— Заселяли. У нас і сват — переселенець із Львова.

— Що ви ще хочете розповісти про 33-й рік?

(*) — Ото баба була... Моя мати, коли була при своєму умі, вона розказувала. Вони були з багатої сім'ї, їх розкуркулили. А по сусідству жили люди, так їм вобщє їсти не було нічим нічого. Попухла вся сім'я, оце під лавою лежать... Пухли, і собак їли. І рідна тьотка моя з'їла собаку дохлу.

— У вас є могили масового захоронення людей, які померли з голоду?

(*) — Може, вони і є, но вони не сохранилися. Тоді його кидали в любі ями, воно тоді люди такі були... не в силі викопать ями. Кажуть, що були, а хтозна? Я з 43-го року, я ж вобщє цього не помню.

— Це вже коли я жив у детдомі, так мати своїх дітей їла в голодовку. Голод був тут страшений!

Записали В. Аннусова, Т. Слєпченко 2005 р.

Рай Зоя Мойсеївна, 1925 р. народження

(сьогодні мешкає в селі Кримське Слов'яносербського району)

Я тоді жила на Черкащині, село Ольшана, тоді це був Ольшанський район, а тепер, кажуть, Городищенський.

— Був там голод?

— Був голод, та ще й який голод! Ми тоді... Шо ми тоді їли? Ми нічого не бачили. Шо я пам'ятаю? Сьогодні є шо їсти, а завтра — нічого. Шо їли? Жабрій, акація, ми її рвали, сушили, товкли, мати пекла.

— До вас приходили у 32-му році на подвір'я хліб забирати?

— Не, його в нас не було, того хліба. Аби був хліб, то ми б і не голодували.

— Помирали у вас люди?

— Хтозна, я ж тоді ще була підліток, чи я там помню? Не знаю, чи вмирили в нас люди. Діла́ були нева́жні. Не дай Бог вам дождать і вашим дітям!

**Записав О. Крамаренко 2004 р.,
розшифрувала І. Магрицька**

Інформація про записувачів текстів

В. Аннусова (Аннусова Віра Андріївна) — учитель математики Баранківської СШ Біловодського району

Л. Аннусова (Аннусова Люба) — студентка фізико-технічного факультету Дніпропетровського національного університету

О. Богачова (Богачова Оксана Семенівна) — учитель історії Новобілянської СШ Новопокровського району

Г. Власюк (Власюк Гарій Володимирович) — науковий співробітник Новопокровського краєзнавчого музею

Є. Голобородько (Голобородько Євген) — студент факультету української філології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Н. Гринько (Гринько Наталя) — студентка факультету української філології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

О. Давиденко (Давиденко Оксана) — студентка факультету української філології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Н. Зінченко (Зінченко Наталя) — студентка філологічного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Л. Золотарьова (Золотарьова Лідія Дмитрівна) — пенсіонерка

І. Кава (Кава Іван Олексійович) — учитель історії Піщанської СШ Новопокровського району

В. Каплунов (Каплунов Василь Іванович) — пенсіонер

А. Кобзар (Кобзар Алла Володимирівна) — науковий співробітник Новопокровського краєзнавчого музею

Ю. Коденко (Коденко Юрій) — асистент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури і мистецтв

О. Конопля (Конопля Олеся) — студентка факультету української філології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

О. Крамаренко (Крамаренко Олександр Андрійович) — журналіст

М. Кудря (Кудря Михайло Іванович) — учитель Данилівської СШ Біловодського району

І. Магрицька (Магрицька Ірина Василівна) — доцент кафедри української мови та літератури Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

О. Мельник (Мельник Ольга Юріївна) — науковий співробітник Новопсковського краєзнавчого музею

О. Погорілий (Погорілий Олексій Михайлович) — пенсіонер

Н. Свирида (Свирида Наталя) — студентка факультету української філології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

А. Сердюк (Сердюк Алла) — студентка факультету української філології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

З. Сікорська (Сікорська Зінаїда Степанівна) — професор кафедри гуманітарних дисциплін Луганського державного інституту культури і мистецтв

В. Сімейко (Сімейко Володимир Олексійович) — директор Кременського краєзнавчого музею

Т. Слепченко (Слепченко Тамара) — студентка факультету економіки праці та управління персоналом Міжрегіональної академії управління персоналом

Н. Челапко (Челапко Наталя) — студентка факультету мовознавства, журналістики та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

О. Черкашина (Черкашина Ольга Іванівна) — науковий співробітник Кременського краєзнавчого музею

М. Чорнопиский (Чорнопиский Михайло Гнатович) — доцент кафедри фольклористики Львівського національного університету імені Івана Франка

І. Шмигельський (Шмигельський Іван Васильович) — суддя апеляційного суду міста Луганська

Н. Шовкун (Шовкун Наталя) — студентка факультету української філології Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка

Г. Щолок (Щолок Ганна Олександрівна) — науковий співробітник Кременського краєзнавчого музею

ЗМІСТ

Олександр Крамаренко УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ	3
Анатолій Климов ЦЕ БУЛА ОДНА З НАЙТРАГІЧНІШИХ СТОРІНОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ХХ СТОЛІТТЯ	13
Ірина Магрицька ВІД УПОРЯДНИКА	18
АТРАЦИТІВСЬКИЙ РАЙОН	
<i>село Дякове</i>	
Щербак Захар Пантелеймонович	29
БІЛОВОДСЬКИЙ РАЙОН	
<i>село Бараниківка</i>	
Аннусова Віра Андріївна	31
Бережна Олена Максимівна	33
Бережна Орина Афанасіївна	34
Бичкова Серафима Андріївна	36
Воротникова Ганна Іванівна	37
Гавриленко Ганна Іванівна	39
Горбаньов Іван Павлович	41
Горбаньова Ганна Терентіївна	42
Кравченко Ганна Єлисеївна.....	44
Кучеренко Ніна Романівна	46
Лободенко Раїса Павлівна	46
Макаренко Марія Семенівна	47
Меженська Поліна Пилипівна	47
Погрібняк Оришка Степанівна	49
Сіпакова Ганна Трифонівна	49
Стариков Андрій Миколайович	57
Стариков Микола Микитович	62

Старикова Єфросинія Андріївна	63
Стрига Сара Петрівна	65
Ступченко Ганна Степанівна	66
Шаповалов Павло Стефанович	67
Шаповалов Павло Стефанович і Шаповалова Ганна Григорівна	69
Шевченко Андрій Демидович	71
Шевченко Євдокія Стефанівна	73
Яковенко Ганна Василівна	77
селище Біловодськ	78
Смирнова Антоніна Андріївна	78
село Брусівка	83
Матюшко Олександра Яківна	83
село Гармашівка Кононівської сільради	85
Троценко Раїса Прокопівна	85
село Городище	
Добрицька Лідія Іванівна	87
Саєнко Євдокія Петрівна	87
Сущенко Анастасія Яківна	88
Штокалова Василина Савелівна	92
село Данилівка	
Волошина Катерина Юхимівна	92
Волошина Олександра Данилівна	93
Кайдах Марина Миронівна	93
Мірошник Віра Семенівна	94
Слепченко Парасковія Кирилівна	94
Шуліка Олександра Сергіївна.....	95
село Євсуг	
Коваль Марія Максимівна	98
Лисогор Євдокія Єгорівна	100
Подгайченко Марія Іванівна	101
Семикоз Андрій Дмитрович і Подгайченко Сергій Миколайович	104
село Зеликівка Бараниківської сільради	
Дзюба Мотря Федорівна	108
Храпата Наталя Савелівна	108
село Кононівка	
Кононенко Марія Тимофіївна	109
село Копані Євсузької сільради	
Салова Марія Олександрівна	111
Шістьора Ольга Іванівна	113
село Литвинівка	
Гапотченкова Поліна Леонтіївна	115
Гук Ніна Стефанівна	118

Піддубняк Клавдія Іванівна	122
Сергієнко Агафія Леонтіївна	123
<i>село Нижньобараниківка Бараниківської сільради</i>	
Дреєва Катерина Дмитрівна	124
Меженська Євлампія Василівна	126
Мележик Євдокія Севастьянівна	128
Мележик Павлина Прокопівна	131
Панченко Стефанида Архипівна	132
Тарабанова Ганна Леонтіївна	135
<i>село Новолимарівка Кононівської сільради</i>	
Артюшенко Іван Іванович	136
Ілюхіна Марія Яківна	138
Мірошниченко Лідія Іванівна	139
Негода Іван Герасимович	139
<i>село Новоолександрівка</i>	
Брагунець Дар'я Петрівна	140
Пережняк Ганна Олександрівна	141
<i>село Семикозівка</i>	
Пригода Марія Кирилівна	144
Снісар Михайло Петрович	145
Суховерхова Марія Никифорівна	146
<i>село Третьківка Данилівської сільради</i>	
Алещенко Ганна Федорівна	147
Лозовий Петро Степанович	148
Максимова Євгенія Василівна	149
Синельник Олександра Анатоліївна	154
Скачко Пелагея Гнатівна	154
Червань Віра Миколаївна	155
Чернявська Марія Трохимівна	156
<i>село Шуліківка Литвинівської сільради</i>	
Лисак Зінаїда Гордіївна	158
Мележик Марія Пилипівна і Титова Галина Андріївна	160
Ткаченко Стефан Васильович	162
Шуліка Зоя Микитівна	164

БЛОКУРАКИНСЬКИЙ РАЙОН

село Лизине

Журба Катерина Пантеліївна	168
----------------------------------	-----

село Нещеретове

Діденко Катерина Михайлівна і Діденко Михайло Дмитрович	169
---	-----

село Олексіївка

Медведева Марія Сергіївна	173
---------------------------------	-----

Силенко Васирина Семенівна	173
<i>село Паньківка</i>	
Журба Єфросинія Стефанівна	173
<i>село Шовкунівка Дем'янівської сільради</i>	
Гринько Андрій Васильович	175
Гринько Ксенія Єгорівна	179

КРАСНОДОНСЬКИЙ РАЙОН

село Іванівка

Федченко Борис Кирилович	181
--------------------------------	-----

КРЕМІНСЬКИЙ РАЙОН

село Голубівка

Болдар Степанида Олексіївна	186
-----------------------------------	-----

село Єніфанівка

Даниленко Іван Васильович	186
---------------------------------	-----

село Климівка Голубівської сільради

Тренпóлець Ганна Пантеліївна	187
------------------------------------	-----

місто Кремінна

Мацегора Наталія Матвіївна	188
----------------------------------	-----

Недбайло Уляна Олексіївна	189
---------------------------------	-----

Ярешко Василь Петрович	189
------------------------------	-----

село Новомикільське

Длiнний Іван Сергійович	190
-------------------------------	-----

Лозенко Парасковія Гнатівна	190
-----------------------------------	-----

Морéнець Ольга Олександрівна	190
------------------------------------	-----

Овешнікова Віра Петрівна	192
--------------------------------	-----

село Петрівське Макіївської сільради

Синиця Ганна Никифорівна	193
--------------------------------	-----

МАРКІВСЬКИЙ РАЙОН

село Веселе Кабичівської сільради

Прóненко Марко Сергійович	194
---------------------------------	-----

село Кабичівка

Кузьменко Ірина Терентіївна, Тарабановська Галина Петрівна і	
--	--

Тарабановський Іван Архипович	194
-------------------------------------	-----

село Кризьке

Гу́ра Анастасія Федорівна	197
---------------------------------	-----

Гурина Ольга Степанівна	198
-------------------------------	-----

село Курячівка Бондарівської сільради

Пугач Клавдія Андріївна	198
-------------------------------	-----

Тарабановська Катерина Єгорівна	200
---------------------------------------	-----

<i>селище Марківка</i>	
Шейко Олена Леонтіївна	202
<i>село Присяне</i>	
Чала Ганна Олександрівна	202
Челапко Наталя Василівна	203
<i>село Скородна Тишківської сільради</i>	
Дейко Євдокія Миколаївна	204
<i>село Тишківка</i>	
Мамай Марія Пантеліївна	205
МІЛОВСЬКИЙ РАЙОН	
<i>село Калмиківка Стрільцівської сільради</i>	
Кононенко Ольга Олександрівна	209
Пасішник Анастасія Федорівна	209
Суслова Мотрона Яківна	210
<i>село Морозівка</i>	
Громакова Любов Василівна	211
Медведєв Іван Іванович	211
<i>село Мусіївка Стрільцівської сільради</i>	
Лазуренко Федоска Іванівна	212
<i>село Новомикільське Стрільцівської сільради</i>	
Гончарова Анастасія Тимофіївна	213
<i>село Півнівка Зориківської сільради</i>	
Медведєв Іван Савич	214
Прядка Марія Іванівна і Прядка Тетяна Іванівна	215
Рубан Ольга Павлівна	215
Хапалова Марія Кирилівна	216
<i>село Стрільцівка</i>	
Великоцька Тетяна Володимирівна	217
НОВОАЙДАРСЬКИЙ РАЙОН	
<i>село Безгинове Гречишкинської сільради</i>	
Новиченко Анастасія Василівна	219
<i>село Вовкодаєве Колядівської сільради</i>	
Бондар Марія Єфремівна	219
Конопльова Євдокія Євсеївна	220
<i>село Дмитрівка</i>	
Макогон Мотрона Калістратівна і Супрун Клавдія Марківна	221
<i>село Колядівка</i>	
Коваль Уляна Іванівна	223
Шапка Мирон Іванович і Шапка Олександра Пимонівна	225
<i>село Олексіївка</i>	

Підгорна Парасковія Василівна і Швачка Анастасія Іванівна	227
<i>село Штормове</i>	
Кроща Ганна Остапівна і Кроща Іван Іванович	227

НОВОПСКОВСЬКИЙ РАЙОН

селище Білолуцьк

Байбарацька Ксенія Данилівна	229
Василенко Агафія Олексіївна	229
Ковальова Віра Петрівна	230
Романенко Юхим Васильович	230

село Булавинівка Піщанської сільради

Бахмет Павло Федорович	231
Шевченко Олександра Олексіївна	233

село Ганнусівка Кам'янської сільради

Поволоцький Іван Микитович	235
----------------------------------	-----

село Донцівка

Киянова Анастасія Павлівна	236
Недовесова Уляна Семенівна	236
Риб'янець Ганна Карпівна	237

село Кам'янка

Височин Євдокія Романівна	238
Калашник Ганна Василівна	239

село Литвинове Новобілянської сільради

Безкішкіна Єфросинія Федотівна	243
Неласа-Монакова Ганна Євгенівна	243

село Макартетине Осинівської сільради

Калиновська Євгенія Микитівна	247
Крупіна Олександра Кузьмівна	247
Латишева Олена Феофанівна	247
Соловійова Ганна Лук'янівна	249

село Можняківка

Абрамова Олександра Іванівна	249
Зубахін Григорій Федорович	249
Каплунова Валентина Кузьмівна	250
Каюда Марфа Устимівна	251
М'якоход Марина Сергіївна	252
Онопрієнко Марія Амосівна	252
Тарасенко Іван Митрофанович	253

село Новобіла

Апраксимова Марія Садоківна	253
Винник Марфа Вавилівна	254
Винник Микола Олексійович	254

Владимиров Тимофій Савелійович	255
Волчихіна Ганна Максимівна	255
Курило Зоя Яківна	256
Лобур Домна Олександрівна	256
Максименко Марія Костянтинівна	257
Орачов Іван Тихонович	258
Попова Марія Василівна	258
Рибалко Серафима Іванівна	258
Теплинська Таїсія Петрівна	259
Шлапакова Ніна Петрівна	259
село Новорозсош	
Чала Ганна Петрівна	260
село Осинове	
Андрущенко Василь Йосипович	260
Місанова Любов Володимирівна	260
село Піски	
Андрющенко Варвара Єфремівна	263
Андрющенко Марія Федорівна	264
Бублик Марія Харлампіївна і Костенко Оксана Йосипівна	266
Бублик Марія Харлампіївна, Бублик Олександра Лаврентіївна і Костенко Оксана Йосипівна	269
Бублик Олександра Лаврентіївна	270
Ладик Федот Тимофійович	271
Солонина Галина Антонівна	272
Чумак Григорій Денисович	274
село Риб'янцеве	
Калмикова Марфа Кирилівна	275
Несвіт Анатолій Костянтинівич	275
Шаповалова Олександра Олександрівна.....	276
село Рогове Заайдарівської сільради	
Ільїнов Василь Данилович	276
село Танюшівка	
Іванієнко Варвара Яківна	277
Індиченко Іван Іванович	277

ПОПАСНЯНСЬКИЙ РАЙОН

селище Калинове

Седінкіна Клавдія Степанівна	278
------------------------------------	-----

СВАТІВСЬКИЙ РАЙОН

село Барикине Містківської сільради

Якуба Дар'я Степанівна	283
<i>село Верхня Дуванка</i>	
Соболь Марія Осипівна	283
<i>село Гончарівка</i>	
Заярна Марія Пилипівна	284
Котляров Іван Васильович	284
Крохмальова Наталя Іванівна	285
Нижівська Степанида Юхимівна	286
Тарануха Олександра Степанівна	287
Тарануха Петро Григорович	288
Яшова Марія Мартинівна	288
<i>село Куземівка</i>	
Діуліна Галина Кирилівна	288
<i>село Містки</i>	
Несмашний Петро Іванович і Несмашна Наталя Гнатівна	294
<i>селище Нижня Дуванка</i>	
Ковтун Марія Степанівна	396
Крикунова Надія Іванівна	397
Ржевська Ангеліна Іванівна	397
Семистяга Олександра Сергіївна	398
Смалько Микола Дмитрович	398
Тарануха Анастасія Петрівна	398
Шевченко Василь Михайлович	399
<i>село Петрівка</i>	
Чирка Килина Іванівна	302
<i>село Преображення</i>	
Остапенко Олександра Петрівна	304
<i>село Рудівка</i>	
Михайлівська Марія Іллівна	305
<i>село Чепигівка Містківської сільради</i>	
Палієнко Марія Данилівна	307
СВЕРДЛОВСЬКИЙ РАЙОН	
<i>село Карпове-Кріпненське Дар'їно-Єрмаківської сільради</i>	
Круглов Володимир Костянтинович	308
СЛОВ'ЯНОСЕРБСЬКИЙ РАЙОН	
<i>село Калаус Трьохізбенської сільради</i>	
Чіхачова Єфросинія Андріївна	309
Сорокіна Марія Василівна	309
<i>село Кримське</i>	

Рай Володимир Васильович	310
<i>село Кряківка Кримської сільради</i>	
Кряківцева Дар'я Полікарпівна	311
<i>село Оріхове-Донецьке Кримської сільради</i>	
Кононов Іван Дмитрович	312
<i>село Сокільникі Кримської сільради</i>	
Резніков Микола Єгорович	313

СТАНИЧНО-ЛУГАНСЬКИЙ РАЙОН

<i>село Верхньобогданівка</i>	
Євсеєва Віра Єгорівна	314
<i>село Вільхове Валуйської сільради</i>	
Калинченков Іван Федорович	316

СТАРОБІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

<i>село Байдівка Половинкинської сільради</i>	
Хамчич Олена Полікарпівна	318
<i>село Веселе Лиманівської сільради</i>	
Овчарова Марія Василівна	321
<i>село Кам'янка Хворостянівської сільради</i>	
Кітченко Агафія Павлівна	323
Колóмецька Марія Кузьмівна	323
Нікітенко Оксана Федорівна	324
<i>село Лозовівка Хворостянівської сільради</i>	
Савіщенко Євдокія Леонтіївна	325
Савіщенко Карпо Євдокимович	326
<i>село Новоселівка Титарівської сільради</i>	
Фоменко Марія Петрівна	328
<i>село Омелькове Шульгинської сільради</i>	
Боглачова Раїса Володимирівна	332
<i>село Погоріле Хворостянівської сільради</i>	
Лозова́ Полина Григорівна	333
<i>село Половинкине</i>	
Лошак Мотря Іванівна	334
<i>село Проїждже Лиманівської сільради</i>	
Бурломський Федір Федорович	334
Буцаєва Уляна Тихонівна	336
Глушкова Одарка Степанівна	336
Гончаров Іван Федорович	337
Данилейко Карпо Олексійович	339
Ковальов Роман Григорович	340
Онищенко Єфросинія Петрівна	340

Сірик Михайло Йосипович	341
Слюсар Надія Федорівна	343
Ткаченко Марія Никонівна і Бахтин Парасковія Семенівна	345
місто Старобільськ	
Ільченко Іван Михайлович	347
село Тецьке	
Чернягова Марія Йосипівна	352
село Титарівка	
Сергієнко Антоніна Кирилівна	353
Сергієнко Наталя Микитівна	354
Юрченко Катерина Харитонівна	355
село Чмирівка	
Пахомова Марія Павлівна	356
село Шпотине Тецьківської сільради	
Денисенко Ганна Іванівна	359
Прищепа Галина Сергіївна	360
село Шульгинка	
Величко Григорій Федорович	362
Четверик Катерина Омелянівна	362
Шевченко Євдокія Яківна	363

ТРОЇЦЬКИЙ РАЙОН

село Бабичеве Лантратівської сільради

Гусаченко Дар'я Василівна	364
---------------------------------	-----

село Багачка

Сінченко Катерина Антонівна	372
-----------------------------------	-----

село Високе Тополівської сільради

Лемзякова Зінаїда Лук'янівна	378
------------------------------------	-----

Максютенко Пелагея Яківна	382
---------------------------------	-----

село Восводське

Полтавська Ганна Степанівна	383
-----------------------------------	-----

село Козарик Тополівської сільради

Бондар Дар'я Михайлівна	385
-------------------------------	-----

Шматова Ганна Давидівна	390
-------------------------------	-----

село Лантратівка

Лантрат Марія Іванівна	392
------------------------------	-----

село Малоолександрівка Тимонівської сільради

Мурашова Марія Прокопівна	397
---------------------------------	-----

село Маслакове Вівчарівської сільради

Кузьменко Євдокія Василівна	399
-----------------------------------	-----

село Михайлівка Тимонівської сільради

Бондар Ніна Сергіївна	400
<i>село Новочервоне</i>	
Божкова Ганна Панасівна	401
Клименко Микита Панасович	401
Шамрай Федір Ілліч	403
<i>село Рознасіївка</i>	
Коваленко Павло Семенович	408
<i>село Сиротине Демино-Олександрівської сільради</i>	
Єфремова Ольга Гордіївна	409
<i>село Сонцеве Розсипнянської сільради</i>	
Семенова Євдокія Пилипівна	410
<i>село Тарасівка</i>	
Пономар Уляна Григорівна	412
Шевченко Андрій Степанович і Шевченко Олена Іванівна	414
<i>село Тимонове</i>	
Дубінкіна Марія Микитівна	418
Корнєв Петро Федорович	419
<i>селище Троїцьке</i>	
Гирюшта-Романенко Марія Іванівна	423
<i>село Федосіївка Рознасіївської сільради</i>	
Тесленко Антоніна Никанорівна	425
<i>село Царівка Рознасіївської сільради</i>	
Пустинникова Надія Мусіївна	427
<i>село Ями Покровської сільради</i>	
Дубина Анастасія Захарівна	433
ІНШІ ОБЛАСТІ	
<i>Белгородська область (Російська Федерація)</i>	
Виборна Клавдія Дмитрівна	434
<i>Дніпропетровська область</i>	
Ульянченко Василь Микитович	435
<i>Донецька область</i>	
Зозуля Марія Максимівна	437
<i>Київська область</i>	
Шабельник Іван Григорович	438
<i>Кіровоградська область</i>	
Коробань Наталія Василівна	443
<i>Краснодарський край (Російська Федерація)</i>	
Лозова Олександра Кузьмівна	444
<i>Полтавська область</i>	

Петрова Ніна Олексіївна	445
<i>Харківська область</i>	
Сорокіна Ганна Антонівна	446
Шевченко Андрій Степанович	414
<i>Черкаська область</i>	
Герасименко Петро Якович і Барабаш Раїса Петрівна	448
Рай Зоя Мойсеївна	449
<i>Чернігівська область</i>	
Храпата Наталя Савелівна	108
Інформація про записувачів текстів	450

Врятована пам'ять

ГОЛОДОМОР 1932-33 рр.
НА ЛУГАНЩИНІ:
СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ

Упорядник *І. Магрицька*

Художник *О. Дудник*

Комп'ютерний набір *І. Магрицька*

Верстка *О. Мосієнко*

Відповідальний за поліграфічне видання *Ю. Якимів*

Підписано до друку 23.01.2008 р. Формат 60x84/16.

Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 27,9. Ум. фарб.-відб. 30,69.

Наклад 2500 прим. Замовлення №23

Надруковано ТОВ “Промдрук”.

91055, м. Луганськ, вул. Даля, 3. тел.: (0642) 93-17-10, 93-74-55.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру №1711 від 11.03.2004 р.

*Анусова Віра Андріївна,
1956 р.н., с. Бараниківка
Біловодського району*

*Бережна Орина Афанасіївна,
1917 р.н., с. Бараниківка
Біловодського району*

*Гавриленко Ганна Іванівна,
1919 р.н., с. Бараниківка
Біловодського району*

*Меженська Поліна Пилипівна,
1922 р.н., с. Бараниківка
Біловодського району*

*Стариков Андрій Миколайович,
1914 р.н., с. Бараниківка
Біловодського району*

*Шаповалов Павло Стефанович,
1927 р.н., с. Бараниківка
Біловодського району*

*Шаповалова Ганна Григорівна,
1927 р.н., с. Бараниківка
Біловодського району*

*Матюшко Олександра Яківна,
1926 р.н., с. Брусівка
Біловодського району*

*Троценко Раїса Прокопівна,
1925 р.н., с. Гармашівка
Біловодського району*

*Добрицька Лідія Іванівна,
1919 р.н., с. Городище
Біловодського району*

*Сашко Євдокія Петрівна,
1921 р.н., с. Городище
Біловодського району*

*Сущенко Анастасія Яківна,
1922 р.н., с. Городище
Біловодського району*

*Штокалова Василина Савелівна,
1916 р.н., с. Городище
Біловодського району*

*Слепченко Парасковія Кирилівна,
1924 р.н., с. Данилівка
Біловодського району*

*Коваль Марія Максимівна,
1916 р.н., с. Євсуг
Біловодського району*

*Лисогор Євдокія Єгорівна,
1921 р.н., с. Євсуг
Біловодського району*

*Подгайченко Марія Іванівна,
1922 р.н., с. Євсуг
Біловодського району*

*Семикоз Андрій Дмитрович,
1928 р.н., с. Євсуг
Біловодського району*

*Копенко Марія Тимофіївна,
1922 р.н., с. Копані
Біловодського району*

*Салова Марія Олександрівна,
1925 р.н., с. Копані
Біловодського району*

*Шест'ора Ольга Іванівна,
1925 р.н., с. Копані
Біловодського району*

*Гапотченко Поліна Леоніївна,
1912 р.н., с. Литвинівка
Біловодського району*

*Гук Ніна Стефанівна,
1919 р.н., с. Литвинівка
Біловодського району*

*Піддубняк Клавдія Іванівна,
1931 р.н., с. Литвинівка
Біловодського району*

*Сергієнко Агафія Леоніївна,
1928 р.н., с. Литвинівка
Біловодського району*

*Мележук Євдокія Севастіанівна,
1917 р.н., с. Нижньобараниківка
Біловодського району*

*Панченко Стефаніда Архівіна,
1917 р.н., с. Нижньобараниківка
Біловодського району*

*Артюшенко Іван Іванович,
1918 р.н., с. Новолимарівка
Біловодського району*

*Ллюхіна Марія Яківна,
1910 р.н., с. Новолимарівка
Біловодського району*

*Мірошниченко Лідія Іванівна,
1922 р.н., с. Новолимарівка
Біловодського району*

*Бразунець Дар'я Петрівна,
1918 р.н., с. Новоолександрівка
Біловодського району*

*Перегняк Ганна Олександрівна,
1908 р.н., с. Новоолександрівка
Біловодського району*

*Пригода Марія Кирилівна,
1923 р.н., с. Семикозівка
Біловодського району*

*Снісар Михайло Петрович,
1912 р.н., с. Семикозівка
Біловодського району*

*Суховерхова Марія Никифорівна,
1926 р.н., с. Семикозівка
Біловодського району*

*Алещенко Ганна Федорівна,
1938 р.н., с. Третьаківка
Біловодського району*

*Гнида Мотрона Юхимівна,
мати Г.Ф. Алещенко*

*Лисак Зінаїда Гордійівна,
1924 р.н., с. Шуліківка
Біловодського району*

*Мележик Марія Пилипівна,
1924 р.н., с. Шуліківка
Біловодського району*

*Титова Галина Андріївна,
1924 р.н., с. Шуліківка
Біловодського району*

*Ткаченко Стефан Васильович,
1917 р.н., с. Шуліківка
Біловодського району*

*Шуліка Зоя Микитівка,
1923 р.н., с. Шуліківка
Біловодського району*

*Журба Катерина Паителіївна,
1912 р.н., с. Лизине
Білокуракинського району*

*Діденко Катерина Михайлівна,
1953 р.н., с. Неццетове
Білокуракинського району*

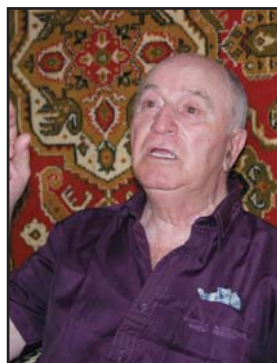
*Діденко Михайло Дмитрович,
1916 р.н., с. Неццетове
Білокуракинського району*

Силенко Василина Семенівна, 1916 р.н., с. Олексіївка Білокуракинського району

Журба Єфросинія Стефанівна, 1909 р.н., с. Паньківка Білокуракинського району

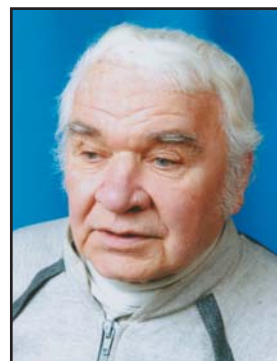
Гринько Андрій Васильович, 1923 р.н., с. Шовкунівка Білокуракинського району

Федченко Борис Кирилович, 1922 р.н., с. Іванівка Красноподонського району

Болдар Степанида Олексіївна, 1919 р.н., с. Голубівка Кременського району

Даниленко Іван Васильович, 1938 р.н., с. Єпіфанівка Кременського району

Тренполець Ганна Паптеліївна, 1924 р.н., с. Клімівка Кременського району

Кузьменко Ірина Терентіївна, 1918 р.н. (праворуч), Тарабановська Галина Петрівна, 1940 р.н., Тарабановський Іван Архипович, 1938 р.н., с. Кабичівка Марківського району

*Проненко Марко Сергійович,
1914 р.н., с. Веселе
Марківського району*

*Гура Анастасія Федорівна,
1908 р.н., с. Кризьке
Марківського району*

*Гурина Ольга Степанівна,
1927 р.н., с. Кризьке
Марківського району*

*Пугач Клавдія Андріївна,
1920 р.н., с. Курячівка
Марківського району*

*Тарабановська Катерина
Єгорівна, 1921 р.н., с. Курячівка
Марківського району*

*Шейко Олена Леонітїївна,
1914 р.н., селище Марківка*

*Мамай Марія Пантеліївна,
1915 р.н., с. Тишківка
Марківського району*

*Копоненко Ольга Олександрівна,
1923 р.н., с. Калмиківка
Міловського району*

*Пасішник Анастасія Федорівна,
1924 р.н., с. Калмиківка
Міловського району*

*Сулова Мотрона Яківна,
1921 р.н., с. Калмиківка
Міловського району*

*Громакова Любов Василівна,
1920 р.н., с. Морозівка
Міловського району*

*Лазуренко Федоска Іванівна,
1907 р.н., с. Мушівка
Міловського району*

*Гончарова Анастасія Тимофіївна,
1914 р.н., с. Новомиківське
Міловського району*

*Прядка Марія Іванівна, 1925 р.н. (ліворуч) і Прядка Тетяна
Іванівна, 1921 р.н., с. Півнівка Міловського району*

*Медведєв Іван Савич,
1912 р.н., с. Півнівка
Міловського району*

*Великоцька Тетяна Володимирівна,
1925 р.н., с. Стрільцівка
Міловського району*

*Бондар Марія Єфремівна,
1924 р.н., с. Вовкодасве
Новоайдарського району*

*Копопльова Євдокія Євсейвна,
1919 р.н., с. Вовкодасве
Новоайдарського району*

*Макогон Мотрона Калістратівна,
1914 р.н., с. Дмитрівка
Новоайдарського району*

*Супрун Клавдія Маркіївна,
1921 р.н., с. Дмитрівка
Новоайдарського району*

*Коваль Уляна Іванівна,
1921 р.н., с. Колядівка
Новоайдарського району*

*Шапка Мирон Іванович,
1914 р.н., с. Колядівка
Новоайдарського району*

*Шапка Олександра Пимонівна,
1920 р.н., с. Колядівка
Новоайдарського району*

*Підгорна Парасковія Василівна,
1912 р.н., с. Олекіївка
Новоайдарського району*

*Крохта Ганна Остапівна, 1924 р.н. і Крохта Іван Іванович,
1921 р.н., с. Штормове Новоайдарського району*

*Швачка Анастасія Іванівна,
1922 р.н., с. Олексіївка
Новоайдарського району*

*Бахмет Павло Федорович,
1917 р.н., с. Булавінівка
Новопсковського району*

*Шевченко Олександра Олексіївна,
1920 р.н., с. Булавінівка
Новопсковського району*

*Поволоцький Іван Микитович,
1927 р.н., с. Ганнусівка
Новопсковського району*

*Риб'янець Ганна Карпівна,
1920 р.н., с. Донцівка
Новопсковського району*

*Височин Євдокія Романівна,
1924 р.н., с. Кам'янка
Новопсковського району*

*Безкішкіна Єфросинія Федотівна,
1916 р.н., с. Литвинове
Новопсковського району*

*Неласа-Монакова Ганна
Євгенівна, 1925 р.н. з онучкою
Юлечкою, с. Литвинове
Новопсковського району*

*Місанова Любов Володимирівна,
1925 р.н., с. Осинове
Новопсковського району*

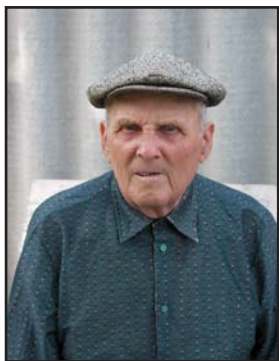
*Бублик Марія Харлампіївна,
1910 р.н., с. Піски
Новопсковського району*

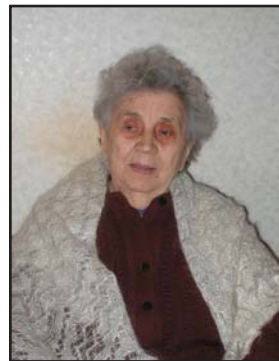
*Бублик Олександра Лаврентіївна,
1922 р.н., с. Піски
Новопсковського району*

*Костенко Оксана Йосипівна,
1910 р.н., с. Піски
Новопсковського району*

*Чумак Григорій Денисович,
1914 р.н., с. Піски
Новопсковського району*

*Седінкіна Клавдія Степанівна,
1923 р.н., селище Калинове
Попаснянського району*

*Якуба Дар'я Степанівна,
1918 р.н., с. Барикине
Сватівського району*

*Несмашний Петро Іванівна,
1912 р.н., с. Містки
Сватівського району*

*Несмашина Наталя Гнатівна,
1912 р.н., с. Містки
Сватівського району*

*Тарануха Анастасія Петрівна,
1914 р.н., сел. Нижня Дуванка
Сватівського району*

*Шевченко Василь Михайлович,
1927 р.н., сел. Нижня Дубанка
Сватівського району*

*Чирка Килина Іванівна,
1909 р.н., с. Петрівка
Сватівського району*

*Остапенко Олександра Петрівна,
1911 р.н., с. Преображення
Сватівського району*

*Михайловська Марія Іллівна,
1913 р.н., с. Рудівка
Сватівського району*

*Палієнко Марія Данилівна,
1924 р.н., с. Чепигівка
Сватівського району*

*Рай Володимир Васильович,
1925 р.н., с. Кримське
Слов'яносербського району*

*Сорокіна Марія Василівна, 1922 р.н. (ліворуч) і Чіхачова
Єфросинія Андріївна, 1914 р.н. (праворуч), с. Калаус
Слов'яносербського району*

*Кряковцева Дар'я Полікарпівна,
1914 р.н., с. Кряківка
Слов'яносербського району*

*Кононов Іван Дмитрович,
1908 р.н., с. Оріхове-Донецьке
Слов'янoserbського району*

*Резніков Микола Єгорович,
1921 р.н., с. Сокільники
Слов'янoserbського району*

*Кітченко Агафія Павлівна,
1912 р.н., с. Кам'янка
Старобільського району*

*Коломецька Марія Кузьмівна,
1921 р.н., с. Кам'янка
Старобільського району*

*Нікітенко Оксана Федорівна,
1914 р.н., с. Кам'янка
Старобільського району*

*Савіщенко Євдокія Леонтіївна,
1918 р.н., с. Лозовівка
Старобільського району*

*Савіщенко Карпо Євдокимович,
1918 р.н., с. Лозовівка
Старобільського району*

*Фоменко Марія Петрівна,
1922 р.н., с. Новоселівка
Старобільського району*

*Боглачова Раїса Володимирівна,
1940 р.н., с. Омелькове
Старобільського району*

*Лозова Полина Григорівна,
1912 р.н., с. Погоріле
Старобільського району*

*Слюсар Надія Федорівна,
1919 р.н., с. Проїждже
Старобільського району*

*Сергієнко Наталія Микитівна,
1914 р.н., с. Титарівка
Старобільського району*

*Шевченко Клавдія Яківна,
1913 р.н., с. Шульгинка
Старобільського району*

*Гусаченко Дар'я Васиївна,
1914 р.н., с. Бабичеве
Троїцького району*

*Сінченко Катерина Антонівна,
1929 р.н., с. Багачка
Троїцького району*

*Лемзякова Зінаїда Лук'янівна,
1915 р.н., с. Високе
Троїцького району*

*Бондар Дар'я Михайлівна,
1917 р.н., с. Козарик
Троїцького району*

*Шматова Ганна Давидівна,
1928 р.н., с. Козарик
Троїцького району*

*Бондар Ніна Сергіївна,
1914 р.н., с. Михайлівка
Троїцького району*

*Клименко Микита Панасович,
1917 р.н. і Бажкова Ганна
Панасівна, 1920 р.н.,
с. Новочервоне Троїцького р-ну*

*Коваленко Павло Семенович,
1921 р.н., с. Розпасівка
Троїцького району*

*Єфремова Ольга Гордіївна,
1905 р.н., с. Сиротине
Троїцького району*

*Семенова Євдокія Пилипівна,
1921 р.н., с. Сонцеве
Троїцького району*

*Пономар Ульяна Григоріївна,
1916 р.н., с. Тарасівка
Троїцького району*

*Дубінкіна Марія Микитівна,
1922 р.н., с. Тимонове
Троїцького району*

*Шевченко Олена Іванівна,
1919 р.н. і Шевченко Андрій
Степанович, 1917 р.н.,
с. Тарасівка Троїцького району*

*Корсив Петро Федорович,
1921 р.н., с. Тимонове
Троїцького району*

Гирюшита-Романенко Марія Іванівна, 1922 р.н., сел. Троїцьке

Ульянченко Василь Микитович, 1920 р.н., Дніпропетровська обл.

Шабельник Іван Григорович, 1924 р.н, Київська обл.

Рай Зоя Мойсейівна, 1925 р.н., Черкаська обл.

Сорокіна Ганна Анатоліївна, 1915 р.н., Харківська обл.

Уточнення дорожнього маршруту. Дослідник І.Магрицька і водій І.Степанов

Пам'ятник жертвам Голодомору в с. Проїжджому Старобільського району

Слобожанщина — це Україна. Лелека в селі Проїжджому Старобільського району